

ବୌଦ୍ଧ ଦାଢ଼କ ବାଲ୍ଲବ

ଶ୍ରୀ ସୁଲକ୍ଷ୍ମା ମାତା ବାହ୍ୟା

ନବୀନ ପୁସ୍ତକାଳୟ

srujanika@gmail.com

ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପ

(ପ୍ରଥମ ଭାଗ)

ସୁରେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଶତପଥୀ

କଟକ ଷ୍ଟେଟ୍ ପ୍ରେସ୍

ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗାଳ୍ପ

(ପ୍ରଥମ ଭାଗ)

ପ୍ରକାଶକ :

ଶ୍ରୀମତୀ ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣା ମିଶ୍ର

କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ଟୋର

ବାଲୁବଜାର, କଟକ-୨

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶନ-୧୯୮୭

ପ୍ରଚ୍ଛଦପଟ—ଶ୍ରୀ ଅସିତ ମୁଖାର୍ଜି

ମୁଦ୍ରଣ

ସପ୍ତର୍ଷି ପ୍ରେସ୍

କଟକ-୧୦

ମୂଲ୍ୟ :

ସାଧାରଣ ଟ ୩୨-୦୦

ବନ୍ଧାବଳ ଟ ୩୫-୦୦

BAUDDHA JATAKA GALPA

(Short Stories)

(First Part)

Sri Surendranath Satapathy

Publisher :

Smt. Annapurna Mishra

Cuttack Students Store

Balubazar, Cuttack-2

Price :

Popular Rs. 32/-

Deluxe Rs. 35/-

ଅନୁବାଦକୀନ୍ଦ୍ର

ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ପଢ଼ି ମୁଁ ପ୍ରଥମେ ବୌଦ୍ଧସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲି ୧୯୭୭ ମସିହାରେ । ସେହି ଆଗ୍ରହର ଫଳଶ୍ରୁତି ସ୍ବରୂପ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ମୁଁ ବୌଦ୍ଧକାଳୀନ ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନ ଉପରେ ଭିତ୍ତିକରି କେତେକ କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ ରଚନା କରିଥିଲି । ସେହି କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଥମେ ବିଭିନ୍ନ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ପରେ ‘ବାସବଦତ୍ତ’ ଶୀର୍ଷକ ସଙ୍କଳନ ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ଜାତକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ଗଭୀର ଭାବରେ ଅନୁଧ୍ୟାନ କରିବାପରେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ବୌଦ୍ଧସଂସ୍କୃତି କପରି ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ପ୍ରଭାବିତ ଓ ସମାଜକୁ କରୁ ରଖି-ଆସିଛି ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ବାସ୍ତବିକ ମୁଁ ବୁଝିତ ହୋଇଥିଲି । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଭାଷାନ୍ତରିତ କରି ଓଡ଼ିଆ ପାଠକ-ପାଠିକାଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଚରନ୍ତ୍ରନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପନ କରିବାପାଇଁ ମୁଁ ମନେ ମନେ ଯେଉଁ ଅଭିଳାଷ ପୋଷଣ କରି ଆସିଥିଲି, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଆରେ ଜାତକଗଳ୍ପର ପ୍ରଥମ ଭାଗଟି ପ୍ରକାଶିତ ହେବାଦ୍ବାରା ତାହା କେତେକାଂଶରେ ସଫଳ ହୋଇଥିବାରୁ ମୁଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆନନ୍ଦିତ ।

ଏହି ଅନୁବାଦରେ ମୁଁ ‘ଫୋର୍ସବୋଲ’ଙ୍କ ସମ୍ପାଦିତ ପାଲି ‘ଜାତକାଥ୍ୟ ବଞ୍ଚନା’ (ଜାତକାର୍ଥ ବଞ୍ଚନା) ଗ୍ରନ୍ଥଟିକୁ ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଏହା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ଇ. ବି. କାଓ୍ବେଲ (E. B. Cowell)ଙ୍କ କୃତ ଜାତକର ଇଂରାଜୀ ଅନୁବାଦ ଏବଂ ଇଶାନଚନ୍ଦ୍ର ଘୋଷଙ୍କର ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାର ଅନୁବାଦକୁ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି ।

ଏହି ଅନୁବାଦ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଗ୍ରସର ହେବା ଦିଗରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଥମିକ ସାହିତ୍ୟିକ ଶ୍ରୀ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତିଙ୍କର ପ୍ରେରଣା ମତେ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ପ୍ରଦାନ କରିଛି । ଏହାର ଭୂମିକାଟି ଲେଖିବାରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ବହୁମୂଲ୍ୟ ପରାମର୍ଶ ମତେ ସମୟକ ସହାୟକ ହୋଇଛି । ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଚୁଣ୍ଟି । ତା’ କୃଷ୍ଣ ପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର, ତା’ ରମେଶ ପ୍ରସାଦ ମହାପାତ୍ର ଓ ଶ୍ରୀ ରାଜଚରଣ ଦାସ ମଧ୍ୟ ଏହି ସଙ୍କଳନର ଭୂମିକା ପ୍ରସ୍ତୁତି ପାଇଁ ବହୁ ମୂଲ୍ୟବାନ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିବାରୁ ମୁଁ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞତା ପ୍ରକାଶ କରୁଛି ।

କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ଷ୍ଟୋରସ୍ କର୍ମକର୍ତ୍ତା ଏହି ପୁସ୍ତକର ପ୍ରକାଶନ ଭାର ଗ୍ରହଣ
କରି ନଥିଲେ ଏହା ଏତେ ଶୀଘ୍ର ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିପାରି ନଥାନ୍ତା । ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ
ମୋର ଗଭୀର କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଉଛି ।

ପରିଶେଷରେ ସମ୍ପୁର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରିଣ୍ଟିଂର ସ୍ୱତ୍ୱାଧିକାରୀ ଶ୍ରୀ ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଆର୍ତ୍ତତ୍ରାଣୀ ପୁସ୍ତକଟିର
ସୁଦୃଶ୍ୟ ମୁଦ୍ରଣ ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିବାରୁ ଏବଂ ପୁସ୍ତକଟି ନିର୍ଭୁଲଭାବେ ମୁଦ୍ରଣ କରିବା
ଦିଗରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଶ୍ରମସାଧିକାର କରିଥିବାରୁ ମୁଁ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞ ।

ଓଡ଼ିଆ ପାଠକପାଠିକାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପାଲି ଜାତକର ଏହି ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦଟି ଅଦୃତ
ହେଲେ ମୋର ଶ୍ରମସାଧକ ହେଲ ବୋଲି ମନେ କରିବି ।

ସୁରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଶତପଥୀ

ତା ୨ । ୧୦ । ୮୭

ଓଡ଼ିଶାର ବରେଣ୍ୟ ସାହିତ୍ୟିକ ଶ୍ରୀ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତିଙ୍କୁ
ସମର୍ପିତ ହେଲା ।

—ସୁରେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଶତପଥୀ

ଭୂଇଁପଦ

ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଆକାଦମୀର ସାଧାରଣ ପରିଷଦର ଜଣେ ସଭ୍ୟ ଭାବରେ ଆକାଦମୀର ସମ୍ପାଦକ ଶ୍ରୀ ସୁରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଶତପଥୀଙ୍କ ସହ ମୋର ପରିଚୟ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ କଥା । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ ଶିଶୁପତ୍ନୀପଦ ବହିଟି ପଢ଼ିବା ପରେ ହିଁ ତାଙ୍କ ସହ ମୋର ଘନବୃତ୍ତା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ ସେ ଅନେକ ଜାଗାରେ ଶଙ୍କରଙ୍କୁ ଭିନ୍ନ କିନ୍ତୁ ମୌଳିକ ଓ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଟିପ୍ପଣୀ ଦେଇଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳସ୍ରୋତଗୁଡ଼ିକ ନେଇ ମୋ ସହିତ ଆଲୋଚନା କରୁଥିବା ବେଳେ ସଂସ୍କୃତ ସହ ପାଲି ଭାଷାର ଓ ଉପନିଷଦ ସହ ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ସେ ଭୂସୂଚୀ ପ୍ରଣୟା କରିଥିଲେ । ମୂଳ ପାଲିରୁ ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ସେ ଅନୁବାଦ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାଶନ ପାଇଁ ଜଣେ ପ୍ରକାଶକ ଖୋଜୁଛନ୍ତି ବୋଲି ସେତେବେଳେ ସେ ମୋତେ କହିଥିଲେ । ପାଣ୍ଡୁଲିପିରୁ କପ୍ପଦଂଶ ଶୁଣିବା ପରେ ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପର ପ୍ରକାଶନ କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ଷ୍ଟୋର ବହିନ କରିବ ବୋଲି ମୁଁ ରାଜି ହୋଇଗଲି ।

ଭାଗବତ କଥା ପରେ ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପ କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ଷ୍ଟୋରର ଅର୍ଥ, ସମୟ ଓ ଶ୍ରମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ବୃହତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ହେବ । ପାଞ୍ଚଶତ ଅଣରୁଣ ଗଳ୍ପକୁ ପ୍ରାୟ ଦଶ କିମ୍ବା ଏଗାରଟି ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯିବ । ଓଡ଼ିଶାର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗୁଣଗ୍ରାସ୍ତ ପାଠକ-ସମାଜ ଭାଗବତ କଥାକୁ ଆଦର ଦେଖାଇଥିବା ପରି ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟ ଏକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ରୋତ ସୁଷ୍ପିଷ୍ଟକର ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ସେହିପରି ଆଦର କରିବେ ବୋଲି ଆଶା । ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ହିଁ ବୌଦ୍ଧ ଜୈନ ସଂସ୍କୃତିର ତ୍ରିବେଣୀ ଧାରରେ ପୁଷ୍କଳ ଓ ପରିପୁଷ୍କ ହୋଇଥିବା କଥା ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି । ଶଂସିତ ‘ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପ’ ସେହି ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ପରିଚୟ ପତ୍ର ହେବ । ଶ୍ରୀ ଶତପଥୀ ପାଲି ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପର କେବଳ ଅନୁବାଦ ମାତ୍ର କରି ନାହାନ୍ତି, ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡରେ ଏକ ଶହ ଆଠ ପୁଷ୍ପା ବ୍ୟାସୀ ଏକ ଦୀର୍ଘ ଭୂମିକା ଦ୍ୱାରା ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ, ଦର୍ଶନ, ଧର୍ମ ଓ ନୈତିକ ପରମ୍ପରାର ଅନେକ ଜଟିଳ ଓ ଗୋପନ ତଥ୍ୟକୁ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାବେ ଚିହ୍ନିତ ଦେଇଛନ୍ତି । ଭବିଷ୍ୟତରେ ତାଙ୍କର ଏହି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରନ୍ଥ-ପ୍ରବେଶ ବହୁ ଗବେଷଣାର ଜନକ ହେବ ବୋଲି ମୋର ବିଶ୍ୱାସ । ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଖଣ୍ଡରେ ଏହିପରି କିଛି କିଛି ଗ୍ରନ୍ଥ-ପ୍ରବେଶ ରଖିବାକୁ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରିଛି ।

ବୌଦ୍ଧଜାତିକ ଗଳ୍ପକୁ ବିଶ୍ୱ ଗଳ୍ପ-ସାହିତ୍ୟର ମୂଳ ଉତ୍ସ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ ।
ଏରୁଡ଼ିକ ରଚନା ହେବା ପରେ ବହୁ ଭାଷାର ସାହିତ୍ୟକୁ ଯାଇ ଇଣ୍ଡୋଲୋଜି, ଆରବିୟାନ
ନାଟିକା, କଥାହରିତସାଗର ଓ ବୃହତକଥାକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଗାଳ୍ପିକ
ବନ୍ଧୁମାନେ ଜାତିକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକୁ ପଢ଼ିବା ପରେ ଏରୁଡ଼ିକର ସୁଦୂରପ୍ରସାର ପ୍ରଭାବ କଥା
ବୁଝିପାରନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀକଳ୍ପାଥ ଏହି ଶ୍ରମ, ଯେଉଁଠି ଓ ସମୟ ସାପେକ୍ଷ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ
କରିବାକୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଶତପଥୀଙ୍କୁ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦିଅନ୍ତୁ ବୋଲି ମୁଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଛି ।

ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣ ପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର
ପ୍ରଫେସର, ଦର୍ଶନ ବିଭାଗ
ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ

ଅପନ୍ନକ ବର୍ଗ

୧. ଅପନ୍ନକ-ଜାତକ	୧
୨. ବନ୍ଧୁପଥ-ଜାତକ	୧୫
୩. ସେରବ ବଣିକ-ଜାତକ	୨୧
୪. ଚୁକ୍ତିକଶ୍ଚେଷ୍ଟୀ-ଜାତକ	୨୫
୫. ଗୁଡ଼ଲମାଣ-ଜାତକ (୧)	୩୮
୬. ଦେବଧର୍ମ-ଜାତକ	୪୩
୭. କାଠୁରଥା-ଜାତକ	୫୦
୮. ଗ୍ରାମଣୀ-ଜାତକ	୫୩
୯. ମଣାଦେବ-ଜାତକ	୫୪
୧୦. ସୁଖବିହାରୀ-ଜାତକ	୫୭

ଶୀଳ ବର୍ଗ

୧୧. ଲକ୍ଷଣ-ଜାତକ	୬୧
୧୨. ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୁଗ-ଜାତକ	୬୪
୧୩. କାଶ୍ଵିନମୁଗ-ଜାତକ	୬୪
୧୪. କୃଷ୍ଣଧାରମୁଗ-ଜାତକ	୭୭
୧୫. ଖରାଦିଆ-ଜାତକ (୧)	୮୧
୧୬. ତ୍ରିପଥୀୟ-ଜାତକ	୮୩
୧୭. ମାରୁତ-ଜାତକ	୮୯
୧୮. ମୃତକଭକ୍ତ-ଜାତକ	୯୧
୧୯. ଆତ୍ମାଚିତ ଭକ୍ତ-ଜାତକ	୯୪
୨୦. ନଳପାନ-ଜାତକ	୯୫

(ଖ)

କୁରଙ୍ଗ ଗର୍ବ

୨୧.	କୁରଙ୍ଗମୁଗ-ଜାତକ	୧୯
୨୨.	କୁରୁକୁର-ଜାତକ	୧୦୨
୨୩.	ଢେଜାଜାନେୟ-ଜାତକ (୧)	୧୦୭
୨୪.	ଆଜନ୍ମ-ଜାତକ (୧)	୧୧୦
୨୫.	ଝର୍ଥ-ଜାତକ	୧୧୨
୨୬.	ମହିଳାମୁଖ-ଜାତକ	୧୧୮
୨୭.	ଅଗ୍ନିସ୍ତ୍ର-ଜାତକ (୧)	୧୨୨
୨୮.	ନନ୍ଦବିଳାସ-ଜାତକ	୧୨୪
୨୯.	କୃଷ୍ଣ-ଜାତକ	୧୨୭
୩୦.	ମୁଣିକ-ଜାତକ	୧୩୧

କୁଳୟୁକ ଗର୍ବ

୩୧.	କୁଳୟୁକ-ଜାତକ	୧୩୩
୩୨.	ନୃତ୍ୟ-ଜାତକ	୧୪୨
୩୩.	ସମ୍ମୋଦମାନ-ଜାତକ	୧୪୪
୩୪.	ମାଛ-ଜାତକ	୧୪୭

—O—

ଭୂମିକା

ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ସାଧାରଣ ପାଠକ ଦ୍ଵୟତ ଭାବପାରନ୍ତି, ଏହା କେତେକ ଚିତ୍ତସ୍ପର୍ଶୀ ଗଳ୍ପର ସମାହାର ମାତ୍ର । ବାସ୍ତବିକ କିନ୍ତୁ କଥାଟା ତାହା ନୁହେଁ । ଜନମନୋରଞ୍ଜନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏଗୁଡ଼ିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପରୀକ୍ଷାକୁ ଯେ କେବଳ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛନ୍ତି ତାହା ନୁହେଁ; ସେ ସମୟର ଐତିହାସିକ, ସାମାଜିକ ତଥା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସ୍ଥିତି ବିଷୟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯଥେଷ୍ଟ ଆଲୋଚନା କରୁଛନ୍ତି । ସତ୍ୟାନୁ-ସନ୍ଧାନ ଗବେଷକଙ୍କ ନିକଟରେ ବାସ୍ତବିକ ଏଗୁଡ଼ିକର ମୂଲ୍ୟ ଝୁବ୍ ବେଶି । ଏଣୁ ପ୍ରାଚୀନ-ତତ୍ତ୍ଵବିତ୍ ବାସୀମ୍ ଯଥାର୍ଥରେ କହୁଛନ୍ତି :

These racy and vivid stories are great as literature. They are an invaluable source of social history. (୧)

ଅର୍ଥାତ୍ ସାହିତ୍ୟ ହିସାବରେ ଏହି ସରସ ସୁନ୍ଦର ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଝୁବ୍ ମହତ୍ତ୍ଵାନ୍ । ଏଗୁଡ଼ିକ ସାମାଜିକ ଇତିହାସର ଏକ ଅମୂଲ୍ୟ ମୂଳ-ଉତ୍ସ ଅଟନ୍ତି । କେବଳ ତ ବୌଦ୍ଧ-ଜାତକ ନୁହେଁ, ହଜାର ହଜାର ବର୍ଷ ଧରି ଯେଉଁ ବୌଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟର ଶୁଣି ଶୁଣି ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଫୁଟୁ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସମୟକ ଭାବରେ ତତ୍କାଳୀନ ରାଜନୈତିକ ଓ ସାମାଜିକ ଇତିହାସର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଆକର ଗ୍ରନ୍ଥ ସ୍ଵରୂପ ବିଦ୍ୟମାନ । ବେଦୋକ୍ତର ଭାରତର ରାଜନୈତିକ ଓ ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତି ବିଷୟରେ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ଏହି ବୌଦ୍ଧ-ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଉପରେ ହିଁ ନିର୍ଭର କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଭାରତ ଯେଉଁ ଷୋହଳ ଗୋଟି ମହାଜନପଦରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଆମେ ବୌଦ୍ଧ-ଗ୍ରନ୍ଥ “ଅଙ୍ଗୁତ୍ତର ନିକାୟ”ରେ ପାଇଥାଉଁ । (୨) ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକ ଏକ ପ୍ରମୁଖ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛନ୍ତି । କେବଳ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ କାହିଁକି, ସମସ୍ତ ବିଶ୍ଵସାହିତ୍ୟକୁ ବୌଦ୍ଧଜାତକର ଯଥେଷ୍ଟ ଅବଦାନ ରହିଅଛି । ଯମଗ୍ର ବିଶ୍ଵର କଥା-ସାହିତ୍ୟର ଯେ ଏହା ମୂଳ ଉତ୍ସ ଏବଂ ତହିଁରେ ଯେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଛି, ଏକଥା କହିଲେ ଅଧିକ୍ତ ହେବନାହିଁ । ଏ ବିଷୟରେ ଅବଶ୍ୟ ଟିକିନିଶି ଆଲୋଚନା ପରେ କରାଯିବ ।

ବୌଦ୍ଧ-ପରମ୍ପରା ଅନୁସାରେ ଧର୍ମରକ୍ଷକପଦଭିନ (ଧର୍ମରକ୍ଷ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ) ଦିନଅର ହୋଇଛି । ଏହା ପ୍ରଥମଥର ହୋଇଛି ସାର୍ବଜନିକରେ ପ୍ରଥମକରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱମାନ ପଞ୍ଚବର୍ଗୀୟ ସାଧୁଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବାରେ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଥର ଧର୍ମରକ୍ଷପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଛି ମହାଯାନର ଅବତାରରେ ଏବଂ ତୃତୀୟଥର ହୋଇଛି ଯୋଗାଗୁଣମାନଙ୍କର ବିଜ୍ଞାନବାଦର ପ୍ରସାରରେ । ଏହା ଚତୁର୍ଥଥର ହୋଇଛି ଉତ୍ତମ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ବିଷୟରେ ସଫଳ ଓ ସୁଦୂର-ପ୍ରସାର ଗବେଷଣାମାନ ହେବାଦ୍ୱାରା । (୩) ଏମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ଗ୍ରନ୍ଥାକୃତିର ଗବେଷଣା ମୂଳକ ନିବନ୍ଧ ଓ ପୁସ୍ତକାବଳୀର ପ୍ରୟୋଗ ଫଳରେ ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମ ଓ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ବିଷୟରେ ବହୁ ଅନୁସନ୍ଧାନିତ ବା ଅଲଗା ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ତଥ୍ୟମାନଙ୍କ ଉପରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଆଲୋଚନା ସମ୍ପାଦନ କରାଯାଇ ପାରିଛି । (୪) ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ବିଚାର କଲେ ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପମାନଙ୍କ ଉପରେ ଆଲୋଚନା ଓ ଅନୁସନ୍ଧାନ କେତେଦୂର ପ୍ରାୟୋଗିକ ସେ ବିଷୟ ଉପଲବ୍ଧ କରିହେବ ।

ଜାତକ କ'ଣ ? :

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରାଥମିକ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ—ଜାତକ କ'ଣ ? ଏହାର ରଚନା-ଶୈଳୀ କିପରି ? ଏହାକୁ କିଏ କେଉଁଠି କାହାକୁ କହିଥିଲା ? ଜାତକର ଅର୍ଥ ହେଲା ଜନ୍ମ ନେଇ-ଥିବା ଜୀବ । ସେହି ମର୍ମରେ ନିଆଁଳା ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା ଶିଶୁକୁ ଅମେ କହିଥାଉ “ନବ-ଜାତକ” ବୋଲି । ସେହିପରି ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଜନ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ନେଇ ଯେଉଁ ସବୁ ଗଳ୍ପ ଲେଖାଯାଇଛି ସେଗୁଡ଼ିକୁ କୁହାଯାଏ ଜାତକଗଳ୍ପ । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ଦୁଃଖରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ପାଇଁ ବୁଦ୍ଧ ବାରମ୍ବାର ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ଥିଲେ ପବିତ୍ରତମ ବୁଦ୍ଧ । ତାଙ୍କର ଠିକ୍ ପୁଷ୍ପବର୍ଣ୍ଣୀ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ନାମ ହେଉଛି କାଶ୍ୟପ (କାଶ୍ୟପ) । ତାଙ୍କପରେ ଦୁର୍ଗା ଯେଉଁ ବୁଦ୍ଧ ଏ ଧରଣରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବେ ତାଙ୍କ ନାମ ହେବ “ମୈତ୍ରେୟ” । ଅନେକ ଗବେଷକ କହନ୍ତି ଯେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର “କଳ୍ପ” ଅବତାର ସମ୍ପର୍କୀୟ ଧାରଣା ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ମୈତ୍ରେୟ ବୁଦ୍ଧ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଧାରଣା ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ବାସ୍ତବ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରକାର ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । (୫) ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧ-ମାନଙ୍କର ଧାରଣା ଯେ ସାର୍ବଜନିକ ପ୍ରାଣୀମାନେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ପାଇଥାନ୍ତିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର “ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ” ରୂପରେ ସଂସାରରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡୁଥିବ । ବାରମ୍ବାର ଧର୍ମ ଉପଦେଶମାନ ଦେଇ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ-ପଥରେ ଆଗେଇ ନେବାକୁ ହେବ । ଏ ପ୍ରକାର ଜନ୍ମ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତମ ମନୁଷ୍ୟ ବା ମନୁଷ୍ୟୋତ୍ତର ପ୍ରାଣୀ ରୂପରେ ହୋଇପାରେ । ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଯେ ବ୍ୟକ୍ତି-କେନ୍ଦ୍ରିକ ନୁହେଁ ଏହା ଥିଲା ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ-ଧାରଣା । ଏହା ହେଉଛି ସାବିତ୍ରୀମାନ । ସମସ୍ତଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ବା ମୁକ୍ତି ନ ହେଲେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ବା ମୁକ୍ତି କାହିଁ ? ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏହି “ବହୁଜନ ହିତାୟ ବହୁଜନ ସୁଖାୟ” ନୀତିଟି ଯେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବହୁ ଧର୍ମ-ଧାରଣା ଉପରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ପକାଇଛି, ଏହା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ

ମତରେ ବହୁ କଲ୍ୟ ଧରି ବିଭିନ୍ନ ଯୋନରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଚୁକ୍ତଦେବ “ଅଭିସମ୍ଭବ” ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । (୬) ଏହି ଅଭିସମ୍ଭବ ଅବସ୍ଥାରେ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମର କଥାଗୁଡ଼ିକ ମନେ ପଡ଼ିଥାଏ । ସେଥିପାଇଁ ସେ * ଜାତିହର ବୋଲି ପରିଚିତ । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଆଗରେ ଉପଦେଶ ଛଳରେ ସେଗୁଡ଼ିକ କହିଥାନ୍ତି । ଯାଣୁଣୀଷ୍ଠ ବା ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସ ଠିକ୍ ଏହିଭଳି ଗଲ୍ଲ ଛଳରେ ଧର୍ମର ଦୁଷ୍ଟ ତତ୍ତ୍ୱଟିମାନ ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ଆଗରେ ବ୍ୟାଞ୍ଜ୍ୟ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଜାତକ ଲେଖ ଗୁଡ଼ିକର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ଜନମନୋରଞ୍ଜନ ସହିତ ବୌଦ୍ଧ-ଜନତାକୁ ମାତିଶିକ୍ଷା ଦେବା, ଯାହା ଫଳରେ କି ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ବାଚିତ ପଥ ସୁଗମ ହୋଇ ପାରିବ । ଏହି ଗଲ୍ଲ ଗୁଡ଼ିକ ଚୁକ୍ତଦେବ ବୌଦ୍ଧବିହାର ମାନଙ୍କରେ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟସ୍ଥାନ ମାନଙ୍କରେ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଆଗରେ ସେହିମାନଙ୍କର କଥିତ ଭାଷା ପୁର୍ବ ମାଗଧୀରେ କହିଥିଲେ । ହୁଏତ ଏହି ପୂର୍ବମାଗଧୀ ବା ପାଲ ଥିଲା ଚୁକ୍ତଦେବଙ୍କର ତଥା ମଧ୍ୟ, କୋଶଳ ଆଦି ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଚଳୁଥିବା ଜନ-ଭାଷା । ଏଣୁ ଏହି ଭାଷାରେ ଉପଦେଶମାନ ଦେବାକୁ ଚୁକ୍ତଦେବ ପଦ୍ମ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସାରାଦେଶରେ ଯେଉଁଭଳି ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସଙ୍କଟମାନ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା ଏବଂ ଯେଉଁଭଳି ଭାବରେ ଧର୍ମ-ଧାରଣାରେ କୁହୁହାର ପଶିଯାଇ ସାଧାରଣ ଜନତା ମନରେ ନାନା ପ୍ରକାର କୁହେଳିକା ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିବା ସେମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମସୁଧା ମାନଙ୍କଠାରୁ ଦୂରେଇ ଦେଉଥିଲା, ସେ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସାଧାରଣ ଜନତା ପାଖରେ ଠିଆ ହେବାର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଉପାୟ ଥିଲା ସେହିମାନଙ୍କ ଭାଷାରେ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ସବୁକୁ ନେଇ ପହଞ୍ଚାଇବା । ବାସ୍ତବବାଦୀ ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ଏହି ସୁଯୋଗଟିର ସମୁଚିତ ସହଯୋଗ କରିଥିଲେ । ସଙ୍ଗମୋଚ (୫୪୯) ଟି ଜାତକ-ଗଲ୍ଲ ମଧ୍ୟରୁ କୋଶଳୀର ରାଜଧାନୀ ଶ୍ରୀରାମ୍ପୁର ନିକଟସ୍ଥ “ଜେତବନ” ବିହାରରେ ଚୁକ୍ତଦେବ କହିଥିଲେ ୪୯ଟି ଗଲ୍ଲ । ତା ପଛକୁ ରାଜଗୃହ ନିକଟସ୍ଥ “ବେଣୁବନ” ବିହାରରେ କହିଥିଲେ ୪୯ଟି ଗଲ୍ଲ (୭) । ଅବଶିଷ୍ଟ ଗଲ୍ଲ ଗୁଡ଼ିକ କପିଳବାସୁ, କୌଶାମ୍ବୀ ଆଦି ସ୍ଥାନ ମାନଙ୍କରେ କୁହାଯାଇଥିଲା । ଜେତବନ ବିହାରରେ ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଗଲ୍ଲ କହିବାର କାରଣ, ସେଠି ଚୁକ୍ତଦେବ ବେଶିଦିନ ଧରି ରହିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ୧୪ ତମ “ବହ୍ମବାସ” (ବର୍ଷାବାସ) ଓ ୨୯ ତମରୁ ୪୦ ତମ ବହ୍ମବାସ କଟିଥିଲା ଏହି ଜେତବନ ବିହାରରେ । (୮)

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତକ-ଗଲ୍ଲ ଦିନୋଟି ବିଷୟରେ ବିଭକ୍ତ । ଯେଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ ପ୍ରଭୁପୁନ୍ନ ବସୁ (ପାଲି ପ୍ରତିରୂପ ‘ପତିଚ୍ଛନ୍ନବତ୍ତୁ’) ମୂଳଜାତକ କଥା ଓ ସମବଧାନ । ପ୍ରଭୁପୁନ୍ନ କଥାଟି ଜାତକ-ଗଲ୍ଲର ମୂଳରେ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ଏହା ଗଲ୍ଲଟିର ଭୂମିକା ବା ପାଠିକା ସଦୃଶ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଜାତକ-ଗଲ୍ଲଟିକୁ କହିବା ପୂର୍ବରୁ ଏଥିରେ ସାଂପ୍ରତିକ କୌଣସି

* ପୂର୍ବ ଜନ୍ମକୁ ‘ଜାତ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ପୂର୍ବଜନ୍ମ କଥା ଯାହାଙ୍କର ମନେଥାଏ, ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଜାତିସ୍ମର ।

ଗୋଟିଏ ଘଟଣାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଥାଏ । ପରେ ସେହି ସାଂପ୍ରତିକ ଘଟଣାଟିକୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ବୋଧିଯତ୍ନ ରୂପରେ କୌଣସି ଏକ ପୂର୍ବଜନ୍ମର ଘଟଣା ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ କରାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ସଂଯୋଗ କରି ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେହି ଅତୀତ କଥାଟିକୁ ଲେଖି ଆକାରରେ କହିଥାଆନ୍ତି । ଏହି ଅତୀତ କଥାଟି ହେଉଛି ମୂଳ ଜାତକ-ଗଳ୍ପ । ଜାତକ-ଗଳ୍ପଟି ସରିଗଲେ ତା'ର ଉପସଂହାର କରାଯାଏ ଆଉ ଏକ ତୃତୀୟ ଭାଗରେ, ଏହାକୁ କୁହାଯାଏ ‘ସମବଧାନ’ । ଏହି ସମବଧାନ ଅନୁକ୍ରମରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଘଟଣାର ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଅତୀତ ଘଟଣାର ଚରିତ୍ର ମାନଙ୍କ ସହିତ ସମବଧାନ ବା ସାମିଲ କରାଯାଏ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଅତୀତ କଥାଟିରେ ବୋଧିଯତ୍ନ ରୂପରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିବା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଏ । ଜାତକ-ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଗୋଟିକର ସମବଧାନକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକଲେ ଏ କଥା ପରିଷ୍କାର ଭାବରେ ଜଣାପଡ଼ିବ । ଗୋଟିଏ ଜାତକର ସମବଧାନ ଅନୁକ୍ରମରେ କୁହାଯାଇଛି :

ସେତେବେଳେ ଏହି ଭକ୍ତଭଗ୍ନ ଥିଲୁ

ଶ୍ୱେତକେତୁ; ସାଗ୍ନସୁପ ଥିଲେ ସେହି ଚଣ୍ଡାଳ;

ଏବଂ ମୁଁ (ବୁଦ୍ଧଦେବ ନିଜେ) ଥିଲି

ସେହି ପୁରୋହିତ ।୯।

ଏହି ପ୍ରକାର ମେଳ କରାଇବା ଫଳରେ ଜାତକ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଆଖ୍ୟାୟିକାଟିର ସତ୍ୟତା ଓ ତତ୍ତ୍ୱବର୍ଣ୍ଣିତ ଜୀବନଦର୍ଶନର ଉପାଦେୟତା ବର୍ଣ୍ଣୟରେ ଉପାସକ-ଉପାସିକା ମାନଙ୍କର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ଜନ୍ମିଥାଏ । ଏହିପରି ଲୋକପ୍ରିୟ ଲୋକ-କାହାଣୀ ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଲୋକଶିକ୍ଷା ଦେବା'ର ଏକ ଅଭିନବ ଦୃଢ଼ଯୁଗ୍ମାସ୍ତ୍ର ପଦ୍ଧାର ଉଦ୍ଭାବନ କରିଥିଲେ । (୧୦) ପ୍ରଥମେ ଏହି ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକ ମୁହଁରେ କୁହା ଯାଉଥିଲା ମାତ୍ର; କେହି କେବେ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ମୂଳରୁ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ରଖି ନଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଉପଦେଶ ଛଳରେ ଆଉ ଯେଉଁଠି ଯାହା ବା କହିଥିଲେ ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମରୁ କେହି ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ରଖିନଥିଲେ । ଏହି କଥା ଗୁଡ଼ିକର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଗୁଡ଼ିକୁ ଭିତ୍ତି କରି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ବିସ୍ତର ଭାବରେ “ତ୍ରିପିଟକ” ଆକାରରେ ସଂକଳିତ ହୋଇଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ ଜାତକ :

ତ୍ରିପିଟକର ସଂକଳନ ଓ ବିଭାଗୀକରଣ, ଏହାକୁ ଭିତ୍ତିକରି ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ଛନ୍ଦ୍ରମାନ ଏବଂ ତହିଁରେ ଜାତକର ସ୍ଥାନ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିରୂପୀ । ଏଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଗ ମୂଳରେ ବହୁ ଡର୍ଜ, ବିତର୍ଜ, ବାଦବିସମ୍ବାଦ ରହିଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଜୀବଦଶାରେ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ-ସଙ୍ଘ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ବିଭେଦ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ତାଙ୍କ ନିଜ ମାମୁଁ ପୁଅ ଭାବୁ

ଦେବଦତ୍ତ ବି ତାଙ୍କୁ ବିରୋଧ କରୁଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧ ଯେଉଁ କଠୋର ନିୟମମାନ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ କରିଥିଲେ, ତାକୁ ଲଙ୍ଘନ କରାଯିବା ପାଇଁ କେହି କେହି ଭିତରେ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ଭିକ୍ଷୁ ଝିପନନ୍ଦ ଓ ହତ୍ତାରିକମାନେ ଏ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଦେବଦତ୍ତ-ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟ ଏ ପ୍ରକାର ଅନ୍ତର୍ବିବାଦକୁ ମଝିରେ ମଝିରେ ଭଜନ ଯୋଗାଇ ଦେଉଥିଲେ । ପ୍ରଥମରେ ଅବଶ୍ୟ ଦେବଦତ୍ତ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବହୁ କାରଣରୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ମନୋମାଳିନ୍ୟ ଦଟିଲା । ସେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କଠାରୁ ନିନ୍ଦନାସୂଚକରେ ଅଧିକତର ଶୁଦ୍ଧତା ଓ କଠୋରତା ଆଶିବା ପାଇଁ ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପାଞ୍ଚଟି କଢ଼ା ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ ଲାଗି ଜିଦ୍ ଧରିଲେ । ଏହି ନିୟମ ଗୁଡ଼ିକ ହେଲା : “ଭିକ୍ଷୁମାନେ ସବୁଦିନେ ବଣରେ ରହିବେ; ଗଛ ମୂଳରେ ରହିବେ; ଅଗ୍ନିମ ବାହାରକୁ ଯାଇ ଯାହା ଭିକ୍ଷା ଆଣିଥିବେ, ଖାଇ ସେତିକି ଖାଇ ବଞ୍ଚିବେ; ଅର୍ଥାତ୍ ଆଶ୍ରମରେ ରହି ଉପାସକମାନଙ୍କ ଠାରୁ କୌଣସି ଉପହାର ଆଣି ପାରିବେ ନାହିଁ. ଗାଁରେ ଅଳ୍ପାବଦରେ ଯେଉଁ ଛୁଣ୍ଟା ଲୁଗା ପଡ଼ିଥିବ, କେବଳ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଫିରିବେ ଏବଂ କେବେ ହେଲେ ମାଛ କି ମାଂସ ଖାଇବେ ନାହିଁ । ଏଭଳି କଠୋର ନିୟମ ଯେ ପାଳିବା ଏକାନ୍ତ ଅସମ୍ଭବ ସେ କଥା ବୁଦ୍ଧ ବୁଝିଥିଲେ । ଏଣୁ ତାଙ୍କ ବାସ୍ତବବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କରି ସେ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କଲେ ନାହିଁ । ଫଳରେ, ଦେବଦତ୍ତ ବୌଦ୍ଧ-ସଙ୍ଘରୁ ବାହାର ଯାଇ ରାଜଗୃହ ନିଜେସ୍ଥ ‘ଗୟାସିର’ ଠାରେ ତାଙ୍କର ଏକ ନୂତନ ସଂପ୍ରଦାୟ ଗଠନ କଲେ । ସେ ଏ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କର ସମର୍ଥନ ପାଇଲେ । ଏ ସମର୍ଥନ ଅବଶ୍ୟ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ସ୍ବୟଂ ବୁଦ୍ଧାବୁରାଣୀ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଦେଉଥିଲେ । (୧୧) ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଜୀବଦଶାରେ କୌଣସିପ୍ରମତେ ହେ ମଧ୍ୟରେ ଝୁଜିଲା ରକ୍ଷା କରାଯାଇ ପାରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ଠିକ୍ ପରେପରେ ସଙ୍ଘରେ ଗୁରୁତର ବିଭଜନ ଦେଖାଗଲା । ବୁଦ୍ଧ କାହାକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି ଯାଉନଥିଲେ । ବରଂ ସେ ତାଙ୍କ ପରିନିର୍ବାଣ ସମୟରେ ଆନନ୍ଦ ସମେତ ଉପସ୍ଥିତ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ କହୁଥିଲେ, “ତାଙ୍କ ପରେ ବୌଦ୍ଧ-ସଙ୍ଘକୁ ନେତୃତ୍ବ ଦେବ ତାଙ୍କ ପ୍ରଗୁରୁତ ଧର୍ମ ।” (୧୨) ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ପ୍ରଥମେ ବିଦ୍ରୋହ କଲେ ସୁଭଦ୍ରା (ସୁଭଦ୍ରା) ନାମକ ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁ ଯେକି ବୁଦ୍ଧ ସ୍ବୟଂ ନିର୍ବାଣ ପାଇଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ସେ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ଦେହ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଭିକ୍ଷୁ ନାନା ଯୁକ୍ତି ଦର୍ଶାଇ ସମର୍ଥନ କଲେ । ଏହି ସବୁ ବିବାଦକୁ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ମହାକାଶ୍ୟପଙ୍କ ସଭାପତିତ୍ବରେ ରାଜଗୃହର ଗୁପ୍ତକୂଳ ପଟ୍ଟ ଉପରେ ପ୍ରଥମ ବୌଦ୍ଧ ସଙ୍ଗୀତି (rehearsal) ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଦଟିଥିଲା ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରିନିର୍ବାଣର ଗୁରୁମାସ ମଧ୍ୟରେ । ଏହି ସଙ୍ଗୀତିର ଆୟୋଜନ କରିଥିଲେ ମଗଧ ସମ୍ରାଟ୍ ଅଜାତଶତ୍ରୁ । ଏଥିରେ ଶୁଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧ-ତ୍ରିପିଟକର (ତିନୋଟି ପେଡ଼ି) ସଂକଳନ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ତ୍ରିପିଟକ ହେଉଛି ତିନୋଟି : ବିନୟପିଟକ, ସୁତ୍ତପିଟକ ଓ ଅଭୟସ୍ଥ-ପିଟକ । ବିନୟ ପିଟକ ହେଉଛି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଝୁଜିଲା ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ସେହିପରି ସୁତ୍ତପିଟକ ହେଉଛି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ବାଣୀର ସଂକଳନ । “ସୁତ୍ତ”ର ସମ୍ବୃତ ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ହେଉଛି

‘ସୁକ୍ତ’ । ତୃତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଭ୍ୟୁପେକ୍ଷକରେ ବିଭିନ୍ନ ବୌଦ୍ଧତତ୍ତ୍ୱଗତ ପ୍ରଶ୍ନର ମୀମାଂସା କରାଯାଇ-
ଅଛି । ବିନ୍ଦୁସିଂହ ଚିନ୍ତାରେ ବିଭକ୍ତ : ସୁଦ୍ଧ ବିଭକ୍ତ, ଟଣ୍ଡକ ଓ ପରବାର । ସୁଦ୍ଧ ବିଭକ୍ତ
ପୁଣି ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ : ମହା ବିଭକ୍ତ ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ବିଭକ୍ତ । ଟଣ୍ଡକ ସେହିପରି ଦୁଇ
ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ : ମହାବିଭକ୍ତ ଓ ଚୁଲ୍ଲବିଭକ୍ତ । ସୁଦ୍ଧ ପିତଳ ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ :

୧-ପାଦ ନିକାୟ—ପାର୍ବ ବାକ୍ୟମାଳା

୨-ମହାସିଂହ ନିକାୟ—ମଧ୍ୟମ ଧରଣର ବାକ୍ୟମାଳା

୩-ସମୁଦ୍ଧ ନିକାୟ—ବିଷୟ ଅନୁକ୍ରମରେ ସଜ୍ଜିତ ବାକ୍ୟମାଳା

୪-ଅଙ୍ଗଭୂର ନିକାୟ—ସଂଖ୍ୟାଗତ ଭାବରେ ସଜ୍ଜିତ ବାକ୍ୟମାଳା

(ଗୁରୁସତ୍ୟ, ପଞ୍ଚଶୀଳ, ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗମାର୍ଗ ଇତ୍ୟାଦି)

୫-ସୁଦ୍ଧ ନିକାୟ—ଅପେକ୍ଷାକୃତ କମ୍ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିବା ପଞ୍ଚକ୍ରମ ମାଳାର ସଂଗ୍ରହ

ସୁଦ୍ଧ ନିକାୟ ପୁଣି ୧୫ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ :

୧-ସୁଦ୍ଧକ ପାଠ

୨-ଧମ୍ମପଦ

୩-ଉଦାନ

୪-ଇତିଭୂତକ

୫-ସୁଦ୍ଧ ନିପାତ

୬-ବିମାନବତ୍ତୁ

୭-ପେଟା ବତ୍ତୁ

୮-ଥେର ଗାଥା

୯-ଥେରା ଗାଥା

୧୦-ଜାତକ

୧୧-ନିଦ୍ଦେଶ

୧୨-ପଦ ସଂବନ୍ଧ

୧୩-ଅପଦାନ

୧୪-ବୁଦ୍ଧ ବଂଶ

୧୫-ଚର୍ଯ୍ୟାପିତକ

ଅଭ୍ୟୁପେକ୍ଷକ ସେହିପରି ଧମ୍ମପଞ୍ଚାଶି, ବିଭକ୍ତ, ଧାତୁକଥା, ପୁରାଣ ପଦ୍ଧତି,
କଥା ବତ୍ତୁ, ଯମକ ଓ ପଥ୍ୟାନ ଏହିଭଳି ସାତ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ
ବୁଦ୍ଧାପଡ଼ିବ ଯେ ଜାତକ ହେଉଛି ସୁଦ୍ଧପିତକ ଅନ୍ତର୍ଗତ ସୁଦ୍ଧ ନିକାୟର (ଅପେକ୍ଷାକୃତ
କମ୍ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିବା ବାକ୍ୟମାଳାର ସଂଗ୍ରହ) ଏକ ଅଂଶ ବିଶେଷ ।

ଜାତକର କାଳ :

ଜାତକ ରଚନାର କାଳ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଠିକ୍ ଭାବରେ ଜଣା ପଡ଼ି ନାହିଁ । ସର୍ବମୋଟ ଜାତକ ସଂଖ୍ୟା ହେଉଛି ୫୪୯ । ଏଗୁଡ଼ିକରୁ କେଉଁଟିକୁ କିଏ କେବେ ରଚନା କରିଥିଲେ ସେ ବିଷୟଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ କହିବା ଅସମ୍ଭବ । ଯଦିଓ ଜାତକ ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରସ୍ତୁତ ଗୁରୁଦେବ ବୋଲି ସାଧାରଣ ଭାବରେ କୁହାଯାଉଛି ଏବଂ ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକ କହିବାର ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗଳ୍ପରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଛି, ତଥାପି ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବେଶେକ ମାନଙ୍କର ମତ ଯେ, ଏଥିରୁ ଗୁରୁଦେବ କେତେକ ନିଜେ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି, କେତେକ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ନାନା-ପ୍ରକାର କଳ୍ପନାର ରାଗରେ ଅନୁରଞ୍ଜିତ କରିଛନ୍ତି । ରାଜସ୍ୱ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ମତରେ ଜାତକ-ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକ ବୁଦ୍ଧ ଓ ଅଶୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ (ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀ) ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ସମୟ ଭିତରେ ଜାତକ ସମେତ ଆଉ ଯେଉଁ ବୌଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା, ସେ ଗୁଡ଼ିକ ଅବଶ୍ୟ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲିଖିତ ଆକାରରେ ନଥିଲା । ଏଣୁ ସେଥିରୁ ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ ଯେ କାଳର କବଳରେ ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଥିବ ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । (୧୩) ବୌଦ୍ଧତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ କୁମାରସ୍ୱାମୀ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ ଯଦିଓ ଜାତକ ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଗୁଡ଼ାନ୍ତ ରୂପ ନେଇ ନଥିଲା, ତଥାପି ଏ ଗୁଡ଼ିକ ଯେ ପରମ୍ପରା କ୍ରମେ ଲୋକକଥା ଆକାରରେ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଗଢ଼ି ଆସୁଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମତ ତେଣୁ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ମତ ସହିତ ଅନେକାଂଶରେ ମିଳିଯାଉଛି । (୧୪) ଏ ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକ ଯଦି ଆଗରୁ ନଥାନ୍ତା, ତେବେ ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମେଶ ଭଳି ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତରେ ବୌଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଆଗେଇ ଆସିଥିବା ପ୍ରତ୍ୟାତ ବୌଦ୍ଧଭ୍ରଷ୍ଟ ଆର୍ଯ୍ୟଶୂର (୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ଏହି ଜାତକ ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକର ଅବଲମ୍ବନରେ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତରେ ଗଦ୍ୟାତ୍ମକ “ଜାତକମାଳା” ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲେଖି ନଥାନ୍ତେ । ଏହି “ଜାତକମାଳା” ରେ ସନ୍ଧିବେଶିତ ଅଧିକାଂଶ ଗଳ୍ପ ପାଲି ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକୁ ହିଁ ଭିତ୍ତି କରି ଲେଖାଯାଇ-ଅଛି । ନିମ୍ନଲିଖିତ ଉଦାହରଣରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ । (୧୫)

କ୍ରମିକ ସଂଖ୍ୟା	ସଂସ୍କୃତ ଜାତକମାଳାରେ ଥିବା ଗଳ୍ପର ନାମ	ପାଲିଜାତକରେ ଥିବା ଗଳ୍ପର ନାମ *
୧)	ଶିବ	ଶିବ-ଜାତକ (ସ ୪୧୯)
୨)	ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ	ଶତ୍ରୁରାଜ-ଜାତକ (ସ ୪୦)
୩)	ଅଗସ୍ତ୍ୟ	ଅକିଟ୍ଟି-ଜାତକ (ସ ୪୮୦)
୪)	ଶବ୍ଦ	କୁଲବକ-ଜାତକ (ସ-୩୧)

* ଫୌସବୋଲ୍ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ ପାଲିଜାତକମାନ ଯେଉଁ ସଂଖ୍ୟାନୁକ୍ରମରେ ସଜ୍ଜିତ ସେହି ସଂଖ୍ୟା ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ।

୫)	ସୁପରାଗ	ସୁପ୍ରସାରକ-ଜାତକ (ସଂ ୪୭୩)
୬)	ମଣ୍ଡା	ମଞ୍ଜୁ-ଜାତକ (ସଂ ୭୫)
୭)	ବଞ୍ଚିକ-ଜାତକ	ବଞ୍ଚିକ-ଜାତକ (ସଂ ୩୫)
୮)	ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ	କଲ୍ୟାଣମ୍ମ-ଜାତକ (ସଂ ୩୧୩)
୯)	ହାନ୍ତି	ହାନ୍ତିବାଦ-ଜାତକ (ସଂ ୩୧୩)
୧୦)	ଶତପଥ	କବଶକୁନ-ଜାତକ (ସଂ ୩୦୮)

ଖାଲି ସେତକ ନୁହେଁ, ପାଲି-ଜାତକର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଗଳ୍ପ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଉଦ୍ଭୂତ । ସୁପ୍ରସାରକ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଗୁଡ଼ିକର ନାମ ମଧ୍ୟ ଖୋଦିତ ମୂର୍ତ୍ତି ଉପରେ ଲିଖିତ । ବହୁର ପଣ୍ଡିତ-ଜାତକ (ସଂ ୫୫୫), ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୃଗ-ଜାତକ (ସଂ ୧୨) ଦଶରଥ-ଜାତକ (ସଂ ୪୭୧), କପୋତ-ଜାତକ (ସଂ ୪୨), କୁଳକୁଟ-ଜାତକ (ସଂ ୩୮୩) ସୁଜାତ-ଜାତକ (ସଂ ୩୫୨) ଓ ବେହନୁର-ଜାତକ (ସଂ ୫୪୭) ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏମାନଙ୍କ ସମେତ ସଙ୍କମୋଚ ୮୮ ଗୋଟି ଜାତକ ନାମମାନଙ୍କର ପାଠୋଚାର କରି ସେଗୁଡ଼ିକ କେଉଁ କେଉଁ ପାଲି ଜାତକର ଅନ୍ତର୍ଗତ ତାହା ରାଜସ ଡାକ୍ତରୀ ପ୍ରମାଣ କରି ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । (୧୭)

ଉଦ୍ଭୂତ ସୁଧ ଶ୍ରୀ. ପୃ. ୩୫ ଶତକର ହୋଇଥିବାରୁ ସେତେବେଳେ ଯେ ଜାତକ ଗଳ୍ପମାନ ବୌଦ୍ଧ ଜନତା ମଧ୍ୟରେ ଖୁବ୍ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ପାରିଥିଲା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଜାତକଗଳ୍ପର କାଳନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାରେ ଶ୍ରୀ. ପୃ. ୩୫ ଶତକରୁ ଆହୁରି ପଛକୁ ଯିବାର ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ରହିଅଛି । ବୌଦ୍ଧ-ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ବୃହଲ୍ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ମତଦେଇ କହିଛନ୍ତି :

The state of civilisation described in the Jatakas is, in various respects primitive and particularly noteworthy is the prevalence of wood architecture, which on the evidence of the earliest sculptures had almost disappeared in the 3rd century B. C. The Jatakas even describe the palaces of kings as usually constructed of wood. (୧୭)

ବୃହଲ୍ କହିବା ଅନୁସାରେ ଶ୍ରୀ. ପୃ. ୩୫ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ କାଷ୍ଠ-ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଭରତରୁ ପ୍ରାୟ ଲୋପପାଇ ଯାଇଥିଲା । ଏଣୁ ଜାତକରେ କାଷ୍ଠସ୍ଥାପତ୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜାତକ ଗଳ୍ପ ନିର୍ଦ୍ଧିତ ଭାବରେ ଶ୍ରୀ.ପୃ. ୩୫ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥିବ । ବାସ୍ତବରେ ଜାତକରେ ତ କେବଳ ରାଜପ୍ରାସାଦ କାଠରେ ତିଆରି ହେଉଥିଲା

ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ; ଦେବମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ କାଠରେ ତିଆରି ହେଉଥିବା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି (୧୮) । ଆଉ ମଧ୍ୟ କୁଶନାଳୀ ଚାଟକରେ (୧୦/୧୨) ରାଜପ୍ରାସାଦ କାଷ୍ଠରେ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିବା କଥାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଫରାମା ମିଳୁଛି । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସମୟରେ (ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ) ଯେ ରାଜପ୍ରାସାଦମାନ କାଠରେ ତିଆରି ହେଉଥିଲା, ସେ କଥା ବୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ୱୟଂ ମଗଧରାଜ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ପାଟଳୀ ଗ୍ରାମଠାରେ (ପରେ ପାଟଳୀପୁତ୍ର ହେଲା) ନୂତନ ଭାବରେ ନିର୍ମିତ ଦୁର୍ଗ ସମ୍ପର୍କରେ ଦେଖିଥିବା ଉପଦେଶରୁ ଜଣାପଡେ । ଏହା ଘଟିଥିଲା ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରିନିର୍ବାଣର ଅବ୍ୟବହୃତ ପୂର୍ବରୁ । ସେ ସେତେବେଳେ ମଗଧରୁ କୁଶୀନର ଅଭିମୁଖରେ ଯାତ୍ରା କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ମଗଧ ସମ୍ରାଟ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ରାଜଗୃହଠାରେ ଥିଲା । ବୈଶାଳୀର ବଜ୍ରକିମାନଙ୍କ ସହଜ ତାଙ୍କର ଚିର ବୈରଭାବ ଥିଲା । ବଜ୍ରକିମାନଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରିବା ଲାଗି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ରମଣାତ୍ମକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା ଲାଗି ସେ ପାଟଳୀଗ୍ରାମଠାରେ ଗୋଟିଏ ନୂଆ ଦୁର୍ଗ ତୋଳାଇଲେ । ତା'ର ଶୁଭଶୁଭ ବିଷୟରେ ପରୀକ୍ଷା ଲାଗି ସେ ତାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ବନ୍ଧ୍ୟାକରଙ୍କୁ (ବର୍ଧାକର) ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ନିକଟକୁ ପଠାଇଲେ । ବୁଦ୍ଧ କହିଲେ, “ପାଟଳୀ ଗ୍ରାମରେ ହୋଉଥିବା ନୂତନ ଦୁର୍ଗର ତିନୋଟି ଶସ୍ତ୍ର । ଗୋଟିଏ ହେଲା ବନ୍ଧ୍ୟାଭୟ, ଦ୍ୱିତୀୟଟି ହେଲା ଅଗ୍ନିଭୟ ଓ ତୃତୀୟଟି ହେଲା ଅନ୍ତର୍ନିବାଦର ଭୟ ।” ସେତେବେଳେ ରାଜପ୍ରାସାଦ ଓ ଦୁର୍ଗସବୁ କାଷ୍ଠରେ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା ବୋଲି ବୁଦ୍ଧ ଏଠାରେ ଅଗ୍ନିଭୟ କଥାର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । ରାଜଗୃହରେ ରାଜପ୍ରାସାଦ ପ୍ରତି ଯେ ଅଗ୍ନିଭୟ ନଥିବ ତା' ନୁହେଁ । ପାଟଳୀଗ୍ରାମଠାରେ କୌଣସି କାରଣରୁ ଏହାର ପ୍ରାକୃତ୍ତିକର ଆଶଙ୍କା ହୁଏତ ଦେଖି ଥିବ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ବୁଦ୍ଧ ଏପ୍ରକାର ସତର୍କତା ମୂଳକ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିବେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରେ ମଧ୍ୟ ପାଟଳୀପୁତ୍ରଠାରେ କାଷ୍ଠ-ନିର୍ମିତ ରାଜପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା କଥା ଜଣାଯାଏ । ମେଘାସ୍ଥି ନିମ୍ନ ତାଙ୍କ ବିବରଣୀରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜପ୍ରାସାଦ କାଷ୍ଠନିର୍ମିତ ଥିଲା । (୧୯) ଏଥିରୁ ଜେଣ୍ଡ୍ର ଏହି ହିକାୟତରେ ଆମେ ପହଞ୍ଚିବା ଯେ ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ (ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟକୁ) ଜାତକର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା । ଅତଏବ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏହି ଗଲ୍ଲଗୁଡ଼ିକରୁ ଅଧିକାଂଶ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଆଗରେ କହିଥିବା କିଛି ଅସମ୍ଭବ ବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ଜାତକ ଗୁଡ଼ିକ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବରଂ ତହିଁରୁ କେତେକ ଗଲ୍ଲ ପୂର୍ବରୁ ଲୋକକଥା ଆକାରରେ ଚଳିଆସୁଥିଲା ଏବଂ ସେହି ଲୋକକଥା ଗୁଡ଼ିକୁ ଭିତ୍ତିକରି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଜାତକ ଗଲ୍ଲଗୁଡ଼ିକର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାରକଲେ କେତେକ ଜାତକ-ଗଲ୍ଲକୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ (ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ) ସମୟକୁ ମଧ୍ୟ ନିଆଯାଇ ପାରିବ ।

ମୂଳ ଜାତକ ଆମକୁ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିନାହିଁ । ଯେଉଁ ପାଲି ଜାତକଟି ଅଧ୍ୟାପକ ଫୌସ୍ତ-ବୋଲଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଛି, ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ମୂଳଜାତକର ଗଦ୍ୟଲିଖିତ

ଭାଷ୍ୟ ଅଟେ । ଏହା ଖମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ବୋଲି ଗବେଷକମାନେ ମତ ଦିଅନ୍ତି । ଏହା ସିଂହଲର ଅନୁରାଧାପୁର ବୌଦ୍ଧ ମହାବିହାରରେ ଥିବା ପରମ୍ପରାକୁ ଭିତ୍ତିକରି ଲିଖିତ । ରାଜ୍ୟ ଡାଉଡ଼ସ୍ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ ଉପରୋକ୍ତ କାରରେ ଏହି ଜାତକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଖମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସିଂହଲରେ ଲେଖାଯାଇଥିବା ଧନୁ ବ । (୨୦) କିନ୍ତୁ ଏ ଲେଖକ କିଏ ? ସେ ତାଙ୍କ ନାମ ଜାତକରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଜାଣିବା କଷ୍ଟକର । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସମସ୍ୟାମୟିକ ବା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଖମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୁଦ୍ଧଯୋଗ ବୋଲି ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ସେ ବହୁତ ଗୁଡ଼ିଏ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଅଧ୍ୟାପକ ଗୁରୁକୃଷ୍ଣ ତେଣୁ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ ଜାତକର ଭାଷ୍ୟକାର ହୁଏତ ସେହି ବୁଦ୍ଧଯୋଗ ହୋଇ ପାରନ୍ତି । ଶ୍ରୀଶାନନ୍ଦପୁର ଘୋଷ ମଧ୍ୟ ଏହି ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ବୁଦ୍ଧଯୋଗ ଥିଲେ ମଧ୍ୟେର ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତ । ସେ ସିଂହଲକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ଜାତକଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ସିଂହଳୀ ଭାଷାରୁ ପାଲିଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । (୨୧) ବାସ୍ତବ୍ୟ ମତ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେଇଆ । (୨୨) କିନ୍ତୁ ରାଜ୍ୟ ଡାଉଡ଼ସ୍ ଏଥିରେ ସହମତ ନହୋଇ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ କହନ୍ତି ଯେ ଜାତକର ଲେଖକ କଦାପି ବୁଦ୍ଧଯୋଗ ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି । ସେ ଏଥିପାଇଁ ବହୁତ ଗୁଡ଼ିଏ ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଶେଷକୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଏପରି ପରିସ୍ଥିତିରେ କିଏ ଜାତକର ଲେଖକ ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଓ ନିଶ୍ଚୟରେ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । (୨୩) ଅତଏବ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଓ ନିଶ୍ଚୟରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ- ପାରେ ।

୧-ଜାତକର ବର୍ତ୍ତମାନର ସମ୍ବରଣଟି ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥ ନୁହେଁ; ଏହା ହେଉଛି ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ଗୋଟିଏ ଭାଷ୍ୟ ।

୨-ବୋଧିପୁର ଏହା ସିଂହଲରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଖମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲେଖାଯାଇଥିଲା ।

୩ ବୁଦ୍ଧଯୋଗ ଏହାର ଲେଖକ ନୁହନ୍ତି ।

୪-ଏହାର ଲେଖକ କିଏ ସେ କଥା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣା ପଡ଼ିନାହିଁ ।

ସମସ୍ୟାମୟିକ ଧର୍ମ-ଧାରଣା :

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି, ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଉପାସକ ମାନଙ୍କର ଚିତ୍-ଶୁଦ୍ଧି ଲାଗି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ଶୀଳ ବା ସଦାଚାର ସମ୍ପର୍କରେ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଜାତକ-ଗଳ୍ପମାନ କହିଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅବଶ୍ୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯଥା : ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତ୍ୟାଦିର ଉଦ୍ଧାତ୍ମକ ହୋଇଥିଲା । ଜାତକ ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକର ଏହି ଶୀଳାତ୍ମକ ଦିଗ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ବାସମ୍ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି :

Among the most important vehicles of Buddhist ethical teachings are the Jataka stories. (୧୪)

ଅର୍ଥାତ୍ ମୁଖ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ସଦାଶୁର ଶିକ୍ଷାର ବାହକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜାତକ-ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ଅନ୍ୟତମ । ଏହି ଶୀଳାମୂଳ ଦଗ୍ଧବସ୍ତୁରେ ଟିକିନିଶି ଆଲୋଚନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଅଧିକାଂଶ ଜାତକ ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକର ଆବିର୍ଭାବ ଯମୟରେ (ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ) ଭାରତର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିସ୍ଥିତି କ'ଣ ଥିଲା ସେ ବିଷୟରେ ଗୋଟିଏ ମୋଟାମୋଟି ଧାରଣା କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ତା' ନହେଲେ ଉପରୋକ୍ତ ଶୀଳାମୂଳ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ୟକ୍ ଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧ କରିହେବ ନାହିଁ ।

ଏତେବେଳକୁ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ଅବସ୍ଥା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସମାଜରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତା'ର ପୂର୍ବ ଆସନ ହରାଇ କଟିଥିଲା । ଋଷ୍ଟ୍ରରେ ସମସ୍ତେ ଶୋଇପଡ଼ିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୁରୋହିତ ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆର୍ଥିକ ସମ୍ବୃଦ୍ଧିର ସଦା ଜାଗ୍ରତ ପ୍ରହରୀ ଭାବରେ ସର୍ବଥା ଜାଗ୍ରତ ରହିବା ଉଚିତ । ଏଣୁ ବେଦର ପୁରୋହିତ ମାନେ କହୁଛନ୍ତି, “ବୟଂ ରାଷ୍ଟ୍ରେ ଜାଗୃୟାମଃ ପୁରୋହିତାଃ” । ଅର୍ଥାତ୍ ଆମେ ପୁରୋହିତ ମାନେ ଋଷ୍ଟ୍ରରେ ସଦା ଜାଗ୍ରତ ରହିଥାନ୍ତୁ । କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟକୁ (ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ) ଏହା ଡାଲି ଶୁଷ୍କ ଶାସ୍ତ୍ରର ବାଣୀ ହୋଇ ଛୁଟି ରହିଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣର ସେ ସମାଜ-ସନ୍ଦେହନତା, ସେ ସଦା ଜାଗୃତ ମନୋଭାବ ଆଉ ନଥିଲା । ସେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣମନା ଓ ସ୍ଵାର୍ଥାନୁସ୍ଥୀ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଯଜ୍ଞ ନାମରେ ଅଳସୁ ପଶୁକୁ ହତ୍ୟା କରାଯାଉଥିଲା । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ଯଜ୍ଞାର୍ପିତ ପଶୁମାନଙ୍କର ରସନାକୁ ପରିତୁଷ୍ଟ କରାଇବା । ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର କୁପ୍ରଭାବ ପଡ଼ୁଥିଲା । ବୈଦିକ ଗୂରୁ ବର୍ଣ୍ଣରୁ ବହୁ ଜାତି ଓ ଉପଜାତିର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଏ ପ୍ରକାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ସଂକଟ କାଳରେ ଅବସ୍ଥାପ୍ରସ୍ତ ସମାଜକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ଲାଗି ଓ ଜନ-ଜୀବନକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଦିଗ୍ଦର୍ଶନ ଦେବାଲାଗି ବ୍ରାହ୍ମଣ ମାନଙ୍କର ନୈତିକ ସାହସ ଓ ବଳ ଆଦୌ ନଥିଲା । ଏ ପରିସ୍ଥିତିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ଜାତିରୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ନେତୃତ୍ଵ ନେବାପାଇଁ ଲୋକ ବାହାର ପଡ଼ିବା ସ୍ଵାଭାବିକ । ବାସ୍ତବିକ, ତାହାହିଁ ଘଟିଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରମୁଖ ନେତା ହେଲେ ଷଡ୍ରସ୍ତ୍ର କୁଳଜାତ ସିଦ୍ଧାର୍ଥ ଓ ମହାବୀର । ଇତିହାସର ଅନ୍ୟ ଶୀଳନରୁ ଜଣାଯାଏ ସେ ସେତେବେଳେ ସେହିସବୁ ଧର୍ମ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଗୁଡ଼ିକର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା, ସେ ସମୟକ୍ରମେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ କେତେକ ସାଧାରଣ ଆଦର୍ଶମୁଖ୍ୟ ଥିଲା :

୧-ସେମାନେ ବେଦର ଆଧିପତ୍ୟକୁ ବିରୋଧ କରୁଥିଲେ ।

୨-ସେମାନେ ଜାତିବର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ନିଜନିଜର ଧର୍ମ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ।

୩-ସେମାନେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କେତେକ ଦୋଷର ବା ଶୀଳର ନିୟମ ମାନି ଚଳୁଥିଲେ ।

୪-ସେମାନେ ସହାରର ଯାବତୀୟ ଦୁଃଖରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ଏକ ପ୍ରକାର ଅନାସକ୍ତ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିଲେ ।

୫-ପ୍ରାପ୍ତବୟସ୍କ ହେଲେ ସେମାନେ ପ୍ରଜ୍ଞା ବା “ସନ୍ନ୍ୟାସ” ବ୍ରତ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଜ୍ଞାଜନ ବା ପ୍ରଜ୍ଞାଜିକା ହିସାବରେ ସେମାନଙ୍କୁ ତ୍ୟାଗପୂର୍ବକ ଜୀବନଯାପନ କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । (୨୫)

ସେତେବେଳେ ମୁଖ୍ୟତଃ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ପ୍ରଧାନ ଗୋଷ୍ଠୀ (ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି) ଭରତୀୟ ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିର କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଅଧିକାର କରି ରହିଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ରାଜପୁତ୍ର ଡାଉଡ଼ସ୍ ଆଉ ସାତଟି ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମାନଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । (୨୬) କିନ୍ତୁ ପ୍ରମୁଖ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ହେଲେ ପାଞ୍ଚଟି । ସେମାନେ ହେଲେ:—

୧-ଅର୍ହ ସ୍ବାବାଦୀ

୨-ଶାଶ୍ବତବାଦୀ

୩-ଆଜୀବକ

୪-ବସୁବାଦୀ

୫-ବିକ୍ଷେପବାଦୀ

ପୂର୍ଣ୍ଣ କାଶ୍ୟପ ଥିଲେ “ଅର୍ହ ସ୍ବାବାଦୀ”ର ପ୍ରବକ୍ତା । ତାଙ୍କ ମତବାଦର ମୋଟାମୋଟି ଅର୍ଥ ହେଲା ଆତ୍ମା ହେଉଛି ନିଷ୍କ୍ରିୟ । କୌଣସି ଭଲ ବା ମନ୍ଦ କାମ ଆତ୍ମାର କିଛି ଭଲ ବା ମନ୍ଦ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଏଣୁ ଭଲ କାମ କଲେ ଦୁଃଖ ନାହିଁ, କି ମନ୍ଦ କାମ କଲେ ପାପ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନତ ବାଣୀ ହେଲା, “ନାସ୍ତି କର୍ମ ନାସ୍ତି କ୍ରିୟା ନାସ୍ତି ସାୟୀମ୍ ।” (୨୭) ଏ ଉପଦେଶ ଭଣ୍ଡ, ଦୁଷ୍ଟ, ଦୁର୍ବର ମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଥିଲା ଖୁବ୍ ସ୍ବାଦୀୟ । ଏହାର କୁଫଳ ସ୍ବରୂପ ସମାଜର ଗୁରୁଆଡ଼େ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଗୁରୁ ବ୍ୟାପିଗଲା । କାହାର ଧନଜୀବନର ନିରାପତ୍ତି ରହିଲା ନାହିଁ । ଉଦ୍ରଲୋକମାନେ ଝିଅ ବୋହୂ ଧରି ଚଳିବାକୁ ବିପଦ ମଣିଲେ । ସେ ଧରେ ମଗଧ ସମ୍ରାଟ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନତ ଧର୍ମୋକ୍ତ ସମ୍ପର୍କରେ ଯାହା ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ, ତାହା ବାସ୍ତବିକ୍ ଲୋକ-ହର୍ଷଣକାରୀ । (୨୮) ଏ ପ୍ରକାର ଚନ୍ଦ୍ରାଧାର, ସମାଜକୁ ଦିଗ୍ଭ୍ରଷ୍ଟ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜନଜୀବନକୁ କଳ୍ପସିତ କରିଥିଲା ।

ପରୁଧ କାତ୍ୟାୟନ (ପ୍ରକୃତ କାତ୍ୟାୟନ) ବୋଲି ଆଉ ଜଣେ ଧର୍ମଗୁରୁ ଥିଲେ । ସେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନତ କରିଥିଲେ ଶାଶ୍ବତବାଦ । ତାଙ୍କ ଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋକମାନଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଥିଲା

‘ଶାଶ୍ୱତବାଦ’ । “କକୁଦ” ଅର୍ଥ ହେଉଛି “କୁଳା” । କେହି କେହି ଏହାକୁ “କୁଳା କାତ୍ୟାୟନ” ବୋଲି କହି ପ୍ରଶ୍ନୋପନିଷଦରେ ଦର୍ଶାଯାଇଥିବା ପିପ୍ପଳାଦ ମୁନିଙ୍କର ଜଣେ ଶିଷ୍ୟ ବୋଲି ଚିହ୍ନଟ କରନ୍ତି । ଏ ଜଣେ ଭାରି ବଦରାଗୀ ଲୋକ ଥିବାରୁ ସ୍ୱାଙ୍କ ନାଁ ପୂର୍ବରୁ “ପ୍ରକୃବ” ବା “ଝୁର୍ ବାଗୀ” ଏହି ବିଶେଷଣଟି ଲଗିଛି ବୋଲି ଆଉ କେହି କେହି କହନ୍ତି । ଏ ଯାହା ବୁଝିଥିବେ ସେଇଆ । ଏ ଭାରି ଜିଦ୍ଦଘୋର ଥିଲେ । ସ୍ୱାଙ୍କ ବିଷୟରେ ବୁଦ୍ଧଯୋଗ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସେ ନିଜ ବ୍ରତକୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯାଇ ହାର ଜାବନ ଥଣ୍ଡା ପାଣି ବ୍ୟବହାର କରନଥିଲେ କି ତଙ୍ଗାରେ ଚଢ଼ି ନଥି ପାରି ହୋଇ ନଥିଲେ । (୧୯) ତାଙ୍କ ମତରେ ଏ ସହାରରେ ସାତୋଟି ମୌଳିକ ତତ୍ତ୍ୱ (elements) ଅଛନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ ଚରନ୍ତନ । ଏଗୁଡ଼ିକୁ କେହି ଦୃଷ୍ଟି କରି ନାହିଁ କି କରେଇ ନାହିଁ । ମୃତ୍ୟୁପରେ ଏହି ସାତୋଟି ତତ୍ତ୍ୱ ସେମାନଙ୍କର ନିଜ ନିଜ ସ୍ଥାନକୁ ଚାଲିଯାଆନ୍ତି । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ ଭୂମି, ଅଗ୍ନି, ଜଳ, ବାୟୁ, ସୂକ୍ଷ୍ମ, ଦୃଢ଼ ଓ ଆତ୍ମା । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ମନକୁ ମନ ପରସ୍ପର ସହତ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଯାଆନ୍ତି କିମ୍ବା ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିରୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ କାହାର ଇଚ୍ଛା ବା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କାମ କରେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନରତ ଏହି “ଶାଶ୍ୱତବାଦ” କୁ “ଅଶ୍ୱବାଦ” ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ରାଧାର ସହତ ଗୁଣାକ୍ଷପତ୍ନୀ ମାନଙ୍କର ଜଡ଼ବାଦୀ ଚନ୍ଦ୍ରାଧାରର ବହୁ ସାମସ୍ତସ୍ୟ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ମଝେଲ ଗୋଶାଳ ବା ମସ୍ତୁରା ଗୋଶାଳ ବୋଲି ଆଉ ଜଣେ ଧର୍ମଗୁରୁ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମ୍ପ୍ରଦାୟକକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ଆଜାବନ । ଏ ମହାଶୟ ସଦାବେଳେ ଗୋଟିଏ ମସ୍ତୁର ବା ବାଉଁଶ ବାଡ଼ି ଧରି ଯାତାୟତ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ମସ୍ତୁରା ଗୋଶାଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲେ । ପାଣିନିଙ୍କ ମହାଭାଷ୍ୟରେ “ଅତୋ ମସ୍ତୁରା ପରତ୍ରାଜକଃ” ପଞ୍ଚ ଶ୍ରୁତି ସ୍ୱାଙ୍କର ଲାଗି ବୋଧହୁଏ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । (୩୦) ତାଙ୍କର ଚବିଶ ବର୍ଷର ପରତ୍ରାଜକ ଜୀବନରୁ ଛଅ ବର୍ଷ କଟିଥିଲା ମହାବାରଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ । ସେ ପ୍ରଥମେ ମହାବାରଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପରେ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତଭେଦ ଘଟିବାରୁ ସେ ମହାବାରଙ୍କ ଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇ ଯାଇ ନିଆ ଆଜାବକ ଧର୍ମ ପ୍ରସାର କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମାର୍ଗକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା “ସହାର ବିଶୁଦ୍ଧି ମାର୍ଗ” । ଏହି ମାର୍ଗରେ ଗଲେ ମାନବଜୀବନର ଚରମ କାମ୍ୟ ମୁକ୍ତି ମିଳିବ ବୋଲି ସେ କହିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ମତରେ ସୁଖଦୁଃଖର କିଛି କାରଣ ନାହିଁ । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ଉଭୟ ମାର୍ଗ ଦେଇ ଗତି କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏ ପ୍ରକାର ଗତିକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଜନ୍ମ ଜନ୍ମାନ୍ତର ଧରି । ଜୈନମାନଙ୍କର କୃତ୍ତ୍ୱ ସାଧନାର ପ୍ରଭାବ ଆଜାବକ ମାନଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏଣୁ ସେମାନେ କୃତ୍ତ୍ୱ-ବ୍ରତ ପାଳନ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରକାର କୃତ୍ତ୍ୱ ସାଧନାର ଯେ କିଛି ସୁଫଳ ମିଳିବ ସେ ବିଶ୍ୱାସ ସେମାନଙ୍କର ନଥିଲା । ଆଜାବକମାନେ ଥିଲେ ମୋଟାମୋଟି ଜୀବନ-ଧର୍ମୀ । ସେମାନେ ଉଚିତ ମାର୍ଗରେ ଜୀବନ ଧାରଣ କରିବାକୁ ସଦା ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ । ଏହି ଜୀବନ ଧାରଣର ଉପାୟ ଉପରେ

ସେମାନଙ୍କର ଝୁର୍ କଥା ନଜର ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଗଣନା ଓ ଜ୍ୟୋତି-
ବିଦ୍ୟା ଆଦି ଦ୍ଵାରା ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଜୀବିକା-
ଧାରଣର ମାର୍ଗ ଉପରେ ଜୋର ଦେଉଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵୀମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ
ନିନ୍ଦିତ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖି “ଆଜୀବକ” ବୋଲି ପରିହାସ କରି କହୁଥିଲେ । ସେ ଯାହାହେଉ,
ଏ ଆଜୀବକ ନାମଟି କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ସବୁଦିନ ପାଇଁ ରହିଗଲା । ଏହି ଆଜୀବକ ଗୋଷ୍ଠୀ
ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟରେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପରେ ମଧ୍ୟ ଝୁର୍ ପ୍ରଭାଦଶାଳୀ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଅଶୋକଙ୍କ
ଅନୁଶାସନ ମାନଙ୍କରେ ନମସ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ (ହନ୍ଦ୍), ଶ୍ରମଣ (ବୌଦ୍ଧ) ଓ ନିର୍ଗ୍ରନ୍ଥ (ଜୈନ) କି
ସହିତ ଆଜୀବକ ନାମ ଯୋଡ଼ା ହୋଇଥିବାରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଉଛି ଯେ ଅଶୋକଙ୍କ
ସମୟରେ ମଧ୍ୟ (ଖ୍ରୀ: ପୂ ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀ) ଆଜୀବକ ଗୋଷ୍ଠୀର ଝୁର୍ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କ
ପୌତ୍ର ଦଶରଥ ବୋଧହେଉ ନିକଟସ୍ଥ ନାଗାର୍ଜୁନୀ ପାହାଡ଼ରେ ଆଜୀବକମାନଙ୍କ ଲାଗି
ତିନିଗୋଟି ଗୁମ୍ଫା ତିଆରି କରିଥିଲେ ବୋଲି ବରୁଆ ମତ ଦିଅନ୍ତି । (୩୧) ଗୋଟିଏ
ଜାତକ ଚଳନ୍ତରେ (ଉତ୍ତର ପ୍ରାୟୁରୁ ବସୁ ଓ ମୂଳ ଜାତକ ଚାଲୁରେ) ଆଜୀବକଙ୍କର ଭାଗ୍ୟ-
ଗଣନା ଓ ତିଥିବାର ନନ୍ଦନ ଗଣନା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି । (୩୨)

ଏହି ଆଜୀବକ ଗୋଷ୍ଠୀ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ପ୍ରବଳ ପ୍ରତିଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵୀ ଥିଲେ । ଦେବଦତ୍ତ ବୌଦ୍ଧ
ସଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ବାହାରି ଯାଇ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଏକ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଗଢ଼ିଲେ,
ସେତେବେଳେ ଏହି ଆଜୀବକ ଗୋଷ୍ଠୀ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ଭିକ୍ଷୁସମ୍ପ୍ରଦାୟଙ୍କ ସହିତ ମିଶି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ
ପଦେ ପଦେ ଅପଦସ୍ଥ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ; ଏପରିକି ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ କଳଙ୍କ
ଲଗାଇବାର ମଧ୍ୟ ଅପଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଚିନ୍ତା ନାମ୍ନୀ ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁଣୀକୁ
ଶିଖାଇଲେ, ସେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ସନ୍ତାନକୁ ଗର୍ଭରେ ଧରିଛୁ ବୋଲି ସମସ୍ତଙ୍କ ଆଗରେ ଯାଇ
କହୁ । ଦିନେ ବୁଦ୍ଧ ବେଶ୍ଟବନ ବିହାରସ୍ଥ ଧର୍ମସଭାରେ ଧର୍ମମତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରୁଥିବା
ସମୟରେ ଚିନ୍ତା ପେଟତଳେ ଖଣ୍ଡେ କାଠ ଗୋଲକ ବାନ୍ଧି ଗର୍ଭବତୀ ନାସାର ଛଳନା କରି
ସମସ୍ତଙ୍କ ଆଗରେ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ କହିଲା, “ମୁଁ ଆପଣଙ୍କ ସନ୍ତାନକୁ ଗର୍ଭରେ ଧରିଛୁ ।
ମୋ’ର ଏବେ ପ୍ରସବ ସମୟ ଆସିଯାଇଛି । ଆପଣ ତା’ର କିଛି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରନ୍ତୁ ।”
ବୁଦ୍ଧଦେବ କିଛି ବିଚଳିତ ନହୋଇ କହିଲେ, “ସବୁକଥା ଏବେ ଜଣା ପଡ଼ିଯିବ” ।
ତା’ପରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମହମାରେ ଶବ୍ଦ (ଇନ୍ଦ୍ର) ମୂଷା ରୂପରେ ଆସି କାଠରେ ଲାଗିଥିବା ସୂତାଟିକୁ
କାଟି ଦେବାରୁ କାଠ ଖଣ୍ଡ କି ତଳେ ଖସି ପଡ଼ିଲା ଏବଂ ସତ କଥାଟା ପଦାରେ ପଡ଼ିଗଲା ।
ତେଣୁ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ ଦେବଦତ୍ତ ଯେ ତାଙ୍କର ଗତଜନ୍ମରେ ବି ଶମ୍ଭୁ ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ
ପ୍ରାଣରେ ମାରିଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ ଏ କଥା ବୁଦ୍ଧଦେବ ବାନରେନ୍ଦ୍ର-ଜାତକର
(ସ-୫୭) “ସମବଧାନ” ଅନୁସମରେ କହିଛନ୍ତି । (୩୩)

ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମର ପ୍ରସାରରେ ଏହି ଆଜୀବକ ଗୋଷ୍ଠୀ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଦୁର୍ବଳ

ହୋଇଗଲା ଏବଂ ଉତ୍ତର ଭାରତରୁ ପ୍ରାୟ ଲେଖ ପାଇଗଲା । କିନ୍ତୁ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଏହାର ସ୍ଥିତି ପ୍ରାୟ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ଚରୁକ୍ଷଣ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିଲା । (୩୭)

ଆଉ ଜଣେ ଧର୍ମୀରୁ ଥିଲେ ଅଜିତକେଶବମୁନୀ । ତାଙ୍କର ନାଁ ହେଉଛି ଅଜିତ । ତାଙ୍କ କେଶ ଏତେ ଦୀର୍ଘ ଥିଲା ଯେ ସେ ତାକୁ କମ୍ବଳ କରି ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଏଣୁ ତାଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ଅଜିତକେଶବମୁନୀ । ତାଙ୍କ ମତରେ ଦାନ, ଧର୍ମ, ଦତ୍ତକର୍ମ ଓ ସତ୍ତ୍ୱବିନ୍ୟାସ କିଛି ସୁଫଳ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଏହାର ବିପରୀତ-ଧର୍ମୀ କର୍ମର କିଛି କୁଫଳ ନାହିଁ । କର୍ମ ଓ ଫଳକୁ ସେ ପରସ୍ପରଠାରୁ ପୃଥକ୍ କରି ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ମତରେ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଶରୀର ଜଳି ପୋଡ଼ି ପାଉଁଶ ହୋଇଲେ ଜୀବର ପରିସମାପ୍ତି ଘଟିଗଲା । ଆହୁ ତା'ର ପୁନରାଗମନର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଏ ନୀତି ଗୁଣାକପରୀମାନଙ୍କ “ଭୂର୍ଭୂତସ୍ୟ ଦେହସ୍ୟ ପୁନରାଗମନଂ କୁତଃ” ପଞ୍ଚାଙ୍ଗରେ ନିହିତ ଥିବା ନୀତି ସହିତ ପୁରୁଷର ମେଳ ଖାଇ ଯାଉଥିଲା । ଅଜିତଙ୍କ ମତରେ “ଚତୁର୍ନିହାତୁତକୋ ଅସ୍ତୁ ପୁରଣୋ”; ଅର୍ଥାତ୍ ଏ ମଣିଷ ଗୁଣ ମହାଭୂତରେ ନିର୍ମିତ । ଏହି ଗୁଣ ମହାଭୂତ ହେଲେ ଭୂମି, ଜଳ, ଉତ୍ତପ ଓ ବାୟୁ । ତାଙ୍କ ମତରେ ମଣିଷର ମୃତ୍ୟୁପରେ ଏହି ଗୁଣ ମହାଭୂତ ଯଥାକ୍ରମେ ଭୂମି, ଜଳ, ଅଗ୍ନି ଓ ବାୟୁରେ ମିଶିଯାଏ । ତା'ର ପଞ୍ଚଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ମନ ଆକାଶରେ ମିଶି ଯାଆନ୍ତି ।

ସଞ୍ଜୟ ବେଲଥୀପୁତ୍ର ବୋଲି ଆଉ ଜଣେ ଧର୍ମୀରୁ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଜନନୀଙ୍କ ନାଁ ଥିଲା ବେଲଥୀ । ସେ ରହୁଥିଲେ ରାଜଗୃହରେ । ସାତପୁତ୍ର ଓ ମୌଦଗଲ୍ୟାୟନ ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାୟ ଉପଦେଶରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନ ହୋଇ ସେ ଦୁହେଁ ପରେ ରୁଜକର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସଞ୍ଜୟଙ୍କ ପ୍ରଗତିତ ମତବାଦର ନାମ ହେଲା ବିକ୍ଷେପବାଦ । ତାଙ୍କ ଦର୍ଶିତ ପଦ୍ଧାତି ମନୁଷ୍ୟକୁ ଉଚିତ ପଦ୍ଧାତୁ ଅନ୍ୟ ଆତ୍ମକୁ ନେଇ ଯାଉଥିଲା । ସେ ସବୁ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରକୁ ଏଡ଼େଇ ଦେଉଥିଲେ । ବହୁ ଜଟିଳ ପ୍ରଶ୍ନ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅନୁତ୍ତରୀତ ହୋଇ ରହୁଥିଲା । ଉତ୍ତର ନଦେବାର ଆଲ ସ୍ୱରୂପ ସେ ଆଣି ଉପସ୍ଥାପିତ କରୁଥିଲେ “ବିକ୍ଷେପବାଦ” ର ଯୁକ୍ତି ଓ ଯଥାର୍ଥ । ସେ ଖୁବ୍ ଚତୁର ଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ପରଲୋକର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଞ୍ଜୟଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନ ଦେବା ଯାଇଥିଲା—“ଅଦୃଶ୍ୟପରଲୋକୋ ?” ଅର୍ଥାତ୍ ପରଲୋକ ଅଛି କି ? ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଏଡ଼େଇ ଦେଇ ସେ କହିଥିଲେ, “ମୋର ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା ମୁଁ କହିଥାନ୍ତି ଅଛି ବୋଲି । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ସେ କଥା କହୁନାହିଁ । ପରଲୋକ ନାହିଁ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ମୁଁ କହୁନାହିଁ । ପରଲୋକ ଏପରି ଅଟେ କି ନୁହେଁ ସେ କଥା ବି ମୁଁ କହୁନାହିଁ ।” (୩୫)

ଏହା ପୁରୁଷର ଅସୁବିଧାଜନକ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରକୁ ଚତୁରତାର ସହିତ ଉଡ଼େଇ ଦେବା ଛଡ଼ା ଆଉ କ'ଣ ବା ହୋଇପାରେ ? ତେଣୁ ଏ ମତବାଦ ଭୋକଙ୍କ ଉପରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ପକାଇ ପାରିନଥିଲା ।

ଏହି ପାଞ୍ଚୋଟି ଗୋଷ୍ଠୀ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଗୋଷ୍ଠୀ ଥିଲେ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଥିଲା “ଗୁଣାକପଡ଼ୀ” । ସେମାନେ ଯାହା କହୁଥିଲେ ତାହା “ଗୁରୁବାବୁ” ବା “ମିଠାକଥା” ଭଳି ମନେ ହେଉଥିଲା । ଏଣୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଗୁରୁବାକପଡ଼ୀ (ଅପଭ୍ରଂଶରେ ଗୁଣାକପଡ଼ୀ) କୁହାଯାଉଥିଲା ବୋଲି କେହି କେହି ମତ ଦେଇଥାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ମତ ହେଲା ମଣିଷ ଡାକପିଇ ସୁଖରେ କାଳ କାଟିବ । ସେମାନେ କହୁଥିଲେ :

ଯାବତୁ ଜୀବନ୍ତୁ ସୁଖେ ଜୀବେତୁ
ରାଗେ ନୃତ୍ତା ଚିତ୍ତେ ପିବେତୁ ! (୩୭)

ଅର୍ଥାତ୍ ଯେତେଦିନ ସଫାରରେ ରହୁଥିବ ସୁଖରେ ରହୁଥିବ । (ଦରକାର ହେଲେ) ରାଗ କରି ଦିଅ ପିଇବା ଉଚିତ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମ :

ଏ ପ୍ରକାର ବିବାଦବହୁଳ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପଟ୍ଟଭୂମିରେ ଏବଂ ଜଡ଼ବାଦୀ ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଗୁଣାକବାଦଟି ସମାଜର ଅଧିକାଂଶ ଲୋକଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ରଖିଥିଲା । ଏତେ ଗୁଡ଼ିଏ ମତବାଦର ଏକଟ ଆବିର୍ଭାବ ଓ ପ୍ରଚାର ସାଧାରଣ ଜନତାକୁ ବିଭ୍ରାନ୍ତ କରି ଦେଉଥିଲା । ଏହିଭଳି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସଂକଟର ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ହୋଇଥିଲା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ । ସରଳ ଓ ସଂଜନବୋଧ ଭାଷାରେ ଧର୍ମର କଠିନ ତତ୍ତ୍ୱ ଗୁଡ଼ିକୁ ଲୋକଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲେ ଯେ ତାହା ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆଦୃତ ହେବ, ସେଥିପାଇଁ ଅନୁକୁଳ ପରିସ୍ଥିତି ସେତେବେଳକୁ ଫୁଟି ହୋଇ ଯାଉଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏହାର ସୁଯୋଗ ନେଇ ଜନତାଙ୍କ କଥାକୁ ଭାଷାରେ ତାଙ୍କ ଧର୍ମବାଣୀମାନ ପ୍ରସାର କଲେ । ସେ ତ୍ୟାଗ ଓ ଭୋଗର ସମନ୍ୱୟ ଅଣାଇ ଏକ ମଧ୍ୟମ ପଥ ବାହାର କଲେ ଏବଂ ସେହି ପଥକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କ ଉପାସକମାନଙ୍କୁ ପରମର୍ଶ ଦେଲେ ।

ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପାସକ ଭେଦରେ ପୁଣି ନାତି ବି ବଦଳି ଯାଉଥିଲା । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା, ଯେ ଯେଉଁ କାମ ଯେତିକି ଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିପାରିବା ସମ୍ଭବ, ତାକୁ ସେତିକି ଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିବାକୁ କୁହାଯିବ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଗୃହଣୀମାନଙ୍କୁ ପଞ୍ଚଶୀଳ ମାନବାକୁ ପଡ଼ିଲାବେଳେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ଦଶଶୀଳ ମାନବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଗୃହମାନଙ୍କୁ ଉପୋସଥ ଦାନମାନଙ୍କରେ ଅଷ୍ଟଶୀଳ ମାନବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । (୩୮) ଲୋକଭେଦରେ ଶୀଳ-ପାଳନର ବିଭିନ୍ନତା ସଂପୃକ୍ତ ଉପାସକଙ୍କୁ ଶୀଳପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହାର ପାଳନ କରିବାର ପଥଟିକୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସରଳତର କରି ଦେଉଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ୱୟଂ ଏହାର ଉଦାହରଣ ଦେଇଛନ୍ତି ଗୋଟିଏ ଜାତିକ ଗାଈରେ । ଗ୍ରୀଷ୍ମରେ ଜଣେ ଗୃହ ନୁଆକରି

ପ୍ରକୃତ୍ୟା ନେଇଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଶହାଉରର ଆରୁର୍ଷ ଓ ଉପାଧ୍ୟାୟମାନେ ବହୁ ଶୀଳ ବିଷୟରେ ଉପଦେଶ ଦେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଶୀଳର ନାଁ ଶୁଣି ସେ ଡରଗଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ପାଳନ କରିବା କଥା ଦୂରେ ଥାଉ, ସେ ସେଗୁଡ଼ିକର ନାଁ ମଧ୍ୟ ମନେରଖି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଶେଷକୁ ହତାଶ ହୋଇ ଘୁଣିଥରେ ସେ ଘରସଂସାର କରିବାକୁ ଠିକ୍ କଲେ । ତାଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପାଖକୁ ନିଆଁଦିନରେ ସେ (ବୁଦ୍ଧ) ଉନୋଟି ମାସ ଶୀଳ ମାନିବାକୁ ତାଙ୍କୁ କହିଥିଲେ । ସେହି ଉନୋଟି ଶୀଳ ହେଲା : “ପାପର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ଵାର ହେଉଛି ଉନୋଟି — କାୟଦ୍ଵାର, ବାକ୍ୟଦ୍ଵାର ଓ ମନୋଦ୍ଵାର । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ବୁଦ୍ଧକରି ରଖିବାକୁ ହେବ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ଶରୀରକୁ କୌଣସି ଖରାପ କାମରେ ଲଗାଇବାକୁ ହେବ ନାହିଁ, ଖରାପ କଥା କହିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ ଏବଂ ମନରେ ଖରାପ ଚିନ୍ତା ଆଣିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ ।” ଏହି ଉନୋଟି ମାସ ଶୀଳ ବିଷୟ ସଂପୃକ୍ତ ଉପାସକ ଜଣେ ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝିପାରିଲେ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକ ପାଳନ କରି ଶେଷରେ ଅର୍ହତ୍ତ୍ଵ ପାଇ ପାରିଥିଲେ । ୩୮ । ଏହିପରି ଆଉ କେତେକ ଜାତିକ ଗଳ୍ପରେ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମାତ୍ରମାନ ପାଳନ କରିବାରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ କପରି ସମ୍ଭବତାର କଳାକୌଶଳ ପ୍ରୟୋଗ କରି ତାଙ୍କୁ ଲୋକ ଧର୍ମୋପଯୋଗୀ କରିପାରିଥିଲେ ସେ ବିଷୟରେ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଅଛି ।

ବହୁ ଧର୍ମଗତ ତତ୍ତ୍ଵସବୁର ଆଲୋଚନା ଓ ଅନୁଶୀଳନକରି ବୁଦ୍ଧଦେବ ଶେଷରେ ବୋଧିତ୍ରୁମ୍ଭ ତଳେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନଲାଭ କଲେ, ସେହି ଜ୍ଞାନର ପ୍ରୟୋଗ ଫଳରେ ମଣିଷର ଦୁଃଖ ଚରଦ୍ଧନ ଲାଗି ଦୂର ହୋଇଯିବ ବୋଲି ସେ କହିଥିଲେ । ସେ ଏଠି ଗୁରୋଟି ସତ୍ୟର ସନ୍ଧାନ ପାଇଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସେ କହିଥିଲେ ‘ଆର୍ଯ୍ୟସତ୍ୟାନ୍’ ବା ‘ଆର୍ଯ୍ୟସତ୍ୟସମୂହ’ ବୋଲି । ତାଙ୍କ ପ୍ରଗୁରୁତ ଧର୍ମକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଏକ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଧର୍ମ ବୋଲି ନ କହି କହିଥିଲେ ‘ଅର୍ୟଧର୍ମ’ ବା ‘ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମ’ ବୋଲି । ଏହି ଗୁରୋଟି ସତ୍ୟର ସନ୍ଧାନ ଲାଗି ସେ ଯେଉଁ ଆଠଟି ବାଟ ଦେଖାଇଲେ ତାକୁ ସେ କହିଥିଲେ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗମାର୍ଗ ବୋଲି, ଯାହା କି ପୁଣ୍ୟରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ମାର୍ଗ ସହିତ ଭୁଲମୟ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କ ଦର୍ଶିତ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗମାର୍ଗକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ପରମ୍ପରା ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିବାର ମନେହୁଏ ! ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ମାର୍ଗରେ ସମ୍ୟକ୍ ଦର୍ଶନ ରହିବ ବା ଅସୁନ୍ଦର ବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବ ନାହିଁ । ଉତ୍ତମ ଅଭ୍ୟାସୀ ରହିବ ବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସବୁବେଳେ ଭଲ ରହିବ । ଉତ୍ତମ କଥା କହିବାକୁ ହେବ । ଉତ୍ତମଶୀଳ ବା ସୁଭବର ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଉତ୍ତମ ମାର୍ଗରେ ଜୀବକାର୍ଯ୍ୟନ କରିବାକୁ ହେବ । ଉତ୍ତମ କର୍ମ କରିବାକୁ ହେବ । ଉତ୍ତମ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ହେବ । ଉତ୍ତମ ସମାଧିସ୍ଥ ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରିବାକୁ ହେବ । ୩୯ । ପୁଣ୍ୟ କଥିତ ଗୁରୁସତ୍ୟ ହେଲା : ଦୁଃଖ ସତ୍ୟ, ଦୁଃଖର ସମୁଦୟ ବା କାରଣ ସତ୍ୟ, ଦୁଃଖର ନିରୋଧ ସତ୍ୟ ଏବଂ ଦୁଃଖ-ନିରୋଧର ଉପାୟ ସତ୍ୟ । ୪୦ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଖାଲି ଦୁଃଖକୁ ଚିହ୍ନିତ କରିଦେଇ ରୁନ ହୋଇ ବସି ପଡ଼ିଲେ ନାହିଁ । ସେ ଏହାର କାରଣ ବତାଇ ଦେଲେ ଏବଂ ଏହାକୁ

କପରି ଦୂର କରାଇ ପାରିବ ନା'ର ଉପାୟ ମଧ୍ୟ ବଢାଇ ଦେଲେ । ସେ କହିଲେ ସମ୍ଭାରରେ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ସମ୍ପର୍କରୁ ଦୁଃଖ ଆସେ । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା, ରୁଗ୍ଣାବସ୍ଥା, ମୃତ୍ୟୁ, ଅସ୍ତିତ୍ବ ଜନ ସହୃଦ ମିଳନ, ପ୍ରିୟଜନ ଠାରୁ ବିଚ୍ଛେଦ ଏବଂ ଇପ୍ସିତ ବସ୍ତୁର ଅପ୍ରାପ୍ତି । ତା'କ ମତରେ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନିତ ସୁଖର ବସ୍ତୁଟି ଅପସରି ଗଲେ ଦୁଃଖ ଆସିଯାଏ । (୪୧) ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ନିତ୍ସେ (Nietzsche) ଯେଉଁ କଥା କହିଲେ, “ସୁଖ ହେଉଛି ଦୁଃଖର ଏକ ରୂପ”, ତାହା ଉପରେକ୍ତ ବୁଦ୍ଧ-ବାଣୀର ପ୍ରତିଧ୍ବନି ଭଳି ମନେହୁଏ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମତରେ କାମନା, ବାସନା ବା ତୃଷ୍ଣା ହେଉଛି ସକଳ ଦୁଃଖର ହେତୁ ସ୍ବରୂପ । ସ୍ବାକୁ ଦୂର କରିଦେଲେ ମଣିଷ ଜୀବନରେ ଦୁଃଖ ଆଉ ଆସିବ ନାହିଁ । ବାରମ୍ବାର ପୃଥକ୍ରେ ଜନ୍ମ ନେଇ ଦୁଃଖ ଜଞ୍ଜାଳରେ ତାକୁ ଆଉ ଦାଣ୍ଡି ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ । ତାକୁ ନିର୍ବାଣ ମିଳିଯିବ ବା ସେ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବ । ଏହି ହେଲେ ମୋଟା ମୋଟି ବୁଦ୍ଧ ଆଶିଷାର କରଥବା ଯତ୍ୟ ସମୁଦ୍ଧର (ଗୃହସତ୍ୟ) ବ୍ୟାଖ୍ୟା । ଅଧିକାଂଶ ଜାତକ-ଗଳ୍ପ ଶେଷରେ ‘ସମବଧାନ’ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ‘ଗୃହସତ୍ୟ’ କଥା ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାର କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ ତାକୁ ଶୁଣି ଶ୍ରୋତାମାନେ “ସ୍ରୋତାପତ୍ରି ଫଳ” ଲଭ କରିଥିବା କଥା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି । (୪୨)

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା ଆଲୋଚନା କରିବାର କଥା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଆତ୍ମିକ ଥିଲେ ନା ନାତ୍ମିକ ଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଭଗବାନଙ୍କ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତି ବିଷୟରେ ପଚାରା ଯାଇଥିବା ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରକୁ ସେ ଏତେଇ ଦେଇଥିଲେ । ଭଗବାନ ଅଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ଏ ବିଷୟରେ ସେ ଜାଣିବ ରହିଥିଲେ । ତା' ପରିବର୍ତ୍ତିରେ ବରଂ ସେ କହିଥିଲେ ଭଲ ଚିନ୍ତା ଓ ଭଲ କାମ କରିବାକୁ । ବାସ୍ତବିକ ଭାବିବାକୁ ଗଲେ ଏହା କ'ଣ ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପୂଜା ନୁହେଁ କି ? ସେଥିପାଇଁ ପର ଅରବିନ୍ଦ-ଆଶ୍ରମର ସାଧକ ସ୍ବର୍ଗତ କାପାଳି ଶାସ୍ତ୍ରୀ କହିଛନ୍ତି, “କର୍ମେବ ପରମା ପୂଜା ଦୈହିକା ଦୈବତଂ ପ୍ରତି” । ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହଧାରୀ ମଣିଷର ଭଗବାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସଂଶ୍ଳେଷ ପୂଜା ହେଉଛି କର୍ମ । ଅତଏବ, ସତ୍‌କର୍ମ ଉପରେ ବିଶ୍ବାସ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଭଗବାନଙ୍କ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତି ଉପରେ ବିଶ୍ବାସ କରନ୍ତି ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଧର୍ମରେ ସେ ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ଭଗବତ୍ ସ୍ଥିତି ଉପରେ ବିଶ୍ବାସ କରନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯିବ । ସେ ଯାହାହେଉ, ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କୁ ପଚାରା ଯାଇଥିବା ପ୍ରଶ୍ନଟିର ଉତ୍ତରକୁ ଉପରେକ୍ତ ମତେ ଏଡ଼ାଇ ଦେଇଥିବାରୁ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କର ସାଧାରଣ ଭାବରେ ଧାରଣା ଜନ୍ମିତ ଯେ ସେ ଥିଲେ ନାତ୍ମିକ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଭ୍ରମାତ୍ମକ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ “ଆତ୍ମିକତା” ଓ “ନାତ୍ମିକତା”ର ଯେଉଁଭଳି ସଞ୍ଜା ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି, ଆମ୍ଭେମାନେ ସେହି ଧାରଣାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଏଭଳି ମତ ପୋଷଣ କରିଥାଉଁ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମତ ଅନୁସାରେ ଭଗବାନଙ୍କ ଉପରେ ବିଶ୍ବାସ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ହେଲେ ଆତ୍ମିକ ।

ଆତ୍ମିକତା ବିଷୟରେ କିନ୍ତୁ ପାରମ୍ପରିକ ଭାରତୀୟ ସଞ୍ଜା ହେଉଛି ପୃଥକ୍ । ମନୁ-ସ୍ମୃତିରେ ଏହାର ସଞ୍ଜା ଦିଆଯାଇ କୁହାଯାଇଛି :

ନାତ୍ରିକଃ ବେଦନିୟକଃ । (୪୩) ଅର୍ଥାତ୍ ନାତ୍ରିକ ବ୍ୟକ୍ତି ହେଲେ ବେଦର ନିନ୍ଦା-କାରୀ । ବିପତ୍ତିର ପକ୍ଷରେ, ବେଦରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ହେଲେ ଆତ୍ମିକ । ବୃକ୍ଷଦେବ କୌଣସିଠାରେ “ବେଦ” କୁ ନିନ୍ଦା କରିନାହାନ୍ତି । ଗୁଣାକ୍-ପତ୍ନୀମାନେ ବରଂ ବେଦକୁ ନିନ୍ଦା କରି କହିଛନ୍ତି “ସୟୋ ବେଦସ୍ୟ କର୍ତ୍ତାରଃ ଭଣ୍ଡଧୂର୍ତ୍ତନିଗାରାଃ”; ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦର ଫୁଲ୍ଲା ମାନେ ହେଲେ ଭଣ୍ଡ, ଧୂର୍ତ୍ତ ଓ ରାକ୍ଷସ, ଏହି ତିନି ପ୍ରକୃତିର ଲୋକ । ବୃକ୍ଷଦେବ କିନ୍ତୁ ବେଦକୁ ସ୍ୱେନିତ କେଉଁଠି ଆକ୍ଷେପ କରି କହି ନାହାନ୍ତି । ସେ ବୈଦିକ ଯଜ୍ଞର ବିରୋଧ କରୁନଥିଲେ; କରୁଥିଲେ ଯଜ୍ଞ ନାମରେ ଦିଆଯାଉଥିବା ପଶୁବଳିକୁ । ତାଙ୍କର ସ୍ୱାଭାବିକ ହେତୁବାଦୀ ପ୍ରଶ୍ନ ଥିଲା :

ପଶୁଶ୍ୱେନ୍ନି ହତଃ ସ୍ୱର୍ଗଂ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ମମେ ମମିଷ୍ୟତି

ସ୍ୱପିତା ଯଜମାନେନ ତସ୍ୟ କସ୍ମାନ୍ନ ହଂସ୍ୟତେ ? (୪୪)

ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ମମ ଯଜ୍ଞରେ ପଶୁହତ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଯଦି ସେ ପଶୁ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇ ପାରିବ ତେବେ ଯଜମାନ ନିଜ ପିତାକୁ ହତ୍ୟା କରୁ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ବାସ୍ତବିକ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଜାତିକ ଗଲ୍ଲ ମାନଙ୍କରେ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେବଳ ଯଜ୍ଞ ଓ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଆଦି କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ମାନଙ୍କରେ କରାଯାଉଥିବା ଏ ପ୍ରକାର ପଶୁବଳିର ନିନ୍ଦା କରିଅଛନ୍ତି; ସେ ଯଜ୍ଞର ନିନ୍ଦା ଆଦୌ କରିନାହାନ୍ତି । ମୃତକ-ଭକ୍ତ ଜାତିକରେ (୧-୮) ପିତୃଶ୍ରାଦ୍ଧ ଲାଗି ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୋଟିଏ ଛେଲି ବଳି ଦେବାକୁ ବସିଥିଲେ । ଏ ପ୍ରକାର ପାପକର୍ମର କି ପ୍ରକାର କୁଫଳ ମିଳିବ, ସେ ବିଷୟ ଗଲ୍ଲଟିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି ଅଯାଚିତ ଭକ୍ତ ଜାତିକରେ (୧-୧୯) ଦେବତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଲୋକମାନେ ମାନସିକ କରି ଦେବତାଙ୍କ ମନସ୍ତୁଷ୍ଟି ଲାଗି ପଶୁବଳି ଦେଉଥିବା କାର୍ଯ୍ୟର ନିନ୍ଦା କରାଯାଇଅଛି । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ବାରାଣସୀ ରାଜ୍ୟର ରାଜା ଥିବା ସମୟରେ କିପରି ଚତୁରତାର ସହିତ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରୁ ପଶୁବଳି ଉଠାଇ ଦେଇଥିଲେ, ସେ କଥା ଦୁର୍ମେଧା-ଜାତିକରେ (୧-୮୦) ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏହିସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଦେଖାଯିବ ଯେ ବୃକ୍ଷଦେବ ବୈଦିକ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନକୁ ନିନ୍ଦା କରୁ ନଥିଲେ । ସେ ନିନ୍ଦା କରୁଥିଲେ ଯଜ୍ଞନାମରେ ଦିଆଯାଉଥିବା ପଶୁବଳିକୁ । ଏହାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ଜୟଦେବ ବୁଦ୍ଧାବତାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି :

ନନ୍ଦସି ଯଜ୍ଞ ବିଧେରହୁ ହୁ ଶ୍ରୁତିଜାତମ୍

ସଦୟ-ହୃଦୟ ଦର୍ଶିତ-ପଶୁ ଘାତମ୍

କେଶବ ! ଧୂଳି-ବୁଦ୍ଧିଶୂନ୍ୟ ଜୟ ଜଗନ୍ନାଥ ହରେ !

ବୁଦ୍ଧଦେବ ବେଦବର୍ଣ୍ଣିତ ବର୍ଣ୍ଣ-ଧର୍ମକୁ ବିରୋଧ କରୁନଥିଲେ । ସେ ବିରୋଧ କରୁଥିଲେ ବର୍ଣ୍ଣ-ଧର୍ମ ନାମରେ ସମାଜରେ ଦେଖା ଦେଇଥିବା କଳ୍ପସିତ ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥାକୁ । ବେଦରେ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ବର୍ଣ୍ଣର ଯେଉଁ କଲ୍ପନା କରାଯାଇଥିଲା, ତାହା ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବେଳକୁ ଯଥେଷ୍ଟ କଳ୍ପସିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ସମାଜରେ ନାନା ଜାତି ଓ ଉପଜାତିର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ଜନ୍ମ ଅନୁସାରେ ଜାତିର ଚିହ୍ନଟ କରାଯାଇଥିଲା, କର୍ମ ଅନୁସାରେ କଳ୍ପ ନୁହେଁ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ସୁରାଧାନ କରି ଚୌର୍ଯ୍ୟବୃତ୍ତିରେ ବୁଡ଼ି ରହିଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ସେ ଗଣ କରୁଥିଲା । ସେ ଏହାକୁ ତା'ର ଜନ୍ମଗତ ଅଧିକାର ବୋଲି ଝୁରୁଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏ ପ୍ରକାର ଚିନ୍ତାଧାରାର ବିରୋଧ କଲେ । ତାଙ୍କ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଦ୍ଵାର ଜାତିବର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ସମାନ ଭାବରେ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହେଲା । ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ିଯିବା ପରେ ନଦୀର ନଦୀତ୍ୱ ଲେପ ହୋଇଗଲା ପରି ବୌଦ୍ଧ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଉପାସକର ଜାତ୍ୟଭିମାନ ଆପେ ଆପେ ଅପସରି ଯାଉଥିଲା । ଏହାଛଡ଼ା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି, ବୁଦ୍ଧଦେବ କପରି ନିଜ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଧର୍ମକୁ କହୁଥିଲେ ଆର୍ଯ୍ୟଧର୍ମ ବୋଲି ଏବଂ ନିଜଦ୍ଵାରା ଆବିଷ୍କୃତ ଗୁଣସତ୍ୟକୁ କହୁଥିଲେ “ଆର୍ଯ୍ୟ ସତ୍ୟାନ” ବୋଲି । ଆଉ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ସେ କପରି ନିଜ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ଅଷ୍ଟମୁଖୀ ପଦ୍ମକୁ “ଆର୍ଯ୍ୟ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ମାର୍ଗ” ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜେଣ୍ଡ୍ର ଏହି ସତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହେବ ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ପୂର୍ବପୂର୍ବ ବେଦର ଜଣେ ସର୍ତ୍ତାଧୀନ ସମର୍ଥକ ଥିଲେ ବେଦ ନାମରେ ଯେଉଁ କୁସଂସ୍କାର ସେତେବେଳେ ସମାଜକୁ ଗ୍ରାସ କରିଥିଲା, ତାହାର ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ କରୁଥିଲେ । ସେ ପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ଜଣେ ସଂସ୍କାରକ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇ ପାରେ । ଅତଏବ ଆମ ଭାରତୀୟ ପରମ୍ପରାରେ ଗଢ଼ି ଆସୁଥିବା “ଆତ୍ମିକତା” ସମ୍ପର୍କୀୟ ସଞ୍ଜାକୁ ବିଚାରକୁ ନେଲେ ଏକଥା ପରିଷ୍କାର ଭାବରେ ବୁଝା ପଡ଼ିବ ଯେ ସେ ଥିଲେ ଜଣେ ପରମ ଆତ୍ମିକ; କଦାପି ନାତ୍ମିକ ନୁହନ୍ତି ।

ବୋଧିସତ୍ତ୍ଵ :

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ ଏହି ଜାତିକ-ଗଲ୍ଲ ଗୁଡ଼ିକରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମର କାହାଣୀମାନ ରହିଅଛି । ବୁଦ୍ଧ ଯେ ପୂର୍ବ ଜନ୍ମମାନଙ୍କରେ କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ-ଯୋନିରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ତାଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟୋତ୍ତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ଯୋନିରେ ମଧ୍ୟ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଶାକ୍ୟ ରାଜବଂଶରେ ସିଦ୍ଧାର୍ଥ ନାମରେ ଜନ୍ମ ନେଇ ବୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା କବିବୀର ବହୁଜନ୍ମ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କୁ ଏହିଭଳି ବିଭିନ୍ନ ଯୋନିରେ ଜନ୍ମ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏ ସବୁ ଜନ୍ମ ଗୁଡ଼ିକରେ ସେ ଥିଲେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ଵ । ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ସୁଖ ସାଧନ ଲାଗି, ସକଳ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ନିର୍ବାଣ ପଥରେ ଆଗେଇ

ନେବାଲୀ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱକୁ ବାରମ୍ବାର ଏହିପରି ଜନ୍ମ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । (୪୫)
 ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ବଶ୍ୟ ଯେ ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ହେଉଛନ୍ତି ପଶ୍ୟତମ ବୁଦ୍ଧ ଓ
 ଭବିଷ୍ୟତରେ ଯେଉଁ ବୁଦ୍ଧ ଆସିବେ ତାଙ୍କ ନାମ ହେବ ମୈତ୍ରେୟ । (୪୬) ସେହି
 ମୈତ୍ରେୟ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱମାନ କେତେଥର ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ସାରିବେଣି ।
 ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ କୌଣସି ଯୋନିରେ ହୁଏତ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବେ । ହାନଯାନ
 ଓ ମହାଯାନ ଚନ୍ଦ୍ରାଧାରରେ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ମତର ବିଭିନ୍ନତା ଦେଖାଯାଏ ।
 ହାନଯାନମାନେ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପୁତ୍ର ଅବତାର ଏବଂ ଏହି ବୁଦ୍ଧକୁ ଅବସ୍ଥାରେ
 ତାଙ୍କର ନିବାସ ମିଳିଗଲା ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ମଣିଷ ସାଧନା ବଳରେ
 ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ଅବସ୍ଥାକୁ ଆସିଯିବ । ତହିଁରେ ତା'ର ମୁକ୍ତି ବା ନିବାସ ମିଳିବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଏହି
 ଅବସ୍ଥାକୁ ଆସି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୁଦ୍ଧ ନାମରେ ଗଣ୍ୟ ହେବେ । କିନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ନିଜର ସିନା
 ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉନ୍ନତି ହେବ, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ହେବନାହିଁ । ଏହା ଏକ ସ୍ୱାର୍ଥପର ଚନ୍ଦ୍ରାଧାର ।
 ଏହାକୁ “ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱଯାନ ବା ବୁଦ୍ଧଯାନ” ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ମହାଯାନ
 ଚନ୍ଦ୍ରାଧାର କିନ୍ତୁ ଏହାଠାରୁ ଆହୁରି ଉଚ୍ଚତର ଅଟେ । ମହାଯାନ ମାନେ ସବୁ ପ୍ରାଣୀଙ୍କର
 ମୁକ୍ତି ବା ନିବାସର ଆକାଂକ୍ଷାରେ ବ୍ୟାକୁଳ । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ ସବୁ ପ୍ରାଣୀର
 ନିବାସକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ନିଜର ବୁଦ୍ଧତ୍ୱ ପଦ ଓ ଚକ୍ରନିବ ନିବାସକୁ ଡାକି କରୁଛନ୍ତି ।
 ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଜଗତର ପ୍ରାଣୀକୁଳ ନିବାସ ନ ପାଇବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର କାମ
 ସମାପ୍ତରୁ ପରିମାଣି । ଗୋଟିଏ ଜାତି ଯଦି ଅମୁକ ରହିଗଲା, ତେବେ ତାର ମୁକ୍ତି ଲାଗି
 ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱକୁ ପୁଣି ସଂସାରରେ ଜନ୍ମ ନେବାକୁ ହେବ । (୪୭)

ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ ଚନ୍ଦ୍ରାଧାରରୁ ଏହି ସତ୍ୟ ସମ୍ୟକ ରୂପେ ନିଷ୍ପାଦିତ ହେବ ଯେ
 ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବରେ ଜଣକର “ନିର୍ବାଣ” ବା ମୁକ୍ତିକୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଗ୍ରହଣ
 କରୁନଥିଲେ; ସକଳ ଜୀବଙ୍କର ମୁକ୍ତି ସହଜ ନିଜର ମୁକ୍ତି ଥିଲା ତାଙ୍କର କାମ୍ୟ ।
 ଏହା କିନ୍ତୁ ନୁହେଁ ଚନ୍ଦ୍ରାଧାର ନୁହେଁ । ଏହା ପୂର୍ବପୁରୀ ମୁକ୍ତି-ସମ୍ପର୍କୀୟ ଉପନିଷଦୀୟ
 ଚନ୍ଦ୍ରାଧାରର ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ । ଉପନିଷଦର ମୁକ୍ତି ବା ମୋକ୍ଷ ଅର୍ଥ ହେଲା ଜୀବର
 ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ଲୀନ ହେବା । ଏ ଈଶ୍ୱର ହେଉଛନ୍ତି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଠାକୁର ଯେ କି ପର-
 ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ସକଳ ଜୀବ ଯେତେ ବେଳେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଠାରେ ଲୀନ ହୋଇଯିବେ,
 ସେତିକିବେଳେ ସେଇ ସକଳ ମୁକ୍ତ ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱର ଏକତ୍ର ପରବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ଲୀନ
 ହେବେ । ସେଠାରେ କର୍ତ୍ତା ନଥିବେ କି କର୍ମ ନଥିବ; ସଂସାର ନଥିବ କି ଭଗବାନ ନ
 ଥିବ । ଉପନିଷଦର ଏହି ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର “ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ”ଙ୍କ ସହଜ ଭୁଲନା
 କରାଯାଇପାରେ । (୪୭-କ) କିନ୍ତୁ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ ଚନ୍ଦ୍ରାଧାରରେ କାରୁଣିକତାର ଭାବଟିକୁ
 ଅଧିକତର ପରିସ୍ପୃଷ୍ଟ କରାଯାଇଥିବାର ମନେହୁଏ । ତାହାହିଁ ବୌଦ୍ଧ-ଚନ୍ଦ୍ରାଧାରର ବିଶେଷତ୍ୱ ।
 ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ ତ ଖାଲି ଜୀବଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୟା ଦେଖାନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି କଷ୍ଟ ବ

ସହକ୍ରି । ସେମାନଙ୍କ ଦୁଃଖକୁ ସେ ନିଜେ ଅକାତରେ ବରଣ କରିନିଅନ୍ତି । ନରକରେ ପଡ଼ି କଷ୍ଟ ପାଉଥିବା ଜୀବଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅନ୍ୟ ସବୁ ଜୀବଙ୍କର କଷ୍ଟ ଓ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ନିଜେ ବରଣ କରିବେ ବୋଲି ବୁଦ୍ଧଦେବ “ବଜ୍ରଧର ସୂତ୍ର” ରେ କହିଛନ୍ତି । (୪୮) ଗୋଟିଏ ଜାତିକ-ଗଲ୍ଲରେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ବୋଧସ୍ବରୂପ କିପରି ଥରେ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧ ମୃଗ ଭାବରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲା ବେଳେ ନିଜର ଜୀବନକୁ ପାଣି ଛଡ଼ାଇ ତାଙ୍କ ଦଳର ମୃଗ-ମୃଗୁଣୀ ମାନଙ୍କର ଜୀବନ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ଗର୍ଭବତୀ ମୃଗୁଣୀ ଓ ତା’ର ଗର୍ଭସ୍ଥ ଶାବକଟିର ଜୀବନ ରକ୍ଷା କରିବା ଲାଗି ସେ କିପରି ନିଜର ଜୀବନ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଏ ପ୍ରକାର ସ୍ବାର୍ଥତ୍ୟାଗରେ କିପରି ବାସ୍ବସୀରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ମୃଗ ସମେତ ସକଳ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ଅଭୟ ଦେଇଥିଲେ ସେ ବିଷୟ ଅତି ମନୋରମ ଭାବରେ ସେଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । (୪୯) ସେହିପରି ବେସନ୍ତର-ଜାତିକରେ (୫-୫୭) ରାଜପୁତ୍ର ବେସନ୍ତର ରୂପେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା ବୋଧସ୍ବରୂପଙ୍କର ଅଭୂତପୁତ୍ର ଦାନ-ଧର୍ମ କଥାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । ସେ ନିଜର ସୃଷ୍ଟି ଜଳାଞ୍ଜଳି ଦେଇ ଅପରର ସୁଖ କାମନା କରି ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ସମ୍ପତ୍ତି ଦାନ କରି ଦେଇଥିଲେ । ସେ ଗରିବ ହୋଇଯିବା ପରେ ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପିଲାପିଲି ମାନଙ୍କୁ ଧରି ରଥ ଚଢ଼ି ବଣକୁ ବାହାରି ପଡ଼ିଲେ । ବାଟରେ ଘୋଡ଼ା ଓ ରଥକୁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରିଦେଲେ: ଶେଷରେ ଆସି ବଣରେ କୁଡ଼ିଆଟିଏ କରି ରହିଲେ । ପରେ ପରେ ତାଙ୍କ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ପରିବ୍ରାଜକଙ୍କୁ ଭିକ୍ଷା କରିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାପାଇଁ ଦାନ କରିଦେଲେ । ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେହିଭଳି ଅପରକୁ ଦାନ କରିଦେଲେ । ଅବଶ୍ୟ ସବୁ କଥାର ସୁଖସୁଖ ପରିଣତ ଘଟିଲା । ଦେବତାମାନେ ଛଦ୍ମ-ବେଶରେ ବେସନ୍ତରଙ୍କର ଦାନଧର୍ମକୁ ପରୀକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । ସେହି ପରୀକ୍ଷାରେ ବେସନ୍ତର ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାପରେ ତାଙ୍କର ଦୃଢ଼ ସମ୍ପଦ ସବୁ ସେ ଫେରି ପାଇଲେ । ଏହି ଜାତିକର ପ୍ରଭବ ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନରେ ପଡ଼ିଥିବାର ମନେହୁଏ । ଆଉ ଏହିପରି ଅନେକ ଜାତିକ-ଗଲ୍ଲ ଅଛି ଯେଉଁଥିରେ କି ବୋଧସ୍ବରୂପଙ୍କର ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ସୁଖଶାନ୍ତି ଲାଗି ଦରଦ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି । ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି “ମେଘ” (ସଂସ୍କୃତରେ ମୈତ୍ରୀ) ଥିଲା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏକ ଶିଶିଷ୍ଟ ଶିକ୍ଷା । ସେଥିପାଇଁ ପରା ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଥିଲେ :

“ମାଆ ବଞ୍ଚିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତା’ର ଏକମାତ୍ର ସନ୍ତାନର ଯନ୍ତ୍ର ନେଲା ଭଳି ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ ସବୁ ଜୀବଜଗତ ପାଇଁ ଦୁଃଖ ଖୋଲି ପ୍ରେମ ଦେବା ଉଚିତ ।” (୫୦)

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ପୁନର୍ଜନ୍ମ :

ଜାତିକ-ଗଲ୍ଲ ମାନଙ୍କରେ କେବଳ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ସୂଚନା କଥା ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ସୂଚନା କଥାର ମଧ୍ୟ ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । ବୌଦ୍ଧମାନେ ତ ଆତ୍ମାର ଅବସ୍ଥିତି

ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ନାହିଁ; ତେବେ ଯେମାନେ ପୁନର୍ଜନ୍ମରେ କପରି ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇପାରେ । ସେ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦର୍ଶିମାନ ଦିଆଯାଉଛି । ହିନ୍ଦୁ ମତରେ ଜୀବ ମରାଯାଏ, ତା'ର ଆତ୍ମା କିନ୍ତୁ ଥାଏ ଅମର । ଗୀତା ସେଥପାଇଁ କହେ “ନ ଜାୟତେ ମ୍ରିୟତେ ବା କଦାଚିତ୍”; ଅର୍ଥାତ୍ ଏ ଆତ୍ମା କେବେହେଲେ ମରେ ନାହିଁ ବା ଜନ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ଜୀବର ପାଞ୍ଚଟି ସ୍କନ୍ଧ ଅଛି—ରୂପ, ବେଦନା, ସଞ୍ଜା, ସଂସ୍କାର ଓ ବିଜ୍ଞାନ । ମୃତ୍ୟୁପରେ ଜୀବର ଏ ପାଞ୍ଚଟି ଯାକ ସ୍କନ୍ଧ ଛୁଟି ଯାଏ । କିନ୍ତୁ ତା'ର କର୍ମର ଫଳ ସ୍ୱରୂପ ଆଉ ଗୋଟିଏ ସ୍କନ୍ଧ ବାହାରିପଡ଼େ । ଏହି ସ୍କନ୍ଧଟି ହେଉଛି ମୂଳବୀଜ, ଯେକି ତା'ର ପରଜନ୍ମ ପାଇଁ ଦାୟୀ । (୫୯) ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇ ପାରେ, ବୌଦ୍ଧମତର “କର୍ମ” ହିନ୍ଦୁ ମତର “ଆତ୍ମା” ସହିତ ତୁଳନାୟୁ ହେବ କି ? ଏହାର ଉତ୍ତର ହେବ “ନା”; କାରଣ ଆତ୍ମା ହେଉଛି ଅମର ଓ ନିର୍ଗୁଣ । କର୍ମ କିନ୍ତୁ ଅମର ନୁହେଁ ଓ ଏହା ସରୂପ । ଏହାର କ୍ଷୟ ଅଛି । ବହୁ ଜନ୍ମ ପରେ ଏହାର ଶେଷ ଅବସ୍ଥା ଘଟି ଜୀବ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥାଏ । ବୌଦ୍ଧମତରେ ତାହା ହେଉଛି “ନିର୍ବ୍ବାଣ” (ନିର୍ବାଣ) । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ ଜଗତରେ ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁ ହେଉଛି ନିତ୍ୟ; ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ନିର୍ବାଣ; ଏବଂ ଅପରଟି ହେଉଛି ଶୂନ୍ୟ । ଅତଏବ, ଜାତକ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ପୁନର୍ଜନ୍ମ ବୃଦ୍ଧାନ୍ତ “ଆତ୍ମା” ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ରହୁନାହିଁ ବୋଲି-ଚନ୍ଦ୍ରାଧାରର କୌଣସି ବିରୁଦ୍ଧାତରଣ କରୁନାହିଁ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଏହା “କର୍ମବାଦ” ଓ କର୍ମଫଳ ସମ୍ପର୍କୀୟ ବୌଦ୍ଧ-ଧାରଣାର ପ୍ରତ୍ନପୁର ଅନୁସାସ୍ତ ଅଟେ । ଏକଥା ଅନୁବାଦକ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦିଶିଗେଣ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । (୫୨)

୦

ବାସଣସୀରଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ :

ଜାତକର ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଆଲୋଚନା କଲେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ ତହିଁରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ବାସଣସୀ ଓ ସେଠିକାର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ସେହି ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକର ଆରମ୍ଭ ବାକ୍ୟ ହେଉଛି, “ପୁରୁଷ ବାସଣସୀରେ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ ।” ସେଗୁଡ଼ିକରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କୁ ସାଧାରଣତଃ ବାସଣସୀ-ରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ କିମ୍ବା ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ହସାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ଇତିହାସର ପୃଷ୍ଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ବୋଲି ଜଣେ ରାଜା ଥିବା କଥା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ମୃତିତ ହୋଇନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଧାରଣା ଯେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୁଦ୍ଧ କାଶ୍ୟପ ହେଉଛନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କର ପୁତ୍ର । କିନ୍ତୁ ସେ କାଶ୍ୟପ ଥିଲେ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ସେ ଥିଲେ ବଢ଼ିଶ ହାତ ଉକ ଏବଂ ବଞ୍ଚିଥିଲେ କୋଡ଼ିଏ ହଜାର ବର୍ଷ । ଏଣୁ ତାଙ୍କର ଐତିହାସିକତା ଉପରେ ସନ୍ଦେହ ଜାତ ହୁଏ । ତା ଛଡ଼ା କାଶ୍ୟପ ଥିଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ । ଏଣୁ ତାଙ୍କ ପିତା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ଜାତକ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେବେ ଜାତକର

ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ କିଏ ? ଜାତକରେ ତାଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରଣ ବା କ'ଣ ? ଭିକ୍ଷାସର
ନିଷ୍ଠୁର ପୃଷ୍ଠାକୁ ଆଲୋଚନ କରି ତତ୍କାଳୀନ ବାସନ୍ତୀର ରାଜନୈତିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସ୍ଥିତି
ବିଷୟରେ ଅବହତ ହୋଇ ପାରିଲେ ଏହାର ସମ୍ଭବତଃ ଉତ୍ତର ମିଳିପାରିବ ।

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି ଉତ୍ତର-ବୈଦିକ କାଳରେ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ବହୁ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ
ଭାରତ ଗୋଟିଏ ମହାଜନପଦରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । କାଶୀ ହେଉଛି
ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ ଯାହାର ସ୍ଥାନ ଅଜ୍ଞ ଓ ମଗଧ ପରେ ମହାଜନପଦ ତାଲିକାରେ
ତୃତୀୟ ଥିଲା । ଅତଏବ ଏହାର ଆକାର ଯାହା ଆଜି ନା କାହିଁକି, ଏହାର ରାଜନୈତିକ
ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଥିଲା । “କାଶୀ” ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଲୋକମାନେ ବାସନ୍ତୀ
ଓ ତାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । (୫୩) ଏହି ବାସନ୍ତୀର ଆକାର ବିଷୟ ଅବଶ୍ୟ
କେତେକ ଜାତକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଏହାର ପରିଧି ପ୍ରାୟ ୧୦୦୦ ମାଇଲ ବିସ୍ତୃତ
ବୋଲି ତହିଁରେ କୁହାଯାଇଛି । (୫୪) କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ବାସନ୍ତୀର
ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଧୀରେ ଧୀରେ କମିବାକୁ ଲାଗିଥିଲା । ଏହା କୋଶଳର ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦୀ ଲଳିତାର
ଶରଣ ହୋଇଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବଙ୍କ, ଦବ୍ବସେନ, କଂସ ଆଦି କୋଶଳର
ରାଜାମାନେ ବାରମ୍ବାର ଏହି କାଶୀ (ବା ବାସନ୍ତୀ) ରାଜ୍ୟକୁ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ ।
ବିନୟ ପିଟକରେ ଏହି କଂସ “ବାସନ୍ତୀ ବିଜେତା” ଉପାଧି ପାଇଥିବା କଥା କୁହାଯାଇ-
ଅଛି । (୫୫) ବୋଧହୁଏ, ସ୍ୱାଜର ସମୟରେ ବାସନ୍ତୀ ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନତା ହରାଇ
କୋଶଳରେ ମିଶିଯାଇଥିଲା । ବୁଦ୍ଧୋତ୍ତର ସମୟରେ ବାସନ୍ତୀ ନଗରର ରାଜ୍ୟ ଲାଗି
କୋଶଳରାଜ ବିଦୁଦତ୍ତ ଓ ମଗଧରାଜ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ବିଗ୍ରହ ଲାଗିରହିଥିଲା ।
ଏଥର ଜଣାଯିବ ଯେ ବାସନ୍ତୀ ତାର ରାଜନୈତିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ହରାଇ ବସୁଥିଲା ।
ଏ ପ୍ରକାର ରାଜନୈତିକ ଅବସ୍ଥା ତା’ର ଧର୍ମଗତ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଉପରେ ଆଘାତ ଆଣିବ ବୋଲି
ଆଶଙ୍କା କରାଯାଉଥିଲା । ଶହ ଶହ ବର୍ଷ ଧରି ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ବାସନ୍ତୀର
ଧର୍ମଗତ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଆଗରୁ ରହିଆସିଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଧର୍ମୋପଦେଶ
ଦେଇଥିଲେ ଏଇଠାରୁ । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଭାଷାରେ ତାକୁ କୁହାଯାଏ “ଧମ୍ମଚକ୍ରପବତ୍ତନ”
(ଧର୍ମଚକ୍ର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ) । ଅତଏବ, ଏହି ବାସନ୍ତୀର ପୂର୍ବ ଐତିହାସିକତା ଉଦ୍ଧାରଣ କରି
ରଖିବା ଲାଗି ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରାଯାଉଥିଲା, ତାହାର ଏକ ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ
ଜାତକ ଗଳ୍ପ ମାନଙ୍କରେ ଏହାର ଓ ଏହାର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କର ନାମ ବାରମ୍ବାର ଉଲ୍ଲେଖ
କରାଯାଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ତେଣୁ ହେଉଛନ୍ତି ଜଣେ କାଳକ୍ଷିପକ ରାଜା ।
‘ଆରଣ୍ୟ ରଜନୀ’ ର କାହାଣୀମାନ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସବୁଥିରେ
ହାରୁନ୍-ଅଲ-ରସିଦ୍ଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି, ଯେପରିକି ଦକ୍ଷିଣ ଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କର
ସମକାଳୀନ ବୋଲି ସାଧାରଣରେ ଧାରଣା ଜନ୍ମିବ । ଏହାର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
ହେଉଛି ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକର ସତ୍ୟତା ବିଷୟରେ ଜନ-ଧାରଣାକୁ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରାଇ ସେଗୁଡ଼ିକୁ

ଅଧିକତର ଆକର୍ଷଣୀୟ କରାଇବା । ଜାତକବଞ୍ଚିତ ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦେବଙ୍କ ଅବତାରଣା ଠିକ୍ ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ କରାଯାଇଅଛି ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ଧର୍ମର ଶିଥିଳତା :

ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟରୁ ନେବଳ ତ ଯଜ୍ଞନାମରେ ପଣ୍ଡବଳି ଆଦି କୁହାହାର-ମୂଳକ ବ୍ୟଭିଚାର କରାଯାଉନଥିଲା; ସାରା ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ-ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଓଲଟ ପାଲଟ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଏହା ଆଉ କଡ଼ାକଡ଼ି ଭାବରେ ପାଳନ କରାଯାଉନଥିଲା । ଏ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମଧର୍ମ-ବନ୍ଧନର ଶିଥିଳତାର ଭୁରି ଭୁରି ପ୍ରମାଣ ଆମେ ଜାତକ ଚଳଣ୍ଡ ମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ପ୍ରଥମେ ବର୍ଣ୍ଣଧର୍ମ କଥା ନିଆଯାଉ । ବର୍ଣ୍ଣଧର୍ମର ବ୍ୟାଘ୍ୟାନୁକ୍ରମରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି :

‘ବୃହତ୍ୟାଂ ମୟା ଦୃଷ୍ଟଂ ଗୁଣକର୍ମ ବିଭବତଃ । (୫୭)

ଅର୍ଥାତ୍ ମୁଁ ଗୁଣ ଓ କର୍ମର ବିଭବକୁ ବିଚାରକୁ ନେଇ ବୃହତ୍ସୈର (ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର) ଦୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଏହି ବାଣୀ ବୈଦିକ ଧର୍ମ-ଧାରଣା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ବର୍ଣ୍ଣ ତେଣୁ ପାରମ୍ପରିକ ଭାରତୀୟ ଧାରଣାରେ ଥିଲା ଗୁଣ ଓ କର୍ମ ଭିତ୍ତିକ । କର୍ମ ଗୁଣକୁ ଅନୁସରଣ କରେ । ଯେ ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତିର ଲୋକ ସେ ସେହିପରି କର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା ସ୍ଵାଭାବିକ । ଅତଏବ ବର୍ଣ୍ଣବିଭାଗ କାର୍ଯ୍ୟତଃ କରାଯାଇଥିଲା ମାନସିକତା ପ୍ରସରେ । ଏହି ମାନସିକତା ପ୍ରସରେ ବିକାଶ ବା ଅବସ୍ଥା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଶୂଦ୍ରତ୍ଵରୁ ମଣିଷ ବ୍ରାହ୍ମଣତ୍ଵ ପାଉଥିଲା କିମ୍ବା ବ୍ରାହ୍ମଣତ୍ଵରୁ ଶୂଦ୍ରତ୍ଵ ପ୍ରସରୁ ଖସି ଆସୁଥିଲା । ଜନ୍ମ ସହିତ ବର୍ଣ୍ଣର ଆଦୌ ସମ୍ପର୍କ ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟ ବେଳକୁ ବର୍ଣ୍ଣଧର୍ମ ଭାବର ଯଥେଷ୍ଟ ଖୋଲି ଘେନି ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଏ ପ୍ରକାର ଶିଥିଳତା ପ୍ରଥମେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ସମାଜର ଅନ୍ତରାଂଶ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମାନଙ୍କଠାରୁ । ପରେପରେ ଅବଶ୍ୟ ଏହା ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କୁ ଆକ୍ରାନ୍ତ କରିଥିଲା । ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତେ ବର୍ଣ୍ଣେତର କର୍ମ ଲାଗି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଉଦାହରଣ ଦେଇ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ସମାଲୋଚନାରୁ ପାର ପାଇଯାଇଥିଲେ ।

ତତ୍-ଜାତକ (ସଂ ୬୩) ଟିକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଆମେ ଜାଣିପାରିବା କିପରି ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଘୋଳଦହି ବିଦ୍ୟୁତ୍ କରି ନିଜର ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ସେ ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀର ପ୍ରଲୋଭନରେ ପଡ଼ି ନିଜର କୌଳିକ କର୍ମ ଛାଡ଼ି ଏ ପ୍ରକାର ବ୍ରାହ୍ମଣେତର କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଯାହାହେଉ, ସେ ଯୁଗରେ ଏପରି ବ୍ରାହ୍ମଣେତର କର୍ମମାନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଜାତକ ଚଳଣ୍ଡଟିରେ ଏହାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । କେହି କେହି କହିନ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଅପମାନ ଦେବା ପାଇଁ ବୌଦ୍ଧଜାତକ ଗଳ୍ପ-

ମାନଙ୍କରେ ଏ ପ୍ରକାର କଥାମାନ ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ତାହା ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ଥିଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ । ସାଗ୍ନପୁତ୍ର, ମୌଦ୍-ଗଙ୍ଗାୟନ ଆଦି ପ୍ରମୁଖ ଶିଷ୍ୟମାନେ ତ ଥିଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଭଳି ଜଣେ ବାସ୍ତବବାଦୀ ଧର୍ମଗୁରୁ ଜଦାପି ଜାଣିଶୁଣି ପିଥ୍ୟା କଥାର ଅଭେଦ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ ନିନ୍ଦିତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରି ନଥାନ୍ତେ । ତାଙ୍କ ଏହି ଗୋଟିଏ ତ ଜାତକ-ଗଳ୍ପ ନୁହେଁ, ଆହୁରି ଅନେକ ଗଳ୍ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣତ୍ୱର କର୍ମରେ ଲିପ୍ତଥିବା କଥାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଦୟା-ଭୟ ଦୂର କରାଇ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଟଙ୍କା ଶ୍ରେକଗାର କରୁଥିବା କଥା ଦଶ ବ୍ରାହ୍ମଣ-ଜାତକ (ସଂ-୪୯୫) ରେ ଅମ୍ଭେ ଦେଖିବାକୁ ପାଆଉ । ଏ କର୍ମ ହେଉଛି ଛଦ୍ରିପୋଷିତ; କଦାପି ବ୍ରାହ୍ମଣୋଷିତ ନୁହେଁ । ଏହାଠାରୁ ଆହୁରି ଭୟଙ୍କର କଥାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି ମହାକୃଷ୍ଣ-ଜାତକରେ (ସଂ-୪୭୯) ଯେଉଁଠି ବ୍ରାହ୍ମଣ ସ୍ୱୟଂ ଦୟାବୃତ୍ତିରେ ଲିପ୍ତ ଅଛନ୍ତି । ଅଙ୍ଗୁଳିମାଳା ଉପାଖ୍ୟାନଟି ଏହାଠାରୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଲୋକସଂସ୍ପର୍ଶକାରୀ । ଅଙ୍ଗୁଳିମାଳା ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣ ଦେବା ଲାଗି ୧୦୦୦ଟି ମଣିଷ ମାରି ସେମାନଙ୍କର ବୃକ୍ଷାଙ୍ଗୁଳି ସବୁକୁ ମାଳା ଆକାରରେ ତା ଗଳରେ ଲମ୍ବାଇବାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରିଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସନ୍ତାନ । ସେ ତକ୍ଷଶିଳାରେ ଜଣେ ଆଶ୍ରମୀଙ୍କ ଆଧୀନରେ ରହୁ ପାଠ ପଢୁଥିଲେ । ଆଶ୍ରମୀଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ହେଲା ଯେ ତାଙ୍କ ସ୍ୱୟଂ ଦ୍ୱାର ଅଙ୍ଗୁଳିମାଳା ସହିତ ଅବୈଧ ସମ୍ପର୍କ ରହିଅଛି । ଏଣୁ ସେ ଅଙ୍ଗୁଳିମାଳାକୁ ଦୂରେଇ ଦେବାକୁ ଚାହୁଁଲେ । ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣ ସ୍ୱରୂପ ସେ ୧୦୦୦ ମଣିଷଙ୍କର ଅଙ୍ଗୁଳି କାଟି ଆଣି ତାଙ୍କୁ ଦେବା ପାଇଁ ଅଙ୍ଗୁଳିମାଳାକୁ କହିଲେ । ଛାତ୍ରମଧ୍ୟରେ ଅଙ୍ଗୁଳିମାଳା ଦୟାବୃତ୍ତି କରି ୯୯୯ ଜଣଙ୍କୁ ମାରି ସାରି ସେମାନଙ୍କର ଅଙ୍ଗୁଳି ସଂଗ୍ରହ କରିସାରିଥିଲେ । ୧୦୦୦ ତମ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅପେକ୍ଷାରେ ସେ ଥିବା ସମୟରେ ଅରଣ୍ୟରେ ପଥଗୁଣ୍ଡା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରିବାକୁ ଯିବା ସମୟରେ ତାଙ୍କ ନିକଟରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପଦେଶ ପାଇ ସେ ସ୍ଥାନ ଦୟାବୃତ୍ତି ଗୁଡ଼ିଗେଲ ଏବଂ ପରେ ପରେ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ଯୋଗ ଦେଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଫେରିବାଲା ସାଜି ଫେରି କରି ଜନସମାନ ଶୁଦ୍ଧ ପେଟ ପୋଷୁଥିବା କଥା ଗର୍ଭ-ଜାତକ (ସଂ-୧୫୫) ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଛେଳି ମେଣ୍ଟା ଆଦି ଗୃହପାଳିତ ପଶୁମାନଙ୍କୁ ପାଳି ସେମାନଙ୍କୁ ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜଣକା ନିବ୍ୟାସ କରୁଥିବା କଥା ଧୂମକାଂ-ଜାତକ (ସଂ-୪୯୩) ରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେତେବେଳେ ଏତେ ଯଜ୍ଞ ହେଉଥିଲା ଯେ ସେଥିପାଇଁ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ଛେଳି ମେଣ୍ଟା ଯଜ୍ଞପଣ୍ଡା ହେବାଲାଗି ଦରକାର ପଡୁଥିଲେ । ତାହାଛଡା ପ୍ରାୟ ସବୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ନିକଟରେ ମାନସିକ ଆକାରରେ ଲୋକେ ପଶୁବଳି ଦେଉଥିଲେ । (୫୭) ଏଣୁ ଛେଳିମେଣ୍ଟା ପାଳିବା ଭଳି ଏକ ଲୁଚିଲୁଚି ବ୍ୟବସାୟ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । କେତେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାଧୋଷିତ ମାର୍ଗରେ ତଳ ଜୀବନ ଧାରଣ କରୁଥିଲେ । ବଣର ପଶୁପକ୍ଷୀ ଶିକାର କରି ସେମାନଙ୍କର ମାଂସ ଶୁଦ୍ଧ ସେମାନେ ପରିବାର ସେବଣ କରୁଥିଲେ । (୫୮) ସେହିପରି, ଶରଭଙ୍ଗ-ଜାତକରେ

(୧-୫୨) ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧୈନିକ ହସାବରେ ରାଜାଙ୍କ ଧୈନ୍ୟ ବାହୁନରେ ଯୋଗଦେବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ବୁଦ୍ଧୋତ୍ତର କାଳରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧୈନ୍ୟବାହୁନର ସଙ୍ଗେତ ସେନାପତି ପଦବୀ ପାଇପାରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ମଗଧ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ସେନାପତି ପୁଷ୍ୟମିତ୍ର ସୁଦ୍ଧା ଏହାର ଜ୍ଞାନୀ ପ୍ରମାଣ । ପରଶୁରାମ ଋଷରେ ପୁଷ୍ୟମିତ୍ର ମଗଧ ସମ୍ରାଟଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରି ରାଜା ହିନ୍ଦାସନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଆମେ ଯନ୍ତ୍ୟାକଳ-କାତକ (୧-୨୩) ରେ ଦେଖିବାକୁ ପାରି ଯେ ପ୍ରଜାମାନେ ଅନ୍ତ୍ୟାୟ ଶତ୍ରୁକୁ ରାଜାଙ୍କୁ ମାରିଦେଇ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ରାଜା ହିନ୍ଦାସନରେ ବସାଇଥିଲେ । ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଏ ପ୍ରକାର କୌଳକର୍ମ ବ୍ୟତୀ କର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ମାନଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା, ଏବଂ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ 'ପେଟ ପୋଷ ନ ହୁଁ ଦୋଷ' ନୀତିରେ ଯାହାକୁ ଯାହା ସୁବିଧା ହେଲା ସେହି ସେହି କର୍ମମାନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ଏ ତ ଗଲା ବର୍ଣ୍ଣଧର୍ମ କଥା । ଆଶ୍ରମ-ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ବିଶିଷ୍ଟତା ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ଯ୍ୟ ପରମ୍ପରା ଅନୁସାରେ ମଣିଷକୁ ଚାରିଟି ଆଶ୍ରମ ଦେଇ ଡିମାନ୍ଦ୍‌ସ୍ତରେ ଗତି କରିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ସେହିଭଳି ହେଲା—ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ, ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ, ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସ । ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ ସମୟକୁ ବୁଝାଯାଉଥିଲା ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଶ୍ରମ । ଶୁଣିବା ପାଠପଢ଼ାପରେ ଯାଇ ବାହାସାହା ହୋଇ ଘରସଂସାର କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଆମେ ଦୁଇଟି ଜାତକ ଗଳ୍ପରୁ ଦେଖିବାକୁ ପାରି ଯେ ଗ୍ରହ ବିବାହ ପରେ ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନିକଟରେ ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲା । (୫୯) ବୁଦ୍ଧ ସ୍ତୁତ୍ୱ ଶତ୍ରୁତ୍ୱ ହୋଇ ଭିକ୍ଷାଟନ କରିବା-ଦ୍ୱାରା ଏ ଆଶ୍ରମଧର୍ମକୁ ଭଙ୍ଗିଲେ । ଭିକ୍ଷୁ-ସଂଘର ସତ୍ୟମାନେ ମଧ୍ୟ ସମୟକ ଭାବରେ ସେ ଧର୍ମକୁ ଭଙ୍ଗିଲେ । ଭାରତରେ କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ (ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନରେ ରତଗ୍ରହ) ଭିକ୍ଷା କରିବାର ପାରମ୍ପରିକ ବିଧି ଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମଣେତର ଲୋକ ଏହା କରିବା ପାଇଁ ନସେଧ ଥିଲା । ଶତ୍ରୁତ୍ୱ ପକ୍ଷରେ ଭିକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ଯେ ମହାପାପ ଏବଂ ତିକ୍ତଦ୍ୱାରା ଯେ ତାର ପତନ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାଷ ଏ କଥା ମହାଭାରତର ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ଅନ୍ୟଠାରୁ ଦାନ ଗ୍ରହଣ ଫଳରେ ଯେ ରାଜା ଯଯାତିଙ୍କର ପତନ ହୋଇଥିଲା ସେ ବିଷୟ ତହିଁରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । (୬୦) କିନ୍ତୁ ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ସ୍ତୁତ୍ୱ ବୁଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷାଜନ କଲେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ଲୋକେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଅନୁସରଣ କଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମ-ମାର୍ଗୀ ମାନେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏଇଟିକୁ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଅଭିଯୋଗ ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି । (୬୧)

ଏ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ଧର୍ମର ଶିଥିଳତା ତଥା ବିଶିଷ୍ଟତାଭାର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମର ଗୋଟିଏ ପରମ ଆକର୍ଷଣୀୟ ଭଗ ଥିଲା ଜାତି, ଧର୍ମ, ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସମାନ ଆସନ ଦେବା । ବୌଦ୍ଧସଙ୍ଘରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଭିକ୍ଷୁ ଓ ଶୂଦ୍ରଭିକ୍ଷୁ ମଧ୍ୟରେ

କିନ୍ତୁ ପ୍ରଭେଦ ରହୁନଥିଲା । ସମୁଦ୍ରରେ ନଦୀ ତାର ନଦୀକୁ ହରାଇଲା ପରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପରେ ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜର ଜାତିର ଅଭିମାନ ବା ଅନଭିମାନକୁ ହରାଇ ବସୁଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ଜାତି-ବର୍ଣ୍ଣ-ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟତାରେ ଅନେକ ଲୋକ ଏ ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଆଗେଇ ଆସିଲେ । ଏହାର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସରଳ ନୀତିମାନ ଓ ସେକ୍ସୁଆଲ ଜନସଂସ୍କାର ନ୍ୟାୟାନ ଉଭୟ ରାଜା ଓ ପ୍ରଜା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଉଭୟ ବୃଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟରେ ଓ ବୃଦ୍ଧୋତ୍ତର ଯୁଗରେ ବହୁ ରାଜା ଏ ଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠ-ପୋଷକତା କରିଥିଲେ । ପ୍ରସେନଜିତ, ବିମ୍ବିସାର, ଅଜାତଶତ୍ରୁ, ଅଶୋକ, କନିଷ୍କ, ମେନେନ୍ଦ୍ର ଆଦି ହେଉଛନ୍ତି ସେହି ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ । ଏହି ରାଜପୃଷ୍ଠ-ପୋଷକତା ଫଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ଭାରତ ତଥା ଭାରତ ବାହାରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିପାରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଅବଶ୍ୟ ସବୁ ନୂତନ ଧର୍ମ ଭଳି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ବହୁ ସାତପ୍ରତିପାତ ମଧ୍ୟରେ ଗତି କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏଥିପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ନାନା ସମାଲୋଚନାର ଶରବ୍ୟ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ପୃଷ୍ଠରୁ କୁହାଯାଇଛି କିପରି ତାଙ୍କ ନାମରେ ନାରୀ ସହୃଦ ଅବୈଧ ସମ୍ପର୍କ ଥିବାର ମିଥ୍ୟା ଅପବାଦ ଅଣାଯାଇଥିଲା । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ତାଙ୍କୁ ଜୀବନରେ ମାରଦେବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ବହୁବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ବହୁ ଅପମାନ, ସମାଲୋଚନା, ମିଥ୍ୟାପବାଦ ଓ ନାନାବିଧ ଯାତନାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏ ପ୍ରକାର ଅତ୍ୟାଚାରରେ ନେତୃତ୍ୱ ନେଇଥିଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମମାର୍ଗୀ ଆଜ୍ଞବଳ ଗୋଷ୍ଠୀ ଓ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମାମୁଁ ପୁଅଭାଇ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ନୂତନ ଧାର୍ମିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ । ଦେବଦତ୍ତ କିପରି ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରାଣ ନେବାକୁ ବସିଥିଲେ ସେକଥା କୁରଙ୍ଗମୃଗ-ଜାତକ (ସ-୨୯) ଓ ସତ୍ୟଂକଳ ଜାତକ (ସ-୩୩) ରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରସଙ୍ଗ :

ଜାତକ ଲେଖି ରଚିତ ଅନୁଶୀଳନରୁ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏଥିରୁ ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ ଗଳ୍ପର ପ୍ରସଙ୍ଗ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତରେ ପଡ଼ିଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧ ମୃଗ-ଜାତକ (ସ ୧୨) ର କାହାଣୀଟି ବିଶ୍ୱରକ୍ତ ନିଆଯାଉ । ଏହାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ମହାଭାରତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶିବ ରାଜାଙ୍କ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ପଡ଼ିଛି । ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୃଗ-ଜାତକ ଅନୁସାରେ ବୋଧସମ୍ଭବ ଥରେ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୃଗ ରୂପେ ଜନ୍ମ ନେଇ ଗୋଟିଏ ମୃଗଯୁଥର ଦଳପତ ହୋଇଥିଲେ । ବାରଣସୀର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ମୃଗସ୍ତ୍ରୀର ନିଶାରୁ ମୃଗମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ସେ ଗୋଟିଏ ଉପାୟ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଯେ ପ୍ରତିଦିନ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମୃଗ ରାଜାଙ୍କ ଶିକାରର ଶରବ୍ୟ ହେବ । ଦିନେ ଗୋଟିଏ ଗର୍ଭବତୀ ମୃଗୁଣୀର ପାଲ ପଡ଼ିଲା । ତାକୁ ଏବଂ ତାର ଗର୍ଭସ୍ଥ ମୃଗଶାବକଟିକୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯାଇ ବୋଧସମ୍ଭବ ନିଜେ ପ୍ରାଣ-ବିସର୍ଜନ ଲାଗି ପ୍ରସ୍ତୁତ

ହେଲେ । ପରେ ଅବଶ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ କଥୋପକଥନ ଫଳରେ ବୋଧହୁଏ ରାଜାଙ୍କୁ ଜୀବହତ୍ୟା ପାପରୁ ନିବୃତ୍ତ ରହିବା ପାଇଁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇ ପାରିଥିଲେ । ମହାଭାରତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶିବରାଜ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଶିବରାଜ ନିଜର ମାଂସ ଦେଇ ତାଙ୍କ ଅସ୍ଥିତ କପୋତର ଜୀବନ ଖୋଜିବା ପାଇଁ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇପାରେ ଜାତକର ପ୍ରଭବ ମହାଭାରତରେ ପଡ଼ିଛି ନା ମହାଭାରତର ପ୍ରଭବ ଜାତକରେ ପଡ଼ିଛି । ଏବେ ଗବେଷଣା ଦ୍ଵାରା ଜଣା ପଡ଼ିଲାଣି ଯେ ମହାଭାରତର ମୌଳିକ ଗଳ୍ପ ବୋଧହୁଏ ଲୋକକଥା ଆକାରରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଥିଲା । ମହାଭାରତରେ କୁରୁବଂଶର ବୀରମାନଙ୍କ କାହାଣୀ ମୁଖ୍ୟତଃ ଲେଖାଅଛି । ଏ କୁରୁମାନେ ରହୁଥିଲେ ଆଧୁନିକ ଦକ୍ଷିଣ ଆଞ୍ଚଳିକ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଲତ୍ତୀପୁର । ଏହି କୁରୁ ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରାଚୀନ ୧୬ଟି ମହାଜନ ପଦରୁ ଅନ୍ୟତମ । ଏ ପ୍ରକାର ଆଞ୍ଚଳିକ ବିଭଜନ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଘଟିଥିଲା । ଅତଏବ ମହାଭାରତର ଲୋକକାହାଣୀ ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବେଳକୁ ଜଣାଥିଲା ସେଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମହାଭାରତର ରଚନାବୌଦ୍ଧି ଓ ତତ୍ତ୍ଵରେ ବ୍ୟବହୃତ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପ୍ରୟୋଗରୁ ଆମେ ଜାଣିପାରୁ ଯେ ଏହା ପାଣିନିଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ମହାଭାଷ୍ୟ ରଚନାର (ଶ୍ରୀ: ପୃ. ୩୫୦) ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଶାସ୍ତ୍ରୋପାଧିକାର ଜାତକର ପ୍ରଭବ ମହାଭାରତର ଶିବରାଜ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ପଡ଼ିଛି ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ଆଉ ଗୋଟିଏ ଭାଗରୁ ଏକଥାକୁ ବିଚାର କରାଯାଉ । ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ସିଖରଣ ଦାଣ୍ଡରୁ ଗୋଟିଏ ହେଲା, “ବୁଦ୍ଧଂ ଶରଣଂ ଗଚ୍ଛାମି” । ଏହି ଶରଣ ବାଣୀର ଗୋଟିଏ ଅନୁରୂପବାଣୀ ଆମେ ଗୀତାରେ (ଏହା ମହାଭାରତର ଭୀଷ୍ମପର୍ବ ଅନୁର୍ବଚ୍ଚ) ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ସେଠି କୁହାଯାଇଛି “ବୁଦ୍ଧୋ ଶରଣମନ୍ତୁଷ୍ଠ” ଅର୍ଥାତ୍, ବୁଦ୍ଧଠାରେ ଶରଣ ନଥ । (୭୮) । ଏହି “ବୁଦ୍ଧୋ ଶରଣ ମନ୍ତୁଷ୍ଠ” ଦାଣ୍ଡଟିରେ “ବୁଦ୍ଧଂ ଶରଣଂ ଗଚ୍ଛାମି” ଦାଣ୍ଡଟିର ତତ୍ତ୍ଵ ପ୍ରତ୍ୟୁନତ ହେଉଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ତା’ଛଡ଼ା ବୁଦ୍ଧ କହୁଥିଲେ, “ଅକକୋଧେନ ଜନେ ଚକୋଧଂ ଅସାଧୁଂ ସାଧୁନା ଜନେ” ଅର୍ଥାତ୍ ରୂପେ ଅନ୍ଧୋଧରେ ଡୋଧକୁ ଜଣ, ସାଧୁତାଦ୍ଵାରା ଅସାଧୁତାକୁ ଜୟ କର । (୭୩) ଏହାର ଅବକଳ ପ୍ରତ୍ୟୁନ ଆମେ ପାଇବା ମହାଭାରତର “ଅକୋଧେନ ଜୟେତ୍ ଡୋଧଂ ଅସାଧୁଂ ସାଧୁନା ଜୟେତ୍” ପଞ୍ଚୁକ୍ତିରେ (୭୪) ମହାଭାରତ ରଚୟିତା ବ୍ୟାସଃ ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଏହା ଅନୁବାଦକଙ୍କ ରଚିତ “ବାସବଦତ୍ତ” ପୁସ୍ତକର “ପୀଠିକା”ରେ ସବିଶେଷ ଭାବରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । (୭୫)

ମହାଭାରତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶକୁନ୍ତଳା ଉପାଖ୍ୟାନର ମୂଳ କଥାବସ୍ତୁ କାଠୁଣିଆ ଜାତକରୁ ନିଆଯାଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଏହି ଜାତକ ଗଳ୍ପ ଅନୁଯାୟୀ ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ତାଙ୍କର ଉଦ୍ୟାନ ଭ୍ରମଣ ସମୟରେ ଗୋଟିଏ କାଠୁଣିଆ ଜାତିର ସ୍ତ୍ରୀକୁ ସେହି ଉଦ୍ୟାନରେ ଗାନ୍ଧବ ମତରେ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଏ ବିବାହର ଫଳଶ୍ରୁତି ସ୍ଵରୂପ ପରେ ତାଙ୍କର

ଗୋଟିଏ ପୁଅ ସନ୍ତାନ ଜାତ ହୋଇଥିଲା । ଅଭିଜ୍ଞାନ ସ୍ବରୂପ ରାଜା ନିଜର ନାମାଙ୍କିତ ମୁଦ୍ରିକାଟିଏ ସେହି ରମଣୀକୁ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ପରେ ସେହି ଅଭିଜ୍ଞାନଟିକୁ ଦେଖାଇଲେ ସେ ମାଆ ଓ ସନ୍ତାନ ଉଭୟଙ୍କୁ ଚକ୍ଷୁ ପାରିବେ ବୋଲି କହିଥିଲେ । ମହାଭରତରେ ଠିକ୍ ଏମିତି ରାଜା ଦୁଷ୍ୟନ୍ତ ଆଶ୍ରମ-ଉପବନରେ ଶକୁନ୍ତଳାଙ୍କୁ ଗାନ୍ଧବ ମତରେ ବୋହୂ କରିଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ରାଜାଙ୍କ ନାମାଙ୍କିତ ମୁଦ୍ରିକା ଦେବା କଥାଟିର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ମହାକବି କାଳିଦାସ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ଅବଶ୍ୟ ତାଙ୍କ “ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶାକୁନ୍ତଳମ୍” ନାଟକରେ ରାଜା ଏ ପ୍ରକାର ମୁଦ୍ରିକା ଦେବା କଥାଟିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ କାଠୁରୀଆ-କାତକ କାହାଣୀର ପରଂପରାଟି କାଳିଦାସଙ୍କ ସମୟକୁ ଜଣାଥିଲା । ତେଣୁ ସେ ଉକ୍ତ ଗଳ୍ପରୁ ମୁଦ୍ରିକା ଦେବାର କଥା ବସ୍ତୁକୁ ଆହରଣ କରିଛନ୍ତି । ଦେବଧର୍ମ-କାତକ (ସଂ. ୮)ର ଶେଷାଂଶ ସହିତ ମହାଭରତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯକ୍ଷକର୍ତ୍ତୃକ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ଧର୍ମଜ୍ଞାନ ପରୀକ୍ଷା ବୃତ୍ତାନ୍ତର ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଅଛି । ଜାତକଲେଖରେ ଜଳ ରାଜସ୍ୟ ଏ ପରୀକ୍ଷା କରିଥିବା ବେଳେ ମହାଭରତରେ ବକରୂପୀ ଯକ୍ଷ ଏ ପରୀକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି ।

ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭରତ ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରେ ରଚିତ ଏବଂ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟକ ରଚନାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଏ କଥା ରାଜସ୍ବ ଡାକ୍ତରସ୍ୟ କହନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଯଦି ରାମାୟଣ ମହାଭରତ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବେଳକୁ ରଚିତ ହୋଇଥାନ୍ତା; ତେବେ ସମକାଳୀକ କୌଣସି ପାଲି ସାହିତ୍ୟରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଉଲ୍ଲେଖ ଥାଆନ୍ତା । ସେତେବେଳେ ଅବଶ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ “ଆଶ୍ୟାନ” ସଂସାଧାରଣ ସ୍ଥାନରେ ଲୋକଙ୍କ ମନୋରଞ୍ଜନ ଲାଗି ବୋଲି ଯାଉଥିବା କଥା ତହିଁରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀର ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର ବୁଦ୍ଧଦୋଷ୍ଟ କେତେକ ପାଲିସାହିତ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହି ଆଶ୍ୟାନଗୁଡ଼ିକୁ ମହାଭରତ ଓ ରାମାୟଣ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି ଯେ ବୁଦ୍ଧଦୋଷ୍ଟଙ୍କ ସମୟକୁ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭରତ ରଚିତ ହୋଇ ସାରିଥିବା; କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ପାଲି ସାହିତ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା “ଆଶ୍ୟାନ” ବର୍ତ୍ତମାନ ରୂପରେ ଥିବା ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭରତ ନୁହେଁ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଏହା ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟ-ସମ୍ମିଳିତ ଲୋକକଥା ଆକାରରେ ଗଢ଼ି ଆସୁଥିବା କେତେକ ଶକ୍ତିତ କାହାଣୀ ମାତ୍ର । (୭୭) ବୁଦ୍ଧଦୋଷ୍ଟଙ୍କ (୫ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ବେଳକୁ ଯେ ମହାଭରତ ଲେଖା ସରିଥିଲା ଏବଂ ତାହା ଏକ ପ୍ରମୁଖ ଗ୍ରନ୍ଥ ରୂପେ ଗଣା ହେଉଥିଲା; ତା’ର ପ୍ରମାଣ ଆମେ ଓଡ଼ିଶାର ଅଗନିପାଟଣ (କେନ୍ଦୁଝର ଜିଲ୍ଲା) “ବନ୍ଧ୍ୟାଟଣା” ରାଜା ଶହୁଭଞ୍ଜଙ୍କର ଏକ ଶିଳାଲେଖରୁ ପାଇପାରୁ । ଏହି ଶିଳା-ଲେଖଟି ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ରାଜଗୁରୁ ମତ ଦିଅନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶହୁଭଞ୍ଜ ‘ଭରତ’ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ହାସଲ କରିଥିଲେ ବୋଲି ତହିଁରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହି ଭରତ ଶାସ୍ତ୍ର ହେଉଛି ବ୍ୟାସଙ୍କ ମହାଭରତ । ଅତଏବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ବୁଦ୍ଧଦୋଷ୍ଟଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ମହାଭରତ ଲେଖା ସରିଥିବାର ଏହା ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ । (୭୮) କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟକୁ (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ) ଏହା ଲେଖା ହୋଇଥିବାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ

ଏପରିଂ, ମିଳିନାହିଁ । ଏଣୁ ଜାତକର ପ୍ରଭବ ମହାଭାରତରେ ପଡ଼ିଥିବା କଥା ଅଧିକତର ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ବିଚାର କଲେ ଜାତକର ପ୍ରଭବ ରାମାୟଣ ଉପରେ ପଡ଼ିବା ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟବିଧି । ଦଶରଥ ଜାତକକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ତହିଁରେ ଏହାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରଭବ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଦଶରଥ-ଜାତକରେ ସୀତାଙ୍କୁ ଦଶରଥଙ୍କ ଝିଅ ଏବଂ ରାମଙ୍କ ଭଉଣୀ ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇ ଅଛି । ରାମଙ୍କର ବନବାସ ହିମାଳୟରେ (ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟରେ ନୁହେଁ) ଘୋର କ୍ରହାଯାଇଅଛି । ଦଶରଥଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଅଛି ଅନ୍ଧକାଳ (ଇନ୍ଦ୍ରାକୁର ପାଲି ପ୍ରତ୍ୟେକ) ବଂଶର ରାଜା ହୁଅନ୍ତୁ । ନିଜ ବଂଶର ରକ୍ତଗତ ଶୁଦ୍ଧତା ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ରାମ ସୀତାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବାକୁ ବୋଲି ସେଠାରେ କୁହାଯାଇ ଅଛି । କୌଶ-ପରଂପରା କୁହେ ଯେ ଏହି ନୈବାହିକ ସମ୍ପର୍କରୁ ପରେ ଶାକ୍ୟମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ଶାକ୍ୟମାନେ ଯେ ନିଜର ରକ୍ତଗତ ଶୁଦ୍ଧତା ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ସତ୍ତା ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ, ଏକଥା ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସତ୍ୟ ଅଟେ । କୋଶଲରୁ ପ୍ରସେନଜିତ ଶାକ୍ୟବଂଶୀୟା ଜନ୍ମାଟିଏ ବିବାହ କରିବାକୁ ଜିଦ୍ଦ ଧରି ବସିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଶାକ୍ୟ ରାଜବଂଶୀୟ ମହାନାମଙ୍କ ଦାସୀ ନାଗମୁଣ୍ଡା ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ବାସବନ୍ଧନୀୟା ନାମ୍ନୀ ଜନ୍ମାଟିକୁ ବିବାହ ଦେଇ ଶାକ୍ୟମାନେ ପ୍ରତାରଣ କରିଥିଲେ । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱୟଂ ନିଜ ମାମୁଣ୍ଡିଆ ଭଉଣୀକୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପିତା ଶୁଭୋଦନ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ରକ୍ତଗତ ନିକଟ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଜଣେ ନାୟକକୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ କେତେକ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ସେତେବେଳେ ରକ୍ତ ସମ୍ପର୍କୀୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିବାହ-ବନ୍ଧନ ସଂପର୍କିତ ହେଉଥିଲା । ବେଳେ ବେଳେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଥିଲା ଏକା ପରିବାରରେ ସୀମାବଦ୍ଧ । ଏହାର ଉଦାହରଣ ଆମେ ପାଇବା ଉଦୟ-ଜାତକ (ସଂ-୪୫୮) ବର୍ଣ୍ଣିତ ରାଜା ଉଦୟଙ୍କ ଠାରେ । ସେ ନିଜ ଭଉଣୀଙ୍କୁ (ସାବତ ମାଆ ଝିଅ) ବିବାହ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ରମଣୀ ଉଦୟ ଅପୂର୍ବିକ ହୋଇ ଦେହ-ତ୍ୟାଗ କରିବା ପରେ ରାଜସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ ଭ୍ରାତୃଭଉଣୀ ବିବାହ ବୋଧହୁଏ ସେତେବେଳେ ଅସାମାଜିକ ବୋଲି ଧରାଯାଉ ନଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ହୁଏତ ବାଲ୍ମୀକି ତତ୍କାଳୀନ ସାମାଜିକ ଆଚାରକୁ ବିଚାରକୁ ନେଇ ଭ୍ରାତୃଭଉଣୀ ଭିତରେ ଏ ବିବାହକୁ ବର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସୀତାଙ୍କୁ ବିଦେହରାଜ ଜନକଙ୍କ ନନ୍ଦନା ରୂପରେ ଆଣି ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି । ଶଂସିତ ଜାତକ ଗଳ୍ପଟିର ରଚନା ସମୟରେ ଯଦି ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ଆଧିନ୍ୟା, ତେବେ ସର୍ବଶୀଳ ସଂପନ୍ନ ବୁଦ୍ଧଦେବ କଦାପି ଭ୍ରାତୃଭଉଣୀ ମଧ୍ୟରେ ବିବାହ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଅସାମାଜିକ ଓ ଅରୂଚକର କଥାଟିର ଅବତାରଣା କରି ନଥାନ୍ତେ । କାରଣ ଏହା କରିବା ଦ୍ୱାରା ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରତିକୂଳ ସାମାଜିକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାନ୍ତା; ଶେଷେକର ସାଗ୍ରିପୁତ୍ର, ମୌଦ୍ଗଲ୍ୟାୟନ ଆଦିଙ୍କ ଭଳି ତାଙ୍କର ପ୍ରମୁଖ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶିଷ୍ୟମାନେ ଏହାର ଉତ୍କଳ ପ୍ରତିବାଦ କରି ଆସାନ୍ତେ । ସେଭଳି ପ୍ରତିକୂଳ ସାମାଜିକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର

ପ୍ରମାଣ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମକୁ ମିଳି ନାହିଁ । ଏଣୁ ଦଶରଥ-ଜାତକ ଯେ ବାଲ୍ୟ-ରାମାୟଣର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରଭବ ଯେ ବାଲ୍ୟ-ରାମାୟଣରେ ପଡ଼ିଛି, ଏକଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଏଥିରୁ ଜଣା ପଡ଼ୁଛି ।

ରାମାୟଣ ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଏକଥା ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖରୁ ହିଁ ଆମେ ଜାଣି ପାରବା । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ରାମାୟଣର ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଞ୍ଚ-ଶ୍ରୁତି ପ୍ରଶିଧାନଯୋଗ୍ୟ

ଯଥା ହି ଚୌର ପୁଥା ହି ବୁଦ୍ଧଃ
ତଥାଗତଂ ନାସ୍ତି କିମନ୍ଦ ବିଧି । (୭-)

ଏଠାରେ “ବୁଦ୍ଧ” ଓ “ତଥାଗତ” ନାମର ପ୍ରୟୋଗରୁ (ବୁଦ୍ଧ ଓ ତଥାଗତକୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଚୌର ଓ ନାସ୍ତି କୁହାଯାଇଛି) ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ରାମାୟଣର ରଚୟିତାଙ୍କ ନିକଟରେ ବୁଦ୍ଧ ଅଜ୍ଞାତ ନ ଥିଲେ । ଜନକର ଦେବ “ରାମାୟଣ” ଶୀର୍ଷକ ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ରାମାୟଣ ପାଣିନୀ ଓ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କହିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସିଂହଲର (ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ରୀଲଙ୍କା) ପ୍ରାଚୀନ ଅନୁରାଧାପୁର ନଗରର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷକୁ ଅନୁଶୀଳନ ଓ ଅନୁଧ୍ୟାନ କରି ରାମାୟଣର ଲଙ୍କାପୁରର ବର୍ଣ୍ଣନା ସହିତ ତାହାର କିପରି ସୌସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଅଛି, ସେ କଥା ଅତି ଯୌଗିକତାର ସହିତ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ସିଂହଲର ବୌଦ୍ଧମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ରାମାୟଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରାବଣ ଓ ତାର ଅସୁର ଅନୁରଗଣ । ସେହି ଅନୁରଗଣ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ସଙ୍ଗେତ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ-ସ୍ତ୍ରୀ, ପଦ୍ମସ୍ତ୍ରୀ ଓ ବଜ୍ରକୁ ମଙ୍ଗଳର ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ଗୁହର କାଳ୍ପମାନଙ୍କରେ ତଥା କବାଟମାନଙ୍କରେ ଅଙ୍କିତ କରିଥିବା କଥା ରାମାୟଣରେ କିପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ସେ ସୂଚାଇଛନ୍ତି । (୬୯) ଏହିସବୁ ଅକାଟ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ରାମାୟଣ ମଧ୍ୟ ମହାଭାରତ ଭଳି ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଯେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ । ଏଣୁ, ଏହା ଉପରେ ଜାତକ-ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଭବ ପଡ଼ିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

କେବଳ ରାମାୟଣ-ମହାଭାରତରେ ନୁହେଁ, ବୁଦ୍ଧ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ଜାତକ-ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭବ ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ । ଗାଥା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରଚୟିତା ଆହୁରାକ ହାଲଙ୍କ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ) ସହକାରି ଗୁଣାଦ୍ୟ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ‘ବୁଦ୍ଧ-କଥା’ ନାମକ କଥା ସଂକଳନଟିଏ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହାର ରଚନା ତୈଳୀ ଓ ବିସୟ ଦ୍ୱରୁ ଉପରେ ଜାତକର ପ୍ରଭବ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଏଥିରେ ଲୋକ ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର ଜାତକରେ ପାଇଁ ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛି ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ଏଥିରୁ ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ ଗଳ୍ପର କଥାବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟ ଜାତକରୁ ଆହୁତ । ଆର୍ଯ୍ୟଶୂର (ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ସଂସ୍କୃତରେ ଜାତକମାଳା ବୋଲି ଖଣି ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଏହାର ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ ଗଳ୍ପ କିପରି ଭାବରେ ଜାତକ ଉପରେ ଆଧାରିତ ସେ କଥା ପୂର୍ବରୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ଜାତକଗଳ୍ପ ଦ୍ଵାରା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିବା ଆଉଁଳଣେ କବି ହେଲେ ବିଷ୍ଣୁଶର୍ମା (ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାୟ ନମଃ ଶତାଦ୍ରୀ) । ସେ ଥିଲେ ମାଠର ରାଜବଂଶୀୟ କଳିଙ୍ଗରାଜ ଅନନ୍ତ ଶତ୍ରୁଘ୍ନୀଙ୍କ ସଭାକବି । ରାଜାଙ୍କ ପୁତ୍ର-ମାନଙ୍କୁ ଉପଯୁକ୍ତ ରାଜଧର୍ମିୟ ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷାଦେବାପାଇଁ “ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର” ନାମକ ଗୋଟିଏ କଥାସାହିତ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଲେଖନୀୟ ମଧୁର ସ୍ଵରରେ “ବାନରେନ୍ଦ୍ର-ଜାତକ” ଓ “କନ-ଜାତକ” ଆଦି କେତେକ ଜାତକ-ଗଳ୍ପ ଅଧିକତର ରସୋଦ୍ଘୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପାରିଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣ-ବଣିକ ଜାତକ (ସଂ-୯୮) ର ପ୍ରଭାବ ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଧର୍ମବୃଦ୍ଧି ଓ ପାପବୃଦ୍ଧି ଆଖ୍ୟାନରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ପଡ଼ିଅଛି । ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ରରେ ଅନାଗତ-ବ୍ୟାଧା, ପ୍ରଭୁପୁନମତି ଓ ଯଦୁଭବ୍ୟ ନାମକ ତିନୋଟି ମାଛ ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ ଗଳ୍ପଟି ଅଛି ତାହା “ମିତ୍ତଭିଜ୍ଞ-ଜାତକ” (ସଂ-୧୧୪) ଗଳ୍ପ ଉପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଧାରିତ । ସେହିପରି ରୁଦ୍ରକ-ଜାତକ (ସଂ-୧୧୯) କେତେକାଂଶରେ ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ରର ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗଳ୍ପଟିରେ ରାଜା ନନ୍ଦ ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଯନ୍ତ୍ରଣା କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ନିଜ ପିଠିରେ ବସାଇଛନ୍ତି ଓ ଆଣ୍ଡୋଇ ଆଣ୍ଡୋଇ ଘୋଡ଼ାଭଳି ଚାଲିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ମନସ୍ତୁଷ୍ଟି ଲାଗି ଲାଗିତ ମସ୍ତକ ହୋଇଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ରର ମିଶ୍ରସମ୍ପ୍ରାପ୍ତି ପ୍ରକରଣରେ ଥିବା ଲଘୁପତନକ କାକ, ହିରଣ୍ୟକ ମସ୍ତକ, ମନ୍ତ୍ରର କର୍ମ ଓ ହୋଇ ମୃଗ, ଏହି ଚାରି ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ଆଖ୍ୟାୟିକା କୁରଙ୍ଗ-ଜାତକ (ସଂ-୨୦୭) ର ଗଳ୍ପ ଉପରେ ଆଧାରିତ ଭଳି ମନେହୁଏ । ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଆକାଶ-କର୍ମର କାହାଣୀଟି କଚ୍ଛପ-ଜାତକ (ସଂ-୨୧୫) ର କାହାଣୀଦ୍ଵାରା ପ୍ରଭାବିତ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଭିଶ୍ଵଙ୍କ କାହାଣୀକୁ ଅନୁପ୍ରେରିତ କରିଛି; କାରଣ ଆମେ ଭିଶ୍ଵଙ୍କ ଏକ କାହାଣୀରେ ଆକାଶରୁ କର୍କଟ ପଡ଼ିଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖୁଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ କମ୍ବଦନ୍ତୀ କହେ ଯେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶ୍ରୀକ୍ ନାଟ୍ୟକାର ଏସ୍‌କଲ୍ୟ, ଆକାଶରୁ ପଡ଼ିଥିବା ଗୋଟିଏ କର୍କଟର ଆଦାତରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ରର ଆଉ ଠାଏ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଏମିତି ଜାତକର ପ୍ରଭାବ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଁବା । ତାହା ହେଉଛି କୃଷ୍ଣ-ବଣିକ ଜାତକ (ସଂ-୨୧୮) । ଉଭୟ ଗଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏତିକି ଯେ ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର ଗଳ୍ପରେ କୃଷ୍ଣ ବଣିକ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଏକ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀର, ସାଧୁ ବଣିକ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଜାଣ୍ଡିଧନ ନାମକ ଏକ ବଣିକ ପୁଅର ଏବଂ ଲଙ୍ଗଳ-ଲୁହା ପରିବର୍ତ୍ତେ ତୁଳାଦଣ୍ଡର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । “କଥାସରିତସାଗର” ଓ “ବେତାଳପଞ୍ଚବଂଶଦ” ଗଳ୍ପ ସଂକଳନ ମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଜାତକଗଳ୍ପର ସମ୍ପୃକ୍ତ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । “କଥାସରିତ-ସାଗର” ର ଜଣେ ଗୁହୁସ୍ତ ନିଜ ଜୀବନର ଅର୍ଦ୍ଧେକ ଦାନ କରି ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ମରଣ ମୁଖରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସେହି ସ୍ତ୍ରୀ ପରେ ପରେ ସ୍ଵାମୀପ୍ରତି ବିଶ୍ଵାସଘାତକତା କରି ବ୍ୟଭିଚାରୀ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଏହି ଗଳ୍ପଟିରେ “ରୁକ୍ମ ପଦ୍ମଜାତକ” (ସଂ-୧୧୩) ଗଳ୍ପଟିର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିବାର ମନେହୁଏ । ଠିକ୍ ରୁକ୍ମଶ୍ରେଷ୍ଠ-ଜାତକ (ସଂ-୪) ଭଳି କଥାସରିତ

ସାଗରରେ ଆଉ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଲେଖ ଅଛି । ‘ବେଢାଲପଞ୍ଚବଂଶୀ’ର ଗୋଟିଏ ଲେଖରେ ଗୋଟିଏ କନ୍ୟାର ବହୁ ପ୍ରଣୟପ୍ରାର୍ଥୀ ଥିବା ଯେଉଁ କଥାଟିର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି, ତାହା ସାଧୁଶ୍ରୀ-କାବ୍ୟ (ସ-୧୦୦) ର ପ୍ରଭବ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭାରତୀୟ କଥା-ସାହିତ୍ୟରେ ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକର କେତେଦୂର ପ୍ରଭବ ପଡ଼ିଛି ତାହାର ପ୍ରମାଣ ଖୋଜି ବସିଲେ, ଏହିପରି ଅଗଣିତ ଉଦାହରଣ ମିଳିବ । ଅତଏବ ଜାତକ ଯେ ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ କଥା-ସାହିତ୍ୟର ଆଦିମାତା, ଏକଥା କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ହେବନାହିଁ ।

କେବଳ ଭାରତୀୟ କଥା-ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ କାହିଁକି, ବିଶ୍ୱର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କଥା-ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ, ବିଶେଷତଃ ଇଂରେଜ ଲେଖ ଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଜାତକର ସମ୍ପର୍କ ପ୍ରଭବ ପଡ଼ିଅଛି । ଶ୍ରୀକ୍ ଲେଖକ ଇଂରେଜ କାହାଣୀକୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ କଥା-ସାହିତ୍ୟର ଜନନୀ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜାତକଲେଖ ଯେ ପ୍ରାଚ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଉଭୟ କଥାସାହିତ୍ୟର ଜନନୀ ରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏ କଥା କହିଲେ ସତ୍ୟର ଅପଲାପ ହେବନାହିଁ । ଶ୍ରୀକ୍ କଥାକାର ଇଂରେଜ (ଶ୍ରୀ ପୃ: ୫୫୦ ଶତାବ୍ଦୀ) ଥିଲେ ପ୍ରାୟ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ସମସାମୟିକ । ସେତେବେଳେ ଶ୍ରୀକ୍ ରାଜଶକ୍ତି ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଉପରେ ଅକଥନୀୟ ଅତ୍ୟାଚାର କରୁଥିଲେ । ଏହା ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ସମାଲୋଚନା କରିବାର ସାହସ କାହାର ନଥିଲା । ଏହି ନିର୍ପୀଡ଼କ ରାଜଶକ୍ତି ଓ ତତ୍କାଳୀନ ସାମାଜିକ କୁସୂଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଇଂରେଜ ବ୍ୟଙ୍ଗାତ୍ମକ ସମାଲୋଚନାଧର୍ମୀ କାହାଣୀମାନ ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭକଲେ । ଜାତକଗଳ୍ପ ଭଳି ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁ, ପକ୍ଷୀ ସମସ୍ତେ ଥିଲେ ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ପାତ୍ର-ପାତ୍ରୀ । ରାଜଶକ୍ତିର ଏ ପ୍ରକାର ପରୋଧ ଓ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ସମାଲୋଚନା କରିବା ଫଳରେ ତାଙ୍କୁ ରାଜଦଣ୍ଡର ଶିକାର ହୋଇ ଶେଷରେ ମୃତ୍ୟୁଭ୍ୟସ୍ତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ତାଙ୍କ କାହାଣୀଗୁଡ଼ିକ କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ଜୀବନକାଳରେ ବିଧିବଦ୍ଧ ଭାବରେ ସକଳିତ ହୋଇ ପାରିନଥିଲା । ଡିମେଟ୍ରିୟସ୍ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହାକୁ ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ପ୍ରାୟ ୧୫୦ ବର୍ଷପରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩୦୦ ରେ ଇଜିପ୍ଟର ଆଲେକ୍ସାଣ୍ଡ୍ରୀଆ ଠାରେ ସକଳନ କଲେ । ଏହି ସକଳିତ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଆମେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଇଂରେଜ କାହାଣୀମାଳା (Aesop's Fables) ନାମରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉ । ଆଲେକ୍ସାଣ୍ଡ୍ରୀଆ ସହୃଦ ସେତେବେଳକୁ ଭାରତର ନିବିଡ଼ ସାମୁଦ୍ରିକ ସଂଯୋଗ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ସାରିଲେଣି । “ଥେରାପୁଟିକ୍” ନାମକ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ଆଲେକ୍ସାଣ୍ଡ୍ରୀଆଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ତାଙ୍କ ସହୃଦ ଭାରତରୁ ଯାଇ ଆଲେକ୍ସାଣ୍ଡ୍ରୀଆରେ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ ରହି ଭାରତୀୟ ବୈଦ୍ୟ-ଶାସ୍ତ୍ରର ଯୁକ୍ତିସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରସାର କରାଇ ଯାରିଲେଣି । ତାଙ୍କର ନାମକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଶ୍ରୀକ୍ ଶବ୍ଦ “ଥେରାପିଉଟିକ୍ସ” (therapeutes) ର ଉଦ୍ଭବ । ଏହାକୁ ଭିତ୍ତିକରି ଆଧୁନିକ ବୈଦ୍ୟ-ଶାସ୍ତ୍ରର ଭୋଗ ନିରାକରଣ ବିଭାଗଟିକୁ କୁହାଯାଏ “ଥେରାପିଉଟିକ୍ସ” (therapeutics) । ଏହି ସାମୁଦ୍ରିକ ପ୍ରବାହରେ ଜାତକ-କାହାଣୀମାନ ଯାଇ ସେତେବେଳେ ଆଲେକ୍ସାଣ୍ଡ୍ରୀଆରେ ପହଞ୍ଚିଥିବା କଥା ଖୁବ୍ ସାଦୃଶ୍ୟ । ସେଠାରୁ ଗ୍ରୀସ୍ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ

ଅଞ୍ଚଳକୁ ମଧ୍ୟ ଏହା ଯାଇଥିବ । ଏହି ସବୁ କାରଣରୁ ଈଶପଙ୍କ ଗଳ୍ପମାଳାରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଜାତକର ପ୍ରଭବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ ।

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି କିପରି “କଚ୍ଛପ ଜାତକ” (୧-୨୯୫) ର ପ୍ରଭବ ଈଶପଙ୍କର ଗୋଟିଏ କାହାଣୀ ଉପରେ ପଡ଼ିଛି । ଈଶପଙ୍କର ଆଉ ଗୋଟିଏ କାହାଣୀରେ ହଂସୀଟିଏ ସୁନା ଅଣ୍ଟା ଦେଉଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଏହା ସୁବର୍ଣ୍ଣ-ହଂସ ଜାତକ (୧-୧୩) ଗଳ୍ପ ଉପରେ ସମ୍ପର୍କିତ ରୂପେ ଆଧାରିତ ପରି ମନେହୁଏ । ଈଶାନ୍ ରତ୍ନ ଜାତକଗଳ୍ପ ଓ ଈଶପଙ୍କ ଗଳ୍ପମାନଙ୍କର ଏକ ତୁଳନାତ୍ମକ ଅଧ୍ୟୟନ କରି କେଉଁ ଜାତକ ଗଳ୍ପର ପ୍ରଭବ ଈଶପଙ୍କର କେଉଁ ଗଳ୍ପ ଉପରେ କିପରି ପଡ଼ିଛି ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପ୍ରତୀକ୍ଷା ଦୋଷୀ । (୭୦)

ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଭବ ‘ଆରବୀୟ ରଜନୀ’ କାହାଣୀମାଳା (Arabian Nights) ଉପରେ ମଧ୍ୟ ପଡ଼ିଥିବାର ମନେହୁଏ । ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ ଅସ୍ତ୍ରକାଣ୍ଡ ଗଳ୍ପରେ ବାବି ସୌରଜ ବ୍ରହ୍ମଦେବଙ୍କ ଭଳି ଆରବୀୟ କାହାଣୀମାଳାରେ ସଫଳ ଖଲିଫା ହାରୁନ୍-ଉଲ୍-ରସିଦ୍ଙ୍କ ନାମ ସମ୍ବନ୍ଧିତ । ଗୋଟିଏ ଜାତକ ଗଳ୍ପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମିତ୍ରବନ୍ଧକର ଅଲୌକିକ ଭ୍ରମଣ କାହାଣୀ ସହଜ ‘ଆରବୀୟ ରଜନୀ’ର ଗଳ୍ପମାଳା ବର୍ଣ୍ଣିତ ସିନ୍ଦବାଦ ଆଖ୍ୟାୟିକାର କେତେ ପରିମାଣରେ ଯୋଗାଯୁଗ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । (୭୧) ବାବିହାର୍ ସହଜ ବୌଦ୍ଧବାଦୀ ଭାବରେ ନିବିଡ଼ ସାଂସ୍କୃତିକ ଯୋଗାଯୋଗର ଫଳଶ୍ରୁତି ସ୍ବରୂପ ଜାତକଗଳ୍ପ ସେ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଯାଇପାରିବ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେତେକ ମୌଳିକ ତତ୍ତ୍ବ, ଯଥା ଅଦୃଶ୍ୟ କରୁଣା ଇତ୍ୟାଦି ଯେ କେବଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ତାହା ନୁହେଁ; ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ବାଇବେଲରେ ସ୍ଥାନିତ ଅନେକ ଗଳ୍ପର ମୌଳିକ କଥାବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟ ଜାତକ ଗଳ୍ପରୁ ଗୃହୀତ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ମୌଳିକ ସୌହାର୍ଦ୍ଦତା ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ମାର୍କସ୍‌ମୁଲର ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି, ଅନେକାଂଶରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଦ୍ବାରା ପ୍ରଭାବିତ; କାରଣ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଦ୍ବିତୀୟ ପୂର୍ବରୁ । ତାଙ୍କର ପରିନିର୍ବାଣ ଘଟିଥିଲା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୪୭୭ ବେ ଏବଂ ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୨୫୫ ରୁ ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୨୨୨) ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗୁଜରାଟ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମ ରୂପରେ ଗଣାଯାଇଥିଲା । ଦେଶ ବାହାରେ ଏହାର ପ୍ରଚାର କରିବାଲାଗି ଅଶୋକ ସମୁଚିତ ବ୍ୟବସ୍ଥାମାନ କରିଥିଲେ । ସେହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅନୁକ୍ରମରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କ ଜନ୍ମ ବେଳକୁ ମଧ୍ୟ ଏସିଆ ଓ ତାହାର ସୀମା ଡେଇଁ ଆହୁରି ଦୂରକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବିସ୍ତାର ଲାଭ କରିସାରିଥିଲା । ଏହାର ପ୍ରଭବ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିବ । ସେଇଥିପାଇଁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମରେ ଆମେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅନେକ ମୌଳିକ ତତ୍ତ୍ବମାନ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । (୭୨) ମହା ଉନ୍ନାଗ-ଜାତକ ଗଳ୍ପଟିର ବିଷୟବସ୍ତୁ ବାଇବେଲ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗୁଣା

ସୋଲେମନଙ୍କ ବିଚାର-ପଦ୍ଧତି ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗଳ୍ପରେ ସାମାନ୍ୟ ଟିକିଏ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହିତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଜାତକଲେଖି ଏହିଭଳି ଅଛି : ଗୋଟିଏ ଯକ୍ଷିଣୀ ଓ ଗୋଟିଏ ମାନବୀ ମଧ୍ୟରେ ଶିଶୁପୁତ୍ରଟିର ମାତୃତ୍ବ ନେଇ ବିବାଦ ହେଲା । (୭୩) ସେ ଦୁହେଁ ରାଜା ବୋଧସ୍ବତ୍ବଙ୍କ ପାଖକୁ ନ୍ୟାୟ ବିଚାର ପାଇଁ ଆସିଲେ । ରାଜା ଭୂମିରେ ଗୋଟିଏ ରେଖାଙ୍କନ କରି ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଶିଶୁଟିକୁ ରଖାଇଲେ ଏବଂ ଉଭୟଙ୍କୁ ଶିଶୁଟିର ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏଁ ପାଦ ଧରି ଟାଣି ଭିତରା କରି ବାଣ୍ଟି ନେବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ଯକ୍ଷିଣୀ ଏଥିରେ ରାଜି ହୋଇଗଲା; କାରଣ ସେ ଭବିଷ୍ୟ ତାକୁ ଅର୍ଦ୍ଧେକ ଶିଶୁର ମାଂସ ଖାଇବାର ସୁଯୋଗ ଅନ୍ତତଃ ମିଳିଯିବ । କିନ୍ତୁ ଯେ ଶିଶୁର ପ୍ରକୃତ ଜନନୀ ସେ ଏଥିରେ ରାଜି ହେଲା ନାହିଁ । ସେ କହିଲା, ବରଂ ଶିଶୁଟିକୁ ଅପର ରମଣୀ ହାତରେ ଦିଆଯାଉ; ତା'ର ପିଲାଟି କିନ୍ତୁ ବଞ୍ଚିଥାଉ । ଏଇଥିରୁ ନ୍ୟାୟାଧିପତି ବୋଧସ୍ବତ୍ବ ଶିଶୁଟିର ପ୍ରକୃତ ଜନନୀ କିଏ ତାହା ବୁଝିପାରିଲେ ଏବଂ ତାରି ହାତରେ ଶିଶୁଟିକୁ ଅର୍ପଣ କଲେ । ବାଇବେଲ୍ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗଳ୍ପରେ ଗୋଟିଏ ଶିଶୁର ମାତୃତ୍ବ ନେଇ ଅବଶ୍ୟ ଏହିପରି ବିବାଦ ହୋଇଥିଲା ଦୁଇଟି ବାବୁଜାନା ମଧ୍ୟରେ । କିଏ ପ୍ରକୃତ ମାଆ ଏହାର ବିଚାରକ ଥିଲେ ରାଜା ସୋଲେମନ୍ । ସେ ଶିଶୁଟିକୁ ଝଣ୍ଟାରେ ଦୁଇଝଣ୍ଟ କରି କାଟି ଦେଇ ଦୁଇ ରମଣୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମାନ ଭାବରେ ବାଣ୍ଟି ଦେବାର ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଯେ ପ୍ରକୃତ ମାଆ ନୁହେଁ, ସେ ଏଥିରେ ରାଜି ହୋଇଗଲା । କିନ୍ତୁ ଯେ ପ୍ରକୃତ ମାଆ, ତା'ର ହୃଦୟ ଏ ଦାରୁଣ ଆଦେଶରେ ଥରି ଉଠିଲା । ସେ ରାଜି ନହୋଇ କହିଲା, ବରଂ ଅପର ରମଣୀ ଶିଶୁଟିକୁ ଅକ୍ଷତ ଅବସ୍ଥାରେ ନେଉ । ରାଜା ତାକୁହିଁ ପ୍ରକୃତ ମାଆ ଜାଣିପାରି ତା'ର ହାତରେ ଶିଶୁଟିକୁ ଅର୍ପଣ କଲେ । ବାଇବେଲ୍ ର ରଚନା ଗୁରୁତ୍ବର ବହୁବର୍ଣ୍ଣପରେ ହୋଇଥିବାକୁ ଏହା ଉପରେ ଜାତକ ଲେଖକ ପ୍ରଭବ ପଡ଼ିଥିବା ସ୍ବାଭାବିକ । ଲେଖକଗଣମାନ ଗୋଟିଏ ଦେଶରୁ ଅନ୍ୟ ଦେଶକୁ ଯିବାରେ ଅସାଧାରଣତା ଜନ୍ମନାହିଁ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଦେଶର ଭୌଗୋଳିକ ସୀମା ସରହସ୍ବଦକୁ ସମ୍ମାନ ଦେଖାନ୍ତି ନାହିଁ । ବିଭିନ୍ନ ଦେଶର ଅଧିବାସୀ ମାନଙ୍କର ସାଂସ୍କୃତିକ ଫିଣ୍ଡିଂ ଓ ଡକ୍ଟ୍ରିନାଲ ଭାବ ବିନିମୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ଲେଖକଗଣ ଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ଦେଶରୁ ଅନ୍ୟଦେଶକୁ ଯାଇଥାନ୍ତି । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଏପରିକି ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତା କାଳରୁ (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୨୫୦୦ ଶତାବ୍ଦୀ) ଭାରତର ମିଶର, ମେସୋପଟାମିଆ ଆଦି ଦେଶ ସହିତ ବାଣିଜ୍ୟିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ବିନିମୟ ହୋଇଆସିଅଛି । ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ କାଳରେ ଏହା ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିଲା ଭଳି ମନେହୁଏ । ଏହି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ ଲେଖକମାନ ଗୁଡ଼ିକ ବିଦେଶକୁ ଯାଇଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ବାଭାବିକ ।

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଅଧିକାଂଶ ଗଳ୍ପ ଲେଖକ-ନାଆ ଆକାରରେ ଥିଲା ଓ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ କଲ୍ପନାର ଆଉ ଟିକିଏ ପୁଟ ଦେଇ ଗୁରୁତ୍ବର କିମ୍ବା ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । କେତେକ

ଜାତକର ମୂଳ କଥାବସ୍ତୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ବିଭିନ୍ନ ବୌଦ୍ଧପିଟକ ଓ ନିକାୟ ମାନଙ୍କରେ (ଜାତକର ପିତୃହସ୍ତ ସ୍ମୃତିକ ନିକାୟକୁ ବାଦ ଦେଲେ ଅପର ଚାରି ନିକାୟ) ପୃଷ୍ଠରୁ ରହିଥିବା କଥା ଏବେ ଗବେଷଣା ଦ୍ଵାରା ଜଣାପଡ଼ିଲାଣି । ରାଜସ୍ଵ ଡାକ୍ତରୀ ସେଥିରୁ କେତେକ ଜାତକ କେଉଁ କେଉଁ ବୌଦ୍ଧହସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣିତ କଥାବସ୍ତୁ ଉପରେ ଆଧାରିତ ତାହା ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ତାହା ନମ୍ବରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । (୭୪)

କ୍ରମିକ ସଂଖ୍ୟା	ଜାତକର ନାମ	ଆଧାରକ ପିଟକ ବା ନିକାୟର ନାମ
୧-	ଅପନ୍ନକ ଜାତକ (ସ-୧)	ପାଞ୍ଚନିକାୟ, ୨.୩୪୨
୨-	ମଙ୍ଗାଦେବ ଜାତକ (ସ-୯)	ମଝିମନିକାୟ, ୨.୭୫
୩-	ସୁବିହାରୀ ଜାତକ (ସ-୧୦)	ବିନୟ ପିଟକ, ୨.୧୮୩
୪-	ତୁରିର ଜାତକ (ସ-୩୬)	ବିନୟ ପିଟକ, ୨.୧୭୧
୫-	ଲିଭ୍ ଜାତକ (ସ-୯୧)	ପାଞ୍ଚନିକାୟ, ୨.୩୪୮
୬-	ମହାସୁଦର୍ଶନ ଜାତକ (ସ-୯୫)	ପାଞ୍ଚନିକାୟ, ୨.୧୭୯
୭-	ବେବତ୍ତ ଜାତକ (ସ-୨୦୩)	ବିନୟ ପିଟକ, ୩.୧୯୫
୮-	ମଣିକଣ୍ଠ ଜାତକ (ସ-୨୫୩)	ବିନୟପିଟକ, ୩.୧୪୫
୯-	ବକସ୍ତ୍ର ଜାତକ (ସ-୪୦୫)	ମଝିମନିକାୟ, ୧.୩୮୮ ଓ ସୟୁଦ୍ଧନିକାୟ ୧.୧୪୨

ଜାତକର ମୋଟ ସଂଖ୍ୟା ୫୪୯ କୁ ବିଚାରକୁ ନେଲେ ବିଭିନ୍ନ ନିକାୟ/ପିଟକ ଉପରେ ଆଧାରିତ ଜାତକ-ସଂଖ୍ୟା ଯେ ଝୁର୍ କମ୍ ତାହା ଉପରେ ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାପଡ଼ିବ । ଅତଏବ ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଅଧିକାଂଶ ଜାତକ ସମକାଳୀନ ରାଜନୈତିକ, ସାମାଜିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପରିସ୍ଥିତିର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ହିଁ ଲେଖାଯାଇଅଛି । ଏଣୁ ଜାତକ ଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ୟକ ଭାବରେ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ସେ ଯୁଗର ଲୋକମାନଙ୍କର ଗୁଳିଚଳନ, ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତି, ପଲ୍ଲୀ ଓ ନଗର ଜୀବନ, ରାଜନୈତିକ ଓ ଅର୍ଥନୈତିକ ଅବସ୍ଥା ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟରେ ବହୁ ଉପାଦେୟ ତଥ୍ୟମାନ ଆମେ ଆବିଷ୍କାର କରିପାରିବା । ବିଶେଷ କରି ଆମ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଧାର୍ମିକ କାବ୍ୟ ଲେଖିବାର ପରମ୍ପରା ନଥିବାରୁ ଏହି ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ଆମକୁ ସେ ଯୁଗର କାବ୍ୟ ବିଷୟରେ ସମୃଦ୍ଧ ତଥ୍ୟ-ଦର୍ଶନ ଦେବ ।

ରାଜତନ୍ତ୍ର ଓ କୁଳତନ୍ତ୍ର :

ପ୍ରଥମେ ରାଜନୈତିକ ଅବସ୍ଥାର କଥା ବିଚାରକୁ ନିଆଯାଉ । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବହୁବର୍ଣ୍ଣ ପଦ୍ଧତୀରୁ ଭାରତ ଜୟର ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମାନଙ୍କର ବସନ୍ତସ୍ଥାପନକୁ ନେଇ ସେହିମାନଙ୍କର ନାମାନୁସାରେ ମଗଧ, କୋଶଳ, ଅବନ୍ତୀ ଆଦି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ “ମହାଜନ ପଦ” ବା ରାଜ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଜାତୀୟ ଗଳ୍ପଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏଗ୍ରନ୍ଥକର ବାରମ୍ବାର ନାମୋଲ୍ଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟରେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପରେ ମଧ୍ୟ କିଛି ବର୍ଷ ଧରି ଏହି ମହାଜନପଦମାନ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିଥିଲେ । ଏଗ୍ରନ୍ଥକ ମଧ୍ୟରୁ ‘ବଜ୍ଜ’ ଓ ‘ମଲ୍ଲ’ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତେ ଥିଲେ ରାଜତନ୍ତ୍ରୀ । ରାଜତନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶୁଭେଚ୍ଛି ରାଜ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ଥିଲେ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ରାଜାମାନେ ପରସ୍ପର ସହିତ ବିବାହବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ରହି ନିଜ ନିଜର ବୈର ଭାବକୁ ଲୁଚାବ କରିବାର ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । ଏହି ରାଜ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ ମଗଧ, କୋଶଳ, ବଂସ ବା ବସ୍ତ ଓ ଅବନ୍ତୀ । ମଗଧର ରାଜା ଥିଲେ ବିମ୍ବିସାର ଓ ତାଙ୍କପରେ ରାଜାହେଲେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଅଜାତଶତ୍ରୁ । ଏହାର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ରାଜଗୃହରେ ଓ ପରେ ଏହା ପାଟଲୀପୁତ୍ରକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମକୁ ଥିଲା କୋଶଳ ରାଜ୍ୟ । ଏହାର ରାଜାଥିଲେ ପ୍ରସେନଜିତ (ପାଲି ପ୍ରତିରୂପ ପସେନଦ) । ତାଙ୍କୁ ଡକ୍ଟ ତାଙ୍କ ପରେ ରାଜାହେଲେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ବିଦ୍ୟୁଦାଭ (ପାଲି ପ୍ରତିରୂପ ବିଦୁଦଭ) । ଏ ରାଜ୍ୟର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଶ୍ରୀବସ୍ତୀରେ (ପାଲି ପ୍ରତିରୂପ ସ୍ରୀବତ୍ଥୀ) । କୋଶଳର ଦକ୍ଷିଣକୁ ଥିଲା ବଂସ ବା ବସ୍ତରାଜ୍ୟ । ଏହାର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଯମୁନା ଖରରେ ଅବସ୍ଥିତ କୋଶାମ୍ବିରେ । ପରନ୍ତୁପଙ୍କର ପୁତ୍ର ଉଦୟନ ଥିଲେ ଏହାର ରାଜା । ଏହି ବସ୍ତରାଜ ଉଦୟନଙ୍କୁ ନାୟକ କରି ଭାସ ତାଙ୍କର “ସପ୍ତବାସବଦତ୍ତ” ନାଟକଟି ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଆହୁରି ଟିକିଏ ଦକ୍ଷିଣକୁ ଥିଲା ଅବନ୍ତୀ ରାଜ୍ୟ । ଏହାର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଉଦ୍ଧୟିନୀ (ପାଲି-ପ୍ରତିରୂପ ଉଦ୍ଧେନ) । ଏହାର ରାଜା ଥିଲେ ପ୍ରଦ୍ୟୋତ (ପାଲିପ୍ରତିରୂପ ପନ୍ଦ୍ରିକୋତ) ।

ଏହି ୧୪ଗୋଟି ରାଜତନ୍ତ୍ରୀ ରାଜ୍ୟ ଛଡ଼ା ସେତେବେଳେ ଆଉ ୧୦ଟି କୁଳତନ୍ତ୍ରୀ ରାଜ୍ୟ (Oligarchy) ଥିବାର ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ :

୧-କପିଳ ବସୁର ଶାକ୍ୟ

୨-ସୁସୁମାର ପଟ୍ଟବର ଭରଗ

୩-‘ଅଲ୍ଲକପ୍ପ’ର କୁଲି

୪-କେଶସୁତର କାଲ୍ୟାଣୀ

୫-ରାମ ଗ୍ରାମର କୋଲିୟ

୬-କୁସିନାରାୟର ମଲ୍ଲି

୭ ପାବାର ମନ୍ତ୍ର

୮-ପିପ୍ପଳ ବନର ମୋରସ୍

୯ ମିଥୁନାର ବିଦେହ

୧୦-ବୈଶାଳୀର ଲଜ୍ଜା } -ଏମାନଙ୍କୁ ନେଇ ବଙ୍କୀ ସଂପର୍କିତ ହୋଇଥିଲା । (୭୫)

ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ରାଜତନ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ିକ ପରସ୍ପର ସହିତ ଓ ବେଳେ ବେଳେ କୁଳତନ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ବାରମ୍ବାର ଯୁଦ୍ଧବିଶ୍ରାମରେ ଲିପ୍ତ ରହୁଥିଲେ । କୁଳତନ୍ତ୍ରରେ ଗଢ଼ୋଦ୍ଭିଜ ଶାସନ ଗୁଲିଥିବାରୁ ତାହା ରାଜତନ୍ତ୍ର ଶାସନର ଶରବ୍ୟ ହେବା ସ୍ବାଭାବିକ । ଏଣୁ ରାଜତନ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ିକ କୁଳତନ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରାସ କରି ନିଜ ନିଜ ସହିତ ମିଶାଇ ଦେବା ଲାଗି ସଦା ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ । ଭଦ୍ରଶାଳ ଜାତକରେ (ସ-୪୭୭) କୋଶଳ ରାଜପୁତ୍ର ବିଦୁଦଭ ତାଙ୍କ ଝିଅ ପ୍ରସେନକିତକୁ ଗାଢ଼ରୂପ କରି ନିଜେ ରାଜା ହୋଇଥିବା କଥା ଏବଂ ପରେ ପରେ କପିଳବସ୍ତୁର ଶାକ୍ୟ କୁଳତନ୍ତ୍ରକୁ ଧ୍ବସ୍ତ କରିଦେଇ ଏ ରାଜ୍ୟକୁ ନିଜ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ମିଶାଇ ଦେଇଥିବା କଥା ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି । ମଗଧ ସମ୍ରାଟ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ବୈଶାଳୀର ବଙ୍କୀ କୁଳତନ୍ତ୍ର ପ୍ରତି ସମଧିକ ବୈଦିକ ଦୋଷା-ଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରାଥମିକ କେତେକ ସଂଘର୍ଷରେ ବଙ୍କୀମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ପରାଭୂତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପରିଶେଷରେ ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ବିଜୟୀ ହୋଇ ପାରିଲେ । ଏହିପରି ଭବିଷ୍ୟତ ବଙ୍କୀ କୁଳତନ୍ତ୍ରଟି ମଧ୍ୟ ମଗଧ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ମିଶିଯାଇଥିଲା । ଅନ୍ୟସବୁ କୁଳତନ୍ତ୍ରମାନେ ଶୀଘ୍ର କମ୍ପା ବିଲମ୍ବରେ ସମସ୍ତଶାସନ ହୋଇ ବିଭିନ୍ନ ରାଜତନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ମିଶିଯାଇଥିଲେ । ଏ ପ୍ରକାର ମିଶ୍ରଣରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଅବଶ୍ୟ ବିଶେଷ କିଛି ଅସୁବିଧା ହୋଇନଥିଲା; କାରଣ ରାଜତନ୍ତ୍ର ଶାସନରେ ମଧ୍ୟ ରାଜାଙ୍କର ଶକ୍ତି ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା । ସେ ଗୁଡ଼ିଲେ ବି ସେଚ୍ଛାଚାରି ବା ଅତ୍ୟାଚାରୀ ହୋଇପାରୁନଥିଲେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରାମସ୍ଥିମାନ ସର୍ବଦା ମୁଦ୍ରମୁଦ୍ର ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର ଭଳି ସ୍ବୟଂ ଶାସିତ ସମ୍ଭା ଭାବରେ କାମ କରୁଥିଲା । ଏପରିକି ରାଜ୍ୟର ରାଜା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଗଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ବାୟତ୍ତ-ଶାସନ ପୂର୍ବଭଳି ଅକ୍ଷତ ଓ ଅବିକୃତ ଭାବରେ ଚାଲୁଥିଲା ।

କୁଳତନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବି ପାରସ୍ପରିକ ସଂଘର୍ଷ ବେଳେ ବେଳେ ଘଟୁଥିଲା । ଏଭଳି ଗୋଟିଏ ସଂଘର୍ଷ ଶାକ୍ୟ ଓ କୋଲିୟ କୁଳତନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଥିବାର କଥା ବୃଷଧର୍ମ ଜାତକ (ସ ୭୭୫) ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ । ଏ ବିବାଦ ଥିଲା ସେହିଠା ନଦୀର ଜଳବିଶ୍ବନକୁ ନେଇ । ଏହା ଭୟଙ୍କର ରୂପ ଧାରଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ବୟଂ ଆସି ତହିଁରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କଲେ ଏବଂ ଆପୋଷ ଆଲୋଚନା ଫଳେ ତାକୁ ମେଣ୍ଟାଇ ଦେଲେ । ଶାକ୍ୟମାନେ ଥିଲେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପିତୃବଂଶୀୟ ଓ କୋଲିୟମାନେ ଥିଲେ ତାଙ୍କର

ମାତୃବଂଶୀୟ । ଜାତିଜନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପାରସ୍ପରିକ ରକ୍ତପାତ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ବୋଲି ସେ ବୁଝାଇଥିଲେ । ଅତୀତ କାଳରେ ବୃକ୍ଷମାନେ ଏକତାବ୍ୟସା ହୋଇ କିପରି ବଞ୍ଚି ପବନକୁ ପ୍ରତିହତ କରିପାରିଥିଲେ ସେ କଥା ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେମାନଙ୍କ ଆଗରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ସମସ୍ତେ ଏକତାବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିବା ପାଇଁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ । ମଗଧ ସମ୍ରାଟ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦୀ ଲୋଲୁପ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଏକତାବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିବାକୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବଞ୍ଚାମାନଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି ଯେ କୁଳତନ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ିକର ସେତେବେଳେ ସାଧାରଣ ଶବ୍ଦ ଥିଲା ରାଜତନ୍ତ୍ର । ଏହି ରାଜତନ୍ତ୍ରର ଆଡ଼ମ୍ବର ମୁକାବିଲା କରିବାକୁ ହେଲେ କୁଳତନ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ିକୁ ସଫଦା ଏକତାବଦ୍ଧ ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା ବୁଦ୍ଧଦେବ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ ।

କୋଶଳ ଓ ମଗଧର ସମ୍ରାଟମାନେ ପାରସ୍ପରିକ ବିବାହ-ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଉଭୟ ରାଜତନ୍ତ୍ରର ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦୀ ଲୋଲୁପତା ପରସ୍ପର ସହିତ ଏକାଧିକ ବାର ସଂଘର୍ଷର ସୂକ୍ଷ୍ମପାତ କରାଇଥିଲା । କୋଶଳରାଜ ପ୍ରସେନଜିତ ନିଜ ଭଗିନୀ କୋଶଳା ଦେବୀକୁ ମଗଧରାଜ ବିମ୍ବିସାରଙ୍କୁ ବିବାହ ଦେଇଥିଲେ । ବିମ୍ବିସାର କାଶୀ ରାଜ୍ୟଟିକୁ (ଏହା ସେତେବେଳକୁ ବାରାଣସୀ ସହରରେ ହିଁ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା) ଯୌତୁକ ସ୍ବରୂପ ପାଇଥିଲେ । ସଂଜବ-ଜାତକ (ସ-୧୫୦) ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ତାଙ୍କ ପିତା ବିମ୍ବିସାରଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀକରି ଅନାହାରରେ ମରାଇ ଦେଇ ନିଜେ ମଗଧ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ । ଏଥିରେ କୋଶଳାଦେବୀ ହତଶରେ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ି ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ପ୍ରସେନଜିତ ହୋଧ ପରବର୍ଷ ହୋଇ କାଶୀ ରାଜ୍ୟକୁ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କ ଠାରୁ ଛତାଇ ନେଇଥିଲେ । ଏହା ଫଳରେ ମଗଧ ଓ କୋଶଳ ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ପ୍ରଥମ ଡିନିବାର ଯୁଦ୍ଧରେ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ଜିତିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ୪ର୍ଥ ବାର ଯୁଦ୍ଧରେ ସେ ହାରିଗଲେ ଓ ପ୍ରସେନଜିତଙ୍କ ଦ୍ବାରା ବନ୍ଦୀ ହେଲେ । ପରେ କିନ୍ତୁ ମାମୁଁ ଭଣଜାଙ୍କ ଭିତରେ ମିଳାମିଶା ହୋଇଗଲା । ଫଳରେ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ ପ୍ରସେନଜିତ ତାଙ୍କ କନ୍ୟା ବଳାଙ୍କୁ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କ ହାତରେ ଅର୍ପଣ କଲେ । କାଶୀଜନିତ ବିବାଦର ଚିର ସମାଧାନ ଲାଗି ସେ ଏହି ନଗରଟିକୁ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ଯୌତୁକ ସ୍ବରୂପ ପୁନଃବାର ଦାନ କଲେ । ତିନିବର୍ଷ ପରେ ପ୍ରସେନଜିତଙ୍କ ପୁତ୍ର ବିଦୁଦର ପିତାଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କରି ତାଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟରୁ ତଡ଼ିଦେଲେ ଏବଂ ନିଜେ କୋଶଳ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କଲେ । ପ୍ରସେନଜିତ ମଗଧରାଜା ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କ ଶରଣାପନ୍ନ ହେବା ଲାଗି ରାଜଗୃହକୁ ଆସିଲେ । ସେ କିନ୍ତୁ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାସାଦର ପ୍ରଧାନ ଦ୍ବାର ନିକଟରେ ଛୁଡ଼ିପିପାସାରେ ଅଧୀର ହୋଇ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ । ଭଗ୍ୟର ବିତମ୍ବନା ଏପରି ଯେ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ନିଜ ପିତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରି ରାଜସିଂହାସନ ଅଧିକାର କଲେ ଠିକ୍ ସେହି ଭାବେଶ୍ୟରେ ସେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ନିଜ ପୁତ୍ର ଉଦାୟୀଙ୍କ ଦ୍ବାରା ନିହତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଏହିପରି ମଗଧ ଓ କୋଶଳ ଭଳି ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ରାଜତନ୍ତ୍ର ଶାସନରେ ଏକାଧିକବାର ପିତୃହତ୍ୟା ଦ୍ଵାରା ରାଜ-ସିଂହାସନ ପ୍ରାପ୍ତିରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି ଯେ ପୁରମାନେ କୌଣସି ମତେ ଶାନ୍ତ ସିଂହାସନ ପ୍ରାପ୍ତିଲାଗି ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲେ । ପିତୃହତ୍ୟା ଭଳି ଜୟନ୍ତ୍ୟ କାଣ୍ଡ କରିବା ପାଇଁ ସେମାନେ ପଶ୍ଚାତ୍ତପ ହେଉନଥିଲେ । ପିତା ଆତ୍ମରକ୍ଷା ଲାଗି ପୁରକୁ ରାଜ୍ୟରୁ ନିଷୀଦ୍ଧ କରିଥିବାର ଉଦାହରଣ ଆମେ ଆଉ ଦୁଇଟି ଜାତକଳଚରୁ ପାଇଥାଉ । (୭୭)

ସେତେବେଳେ ପୁର ପିତୃହତ୍ୟା କରି ରାଜ-ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିନେବା ଥିଲା ଏକ ପ୍ରକାର ସାଧାରଣ ଘଟଣା । ଏଣୁ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ସମ୍ମୁଚିତ ସତର୍କତା-ମୂଳକ ଉପଦେଶ ଦେବାପାଇଁ ସମାଜ ଓ ଶାସନ ତତ୍ତ୍ଵବିଦ୍ଵାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉଦ୍ୟମ ହୋଇ-ଥିଲା । ଯେଉଁମାନେ ଏଭଳି ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କୌଟିଲ୍ୟ (ଶ୍ରୀ ପୁ: ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ଅନ୍ୟତମ । ସେ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଭରଦ୍ଵାଜଙ୍କ ମତ ଉଦ୍ଧାର କରି କହିଛନ୍ତି :

କର୍କଟସମସ୍ୟାଣୋହୁ ଜନକଭକ୍ଷାଃ ରାଜପୁତ୍ରାଃ,

ତେଷାମଜାତୟେହେ ପିତୟଂ ପାଂଶୁଦଣ୍ଡଃ ଶ୍ରେୟାନିତି । (୭୮)

ଅର୍ଥାତ୍ ଭରଦ୍ଵାଜଙ୍କ ମତରେ କଙ୍କଡ଼ାର ଛୁଆ ଗୁଡ଼ିକ ଜନ୍ମହେଲା ବେଳେ ମାଆ ପେଟ ଫଟାଇ ବାହାରିଲା ଭଳି ରାଜପୁତ୍ରମାନେ ପିତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ରାଜଗାଦି ଦଖଲ କରିନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ରାଜାଙ୍କର ପିତୃମ୍ନେହ ଜାତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସେ ସେମାନଙ୍କୁ ଗୋପନରେ ହତ୍ୟାକରିବା ଉଚିତ । କୌଟିଲ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ସହମତ ନହୋଇ ବରଂ ରାଜପୁତ୍ରମାନେ ପିତାଙ୍କର ଯେପରି ଶତ୍ରୁତାଚରଣ ନ କରିବେ ସେହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷାର ବ୍ୟବସ୍ଥା, ସେମାନଙ୍କୁ ଦୂରରେ ରଖାଇବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଆଦି ଅନେକ ଶିକ୍ଷାରେ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେହି ପରାମର୍ଶ ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ସେମାନଙ୍କୁ “ମାତୃବନ୍ଧୁ” ଙ୍କ ଘରେ ଗୁଡ଼ି ଆଦିବା ହେଉଛି ଅନ୍ୟତମ । (୭୯) ଏହି ମାତୃକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ବୋଧହୁଏ ରାଜା ଦଶରଥ ଭରତଙ୍କୁ ଓ ଶତ୍ରୁଗନ୍ଧଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ମାମୁଁଘରେ ଗାନ୍ଧାର ଦେଶରେ ଦୀର୍ଘଦିନ ପାଇଁ ରଖାଇଥିଲେ ।

ରାଜପଦ ସାଧାରଣତଃ ରାଜାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ରଙ୍କୁ ମିଳୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କର ଯୋଗ୍ୟତା ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ମହାଭାରତର ଆଦିପର୍ବରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ରାଜା ଯଯାତି ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଯଦୁଙ୍କୁ ସିଂହାସନ ନ ଦେଇ କନିଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ପୁରୁକୁ ତାହା ଦେଇଥିଲେ; କାରଣ ପୁରୁ ଥିଲେ ଯୋଗ୍ୟତର ଏବଂ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ତାହାହିଁ ଥିଲା କାମ୍ୟ । ଜାତକରେ ମଧ୍ୟ ସେ ସମୟରେ ଏଭଳି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଚଳୁଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ରାଜାଙ୍କ ଅଭିଷେକ-ଉତ୍ସବ

ପୂର୍ବରୁ ଅମାତ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନୂଆ ରାଜାଙ୍କ ଲାଗି ଗୋଟିଏ ପରୀକ୍ଷା କରାଯାଉଥିଲା । ସେ ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା ପରେ ଯାଇ ରାଜାଙ୍କୁ ରାଜଗାଦି ମିଳୁଥିଲା । ରାଜା ପାଦାଞ୍ଚଳ ପ୍ରଥମଥର ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ନ ପାରିବାରୁ ରାଜଗାଦି ପାଇପାରି ନଥିଲେ, ଦ୍ଵିତୀୟ ଥର ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲାପରେ ଯାଇ ସେ ଏହା ପାଇ ପାରିଥିଲେ । (୮୦) କନିଷ୍ଠ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ସାଧାରଣତଃ ‘ଉପରାଜ’ ପଦବୀ ମିଳୁଥିଲା । ଉପରାଜ ହେଉଛନ୍ତି ଜଣେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଏବଂ ସେହି ଅଞ୍ଚଳ ପାଇଁ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧି । ଦୂର ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କୁ ନିଜର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନିୟନ୍ତ୍ରଣାଧୀନ କରି ରଖିବା ଯନ୍ତ୍ରବ ହେଉ ନଥିବାରୁ ରାଜାମାନେ ନିଜ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ‘ଉପରାଜ’ ପଦବୀ ଅର୍ପଣ କରି ସେ ଅଞ୍ଚଳଗୁଡ଼ିକୁ ଅନ୍ତତଃ ନିଜ ପରିବାରର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନିୟନ୍ତ୍ରଣାଧୀନ କରି ରଖିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । କାଳିଙ୍ଗବୋଧୁ-ଜାତକ (ସଂ-୪୭୯)ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜା କାଳିଙ୍ଗଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁପରେ ତାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ‘ମହାକାଳିଙ୍ଗ’ ରାଜା ହେଲେ ଏବଂ କନିଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ‘ରୁକ୍ଷ କାଳିଙ୍ଗ’ ଉପରାଜ ପଦବୀ ପାଇଲେ । ପୁତ୍ର ନଥିଲେ କନିଷ୍ଠ ଭ୍ରାତା ‘ଉପରାଜ’ ପଦବୀ ପାଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ମିଳେ । ଦେବଧର୍ମ-ଜାତକ (ସଂ-୫) ଓ ଅହପୁଣ୍ୟ ଜାତକର (ସଂ-୧୮୧) କନିଷ୍ଠ ଭ୍ରାତା ଉପରାଜ ଭାବରେ ନିୟୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରହିଅଛି । (୮୧) ରାଜପଦ ଥିଲା ନିର୍ବାଚନମୂଳକ । ପ୍ରଜା ଗୃହିଲେ ରାଜା ରହିଥିଲେ; ପ୍ରଜା ଗୃହିଲେ ସେ ଯାଉଥିଲେ । ଏଣୁ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଉପରେ ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାର କରିବାର ଅବକାଶ ଆଦୌ ନଥିଲା । ରାଜା ଅତ୍ୟାଚାର ହେଲେ ପ୍ରଜାମାନେ ବିଦ୍ରୋହ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ପରିସ୍ଥିତି ବିଶେଷରେ ତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ଆଉ କୌଣସି ସୁଶାସକଙ୍କୁ ନୂତନ ରାଜା ରୂପେ ନିର୍ବାଚିତ କରୁଥିଲେ । ସତ୍ୟାକଳ ଜାତକ (ସଂ-୧୩୩) ଓ ମଣିର୍ବେର-ଜାତକ (ସଂ-୧୯୪)ରେ ପ୍ରଜାମାନେ ଅତ୍ୟାଚାର ରାଜାଙ୍କୁ ବିଦ୍ରୋହ ପରେ ହତ୍ୟା କରି ନୂତନ ରାଜାଙ୍କୁ ସିଂହାସନାଧାରୁ ଚାଲାଇବାର ଦୃଶ୍ୟାନ୍ତ ଅଛି । ରାଜାଙ୍କ ପାଇଁ ତେଣୁ ଅର୍ପଣାସ୍ତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଥିଲା;

ପ୍ରଜାସୁଖେ ସୁଖଂ ରାଜାଃ ପ୍ରଜାନାଂ ଚ ହୃତେ ହୃତମ୍ ।

ନାସପ୍ରିୟଂ ହୃତଂ ରାଜାଃ ପ୍ରଜାନାଂଚ୍ଛୁ ପ୍ରିୟଂ ହୃତମ୍ । (୮୨)

ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଜାଙ୍କ ସୁଖରେ ରାଜାଙ୍କର ସୁଖ ଓ ପ୍ରଜାଙ୍କର ମଙ୍ଗଳରେ ରାଜାଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ । ନିଜକୁ ଭଲ ଲାଗିବା କଥାଟା ରାଜାଙ୍କ ପାଇଁ ମଙ୍ଗଳକର ନୁହେଁ; ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ଯାହା ଭଲ ଲାଗେ, ତାହାହିଁ ତାଙ୍କର ମଙ୍ଗଳକର । ରାଜା କୁକର୍ମ କଲେ ପ୍ରଜାମାନେ ନିର୍ବାଧରେ ତାଙ୍କର ନିନ୍ଦା କରୁଥିଲେ । ବାସ୍ତବିକ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଜାତକଗ୍ରନ୍ଥରେ ରାଜାଙ୍କ କୁକର୍ମର ନିନ୍ଦା କରାଯାଇଛି । କୋଶଳରାଜ ପ୍ରସେନଜିତ ଥରେ ଉତ୍କୋଚ ନେଇ ଅନ୍ୟାୟ ଚାଲୁ କରିଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ଭୁଗୁ-ଜାତକରେ (ସଂ-୧୧୩) ନିନ୍ଦିତ କରାଯାଇଛି । ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କୁ ଏହି ଜାତକରେ ବୁଝାଇ ଦେଇ କହିଛନ୍ତି, କିଭଳି ପୂର୍ବେ ରାଜା ଭୁଗୁ

ଏଭଳି ଅନ୍ୟାୟ କର୍ମ କରିଥିବାରୁ ସମୁଦ୍ରଜଳର ସ୍ଥାବନରେ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଆଉ ଏଭଳି କାମ ନକରିବାକୁ ତାଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟାୟ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି କୁକର୍ମ କରୁଥିବାର ରାଜାମାନଙ୍କୁ ନିନ୍ଦିତ କରାଯାଇଅଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପ ତତ୍କାଳୀନ-ଜାତକରେ (ସଂ-୫) ଜଣେ ଅର୍ଥଲୋଭୀ ରାଜା, ରୁକ୍ମଧର୍ମ-ଜାତକରେ (ସଂ ୩୫୮) ଜଣେ ମଦ୍ୟପ ରାଜା ଓ ଚେନ୍ଦ୍ର-ଜାତକରେ (ସଂ ୪୧୧) ଜଣେ ମିଥ୍ୟାବାଦୀ ରାଜାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପକୁ ସମୀକ୍ଷିତ କରାଯାଇଅଛି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ସେତେବେଳେ ରାଜାଙ୍କୁ ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ବ୍ୟକ୍ତି ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାର ଆଶା କରାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ଅନେକ ରାଜା ସେ ଦିଗରେ ମଧ୍ୟ ଯଥାସାଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ; ପ୍ରଜାଙ୍କ ସୁଖଲାଭ ନିଜର ସବୁ କିଛି ଅର୍ପଣ କରୁଥିଲେ । ବାରଣସୀ ରାଜ ପ୍ରହ୍ଲାଦଭି ଜଣେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କର ସୁଖ-ବନ୍ଧନ ଲାଗି ନିଜର ସ୍ତ୍ରୀ ମୃଦୁଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ କିପରି ତାଙ୍କ ହାତରେ ସମର୍ପଣ କରିଥିଲେ ତାହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମୃଦୁ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ-ଜାତକରେ (ସଂ-୭୭) ମିଳିଥାଏ । ଜାତକ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରାଜାମାନଙ୍କର ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜକ କର୍ମମାନଙ୍କର ଶତ ଶତ ଉଦାହରଣରୁ ଏହା ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର । ସେତେବେଳେ ରାଜାଙ୍କୁ ଧର୍ମର ଅବତାର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଉଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଧାର୍ମିକ ରାଜାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଦର୍ଶନକୁ ପୁଣ୍ୟ ବୋଲି ଧରାଯାଉଥିଲା । ଏ ପ୍ରକାର ପୁଣ୍ୟାର୍ଜନ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଧାରଣା ଦୂତ-ଜାତକ (ସଂ-୨୭୦) ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ମନ୍ଦିରକୁ ଦେବଦର୍ଶନରେ ଗଲୁବେଳେ ଯେପରି ମାଦକଦ୍ରବ୍ୟାଦି ସେବନ କରିବା ନିଷିଦ୍ଧ ସେହିପରି ରାଜଦର୍ଶନକୁ ଗଲୁବେଳେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ସେବନ ସମ୍ଭବ ଭାବରେ ନିଷିଦ୍ଧ ଥିଲା । ରାଜଦର୍ଶନକୁ ଏକ ଶୁଦ୍ଧ ପବିତ୍ର କର୍ମ ବୋଲି ଧରାଯାଉଥିଲା । ଅନାଥଶିଶୁର ରାଜଦର୍ଶନକୁ ଗଲୁବେଳେ ପଥ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କୁ ମଦ୍ୟ ଅର୍ପଣ କରାଯିବାର ସେ ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ କିପରି ମନା କରିଥିଲେ ସେ କଥା ପୁର୍ଣ୍ଣିମାସୀ-ଜାତକରେ (ସଂ-୫୩) ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ ।

ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ନାରୀ ବିବାହ ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ହୁଏତ ଏ ପ୍ରଥାର ପ୍ରଥମ ପ୍ରଚଳନ ହୋଇଥିବ କୌଣସି ମତେ ରାଜାଙ୍କର ଜଣେ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଜନ୍ମକରାଇବା ଲାଗି ଏବଂ ପରେ ଏ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ବିଧିବଦ୍ଧତା ପ୍ରବେଶ କରିଥିବ । ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ କାଳରେ କେତେ ରାଜାଙ୍କର ଗୋହଳ ସହସ୍ର ପତ୍ନୀ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ତ ବିଜୟନଗର ରାଜା କୃଷ୍ଣଦେବ ରାୟଙ୍କର ଗୋହଳ ସହସ୍ର ପତ୍ନୀ (ରସିତା-ସମେତ) ଥିଲେ । ଏଣୁ ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ ରାଜାଙ୍କର ସେହି ସଂଖ୍ୟକ ପତ୍ନୀ ଥିବା କିଛି ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଅନେକ ସମୟରେ ରାଜାମାନେ ଝୁର୍ ନିକଟ ସମ୍ପର୍କୀୟମାନଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ-ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ରହୁଥିଲେ । ବେଳେ ବେଳେ ଏ ପ୍ରକାର ବିବାହ ଏକ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ବି ସଂଘଟିତ ହେଉଥିଲା । ସୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି ଦଶରଥ-ଜାତକରେ ରାମ ତାଙ୍କ ନିଜ ଭଗିନୀ ସୀତାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଉଦୟ-ଜାତକରେ (ସଂ-୪୫୮) ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ରାଜା ଉଦୟ ତାଙ୍କ ଭଗିନୀଙ୍କୁ (ସାବତ ମାଆ

ହିଅ) ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଉଦୟଙ୍କର କିଛି ସନ୍ତାନସନ୍ତତି ନ ହେବାରୁ ଏହି ନାଗ ଉଦୟଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ରାଜସିଂହାସନରେ ବସିଥିଲେ । ଅଜାତଶତ୍ରୁ ଓ ଗୌତମବୃଦ୍ଧ ନିଜ ନିଜର ମାରୁଲ-କନ୍ୟା ଭରିମମାନଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ବର୍ଦ୍ଧକଶୁକର-ଜାତକ (ସଂ-୨୮୩) ଓ ତନ୍ଧକଶୁକର-ଜାତକ (ସଂ-୪୧୨) ଗଳ୍ପମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ରାଜାଙ୍କର ନିକଟ ସମ୍ପର୍କୀୟାଙ୍କ ବିବାହ ବିଷୟରେ ଆହୁରି ଅଧିକ ଉଦାହରଣମାନ ଦିଆଯାଇଅଛି । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଏ ପ୍ରକାର ନିକଟ ସମ୍ପର୍କୀୟଙ୍କ ସହିତ ଛତ୍ରିୟମାନଙ୍କର ବିବାହ ଉପନିଷଦ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଚଳୁଥିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରହିଅଛି । ପଞ୍ଚାଳର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଦୁଷ୍ଟା ପ୍ରବାହଣ (ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ମାରୁଲାନୟରେ ରହି ବିଦ୍ୟାଧୟନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ସ୍ତ୍ରୀୟ ମାରୁଲ-କନ୍ୟା ଲେପାଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରେମାସକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ପରିଶେଷରେ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ, ଏ ପ୍ରକାର ପ୍ରଥା ଜାତକ-ଦୃଷ୍ଟି ସମୟରେ ନିଷ୍ପତି ଭାବରେ ସମାଜରେ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । ତା' ନହୋଇଥିଲେ ସାମାଜିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଏଭଳି ଅସୁବିଧା କଥାଟି ମାନଙ୍କର ଅବତାରଣା ରୁଦ୍ଧଦେବ କିମ୍ବା ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟମାନେ ଜାତକଲେଖ ଗୁଡ଼ିକରେ କରନ୍ତିନାହିଁ । ଅତଏବ, ଏଥିରୁ ଏହି ସତ୍ୟ ନିଷ୍ପାଦିତ ହେବ ଯେ ସେତେବେଳେ ରାଜ ପରିବାରରେ ନିକଟ ସମ୍ପର୍କୀୟ ବିଶେଷ କରି ରକ୍ତଗତ ସମ୍ପର୍କୀୟଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ କରିବା ଏକ ସାଧାରଣ ସାମାଜିକ ଚଳଣି ଥିଲା ।

ରାଜାଙ୍କର ପୁଅ ନହେଲେ ରାଜା ଓ ପ୍ରଜା ଉଭୟ ଉକ୍ତିଶୃତି ହୋଇ ଉଠୁଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଜନନ କ୍ଷମତା ନାହିଁ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼ିଗଲେ, ରାଣୀଙ୍କୁ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ଗର୍ଭଧାରଣ କରିବାକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏ ପ୍ରଥାକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା 'ନୟୋଗ' । ମଦାକ୍ଷରତରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାସଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଏ ପ୍ରକାର 'ନୟୋଗ' ପ୍ରୟୋଗର ଉଦାହରଣ ମିଳେ । କୁଶ-ଜାତକରେ (ସଂ-୫୩୯) ରାଜା କପରି ରାଣୀଙ୍କୁ ବେଶଭୂଷାରେ ମଣ୍ଡି ଦେଇ 'ନୟୋଗ' ଦ୍ଵାରା ଗର୍ଭଧାରଣ କରିବାକୁ ବାହାରକୁ ପଠାଉଛନ୍ତି, ସେ କଥା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । କୌଟଲ୍ୟ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ନୟୋଗର ଆବଶ୍ୟକତା, ନୈତିକତା ତଥା ବୈଧାନିକତା ବିଷୟ ସ୍ପୀକାର କରାଯାଇ ଅଛି । ସେଠାରେ କୁହାଯାଇଅଛି, ରାଜା ବୁଦ୍ଧ ବା ବ୍ୟାଧିଗ୍ରସ୍ତ ହେଲେ ବରଂ ନୟୋଗ ଦ୍ଵାରା ପୁଅ ଜନ୍ମ କରାଇବେ; କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ପୁଅକୁ ରାଜ୍ୟ ଦେବେ ନାହିଁ । (୮୨) ଏଠାରେ ପୁଣିଥାଇ ମଧ୍ୟ ନୟୋଗବିଧି ପ୍ରୟୋଗର ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାଦ୍ଵାରା କୌଟଲ୍ୟଙ୍କର ବାସ୍ତବବାଦୀ ଓ ସମ୍ଭାରବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ପ୍ରକଟିତ ହେଉଅଛି । ଉପରୋକ୍ତ ନୟୋଗ ଅବଶ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର ବିଧିମତେ ସବୁ ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ସହିତ କରାଯାଉଥିଲା ।

ରାଜକର ସାଧାରଣତଃ ପୀତାଦାୟକ ନଥିଲା । ପ୍ରଜାର ଉପହାସ ଶବ୍ଦର ଏକ ଷଷ୍ଠାଂଶ ରାଜା କର ହସାବରେ ଆଦାୟ କରିବା ପ୍ରଥାଟି ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । ବୈଦିକ ବାଣୀ 'ରାଜାଃ ପତ୍ନୀଗ୍ରିନଃ ସନ୍ତୁ' (ରାଜାମାନେ ଏକପତ୍ନୀଂଶ କର ନଅନ୍ତୁ)

ସବୁ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅନୁମୋଦିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ମନୁ ଓ କୌଟିଲ୍ୟ ରାଜନର ହିସାବରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟର ଏକ ଷଷ୍ଠାଂଶ ମାତ୍ର ଆଦାୟ କରିବେ ବୋଲି ଯଥାକ୍ରମେ ସେମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି । ଆର୍ଯ୍ୟଦେବ ନାମକ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧାବୁଦ୍ଧି (ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀ) ରାଜା ତାଙ୍କ ଉପରେ କୁପିତ ହେବାରେ, ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଦ୍ରୁପ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରି କହିଥିଲେ :

ପଞ୍ଚଭୂତୋତ୍ପତ୍ତିଃ ପ୍ରଜାବାହସ୍ୟ ରଞ୍ଜୟେ କୁ କୋପଃ ?

ଅର୍ଥାତ୍ ହେ ରାଜା ! ତୁମେ ପ୍ରଜାଙ୍କର ରାଜକର ସ୍ଵରୂପ । ତାଙ୍କର ଉତ୍ପନ୍ନ ସଫଳର ଛଅ ଭାଗରୁ ଭାଗେ ନେଇ ପେଟ ପୋଷୁଛ । ତୁମର କେଉଁଥି ପାଇଁ କି ଏତେ ରାଗ ? ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଜାତକର ସମସ୍ତବେଳକୁ ରାଜକରର ପରିମାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ସଫଳର ଏକ ଷଷ୍ଠାଂଶ ସ୍ତରରେ ଥିବ । ଏହି କରକୁ ପ୍ରଜାଙ୍କ ଠାରୁ ମାଗି କରି ଯେ ଆଦାୟ କରୁଥିଲେ ତାଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ଦ୍ରୋଣମାପକ । ଏହିଭଳି ଦ୍ରୋଣମାପକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ରାଜକର ଆଦାୟ ହେଉଥିବା କଥା ଆମେ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର-ଜାତକରେ (ସ-୨୭୭) ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ରାଜକର ସେତେବେଳେ ଉଭୟ ଅର୍ଥ କମ୍ପା ଉତ୍ପନ୍ନ ଶସ୍ୟ ଆକାରରେ ଆଦାୟ କରାଯାଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

‘ଗ୍ରାମଭୋଜକ’ (ପାଲି ପ୍ରତିରୂପ ଗାମଭୋଜକ) ବୋଲି ଗ୍ରାମସ୍ତରୀୟ ଜଣେ କର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଯାହା ଦେୟ, ସେଇଥିରୁ ସେ କିଛି ଅଂଶ ପାଉଥିଲେ । ଏହା ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଦସ୍ତଖ୍ତ (Commission) ସହିତ ଭୂଲମ୍ବୟ । ଠିକ୍ ଏହିଭଳି କର୍ମଚାରୀ ନିକଟ ଅତୀତରେ ଓଡ଼ିଶାର ଗଡ଼ଜାତମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ପଧାନ, ଗୌରୀଆ ଭତ୍ୟାଦି ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଇଥିଲା । ଏବେ ଅବଶ୍ୟ ଆଇନ ପ୍ରଣୟନ ଦ୍ଵାରା ସେ ପଦବୀ ରୁଡ଼ିକ ଉଠିଯାଇଛି । ଉପରୋକ୍ତ ‘ଗ୍ରାମ-ଭୋଜକ’ ରାଜାଙ୍କର ଜଣେ ଗ୍ରାମସ୍ତରୀୟ ପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବାରୁ ଡ୍ଫର୍ ଶବ୍ଦଶାଳୀ ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତି ଡ୍ଫର୍ ଉଚ୍ଚସ୍ତରରେ ଥିଲା । ରାଜପ୍ରତିନିଧି ଭାବରେ ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ସୁଖଶାନ୍ତି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେବା । କିନ୍ତୁ ବେଳେ ବେଳେ ସେମାନେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଉପରେ ଅତ୍ୟାଚାର କରୁଥିଲେ । ଫଳରେ ପ୍ରଜାମାନେ ଏଥିରେ ଅଭିଷ୍ଟ ହୋଇ ରାଜାଙ୍କ ପାଖରେ ସେମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଭିଯୋଗ କରୁଥିଲେ । ବେଳେ ବେଳେ ସେମାନେ ଆଇନକୁ ନିଜସ୍ଵାତ୍ମକ ନେଇ ଅତ୍ୟାଚାର ଗ୍ରାମ-ଭୋଜକ କଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜକର୍ମଚାରୀଙ୍କୁ ହତ୍ୟା ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଧର୍ମଧ୍ଵଜ-ଜାତକ (ସ-୨୧୦) ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଶ୍ନାଧିକାରୋପ ।

ଏକ ଗଲ ରାଜତ୍ବର କଥା । କୁଳତନ୍ତ୍ର ଶାସନ କିନ୍ତୁ ଥିଲା ପୃଥକ୍ ଧରଣର । ଏହାଥିଲା ଗଣତନ୍ତ୍ରଭିତ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଆଧୁନିକ ଗଣତନ୍ତ୍ରର ସୃଷ୍ଟିତମୂଳ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ତାହାର ଜଟିଳ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ପଦ୍ଧତି ସେତେବେଳର କୁଳତନ୍ତ୍ରୀ ମାନଙ୍କୁ ଜଣାନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଆଗ୍ରାହମଲଙ୍କନ ଗଣତନ୍ତ୍ରର ସଞ୍ଚା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେହିନ କହୁଥିବା କଥା Govt of the people, for the people and by the people, ଯାହାକି ଗଣତନ୍ତ୍ରର ହେଉଛି ମୂଳମନ୍ତ୍ର, ତାହାର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱଟି ଏହି ପ୍ରାଚୀନ କୁଳତନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଅଜଣା ନଥିଲା । ଲେଖମାନଙ୍କର ନିଷ୍ପାତିତ ପ୍ରତିନିଧିମାନେ ଶାସନ ଭାର ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ଯଦିଓ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ରାଜା ବୋଲି କୁହା ଯାଉଥିଲା, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ କିନ୍ତୁ ମୁଖ୍ୟ ରାଜା ଥିଲେ । ଶାକ୍ୟ କୁଳତନ୍ତ୍ରର ଏହିଭଳି ଜଣେ ରାଜାଥିଲେ ଶୁକ୍ରୋଦନ । ଚୁଲିକଲିଙ୍ଗ-କାଳିକ (୧-୩୦୧) ରେ ଲେଖା ଅଛି ଯେ କୈ-ସଂହର (ମିଥ୍ୟାର ବିଦେହ ଓ ବୈଶାଲୀର ଲିଙ୍ଗସା ଭଉଣ୍ଡକୁ ନେଇ) ରାଜାମାନଙ୍କର ମୋଟ ସଂଖ୍ୟାଥିଲା ସାତହଜାର ସାତଶହ ସାତ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଥିଲେ କୁଳର ପ୍ରତିନିଧି ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ଥିଲେ ମୁଖ୍ୟ ରାଜା ଯେ କି କୁଳର ମହାସଭାର ଦସ୍ତପତ୍ତି କାର୍ଯ୍ୟ କଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରୁଥିଲେ । କପିଳବସ୍ତୁର ଶାସନ-ପଦ୍ଧତି ସମ୍ପର୍କରେ ମତଦେବାକୁ ଯାଇ ରାଜିୟ ଡାଉଡ୍ ସ୍ କହନ୍ତି; “ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଶାସନ ଓ ବିଚାର କାର୍ଯ୍ୟ ସଭାଗାରରେ (ସାଧାରଣ ସଭାଗୃହ) କରାଯାଉଥିଲା । ଯୁବକ ଓ ବୃଦ୍ଧ ସବୁ ଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋକେ ଏଥିରେ ଯୋଗ ଦେଉଥିଲେ ।” (୮୩) ଅନ୍ୟ କୁଳତନ୍ତ୍ର ମାନଙ୍କରେ ପ୍ରାୟ ଅନୁରୂପ ପଦ୍ଧତିରେ ଶାସନ ଓ ବିଚାର କାର୍ଯ୍ୟ ଚାଲୁଥିଲା । ‘ମହାପରିନିବ୍ଦାନ ସୂତ୍ର’ ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ଆନନ୍ଦ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରିନିବ୍ଦାନର ସମ୍ପାଦ ନେଇ କୁସିନାରୀର ମଲ୍ଲମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇଥିବା ବେଳେ ସେମାନଙ୍କୁ ସଭାଗାରରେ ମିଳିତ ହୋଇ ଆଲୋଚନାରତ ଥିବାର ଦେଖିଥିଲେ । (୮୪) ଗଣତନ୍ତ୍ରର ଏକ ପ୍ରଧାନ ବିଶେଷ ହେଲା ଜାତି-ବର୍ଣ୍ଣ-ସାମାଜିକସ୍ଥିତି-ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ଷ୍ଟେଟ ଦେବାର ସମାନ ଅଧିକାର ସାବ୍ୟସ୍ତ କରିବା । ଜାତିବର୍ଣ୍ଣାଦି ନିର୍ବିଶେଷରେ ବର୍ଣ୍ଣାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସାବାଳକ ଷ୍ଟେଟ ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳନ ଥିବାର କଥା ‘ଲଳିତବସ୍ତୁ’ ରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । (୮୫) ଏମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ନୀତି ସାତଗୋଟି ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ନୀତିଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧଦେବ ମଧ୍ୟ ଏହି ନୀତି ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଏତେଦୂର ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ଯେ, ସେ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରସ୍ତୋତ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ କରବା ପାଇଁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ । ସେହି ନୀତିଗୁଡ଼ିକ ହେଲା :

କ) ବାରମ୍ବାର ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣା-ସଂହର ସଭାର ଆସ୍ଥୋଜନ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଖ) ଐକ୍ୟ ମନୋଭାବ ନେଇ ସଭାରେ ବସିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ସଭାରୁ ଉଠିବାକୁ ହେବ ।

ଗ) ପରମ୍ପରା ଦ୍ଵାରା ଯାହା ପୁସ୍ତକାବଳୀ ନୁହେଁ, ତା' ଉପରେ ଆଇନ ପ୍ରଣୟନ କରିବାକୁ ହେବନାହିଁ କିମ୍ବା ପ୍ରଚଳିତ ଆଇନକୁ ବାଦଲ କରି ନୂତନ ଆଇନ ପ୍ରଣୟନ କରିବାକୁ ହେବନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରା ଅନୁମୋଦିତ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କୁ ଯଥୋଚିତ ସମ୍ମାନ ଦେବାକୁ ହେବ ।

ଘ) ବୟୋଜ୍ୟୋଷ୍ଠ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଯଥୋଚିତ ସମ୍ମାନ ଦେଇ ସେମାନଙ୍କ କଥା ଶୁଣିବାକୁ ହେବ ।

ଙ) ନଗର ଓ ପଞ୍ଚାୟତ ଅଞ୍ଚଳରେ ଥିବା ଦେବାଳୟ ମାନଙ୍କର ସମ୍ବୃଦ୍ଧି ଚକ୍ଷୁଷା-ବେକ୍ଷଣ କରି ପୂର୍ବ ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରଥା ଅନୁସାରେ ସେବାପୂଜାଦି ସମ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଚ) ଅର୍ହତ୍ତ୍ଵମାନଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇବାକୁ ହେବ ।

ଛ) ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ଅପହରଣ କରାଯିବ ନାହିଁ କିମ୍ବା ବଳାକ୍ରୀରରେ ଅଟକାଇ ରଖାଯିବ ନାହିଁ । (୮୭)

ଏହି ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶକ ନୀତି ଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ଥିଲା ଆଧୁନିକ ଅର୍ଥରେ ଏକ ସମ୍ବିଧାନ । ଅତେଜ ହକାର ବର୍ଷତଳର ସମାଜ କଥା ବିଚାର କଲେ ଏହି ନୀତିଗୁଡ଼ିକ ଯେ କେତେ ଦୂର ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଥିଲା ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ସେମାନଙ୍କର ବିଚାର ପଦ୍ଧତି ମଧ୍ୟ ସମୟକ୍ରମେ ଉନ୍ନତ ଧରଣର ଥିବା ଭଳି ମନେହୁଏ । ଫୌଜଦାରୀ ମକଦ୍ଦମା ମାନଙ୍କରେ ଦଣ୍ଡବିଧାନ ଲାଗି ବିଚାରକମାନଙ୍କୁ ‘ପ୍ରସେଡେଣ୍ଟସ୍ ପୁସ୍ତକ’ (Book of precedents)କୁ ଦେଖିବାକୁ ପଡୁଥିଲା ଏବଂ ଆଗରୁ ଯେପରି ଭାବରେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରିସ୍ଥିତିରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟ-ବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି ତଦନୁଯାୟୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଆଧୁନିକ ବିଚାରକମାନେ ବିଭିନ୍ନ ବିଚାରାଳୟମାନଙ୍କର ମକଦ୍ଦମାର ନକଲ [case laws] ଦେଖାଇ ଯେପରି ମକଦ୍ଦମାମାନ ବିଚାର କରି ରାୟ ଦେଉଛନ୍ତି, ବକ୍ସି-ସଂଘର ବିଚାରକମାନେ ପ୍ରାୟ ସେହିଭଳି କରୁଥିବା ପରି ମନେ ହୁଏ । ଏହା ସେମାନଙ୍କର ଉନ୍ନତ ନ୍ୟାୟଜ୍ଞାନ-ସଚେତନତାର ପରିଚୟ ଦିଏ । ଏହି ପ୍ରସେଡେଣ୍ଟସ୍ ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଚଳନରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ ତତ୍ତ୍ଵରେ ପୂର୍ବ ନିଷ୍ପତ୍ତିମାନ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହୁଥିଲା । ଅତଏବ, ସେ ସମୟକୁ ଲାଗନ ପ୍ରକ୍ରିୟା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ସାରିଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ସମାଜ :

କାଜକଗଳ ଗୁଡ଼ିକରେ ତତ୍ତ୍ଵକାଳୀନ ସାମାଜିକ ଛବି ସମୟକ୍ରମେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । (୮୭) ବୈଦିକ ଗୁରବର୍ଣ୍ଣ (ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ, ଶୂଦ୍ର)

ପୂର୍ବଭଳି ସମାଜରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ପୂର୍ବରୁ ଗଢ଼ିଆସୁଥିବା କର୍ମାନୁସାରି ପାର୍ଥକ୍ୟର ଦୃଢ଼ତା ଆଉ ନଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଜାତି ଅନ୍ୟ ଜାତିର କର୍ମ କରି ମଧ୍ୟ ସ୍ୱଜାତିରେ ଗୃହୀତ ହୋଇ ପାରୁଥିଲା । ଏ ବିଷୟରେ ପୂର୍ବରୁ ସାମାନ୍ୟ ଦୂରନା ଦିଆଯାଇଥିଲା । ରାଇସ୍ ଡାକ୍ତରୀ ଆଉ କେତେକ ବର୍ଣ୍ଣ-କର୍ମ-ଶିଳ୍ପଜାତିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ତାଙ୍କର *Budhist India* ପୁସ୍ତକରେ ଦେଇଛନ୍ତି । (୮୮)

ଏହି ଗୁରୁଟି ପ୍ରଧାନ ବର୍ଣ୍ଣ ବା ଜାତିରୁ ଅନେକ ଉପଜାତି ସେତେବେଳକୁ ଫୁଟୁ ହୋଇ ଯାଉଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ‘ଶୂଦ୍ର’ଙ୍କ ତଳେ ଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ନୀଚ କର୍ମମାନ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ସ୍ଥାନକର୍ମ ସମ୍ପାଦନ କରୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କୁ ସେତେବେଳେ କୁହାଯାଉଥିଲା ‘ସ୍ଥାନଶିଳ୍ପୀ’ । ସବୁ ଜାତିର ଲୋକ ଏ କର୍ମରେ ପାରୁଥିଲା କିନ୍ତୁ ‘ସ୍ଥାନଜାତି’ଙ୍କ ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କର୍ମମାନ କେବଳ ସେହି ସ୍ଥାନଜାତିର ଲୋକ କରୁଥିଲେ । ‘ସୂତ୍ର ବିଭଜ୍ଜ’ ଅନୁସାରେ ସ୍ଥାନଶିଳ୍ପୀ ହେଲେ କୁମ୍ଭାର ଓ ତନ୍ତୀ । ସେହିପରି ସ୍ଥାନଜାତି ହେଲେ ଚମାର, ଭଣ୍ଡାରି, ବେଶ (ବାଜାବଜାଇବା ବାଲ୍), ରଥକାର, ଚଣ୍ଡାଳ, ନିସାଦ ଓ ଫୁଲକସ । ଭଣ୍ଡାରି ଶରୀର ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରତିରୂପ ହେଉଛି ନାପିତ । ଏହା ବୋଧହୁଏ ‘ସ୍ୱାପୟିତା’ (ସେ ଗାଧୋଇ ଦିଏ) ଶବ୍ଦରୁ ନିସ୍ପନ୍ନ । ଭଣ୍ଡାରିର କାମ ହେଲା ଗାଧୋଇ ଦେବା । ବିଗ୍ରହ, ବ୍ରତ ଆଦି ବିଭିନ୍ନ ଶୁଭ କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନରେ ସେ ଗାଧୋଇ ଦିଏ ବୋଲି ତାକୁ କୁହାଯାଏ ‘ସ୍ୱାପୟିତା’ ବା ‘ନାପିତ’ (ପାଲି ନହାପିତ) । କାହାଲିଆ-ଜାତିକ (ସଂ-୫୯) ଓ ଶଙ୍ଖାରି-ଜାତିକ (ସଂ-୫୦) ଲୋକମାନଙ୍କରେ ଏମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଚଣ୍ଡାଳ-ମାନଙ୍କର ଅବସ୍ଥା ଥିଲା ଝୁର୍-ଦୟନୀୟ । ସେମାନେ ଥିଲେ ସକଳଙ୍କର ଦୃଶ୍ୟ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଅବଶ୍ୟ ସୁନୀଚ ନାମକ ଜଣେ ଚଣ୍ଡାଳକୁ ତା’ର ବସ୍ତ୍ର ମୁଣ୍ଡାରୁ କର୍ମରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିବା କଥା ଆମେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ (୮୯) । କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ଜନତାଙ୍କର ଚଣ୍ଡାଳ ପ୍ରତି ବ୍ୟବହାର ଥିଲା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ସେ ତାକୁ ଝୁର୍-ଦୃଶ୍ୟ କରୁଥିଲା ଏବଂ ତା’ଠାରୁ ଦୂରେଇ ରହୁଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଚଣ୍ଡାଳମାନଙ୍କର ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତି କ’ଣ ଥିଲା ସେ ବିଷୟରେ ମନୁଙ୍କ ମତ ଉଦ୍ଧାର କରି ଇଶାନ ଚନ୍ଦ୍ର କହିଛନ୍ତି :

“ଏମାନେ ଗାଁ ବାହାରେ ରହୁବେ । ଭଦ୍ରଲୋକମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ନିଜ ହାତରେ ଖାଇବାକୁ ଦେବେ ନାହିଁ; ଗୁରୁବୀରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଭଜାଣପରରେ ଖାଇବାକୁ ଦେବେ । ଦେବତା କର୍ମରେ ଏମାନଙ୍କ ମୁହଁ ଗୁରୁବାକୁ ହେବ ନାହିଁ । ଏମାନେ ରାତିବେଳାରେ କେବେହେଲେ ଗାଁ କମ୍ପା ସହରରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରୁବେ ନାହିଁ । ଏମାନେ ନଗରରୁ ଅନ୍ୟ ଶବ ବାହାର କରିନେବେ । ଏମାନେ ପ୍ରାଣହୀନ ପାଇଥିବା ଲୋକକୁ ଶଲରେ ଚଢ଼ାଇବେ ।” ଚଣ୍ଡାଳଙ୍କ ବିଷୟରେ ମନୁଙ୍କର ଏହି ହେଉଛି ବ୍ୟବସ୍ଥା । (୯୦) ଚଣ୍ଡାଳମାନେ ନଗର ବାହାରେ ପ୍ରଧାନ ଜନବସତି ଠାରୁ ଦୂରରେ ରହୁଥିବା କଥା ଆମେ ଆମ୍ଭ-ଜାତିକ

(ସଂ-୪୭୪), ମାତଙ୍ଗ-ଜାତକ (ସଂ-୪୯୪) ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତକଗଳ୍ପ ମାନଙ୍କରୁ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଥାଉ । ସେମାନେ ଭଦ୍ରକନୋଟି ଶୁଣାଠାରୁ ପୃଥକ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା କଥାର ପ୍ରମାଣ ଚିତ୍ର-ସଂଭୃତ-ଜାତକ (ସଂ-୪୯୮) ସୁଚନା ଦେଇଥାଏ । ମୋଟ ଉପରେ ସେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏକ ପ୍ରକାର ସାମାଜିକ ବାଞ୍ଛନା ଲାଗୁ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ଏହି ବାଞ୍ଛନା ବ୍ୟବସ୍ଥାଟିକୁ ଦୃଢ଼ ଓ ଚିରସ୍ଥାୟୀ କରିବା ପାଇଁ ସକଳ ପ୍ରକାର ଉଦ୍ୟମ କରାଯାଉଥିଲା । ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନର ସୁଯୋଗରୁ ସେମାନେ ବଞ୍ଚିତ ଥିଲେ । ଚିତ୍ର ଓ ସଂଭୃତ ନାମକ ଦୁଇଜଣ ଚଣ୍ଡାଳ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବେଶ ଧରି ତକ୍ଷଶିଳାକୁ ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଦୈବକ୍ରମେ ସେମାନଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଦିନେ ସ୍ବାଭାବିକ ଚଣ୍ଡାଳ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ବାହାରିଗଲା । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଗୁରୁଗୃହରୁ ବହିଷ୍କାର କରାଯିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନାନାପ୍ରକାର ନିର୍ଯ୍ୟାତନାର ଶରବ୍ୟ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଖିଦେବା ଦ୍ବାରା ନେତ୍ର ଅପବିତ୍ର ହୋଇଗଲା ବୋଲି ଜଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠାକନ୍ୟାଙ୍କୁ ସେଦିନ ଆଖି ଧୋଇବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ବୁଦ୍ଧଦେବ ଓ ତାଙ୍କର ଭିକ୍ଷୁ-ସଂପ୍ରଦାୟ ସିନା ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥା ମାନୁ ନଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ବୌଦ୍ଧ-ଉପାସକମାନେ, ଯେଉଁମାନେ ବୌଦ୍ଧବିହାର ବାହାରେ ନିଜ ଘରେ ଥିଲେ, ଏ ପ୍ରଥାଟିକୁ ମାନୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରକ୍ତଗତ ଉଚ୍ଚମତ ଭେଦା-ଭେଦ ଥିଲା । ସଂଘର ବାହାରେ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜାତିଭେଦ ଯେ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ, ବୌଦ୍ଧମାନେ ସେଥିରେ ବିଶ୍ବାସ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ନିଜ ନୀତିରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ ପୂର୍ବକନୁର ପାପର ଫଳ ବୋଲି ମନେ କରୁଥିଲେ । (୯୧) ଉପାସକ ମହାନାମ (ଶାକ୍ୟବଂଶୀୟ) ନିଜର ଦାସୀ ଗର୍ଭସଂଭୃତା କନ୍ୟା ସହିତ ଏକ ଥାଲିରେ ଡାହାଁ ନଥିବା କଥା ଭଦ୍ରଶାଳ ଜାତକରେ (ସଂ-୪୭୫) ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ଆଉ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଉପାସକ ମୃତ୍ୟୁପରେ ତାଙ୍କର ଶବ କେଉଁଠି ସଂସ୍କାର କରାଯିବ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଶୁଣାନ ଖୋଜୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ପୂର୍ବରୁ ଶୁଦ୍ର ପୋତା ହୋଇ ନଥିବା ଜାଗା ଖଣ୍ଡିଏ ଖୋଜି ବାହାର କରିବା । କିନ୍ତୁ ବହୁ ଶ୍ରମ ସ୍ବାକାର ସତ୍ତ୍ବେ ଶୁଦ୍ରର ଅନୁକ୍ଷିଷ୍ଟ ଶୁଣାନ ସେ ପାଇପାରି ନଥିଲେ । ସେହିକେବେଳେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଆସି ତାଙ୍କୁ ଏଭଳି ଅନୁକ୍ଷିଷ୍ଟ ଶୁଣାନ ଖୋଜିବାର ଅପଚେଷ୍ଟାରୁ ବିରତ ହେବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ଜାତି ଜାତି ମଧ୍ୟରେ କିଛି ପ୍ରଭେଦ ନଥିବା କଥା ବୁଝାଇଥିଲେ ।

ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକରେ ‘ଦାସ’ ନାମର ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଉଲ୍ଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେ ସମୟରେ ଦାସତ୍ବ ପ୍ରଥା ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ରାଜସଭାକୁ ଆସିଥିବା ଗ୍ରୀକ୍ ଦୂତ ମେଗାସ୍ଥିନିସ୍ (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ତାଙ୍କ ବିବରଣୀରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଭରତରେ ଦାସତ୍ବ ପ୍ରଥା ନଥିଲା । ସେ ଏକ ପ୍ରକାର ଠିକ୍ କହିଛନ୍ତି;

କାରଣ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତରେ ଦାସତ୍ବ ପ୍ରଥା ନଥିଲା । ନୀଳକାନ୍ତର ଲେକ ଛି ଦାସ ହେଉଥିଲେ । ସେ ଷଟ୍ଟପଦମାନଙ୍କୁ ବିଭକ୍ତ କରିଥିବା ସାତ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ତେଣୁ ଦାସ ନଥିଲେ । (୧୨) ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଯଥାର୍ଥରେ ଲେଖା ଅଛି :

“ନ ଦୈବାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଦାସତ୍ବଃ । (୧୩)

ଅର୍ଥାତ୍ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏଭଳି ଦାସତ୍ବର ପ୍ରଚଳନ ନଥିଲା । ‘ଆର୍ଯ୍ୟ’ ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ଉଚ୍ଚବର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ଏହି ଦାସତ୍ବ ପ୍ରଥା ନୀଳ ଜାତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା । ସେମାନେ ଉଚ୍ଚଜାତି ମାନଙ୍କର ଦାସ ହୋଇ ରହୁଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟରେ ଅବସ୍ଥା ମୋଟାମୋଟି ଏହିଭଳି ଥିବା ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ବିଦୁର ପଣ୍ଡିତ ଜାତକରେ (ସଂ ୫୪୫) ଗୁରୁ ପ୍ରକାର ଦାସଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି । ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାର ଦାସ ହେଲେ ଜନ୍ମଦାସ । ଏମାନେ ଦାସୀ ଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମିତ ଦାସ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କର ଦାସତ୍ବ ଜନ୍ମଗତ ଅଟେ । ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରକାର ଦାସ ହେଲେ କ୍ରିତଦାସ । ଏମାନଙ୍କୁ ଗୃହସ୍ଥମାନ ଅର୍ଥ ବିନମୟରେ କରିଥାନ୍ତି । ଗାଈଗୋରୁ ଯେମିତି ହାଟରେ ବିକ୍ରୟ ହୁଅନ୍ତି, କ୍ରିତଦାସମାନେ ମଧ୍ୟ ସେମିତି ହାଟରେ ବିକ୍ରୟ ହେଉଥିଲେ । ତୃତୀୟ ପ୍ରକାରର ଦାସ ହେଲେ ନିଜ ଇଚ୍ଛାରେ ଗ୍ରାସାଜ୍ଞାଦିନ ଲାଗି ଯେଉଁମାନେ ଅନ୍ୟର ଦାସତ୍ବ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ମନୁଙ୍କ ମତରେ ଏମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଧନସ୍ଥାନ । (୧୪)

ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରକାରର ଦାସ ହେଲେ ଡକାୟତମାନଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ନିଜ ଇଚ୍ଛାରେ ଅନ୍ୟର ଦାସତ୍ବ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ । ବେଳେ ବେଳେ ଲୋକ ଉଚ୍ଚ ଜାତିର ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାଜଦଣ୍ଡ ପାଇଁ ଅନ୍ୟର ଦାସତ୍ବ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ଏହିଭଳି ଜଣେ ଦଣ୍ଡ ଭୋଗ କରୁଥିବା ‘ଦାସ’ ବିଷୟ କୁଲସୂକ-ଜାତକରେ (ସଂ-୩୯) ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେଥିରେ ଜଣେ ଅତ୍ୟାଗୁରୁ ଗ୍ରାମଭୋକ୍ତକୁ (ଗ୍ରାମର ମୁଖିଆ) ରାଜଦଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପ ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଲୋକର ଦାସ ଭାବରେ ନିୟୁକ୍ତ କରାଯାଇଥିବା କଥା ଲେଖାଅଛି । ସମକାଳୀନ ଗ୍ରୀସ୍ରେ ଦାସମାନଙ୍କ ଉପରେ ମାଲିକମାନେ ଖୁବ୍ ଅତ୍ୟାଗୁରୁ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଭାରତରେ ସେପରି ଅବସ୍ଥା ନଥିଲା । ଏଠାରେ ମାଲିକମାନେ ଦାସମାନଙ୍କୁ ଖୁବ୍ ସହୟ ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଉଥିଲେ ଏବଂ ଖାଦ୍ୟପେୟ ସହିତ ଯୋଗ୍ୟ ଦାସମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରୁଥିଲେ । କଟାହକ-ଜାତକର (ସଂ ୧୨୫) ଦାସ ଥିଲା ଜନ୍ମରୁ ଦାସ । ତାକୁ ପ୍ରଭୁ-ପୁତ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଏକତ୍ର ଯାଇ ପାଠ ପଢ଼ିବାର ସୁଯୋଗ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ନନ୍ଦ ଜାତକର (ସଂ-୩୯) ଦାସ ଥିଲା ତା’ର ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଝୁର୍ ବାଣ୍ଟିସର ପାତ୍ର । ତେଣୁ ତା ପ୍ରଭୁ ତା’ର ଜାତିସାଗରରେ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ସମ୍ପତ୍ତି ଗୋଟିଏ ନିର୍ଜନ ଅରଣ୍ୟରେ ପୋତି ଦେଇ ମୃତ୍ୟୁରେ ତାହା ତାଙ୍କ ପୁଅକୁ ଦେଇ ଦେବା ପାଇଁ କହିଥିଲେ । ସେତେବେଳର ପ୍ରଭୁ-ଦାସଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା ପିତା

ସୂକ୍ଷ୍ମର ସର୍ପକ ଭଳି । ଦାସ ପ୍ରତି ଅତ୍ୟାଚାର କଲେ ପ୍ରଭୁ ଦଣ୍ଡିତ ହେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । ଦାସ ପ୍ରତି କି ଦୋଷ କଲେ ମାଲିକଙ୍କୁ କି ଦଣ୍ଡ ମିଳିବ ଏ ବିଷୟ ଟିକନ୍ତିଶି ଭାବରେ ଅର୍ଥ-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଅଛି । (୧୫)

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ ସେତେବେଳେ ଭଲ ଦାସ ବା ଦାସୀର ମୂଲ୍ୟ କେତେ ଥିଲା ? ଏ କଥାଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ କୌଣସିଠାରେ କୁହାଯାଇ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଜାତକ-ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକର ସୂକ୍ଷ୍ମାବଲୋକନା କଲେ ଆମେ ଏ ବିଷୟରେ ମୋଟାମୋଟି କିଛି ଧାରଣା କରିପାରିବା । ଦୁରାଜନ-ଜାତକରେ (୫-୭୪) ପ୍ରଭୁପୁର ବସୁ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜଣେ ଉପାସକ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି, “ଭଗବନ୍ ! ମୋର ସ୍ତ୍ରୀ ଦିନେ ଦିନେ ଶତ ମୁଦ୍ରା ଦେଇ କଣା ହୋଇଥିବା ଦାସୀ ଭଳି ବିମାତ୍ର ଭାବରେ କଥାମାନ ଚଳୁଛି ।” ଉତ୍ତମ ଦାସ ବା ଦାସୀର ମାନଦଣ୍ଡ ଥିଲା କର୍ମକ୍ଷମତା ଓ ନମ୍ରତା । ନନ୍ଦ-ଜାତକରେ (୫-୩୯) ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଉତ୍ତମ ଦାସ ଅର୍ଥ ଶତ ମୁଦ୍ରା ଦେଇ କଣାଯାଇଥିବା ଦାସ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ସେତେବେଳେ ଜଣେ ଉତ୍ତମ ଦାସ ନା ଦାସୀର ସଂସ୍କାସକ ମୂଲ୍ୟ ଥିଲା ଏକଶତ କାର୍ପାପଣ । *

ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦିକ ପରମ୍ପରା ଅବଶ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ଝୁବ୍ ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନରେ ନେଇ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରାଯିଲା । ଜ୍ଞାନ ଓ କର୍ମ ଉଭୟ ଚଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏ ଉଚ୍ଚ ଆସନଟିକୁ ସଂରକ୍ଷିତ କରି କରି ରଖିଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟ-ପରମ୍ପରା ଅନୁଯାୟୀ ସାବଜନାନ ପ୍ରେମ ଓ କରୁଣା ଦେଖାଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ । (୧୬) କିନ୍ତୁ ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ କାଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସେ ଉଚ୍ଚ ଆସନ ଆଉ ନଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ ମାନଙ୍କର ସାମାଜିକ ପତନର ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇଟି କାରଣ ଥିଲା । ପ୍ରଥମତଃ ସେମାନେ ବୈଦିକ କର୍ମକାଣ୍ଡ ଉପରେ ହିଁ ଜୋର ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ମୁଣ୍ଡ ବା ମୋଷ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଜ୍ଞାନ-ଧାରଣାକୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ପଣ୍ଡିତ-ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ କରି ରଖିଦେଲେ, ଯଦ୍ବା କି ସାଧାରଣ ଜନତା ଓ ଲୋକ-ସମାଜଠାରୁ ସେମାନେ ଦୂରେଇ ଗଲେ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ସେମାନଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନକୁ ଶୁଦ୍ଧପୂତ ଓ ନିଷ୍ପଳଙ୍କ ରଖିବା ପ୍ରତି ସେମାନେ ଚେଷ୍ଟିତ ନଥିଲେ । ତୃତୀୟତଃ ବୁଦ୍ଧଦେବ ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମଗୁରୁମାନେ ଅବିରାମ ଭାବରେ ପ୍ରସାର କରି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନକୁ ଲୋକମାନଙ୍କ ଆଗରେ ସେହିମାନଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠତାରେ ଆଣି ବାହାମୁର ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏ ପ୍ରସାରମୁଖୀ ଦିଗଟି ଥିଲା ଝୁବ୍ ଫଳପ୍ରଦ ଓ ସୁଦୂରପ୍ରସାରୀ । ଏହା ବ୍ରାହ୍ମଣଗୋଷ୍ଠୀର ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତି ପ୍ରତି ଏକ ଦାରୁଣ ଆଘାତ ଆଣି ଦେଇଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ନିଜେ ଜାତିଭେଦ ମାନୁନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏକ ପକ୍ଷରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ନିନ୍ଦା

* ଏହା ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ କାଳରେ ଚଳୁଥିବା ଏକ ମୁଦ୍ରାର ନାମ ଅଟେ ।

ଏବଂ ଅପର ପକ୍ଷରେ ଛତ୍ରିୟମାନଙ୍କର ବିଶେଷ କରି ଶାକ୍ୟ-ଛତ୍ରିୟ ମାନଙ୍କର ପ୍ରଶଂସାରେ ଶତକିନ୍ଦ୍ର ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ମତରେ ଶାକ୍ୟ-ଛତ୍ରିୟମାନେ ସବୁ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । (୯୭) ଏ ପରିସ୍ଥିତିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଆସନ ଚମଣ ନମ୍ବରୀ ହୋଇଯିବା ସ୍ବାଭାବିକ; ବାସ୍ତବିକ ତାହାହିଁ ସତ୍ୟ । ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ସମ୍ମାନର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ବରୂପ ପ୍ରାଣଦଣ୍ଡ ଦିଆ ନଯିବାର ଯେଉଁ ବିଧିଥିଲା, ତାହା ସେତେବେଳକୁ ଶାନ୍ତି-ଯାଇଥିଲା । ଆଡିତାୟୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବଧଯୋଗ୍ୟ ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ଯେଉଁ ପାରମ୍ପରିକ ହିନ୍ଦୁ ବିଧାନ ଥିଲା, ସେଥିପ୍ରତି ଆଉ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଯାଉ ନଥିଲା । ବନ୍ଧନ-ମୋକ୍ଷ ଜାତକର (୧-୧୨୦) ବ୍ରାହ୍ମଣ ତତ୍ତ୍ବକୃତ ଅପରାଧ ଲାଗି ପ୍ରାଣଦଣ୍ଡ ପାଇଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖରୁ ଆମେ ଏହାର ଯଥେଷ୍ଟ ନିଦର୍ଶନ ପାଇଥାଉଁ ।

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସାମାଜିକ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଉପରେକ୍ତ ମତେ ହ୍ରାସ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୁଣ୍ୟତଃ ଗୋଟିଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ପୂର୍ବଭଳି ଅନୁଷ୍ଠିତ ରହିଥିଲା, ତାହା ହେଉଛି କର୍ମକାଣ୍ଡ-ଜନିତ ବିଭିନ୍ନ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନର କ୍ଷେତ୍ର । ବିବାହ, ବ୍ରତ, ଶ୍ରାଦ୍ଧ, ରାଜାଙ୍କ ଅଭିଷେକ ଇତ୍ୟାଦି କର୍ମମାନଙ୍କରେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତିପତ୍ତି ପୂର୍ବ ଭଳି ଅନୁଷ୍ଠିତ ରହିଥିଲା; କାରଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବ୍ୟତୀତ ଏ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଆଉ କେହି ଅନ୍ୟ ଲୋକ ନଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କୁ ସେତେବେଳେ କୁହାଯାଉଥିଲା ପୁରୋହିତ । ରାଜାଙ୍କ ପୁରୋହିତଙ୍କୁ ରାଜ-ପୁରୋହିତ କୁହାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ସେ ବହୁବାର ରାଜାଙ୍କର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲାଭ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଉଥିବାରୁ ବେଳେ ବେଳେ ଝୁବ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ମଧ୍ୟ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲେ । ବେଳେ ବେଳେ ରାଜା ଯଦି ଦୁଷ୍ଟ ଥିଲେ ଏବଂ ରାଜ-ପୁରୋହିତ ଯଦି ସମୟକ ଦୁଷ୍ଟ ପ୍ରକୃତିର ଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଉଭୟ ମିଶି ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ବହୁପ୍ରକାର ଉତ୍ପୀଡ଼ନ କରୁଥିଲେ । ଏପ୍ରକାର ପ୍ରଜା-ପୀଡ଼ନର ଉଦାହରଣ ଆମେ ପାଦକୁଶଳମାଣବ-ଜାତକରେ (୧-୪୩୨) ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ବାରଣସୀରାଜାଙ୍କ ପୁରୋହିତ ଖଣ୍ଡହାଳ କପରି ଉତ୍କୋଚ ନେଉଥିଲେ ଏବଂ ଆହୁରି ଅଧିକ ଅର୍ଥ ଉତ୍କୋଚ ସ୍ବରୂପ ପାଇବା ପାଇଁ କପରି ରାଜାଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ପକାଇ ତାଙ୍କର ‘ଅର୍ଥସମ୍ପାଦନାଦିକ’ ପଦଟି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ସେ କଥା ନିଖୁଣ ଭାବରେ ଖଣ୍ଡହାଳ-ଜାତକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଉପରେକ୍ତ କର୍ମମାନ ନିଷ୍ପିତ ଭାବରେ ପୁରୋହିତ ଜନୋଚିତ କର୍ମ ନୁହେଁ; ଏଣୁ ଜାତକ-ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ନିନ୍ଦା କରାଯାଇ ପୁରୋହିତ ମନଙ୍କର ଚରିତ୍ର ସଂଶୋଧନ ଲାଗି ପରାମର୍ଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଏଭଳି କୁଳମ୍ପା ପୁରୋହିତଙ୍କ ଛତ୍ର ଆହୁରି ଅନେକ ଶୀଳସମ୍ପନ୍ନ ପୁରୋହିତ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ସେମାନେ ରାଜା ପ୍ରଜା ସମସ୍ତଙ୍କର ଥିଲେ ନମସ୍ୟ । ଶବଳ-ଜାତକ (୧-୩୦୯), କୁରୁଧର୍ମ-ଜାତକ (୧-୨୭୭), ସହ୍ୟ-ଜାତକ (୧-୩୧୦) ଶରଭମୃଗ-ଜାତକ (୧-୪୮୩) ଆଦି ଜାତକ ମାନଙ୍କରେ ଏପ୍ରକାର ସୁଶୀଳ ଓ ବିଦ୍ୟାସମ୍ପନ୍ନ ପୁରୋହିତ ମାନଙ୍କର ପରିଚୟ ଆମେ ପାଇଥାଉଁ । ଆଜିକାଲି ପୁରୋହିତମାନେ ପଣ୍ଡା ଅଞ୍ଜଳି ମାନଙ୍କରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କେତେକ

ଯଜମାନ ଗୃହ ଆଦର କରି ରହୁଥିଲା ଭଳି ଜାତକବଞ୍ଚିତ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିଭଳି କରୁଥିଲେ । ପୁରୋହିତ ପଦଟି ସାଧାରଣତଃ ବଂଶଗତ ଥିଲା । ପିତାଙ୍କ ପରେ ପୁତ୍ର ପୁରୋହିତ ହେଉଥିଲେ । ଏକାଧିକ ପୁତ୍ର ଥିଲେ ଯଜମାନ ଗୃହଗୃହକ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବଣ୍ଟନ କରାହେଉଥିଲା । ପୁରୋହିତ ପଦଟି ବଂଶଗତ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଚେଦି-ଜାତକ (୧-୪୨୨) ଓ ସୂସୀମ-ଜାତକ (୧-୪୧୧) ର ଅନୁଶୀଳନରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଆମେ ପାରିବାରିକ-ଜୀବନ ସମ୍ପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କ ସୂଚନା ପାଇଥାଉଁ । ଏବକାର ଭଳି ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ପରିବାର ଥିଲା ପିତୃକେନ୍ଦ୍ରିକ । ପିତାଥିଲେ ପରିବାରର ସର୍ବମୁଖ୍ୟ କର୍ତ୍ତା । ବୈଦିକ ପରିବାରରେ ଥିବା ନାଶ୍ତର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସେତେବେଳକୁ ବହୁଳ ହ୍ରାସ ପାଇ ଯାଇଥିଲା । ନାଶ୍ତର ପାରିବାରିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ମୁଖ୍ୟତଃ ସ୍ୱାମୀ ଓ ସନ୍ତାନସନ୍ତତି ମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ହିଁ ସୀମିତ ଥିଲା । ଅନଭିରୁଚି-ଜାତକରୁ (୧-୭୫) ଜଣାଯାଏ ଯେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଏକ ସାଧାରଣ ଧନ ବୋଲି ଗଣା ଯାଉଥିଲା । ଏ ଧନକୁ ସ୍ୱାମୀ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟମାନେ ଯେ ଆହରଣ କରିପାରନ୍ତି ତାହାର ସୂଚନା ଉକ୍ତ ଜାତକରେ ଦିଆଯାଇଛି ଏବଂ ସେଥିରେ ପରିଷ୍କାର କରି କୁହାଯାଇଛି ଯେ କୌଣସି ସ୍ୱାମୀ ନିଜ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ପୁରାପୁରୀ ଆପଣାର ସମ୍ପତ୍ତି ବୋଲି ଭାବନା କରିବ ନୁହେଁ । ସ୍ତ୍ରୀର ବ୍ୟଭିଚାରଣୀ ଭାବ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏକଥା କୁହାଯାଇଛି । ଜାତକର ସ୍ତ୍ରୀ-ବର୍ଗରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ଗଳ୍ପରେ (୧-୭୧ ରୁ ୭୦) ଏହିଭଳି ବ୍ୟଭିଚାରଣୀ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ କଥାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । ବୃହଦେବ ଏପ୍ରକାର ନାଶ୍ତମାନଙ୍କ ବ୍ୟଭିଚାର କଥା ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ଆଗରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୁଏତ ଥିବ ସେମାନଙ୍କ ମନରେ ସ୍ତ୍ରୀ-କୁରୁପ୍ତା ଜାଗ୍ରତ କରାଇବା, ଯାହା ଫଳରେ କି ସେମାନଙ୍କର ସାଧନା ପଥରେ ନାଶ୍ତର କାମନା-ବାସନା-ସିଦ୍ଧି ଆକର୍ଷଣ ଆଉ ବାଧା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ସେ ଯାହା ହେଉ, ଏଭଳି ଘଟଣାମାନ ନିଶ୍ଚୟ ସାଧାରଣ ପାରିବାରିକ ଜୀବନରେ ବହୁଳଭାବରେ ଘଟୁଥିବ, ତା' ନହେଲେ ଏହା ବହୁବାର ରୁଚିଦେବଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରି ନଥାନ୍ତା । ବୋଧହୁଏ ନିଜେ କିପରି କାମନା ବାସନାର ଶରବ୍ୟ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ସ୍ତ୍ରୀ-କଳରେ ପଡ଼ିଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ପରେ କିପରି ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲେ ସେ ବିଷୟ ଅତି ମନୋରମ ଭାବରେ ମୃଦୁଲକ୍ଷଣ-ଜାତକରେ (୧-୭୭) ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି । ଭଜ-ଜାତକ (୧-୨୩)ର ସ୍ତ୍ରୀ ନିଜର ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବାସନା ଚରିତାର୍ଥ ପାଇଁ ହତ୍ୟା କରିବା ଲାଗି ଚେଷ୍ଟିତ । ସେହି କାରଣରୁ ଅଗାଧମୃଦ-ଜାତକର (୧-୭୭) ଚୁକ୍କା ମାତା ନିଜ ପୁତ୍ରକୁ ସ୍ୱହସ୍ତରେ ହତ୍ୟା କରିବାର ଅପଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ସ୍ତ୍ରୀଚରିତର ଏହି ଲେଖନସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାଣ୍ଡ ଭଗବତ୍ ଶମ୍ଭବ ଜାତକଗଳ୍ପ ମାନଙ୍କରେ ଅତି ମନୋରମ ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି ।

ବିବାହ ସାଧାରଣତଃ ସମକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିଲା । ଶୂଗଳ-ଜାତକ (ସ-୧୫୨), ସୁବର୍ଣ୍ଣସ୍ତମ୍ଭ ଜାତକ (ସ-୩୫୯) ଆଦି ଜାତକଗଣ୍ଠମାନ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଏ କଥା ଜାଣି ହେବ । କିନ୍ତୁ ବେଳେ ବେଳେ ନୀରଜାତରୁ ମଧ୍ୟ କନ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଉଥିଲା । କୋଣ-ସମ୍ପ୍ରାପ୍ତି ପ୍ରଦେନକରୁ ମାଳି-କୁଳରୁ ମଲ୍ଲିକା ନାମ୍ନୀ କନ୍ୟାଟିଏ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେହିପରି ବାସୁନ୍ଦରୀରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ କାଠୁଆ କୁଳରୁ କନ୍ୟାଟିଏ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ଉଭୟ ଘଟଣା ଯଥାକ୍ରମେ କୁଳାସପିଣ୍ଡ-ଜାତକ (ସ-୪୧୫) ଓ କାଠୁଆ-ଜାତକରେ (ସ-୭) ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ପୁରୁଷମାନେ ବହୁପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ବିଶେଷ କରି ରାଜକୁଳ ମାନଙ୍କରେ ଘଟୁଥିଲା । ମହାପଦ୍ମ ଜାତକ (ସ-୪୭୨) ଓ କୁଣ୍ଡ-ଜାତକ (ସ-୫୩୯) ଆଦି ଜାତକ-ଗଣ୍ଠମାନଙ୍କରେ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ବହୁପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାନ ରହିଅଛି । ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ବହୁପତ୍ନୀ ଥିବାରୁ ବେଳେ ବେଳେ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ଠିକ୍ ରୂପେ ଆତ୍ମ-ପରିଚୟ ଦେବାଲାଗି ମାଆମାନଙ୍କ ନାମ ନେବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଉଷ୍ଣ-ସ୍ତବର ସାତପୁତ୍ରଙ୍କ ମାଆଙ୍କ ନାମ ସାଗା । ଏଣୁ ସେ ସାଗପୁତ୍ର ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ଉପନିଷଦ-ଯୁଗର ଏହିଭଳି ଗୋଟିଏ ଘଟଣା ମଧ୍ୟ ଆମ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆସେ । ଦାସୀ ଇତର ଗର୍ଭରୁ ଜନିତ ରୁଷିଙ୍କ ଔରସରୁ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ ମହାଦାସ । କିନ୍ତୁ ନୀର ମାତୃତ୍ବ ହେତୁ ପିତା ମହାଦାସଙ୍କୁ ଯଜ୍ଞଦ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନରୁ ବଞ୍ଚିତ କଲେ । ଏଣୁ ଅଭିମାନରେ ସେ ନିଜକୁ ଇତରର ନନ୍ଦନ ‘ଐତରେୟ’ ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇ ସାଧନା କଲେ । ଏହି ସାଧନା ଫଳରେ ସେ ‘ଐତରେୟ ଉପନିଷଦ’ ଗ୍ରନ୍ଥଟିକୁ ରଚନା କରି ପାରିଥିଲେ । ଗୁରୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦର ସତ୍ୟକାମ ବିଦ୍ୟାଧର ଲାଗି ଗୌତମ ମୁନିଙ୍କ ଆଗରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଆତ୍ମ-ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ ନିଜକୁ ‘ଜାବାଳ ସତ୍ୟକାମ’ (ମାତା ଜବାଳାଙ୍କ ପୁତ୍ର ସତ୍ୟକାମ) ବୋଲି କହିଥିବା କଥା ଏକ ମନୋରମ ଗଳ୍ପ ଆକାରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏ ପ୍ରକାର ମାତୃନାମ ମାଧ୍ୟମରେ ଆତ୍ମ-ପରିଚୟ ଦେବା କଥାଟି ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରେ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ୧ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଛି । କନ୍ଦଶଙ୍କ ରାଜସଭାର କବି ଅଶ୍ବଘୋଷ ନିଜକୁ “ଆର୍ଯ୍ୟ ସୁବର୍ଣ୍ଣାକ୍ଷୀୟ ପୁତ୍ର” ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଛନ୍ତି । (୯୮)

ପୁରୁଷର ବହୁ ପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣ ଭଳି ନାରୀର ମଧ୍ୟ ବହୁ ପତି ଗ୍ରହଣର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଆମେ ଜାତକ-ଗଳ୍ପ ମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । କୁନାଳ-ଜାତକରେ (ସ-୫୩୭) ରାଜନନ୍ଦନା କୃଷ୍ଣା ସ୍ବୟଂବରରେ ପାଞ୍ଚଜଣ ପତିଙ୍କ ବେକରେ ଏକଦା ବରଣମାଳା ଦେଇଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏ ପାଞ୍ଚଜଣ ଦେଉଛନ୍ତି ଢେଙ୍କିନାରୁ ଜଣେ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ଆସିଥିବା ଶିଷ୍ୟଗଣ । ସେମାନେ ଥିଲେ ପଞ୍ଚଭ୍ରାତା । ସେମାନଙ୍କର ନାଁ ଥିଲା ଯୁଧିଷ୍ଠିର, ଭୀମ, ଅର୍ଜୁନ, ନକୁଳ ଓ ସହଦେବ । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଥିଲେ ପାଣ୍ଡୁ ରାଜାଙ୍କର ପୁତ୍ର । ପାଞ୍ଚଜଣ ପତିଙ୍କୁ ବାଛିବାର କାରଣ ହେଉଛି କୃଷ୍ଣା ଶୁବ୍

କାମପ୍ରବୃତ୍ତିପରାୟଣା ଥିଲେ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ସେ ଏକାଧିକ ପଦ ଗୁଡ଼ିଏ ଥିଲେ । ଡାକି ସେତିକି ନୁହେଁ, ବିବାହ ପରେ କୃଷ୍ଣା ତାଙ୍କ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ ଗୋଟିଏ କୁଳ ଗୁଳର ସହୃଦ ପାପାଗୁରରେ ମାତି ଥିବାର କଥା ମଧ୍ୟ ତହିଁରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଜାତକଗଳ୍ପଟିରେ କୃଷ୍ଣାଙ୍କୁ ଏକ କାମାଗୁର ନାଶ ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଇଅଛି । ଏହାର ପ୍ରଭାବ ବ୍ୟାସ-ଦେବଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ପଡ଼ିଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ କୃଷ୍ଣାଙ୍କ ଚରିତ୍ର ଝୁର୍ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଓ ଛୁଟିକର ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଇଅଛି । ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଲେଖନୀର କମଳାୟ ଶର୍ମରେ କୃଷ୍ଣା-ସ୍ୱୟମ୍ବର ଗଳ୍ପଟି ଏକ ସରସ ସୁନ୍ଦର ରୂପ-ସମ୍ଭାରରେ ହସି ଉଠିଛି ।

ସ୍ତ୍ରୀଚରିତ୍ରର ଏଭଳି ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖି ତତ୍କାଳୀନ ସମସ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀ-ସମାଜ ଯେ କଲଙ୍କିତ ଥିଲା, ଏଭଳି ଧାରଣା କରିବା ଅନୁଚିତ । ଅନେକ ଆଦର୍ଶସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୀ ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଭିକ୍ଷୁଣୀ-ସଂଘରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଶୁଦ୍ଧ-ଚରିତ୍ରା ନାରୀ ଯୋଗଦାନ କରିଥିଲେ । ସେ ସମୟର ଭିକ୍ଷୁଣୀ-ସଂଘର କେତେଜଣ ବଶିଷ୍ଠ ନାରୀ ହେଲେ ଅମ୍ବାପାଳ, କ୍ଷେମା, ଉପପଳ-ବନ୍ଧା, ପଟାଗୁର, ଭଦ୍ରା, କଂସାଗୋତିମୀ, ଧମ୍ମଦନ୍ତା ଓ ବିଶାଖା । ବୈଶାଳୀର ବାରବନତା ଅମ୍ବାପାଳ ନିଜର ସାଧନା ଓ ତ୍ୟାଗ ବଳରେ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ସଂଘରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ପାଇ ପାରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବୌଦ୍ଧସଂଘ ପ୍ରବେଶର ଅବ୍ୟବହୃତ ପୂର୍ବରୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ନିଜର ପ୍ରିୟ ଉପାସକ ଲିଛବା କୁଳତନ୍ତ୍ରର କେତେକ ରାଜାଙ୍କ ନିମନ୍ତ୍ରଣକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ତାଙ୍କ (ଅମ୍ବାପାଳଙ୍କ) ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରହରଣ କରିବା ଘଟଣାଟି ସେତେବେଳେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଚମତ୍କୃତ କରି ଦେଇଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ-ଭିକ୍ଷୁଣୀ ମାନଙ୍କୁ ‘ସୁବିରା’ ବା ‘ଥେରା’ (ପାଲରେ) କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେମାନେ ପ୍ରାଣଶୃଙ୍ଖଳା ଭାଷାରେ ଉପାସକ-ଉପାସିକାମାନଙ୍କ ଲାଗି ବହୁ ଗାଥାମାନ ରଚନାକରି ଯାଇଛନ୍ତି । ତାହା ‘ଥେରଗାଥା’ ନାମରେ ବିଦିତ । ଏହି ଥେରଗାଥାରୁ ଆହୁତ ଥେରା ଅମ୍ବାପାଳଙ୍କ ଗାଥାର କିମ୍ବଦଂଶ ପାଠ କଲେ ତାହା କିପରି ପ୍ରାଣସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆବେଗ ଓ ତ୍ୟାଗର ମହିମାରେ ଅନୁରଣିତ ସେ କଥା ଜାଣି ହେବ । ଗାଥାଟି ହେଲା ;

“ସୁଦ୍ର ଚଟୁଲ ମୋର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବସୋକ ଯୁଗଳ

ବନ୍ଧପରସର ଭରି ଫୁଲିଫୁଲି ବକଣି ଉଠୁଥିଲା ଅଟାତରେ;

କିନ୍ତୁ, ହାୟ,

ଏବେ ଅପସ୍ତମ୍ବମାଣ ବର୍ଷମାନଙ୍କ ସହୃଦ ସମତାଳ ରଖି,

ଜାଣି ଶାଣି ନୀରସ ଚର୍ମ ଭଳି,

ବିକଳରେ ସେ ଦୁହେଁ ଲେଟି ପଡ଼ିଛନ୍ତି ସିନା ! (୯୯)

ଏହାଛଡ଼ା ସ୍ୱାଭେଦମାନେ ସମାଜରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ବିଶେଷ ସମ୍ମାନ ପାଉଥିଲେ । ତାହା ହେଉଛି ପରିବ୍ରାଜକର ସ୍ଥାନ । ସେତେବେଳେ ସମାଜରେ ପରିବ୍ରାଜକ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଗୋଷ୍ଠୀ ଥିଲେ । ପରିବ୍ରାଜକକୁ ଉଭୟ ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପାଇଁ ଥିଲା ଉନ୍ମୁକ୍ତ । ସେମାନେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କୌଣସି ଧାର୍ମିକ ଗୋଷ୍ଠୀର ନଥିଲେ । ଗ୍ରାମରୁ ଗ୍ରାମାନ୍ତର, ନଗରରୁ ନଗରାନ୍ତର ଯାଇ ସେମାନେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର କଠିନ ତତ୍ତ୍ୱସବୁକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରୁଥିଲେ । ଏକାଧିକ ପରିବ୍ରାଜକ ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯୁକ୍ତିତର୍କର ମଧ୍ୟ ଆୟୋଜନ କରାଉଥିଲା । ରୁକ୍ମି କଳିଙ୍ଗ ଜାତକରେ (୧୦-୩୦୧) ଗୁଣ ଜଣ ପରିବ୍ରାଜକା ଭଗିନୀଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେମାନେ ଥିଲେ ଏକ ଜୈନ ପରିବ୍ରାଜକ ଦମ୍ପତିର କନ୍ୟା । ଜଣେ ପରିବ୍ରାଜକା ଓ ଜଣେ ପରିବ୍ରାଜକ ଦିନେ ବୈଶାଳୀରେ ଆୟୋଜିତ ଏକ ବିତର୍କ ସମାରୋହରେ ପରସ୍ପର ସହିତ ଯୁକ୍ତିତର୍କ କରିବା ଅବସରରେ କେହି କାହାକୁ ପରାସ୍ତ କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଲିଙ୍ଗବା ମାନେ ବହୁ ଉଦ୍ୟମ କରି ସେ ଦୁହେଁଙ୍କୁ ବିବାହ ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ସେ ଦୁହେଁଙ୍କର ସନ୍ତାନ ନିଷ୍ପତି ଭାବରେ ଦରବିଜୟୀ ପରିବ୍ରାଜକ ହୋଇ ପାରିବେ; ଆଉ ତଦ୍ୱାରା ଲିଙ୍ଗବା ଗଣତନ୍ତ୍ରର ନାଁ ରଖିପାରିବେ । ସେହି ବିବାହର ଫଳଶ୍ରୁତି ହେଉଛନ୍ତି ଉପରୋକ୍ତ ଗୁଣଜଣ ପରିବ୍ରାଜକା ଭଗିନୀ । ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ପିତାମାତାଙ୍କ ଭଳି ଗ୍ରାମରୁ ଗ୍ରାମାନ୍ତର, ନଗରରୁ ନଗରାନ୍ତର ବୁଲି ବହୁ ଲୋକଙ୍କୁ ଯୁକ୍ତିରେ ପରାସ୍ତ କଲେ । ଶେଷରେ ଶ୍ରାବସ୍ଥୀ ନଗରରେ ଆସି ପହଞ୍ଚି ନଗର ସାମାରେ ଗୋଟିଏ ଭସ୍ମସ୍ଥ ଉପରେ ଜାମୁଡ଼ାଳଟିଏ ପୋତି ଦେଲେ । ଏ ଜାମୁଡ଼ାଳ ଓ ଭସ୍ମକୁ ଯେ ପାଦରେ ମର୍ଦ୍ଦନ କରିବ, ସେ ପରିବ୍ରାଜକାମାନଙ୍କୁ ଯୁକ୍ତିତର୍କ ଲାଗି ଆହ୍ୱାନ କଲବୋଲ୍ଲ ଧରାଯିବ । ସେତେବେଳେ ଯୁକ୍ତିତର୍କ ଲାଗି ଅନ୍ୟକୁ ଆହ୍ୱାନ କରିବାର ଏହାହିଁ ବୋଧହୁଏ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଣାଳୀ ଥିଲା । ଭିକ୍ଷାଟନରେ ସାଗ୍ନାପୁଷ୍ପ ନଗରକୁ ଆସିଥିବା ସମୟରେ ଏ ଜାମୁଡ଼ାଳ ଓ ଭସ୍ମକୁ ମର୍ଦ୍ଦନ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ତାଙ୍କ ସହିତ ପରିବ୍ରାଜକାମାନଙ୍କର ଯୁକ୍ତିତର୍କ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ ପରିବ୍ରାଜକାମାନେ ପରାଜିତା ହୋଇ ଶେଷରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଉତ୍ପଳବର୍ଣ୍ଣୀ ନାମ୍ନୀ ଜନୈକା ଭିକ୍ଷୁଣୀ ସେମାନଙ୍କୁ ଦାକ୍ଷା ଦେଇଥିବା କଥା ଶାଂସିତ ଜାତକଗଳ୍ପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ସଂସାର ପ୍ରତି ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସ-ଜୀବନ ପ୍ରତି ଆକର୍ଷଣ ଆସିଥିଲା ଜଣେ ପରିବ୍ରାଜକଙ୍କୁ ଦେଖି । ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ପରିଚୟ ପଚାରିବାରେ ସେ ଉତ୍ତର ଦେଇଥିଲେ :

ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁଭିତ୍ତଃ ପ୍ରବ୍ରଜିତୋଽସ୍ମି ମୋକ୍ଷହେତୋଃ । (୧୦୦)

ଅର୍ଥାତ୍ ଜନ୍ମ ଓ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଭୟକରି ମୋକ୍ଷଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ମୁଁ ଏବେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ତାଙ୍କଠାରୁ ଏହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବା ଲାଗି ଆକାଞ୍ଚିକା ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ପରିବ୍ରାଜକମାନଙ୍କ ରହିବା ଲାଗି

ଗ୍ରାମ କିମ୍ବା ନଗରର ବହୁଦେଶରେ ଅନେକ ‘ଆରମ୍ଭ’ ବା ‘ଉଦ୍ୟାନ’ ମାନ ରାଜା ତଥା ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ଆଦି ଦାନଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ନିର୍ମାଣ କରାଉଥିଲେ । ମଗଧ-ସମ୍ରାଟ ବମ୍ବିସାର ରାଜଗୁହ ନିକଟରେ ପରିବ୍ରାଜକଙ୍କ ଲାଗି ଗୋଟିଏ ଆରମ୍ଭ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଏହା ‘ପରିବ୍ରାଜକାରମ୍ଭ’ ନାମରେ ବିଦିତ । ସେହିପରି ତାଙ୍କ ମହିଷୀ ମଞ୍ଜିକା ଏମାନଙ୍କ ଲାଗି ରାଜଗୁହଠାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଆରମ୍ଭ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଏହା ‘ମଞ୍ଜିକାରମ୍ଭ’ ନାମରେ ବିଦିତ । ସେତେବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗ୍ରହଣକୁ ସମାଜରେ ଝୁର୍ ଉଚ୍ଛ୍ଛାନ ଦିଆଯାଉଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ଏହା ପ୍ରବ୍ରାଜକଙ୍କ ନିଜର ତଥା ପିତାମାତାଙ୍କର ଇହକାଳ ଓ ପରକାଳର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଅଭ୍ୟୁଦୟର ସହାୟକ ବୋଲି ସେତେବେଳେ ଜନ-ଧାରଣା ଥିଲା । ତେଣୁ ସନ୍ତାନ ସନ୍ତତିମାନେ କିପରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ବିଜ୍ଞ ପିତାମାତାମାନେ ଝୁର୍ ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ । ପିତାମାତା ମାନେ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ ଲାଗି ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇଥିବାର ଉଦାହରଣ ଆମେ ଚୁଲ୍ଲଶ୍ରେଷ୍ଠୀ-ଜାତକ (ସଂ-୪) ଆଦି ଗଳ୍ପ ମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ସେହିପରି ନାଗମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗ୍ରହଣର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଆମେ ଚୁଲ୍ଲବୋଧ-ଜାତକ (ସଂ-୪୪୩), ଶ୍ୟାମ-ଜାତକ (ସଂ-୫୪୦), ଶୋଣନନ୍ଦ-ଜାତକ (ସଂ-୫୩୨) ଆଦି ଗଳ୍ପମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଦୁଇପୁତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ ଲାଗି ଦୃଢ଼ନିଷ୍ଠ ଥିବାର ଦେଖି ପିତାମାତା ଖୁସି ହୋଇ ସମସ୍ତ ଧନ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରି ଦେଇ ସ୍ବୟଂ ପୁତ୍ରଦ୍ବୟଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଯିବା କଥାଟି ଉକ୍ତ ଶୋଣନନ୍ଦ-ଜାତକରେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏବେମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀଲଙ୍କାର ଭଦ୍ର ବୌଦ୍ଧ ପରିବାରରୁ ଅନ୍ତତଃ ଜଣେ ସନ୍ତାନକୁ ବୌଦ୍ଧଭାଷୁ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇ ପାରିଲେ ପିତାମାତାମାନେ ନିଜକୁ କୃତାର୍ଥ ମନେ କରିଥାଆନ୍ତି । (୧୦୧) ଅତଏବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ଗ୍ରହଣ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାଧନାର ଏକ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଉପାୟ ବୋଲି ସେଦିନରୁ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚଳି ଆସୁଅଛି ।

ପରିବ୍ରାଜକ ହେବାର ପୌରାଣିକ ଲେଖନ ଉଚ୍ଚଜାତିର ଲୋକଙ୍କର ଏକଛନ୍ଦ୍ର ଅଧିକାର ନ ଥିଲା । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଏହାର ଦ୍ବାର ଜାତିବର୍ଣ୍ଣ-ବର୍ଗୋପରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଥିଲା । ପରିବ୍ରାଜକ ହୋଇଗଲେ ଜାତିର ସତ୍ତା ଆପେ ଆପେ ଲୋପ ପାଇଯାଉଥିଲା । କୁଳାଳ ପଣ୍ଡିତ ଜାତକରେ (ସଂ-୭୦) ପରିବ୍ରାଜକ ଥିଲେ ଜଣେ ପନିପରିବା ବିକିବା ଲୋକ । କୋଦାଳରେ ମାଟି ଢାଣି ଭଲଭାବରେ ସେ ପନିପରିବା ଗୁଡ଼ିକ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ କହୁଥିଲେ କୁଳାଳପଣ୍ଡିତ । ମାତଙ୍ଗ-ଜାତକର (ସଂ-୪୧୨) ପରିବ୍ରାଜକ ହେଉଛନ୍ତି ଜଣେ ଚଣ୍ଡାଳ । ଜଣେ ନିଷାଦ ପରିବ୍ରାଜକକୁ ଲାଭ କରିଥିବା କଥା ଆମେ ଶ୍ୟାମ-ଜାତକରୁ (ସଂ-୫୪୦) ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଶର୍ଥ-ଜାତକର (ସଂ-୨୫) ପ୍ରଭୁସୁନ୍ଦର ବସୁରେ ଜଣେ ସୁନାରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ କରି ଶେଷକୁ ସାଗସୁଭିକ୍ଷ ସହିତ ଗୋଟିଏ ବିହାରରେ ରହୁଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ମେଦାସ୍ଥି ନିୟଙ୍କ ସମୟକୁ (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ଏ ସଂଖ୍ୟା ଏତେ

ଅଧିକ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା ଯେ ସେ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ ସାତଗୋଟି ଜାତିରେ ବିଭକ୍ତ କରି
ତହିଁରେ ଏମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଜାତିର ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜରେ ସ୍ତ୍ରୀର ପଦ୍ୟନ୍ତର ଗ୍ରହଣ ପ୍ରଥା ଚଳୁଥିଲା କି ନାହିଁ ତାହା
ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପ୍ରଶିଧାନର ବିଷୟ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପାରମ୍ପରିକ ଭାବରେ ଦେଶରେ ଚଳି-
ଆସୁଥିବା ପରମ୍ପରା-ସଂହିତା କୁହେ :

ନଷ୍ଟେ ମୃତେ ପ୍ରବ୍ରଜିତେ କ୍ଳାବେ ଚ ପତିତେ ପତ୍ୟୋ
ପଞ୍ଚସାପତ୍ନୀ ନାଶ୍ନାଶଂ ପତିରନ୍ୟୋ ବିଧୀୟତେ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ବାମୀଙ୍କର ନଷ୍ଟରତ, ମୃତ୍ୟୁ, ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟାଗ୍ରହଣ, କ୍ଳାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତି, ପତିନ ଏହି
ପାଞ୍ଚ ବିପଦରୁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ବିପଦ ଯଦି ଆସେ ତେବେ ସ୍ତ୍ରୀ ଅନ୍ୟ ସ୍ବାମୀ ଗ୍ରହଣ କରି-
ପାରିବେ । ଏହି ନୀତି ମୋଟାମୋଟି ଭାବରେ ଜାତକବିସ୍ଥିତ କାଳରେ ଚଳୁଥିଲା ବୋଲି
ମନେହୁଏ । ଗୌତମବୃଦ୍ଧ ସେତେବେଳେ ଗୃହତ୍ୟାଗ କରି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇଗଲେ,
ସେତେବେଳେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶାକ୍ୟଗଣ ତାଙ୍କ ପତ୍ନୀ ଯଶୋଧାରାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବା ପାଇଁ
ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଥିବା କଥା ଚନ୍ଦ୍ରକନ୍ଦର-ଜାତକରେ (ସଂ-୪୮୫) ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ବୁଦ୍ଧଦେବ
ବୁଦ୍ଧତ୍ବ ପ୍ରାପ୍ତି ପରେ ଥରେ କପିଳବସ୍ତୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ରାଜା ଶୁଭୋଦନଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ଗ୍ରହଣ
କରିଥିଲେ । ଶୁଭୋଦନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ନମ୍ମକ୍ଷିତ
କଥାଟି କହିଥିଲେ ।

“ଭଦ୍ର, ମୋର ବୋହୂ ଯେତେବେଳେ ଶୁଣିଲେ ଯେ ଆପଣ
କଷାବସ୍ତ୍ର ପିନ୍ଧିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ କଷାବସ୍ତ୍ର ପିନ୍ଧିଲେ ।
ଆପଣ ମାଲାଦି ଧାରଣ କରିବା ଛାଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି ଶୁଣି ସେ ତାହା
ଧାରଣ କରିବା ଛାଡ଼ି ଦେଲେ ଓ ଭୂଇଁରେ ଶୋଇବା ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ ।
ଆପଣ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ଏ ଜାଣ ବିଧବା ହେଲେ ।
କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜାମାନେ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପାଞ୍ଜକୁ ଯେଉଁସବୁ ଉପହାରମାନ
ପଠାଇଥିଲେ ଏ ତାକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ନାହିଁ । ଆପଣଙ୍କ ପ୍ରତି
ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଚିତ୍ତ ଏହିପରି ଭାବରେ ଚିରନିବଦ୍ଧ ।”

ସ୍ବାମୀ ପ୍ରବ୍ରାଜକ ହେବା ପରେ ସ୍ତ୍ରୀ ବିଧବା ହୋଇଗଲା ବୋଲି ଧରାଯାଇ ଅନ୍ୟ
ପୁରୁଷମାନେ ସେ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଆଗେଇ ଆସୁଥିବାର କଥା ଏହି ଜାତକଗଳ୍ପରୁ
ସୁଚନା ମିଳିଛି । ସ୍ତ୍ରୀର ପଦ୍ୟନ୍ତର ଗ୍ରହଣ ବିଷୟରେ ଆଉ ଏକ ପରୋକ୍ଷ ସୂଚନା ଆମେ
ଉତ୍କଳ ଜାତକ (ସଂ-୨୭) ଗଳ୍ପଟିରୁ ପାଇଥାଉଁ । ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀର ସ୍ବାମୀ, ଭାର ଓ ପୁଅ ଗୋଟି

ଅପରାଧରେ କୋଶଳରାଜଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବନ୍ଦୀ ହୋଇଥିଲେ । ସ୍ଵୀଟିର କାକୁଡ଼ ମିନତିରେ ତରଳି-
ଯାଇ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସ୍ଵୀର ଚାହିଁବା ମୁତାବକ ଜଣକୁ ମୁକ୍ତ ଦେବା ପାଇଁ ରାଜା ଶେଷକୁ
ରାଜି ହେଲେ । ସ୍ଵୀଟି ରାଜାଙ୍କୁ ଭାର ଭାରକୁ ମୁକୁଳାଇ ଦେବା ପାଇଁ କହିଲା । ଏଥିରେ ରାଜା
ବିସ୍ମିତ ହୋଇ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାରେ ସେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ :

“ବନ୍ଧୁ ରହୁଥିଲେ ମୁଁ ସ୍ଵାମୀ ପାଇପାରିବି; ପୁଅ ବି ପାଇପାରିବି । କିନ୍ତୁ ମୋର
ସେତେବେଳେ ବାପ ମା’ ମରିଯାଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଭାଇକୁ ହରାଇଲେ ମୁଁ ଆଉ
ଭାଇ ପାଇପାରିବି କେମିତି ? ତେଣୁ ମୋ’ ଭାଇକୁ ମୁକ୍ତ ଦେବାପାଇଁ ଆପଣ ଆଦେଶ
ଦିଅନ୍ତୁ ।”

“ବନ୍ଧୁ ରହୁଥିଲେ ମୁଁ ସ୍ଵାମୀ ପାଇପାରିବି” ଏକଥା ସ୍ଵୀ ଲୋକଟି କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ
କ’ଣ ? ଏହାର ଏକମାତ୍ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଯେ ବୋଧହୁଏ ସେତେବେଳେ ସ୍ଵୀର ପତ୍ୟନ୍ତର
ଗ୍ରହଣ କରିବାର ପ୍ରଥା ଚଳୁଥିଲା । ତା’ ନ ହୋଇଥିଲେ ସ୍ଵୀ ଏଭଳି କଥା ରାଜାଙ୍କୁ କହି
ନ ଥାନ୍ତା ।

ତତ୍କାଳୀନ ନାଟ୍ୟମାନଙ୍କର ନମୁନା ପ୍ରଦର୍ଶନ ଏକ ବିବାହାୟୁ ବିଷୟ ହୋଇ
ରହିଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଜଣେ ପ୍ରମୁଖ ସମୀକ୍ଷକଙ୍କ ମତରେ ଭାରତୀୟ
ନାଟ୍ୟମାନେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାଧାରଣତଃ ଚୋଳ ପିନ୍ଧୁ ନଥିଲେ; ଏପରିକି
ଭଣ୍ଡବାଦ ସାମାଜିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ମାନଙ୍କରେ ସଙ୍ଗସାଧାରଣ ସ୍ଥାନରେ ବି ତାହା ପିନ୍ଧୁ ନଥିଲେ ।
ସେମାନେ ଶରୀରର କର୍ତ୍ତାଦେଶରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵାଂଶଟିକୁ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ରଖୁଥିଲେ । (୧୦୨) କିନ୍ତୁ
ଆଲଟେକର (Altekar) ଉକ୍ତ ମତକୁ ଖଣ୍ଡନ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଗ୍ରୀକ୍ ଓ
ରୋମୀୟ ସ୍ଥପତି ଓ କଳାକାରମାନେ ନାଟ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଆକର୍ଷଣୀୟ କରିବା ଲାଗି ସେମାନଙ୍କର
ମୁକ୍ତାବସ୍ତ୍ର ବଦଳି ବା ପ୍ରତିମୁଖି ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ, ଯଦିଓ ବାସ୍ତବ ଜୀବନ ସହିତ ତାହାର
କିଛି ସମ୍ପର୍କ ନଥିଲା । ଭାରତୀୟ ସ୍ଥପତି ଓ କଳାକାରମାନେ ଠିକ୍ ସେହି ପରମ୍ପରାର
ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ ଥିଲେ । (୧୦୩) ଏ ପ୍ରକାର ଧାରଣା ଭ୍ରମାତ୍ମକ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ‘ବାହା-
ରୁହି’ ଓ ‘ସାହୁ’ ର ପ୍ରାଚୀନତମ ସ୍ଥାପତ୍ୟମାନଙ୍କରେ (ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀ) ଚୋଳ
ପିନ୍ଧିଥିବା କୌଣସି ନାଟ୍ୟ ମୁଖି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଭାରତୀୟ ବାସ୍ତବ ନଗର
ଜୀବନର ଚିତ୍ରଣ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ସାଧାରଣ ସ୍ଥାନରେ ନାଟ୍ୟକୁ
ଆମେ ଚୋଳକସ୍ତ୍ରୀନା ଅବସ୍ଥାରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉ । ଅତଏବ ଏଭଳି ସ୍ତନ-ବନ୍ଧନ-
ସ୍ଥାନା ନାଟର ଚିତ୍ରଣ ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତୀୟ ନାଟ୍ୟ ସମାଜର ଅନମୁଖର କୌଣସି ସୂଚନା
ଦେଉନାହିଁ । ଉତ୍ତର ଭାରତର ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳ ଓ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ପାଟଣ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳର
ଶୀତଳ ଜଳବାୟୁ ହୁଏତ ଧୀରେ ଧୀରେ ନାଟ୍ୟମାନଙ୍କର ଚୋଳ ବ୍ୟବହାର କରିବାର

ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ବୁଝି କରାଇଥିବ ଏବଂ ତାହା ସମ୍ଭବ ହେଲେ କାଳକ୍ରମେ ଭାରତୀୟ ନାଶ୍ଟ୍ରୀ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଣିର ବ୍ୟବହାର ପ୍ରବେଶ କରିଥିବ । ଜାତକଗଣ୍ୟ ମାନଙ୍କରେ ଭିକ୍ଷୁଣୀ, ସାଧାରଣ ଉପାସିକା, ରାଜକନ୍ୟା ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନାରୀମାନଙ୍କର ବହୁବାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି । ସେମାନଙ୍କର ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରତ୍ୟେକ କୌଣସିଠାରେ ଶ୍ରେଣିର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଏଣୁ ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହେବ ଯେ ସେ ସମୟରେ ଭାରତୀୟ ନାରୀମାନେ ଯାଧାରତଃ ଶ୍ରେଣି ବ୍ୟବହାର କରୁନଥିଲେ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ବା କରୁଥିଲେ, ତାହା ନାରୀ-ସୁଲଭ-ନମ୍ରତା ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ନୁହେଁ; ବରଂ ଶୈଳ୍ୟର ପ୍ରକୋପରୁ ଶରୀରକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ।

ଗ୍ରାମ୍ୟ ଜୀବନ

ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ଭାରତୀୟ ଗ୍ରାମକୁ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା, ଆଜିକୁ ୨୫୦ ବର୍ଷ ତଳର ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ ଗ୍ରାମର ଏକ ନିଜ୍ଜଳ ପ୍ରତିରୂପ ଭଳି । ତତ୍କାଳୀନ ଗ୍ରାମଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା କେତେକ ନଡ଼ା କମ୍ପା ପତ୍ର ଛପର ଘରର ସମାହାର ମାତ୍ର । ଦୟା-ମାନଙ୍କର ବାରମ୍ବାର ଆକ୍ରମଣର ଆଶଙ୍କା ଥିବାରୁ ଗ୍ରାମର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଗୋଟିଏ ରକ୍ଷା ପ୍ରାଚୀର ଉଦ୍ଧାରିଥିଲେ । ଏହା ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା କାଠ ଓ ବାଉଁଶରେ ଉଦ୍ଧାରି । ପରେ ଅବଶ୍ୟ ଇଷ୍ଟକ ଓ ପ୍ରସ୍ତରର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ଫଳରେ ଗ୍ରାମର ରକ୍ଷା-ପ୍ରାଚୀର ଗୁଡ଼ିକ ଇଷ୍ଟକ କମ୍ପା ପ୍ରସ୍ତରରେ ନିର୍ମିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରେ ଗୋଟିଏ ସବ୍‌ସାଧାରଣ ଘର ଥିଲା ଯେଉଁଠି ଲୋକମାନେ ବସି ଗ୍ରାମର ସମସ୍ୟାମାନ ଅଲୋଚନା କରୁଥିଲେ । ସମସ୍ତ ଗ୍ରାମପାଇଁ ଯାହା କରଣୀୟ, ତାହା ସେମାନେ ଏକତାବଦ୍ଧ ଓ ଏକମତ ହୋଇ କରୁଥିଲେ । ପକ୍ଷୀ-ଜୀବନରେ ପାରମ୍ପରିକ ବାଦବିସମ୍ବାଦ, କଳହ, ଭୀଷଣ ଆଦି ଆଦୌ ନଥିଲା କମ୍ପା କମ୍ ଥିଲା ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଲେଖକ-ଜାତକ (ସଂ-୪୯) ଓ ତତ୍ତ୍ୱ-ଜାତକ (ସଂ-୭୩) ଲେଖକମାନଙ୍କରେ ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ଏକାଠି ମିଳି ପାଠଶାଳା ଓ ଆର୍ୟ୍ୟଙ୍କ ବାସୋପଯୋଗୀ ଗୃହ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମ୍ବର-ଜାତକ (ସଂ-୧୨) ଅନୁସାରେ ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ସମବେତ ହୋଇ ରାଜାଙ୍କ ପୂଜାୟା-ପିପାସାକୁ ମେଣ୍ଟାଇବା ଲାଗି ମୃଗମାନଙ୍କୁ ବଣରୁ ତଡ଼ି ଆଣି ରାଜାଙ୍କ ଉଦ୍ୟାନରେ ଚୁଲି କରୁଥିଲେ । ମହାଉନ୍ମାର୍ଗ ଜାତକ (ସଂ-୫୭) ରେ ସେହିପରି ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ପରମ୍ପରା ଠାରୁ ଗୁରୁ ଅସୁଲ କରି ଗ୍ରାମର କେତୋଟି ସବ୍‌ସାଧାରଣ ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ, ଯଥା : ପାଠଶାଳା, ବିଶ୍ୱରଗୃହ ଆଦି ସମ୍ପନ୍ନ କରିଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି । କୁଲସୁକ-ଜାତକରେ (ସଂ-୩୯) ମଗଧରାଜ୍ୟର ମତଳ ନାମକ ଡିଗିଟ ପରିବାର ବିଶିଷ୍ଟ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରାମର ଦୈନନ୍ଦିନ କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପ ବିଷୟରେ ନିମ୍ନମତେ କୁହାଯାଇଅଛି :

“ସେମାନେ ସକାଳେ ଶେଯର୍ ଉଠନ୍ତି; କଟୁରୀ, କୁରୁତି ଓ ଶାବଳ ଧରି ବାହାରକୁ ଯାଆନ୍ତି । ରାସ୍ତାରେ ଯେଉଁସବୁ ପଥରମାନ ଦେଖିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଶାବଳରେ ତଳକୁ ଗଡ଼ାଇ ଦିଅନ୍ତି । ରାସ୍ତା ଧାରରେ ପଡ଼ିଥିବା କୌଣସି ଗଛ ସେମାନଙ୍କ ଶରତ ଗାଡ଼ର ବେ ଅଟକାଇ ଥିବାର ଦେଖିଲେ ତାକୁ କାଟି ଦିଅନ୍ତି । ରାସ୍ତା ଉପରେ ଥିବା ଉଚ୍ଚ ଖାଲକୁ ସମାନ କରି ଦିଅନ୍ତି । ସେମାନେ ପୋଟାଶ ଖୋଳନ୍ତି ଓ ପୋଟାଶ ଦୁଡ଼ାରେ ମାଟି ପକାନ୍ତି; ଗାଁର ଧର୍ମଶାଳା ତିଆରି କରନ୍ତି; ଦାନାଦି ପୁଣ୍ୟ କର୍ମମାନ କରନ୍ତି ଓ ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ଶୀଳବ୍ରତ ପାଳନ କରନ୍ତି ।”

ମଗଳ ଗ୍ରାମଟି ସେ ସମୟରେ ଏକ ପ୍ରତିନିଧି-ମୂଳକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରାମ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥା ଅଳ୍ପ ବହୁତ ପ୍ରାୟ ସବୁଗ୍ରାମରେ ସେତେବେଳେ ଥିବ । ଏବେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହଜାର ବର୍ଷର ବ୍ୟବଧାନ ପରେ ବି ଭାରତୀୟ ପଲ୍ଲୀ ଗ୍ରାମଟିର ଅବସ୍ଥା ଠିକ୍ ସେମିତି ରହିଛି । ଶିକ୍ଷା ଦୃଷ୍ଟିରୁ କିମ୍ବା ଅର୍ଥନୈତିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭାରତୀୟ ଗ୍ରାମ୍ୟ-ଜୀବନର କିଛିଟା ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସାମାଜିକ ଦୃଷ୍ଟି କୋଣରୁ ଏହା ପୂର୍ବଭଳି ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ରହିଛି ।

ଗ୍ରାମ୍ୟ-ଜୀବନରେ କୃଷକ ଏକ ପ୍ରମୁଖ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ଭାରତୀୟ କୃଷି ସେତେବେଳେ ଝୁବ୍ ଝୁଲୁଡ଼ା ପ୍ରଭରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଥିଲା । ଗ୍ରାମ ପରିଭ୍ରମଣକାଳ ମାନେ ଭାରତୀୟ ମୃତ୍ତିକାର ଉତ୍ପରତା ଓ ଭାରତୀୟ କୃଷକର ଶକ୍ତି ଓ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦେଖି ବାସ୍ତବିକ ଝୁବ୍ ମୁଗ୍ଧ ଓ ବିସ୍ମିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । କୃଷକ ଓ କୃଷିକର୍ମ ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗୀୟ ସମସ୍ୟା ମାନଙ୍କର ଆଶୁ ସମାଧାନ କରିବା ଲାଗି ବୁଦ୍ଧ ଧରେ ମଗଧରାଜ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ । ଅଜାତଶତ୍ରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଧରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ଧର୍ମ ବିଷୟରେ କେତେକ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିବା ଲାଗି ରାଜଗୃହ ନିକଟସ୍ଥ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବାସସ୍ଥାନ ବେଣୁବନ ବନ୍ଦୀକରୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେଠାରେ ସେ ବିଭିନ୍ନ କର୍ମରେ ରତ ଥିବା ଘୋଡ଼ାସଂବାର, ହାତୀ ମାହୁନ୍ଦ, ଆଦି ପଶୁର ପ୍ରକାର ଲୋକଙ୍କର ନାମୋ-ଲ୍ଲେଖ କରି ଏମାନେ ନିଜ ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କର୍ମ ସୁଚରୁ ରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରି କାହିଁକି ସେ ମାନବ ଜୀବନର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଲାଭ କରି ପାରନ୍ତେ ନାହିଁ ସେ ବିଷୟରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିଥିଲେ । ଅଜାତଶତ୍ରୁ ସମାଜର ଗୋଟିଏ ବରିଷ୍ଠ ଉପକାଶ ସମ୍ପାଦକ କୁଟ୍ସକ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ସେ ତାଲିକାରୁ ବାଦ ଦେଇଛନ୍ତି ବୋଲି ଦର୍ଶାଇ ବୁଦ୍ଧ ଏ ଗୋଷ୍ଠୀ ପ୍ରତି ସମ୍ୟକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ଦେବା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ । ତା’ପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱସବୁ ତାଙ୍କୁ ବୁଝାଇ ଚିତ୍ତ ପ୍ରତି ତାଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପ୍ରତି ବୈରଭାବ ଭୁଲିଯାଇ ତାଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏଥିରୁ

କୃତ୍ତିମ ଓ କୃଷକମାନଙ୍କୁ କପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଉଥିଲା ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଏହା ଛଡ଼ା ଧୋବା, ଭଣ୍ଡାଘା, କମାର, କୁମ୍ଭାର, ଚମାର ଆଦି ଜାତିର ଲୋକମାନେ ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭଳି ଗ୍ରାମରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର କୌଳିକ କର୍ମମାନ କରୁଥିଲେ । କୁଶ-ଜାତିକ (ସଂ-୫୩୧)ରେ ଲୁହାକାମ କରୁଥିବା କମାର ବସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେହିପରି କଳ୍ଲସ-ଜାତିକରେ (ସଂ-୧୭୮) ବୋଧହୁଏ ଗୋଟିଏ କୁମ୍ଭାର ଘରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଅନ୍ୟ ଜାତିଗଣଙ୍କ ମାନଙ୍କରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରାମ୍ୟ କାରିଗର ମାନଙ୍କ କଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହିପରି ପରସ୍ପର ସହୃଦ ସହଯୋଗ ରଖି ପରସ୍ପରକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ଦ୍ଵାରା ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ଗ୍ରାମଗୁଡ଼ିକୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଜନତନ୍ତ୍ରରେ ପରିଣତ କରାଇ ପାରିଥିଲେ ଏବଂ ଏକ ପ୍ରକାର ଶାନ୍ତିମୟ ସୁଖୀ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିଲେ ।

ଉତ୍ସବ ଓ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ

କ୍ଳାନ୍ତ ଅପନୋଦନ ତଥା ସାମୟିକ ଆନନ୍ଦ ଓ ଉତ୍ତେଜନା ଆଣିଦେବା ଲାଗି ଜାତିକବର୍ଣ୍ଣିତ କାଳରେ ମଦ୍ୟର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭୂତ ହେଉଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ଉଚ୍ଚ ନୀଚ ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକମାନେ ସୁରାପାନ କରୁଥିଲେ । ସୁରାପାୟୀ ସମାଜରେ ନିନ୍ଦିତ ହେଉ ନଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଉପାସକମାନେ ମଧ୍ୟ ସୁରାପାନ କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ପରମ ବୌଦ୍ଧ ଉପାସକ ଅଗ୍ରଗାବକ ଅନାଥପିଣ୍ଡିତ ମଧ୍ୟ ସୁରାପାନ କରୁଥିବା କଥା ପୂର୍ଣ୍ଣପାଣି-ଜାତିକରେ (ସଂ-୫୩) ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଅଛି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ସୁବିଧା ଲାଗି ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ଧାନଶାଳା ଖୋଲି ମଦ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ବାରୁଣି-ଜାତିକ (ସଂ-୪୭) ଦର୍ଶାଇ ଥାଏ । ଡହିରେ ମଦ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟୀର ପରିଚ୍ଛରକଟି ମଦ୍ୟରେ ଲବଣ ମିଶାଇ ତାକୁ ନଷ୍ଟ କରି ଦେଇଥିବାରୁ ନିନ୍ଦିତ ହୋଇଅଛି । ପରୋକ୍ଷରେ ମଦରେ ପାଣି କମ୍ପା ଅନ୍ୟ କିଛି ଜନସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମିଶାଇ ତାହାର ଗୁଣକୁ ନଷ୍ଟ କରି ନଦେବା ପାଇଁକ ପରମର୍ଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା; ଯଦି କିଏ ପିଇବାକୁ ଗୁହାନ୍ତି, ତେବେ ସେ ଶୁଦ୍ଧ ମଦ୍ୟ ପିଅନ୍ତୁ, ଯାହାଫଳରେ କି ସେ ଆବଶ୍ୟକ ପରିମାଣର ଆନନ୍ଦ, ଆମୋଦ ଓ ଉତ୍ତେଜନା ପାଇ ପାରିବେ । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧ-ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ମଦ୍ୟପାନକୁ ସର୍ବଥା ନିନ୍ଦା କରାଯାଉଥିଲା । ତା' ସତ୍ତ୍ୱେ ସେମାନେ ବାସନାର ତାଡ଼ନାକୁ ଏଡ଼ି ନପାରି ବେଳେ ବେଳେ ମଦ୍ୟପାନ କରୁଥିଲେ । ସୁରାପାନ-ଜାତିକରେ (ସଂ-୮୧) ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ କୌତୂହଳୋଦ୍ଦୀପକ କାହାଣୀର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । ବାରୁଣୀ ନଗରରେ ସେତେବେଳେ 'ପାନୋତ୍ସବ' ଘନଘଟା ହୁଏତ ଧାଳନ କରାଯାଉଥାଏ ।

ଏହି ସମୟରେ ସେଠାରେ କେତେକ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାରୁ ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ସେମାନଙ୍କୁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କ୍ରମରେ ସୁପେୟ ସ୍ୱରୂପ ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ତାହା ପାନ କରି କି ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ତାହା ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଞ୍ଚକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକରୁ ଜାଣିହେବ ।

“ସେମାନେ ସୁରାପାନ କରି ରାଜାଙ୍କ ଉଦ୍ୟାନକୁ ଫେରିଗଲେ ଏବଂ ମାତାଲ ହୋଇ କିଏ ନାଚିବାକୁ ଲାଗିଲେ ତ କିଏ ଗୀତ ଗାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଆଉ କେହି କେହି ନାଚି ନାଚି ଗାଇ ଗାର ଗୁଡ଼ିକ ଟୋକେଇ ସବୁ ଓଲଟେଇ ଦେଲେ । ଏହାପରେ କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇ ସମସ୍ତେ ଶୋଇ ପଡ଼ିଲେ ।”

ଅବଶ୍ୟ ସଞ୍ଜାଳଭ ଉତ୍ସାରୁ ଏ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ନିଜ ନିଜର ଭୁଲ ବୁଝିପାର ଆବୃତ୍ତିଙ୍କ ନିକଟକୁ ଫେରିଯାଇ ଦୋଷ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ କ୍ଷମା ମାଗିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଏହି ଧାରଣା ଉତ୍ପତ୍ତିକର ଯେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଦଶଶୀନର ନିଷେଧାଜ୍ଞା ସତ୍ତ୍ୱେ କେହି କେହି ଭିକ୍ଷୁ ବେଳେ ବେଳେ ଗୋପନରେ ମଦ୍ୟପାନ କରୁଥିଲେ, ମାତ୍ର ତାହା ସମାଜ କିମ୍ବା ଭିକ୍ଷୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ଗ୍ରହଣୀୟ ହେଉନଥିଲା; ବରଂ ନିନ୍ଦିତ ହେଉଥିଲା ।

ଆଉ କେତେକ ଉତ୍ସବରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଭାବରେ ସୁରାପାନ କରାଯାଉଥିଲା । ସୁରାପାନ-ଜାତକରେ (ସଂ-୮୯) ଏଭଳି ‘ସୁରୋତ୍ସବ’ ପାଳନ କରାଯାଉଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଏ ଉତ୍ସବରେ ଆବାଳବୃତ୍ତବନିତା ସମସ୍ତେ ସୁରାପାନରେ ପ୍ରମତ୍ତ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲେ । ଦରିଦ୍ର ଲୋକମାନେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ସାମାନ୍ୟତମ ଜନସଂଖ୍ୟା ମାନ ବିକ୍ରୟ କରି ବିକ୍ରୟଲବ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ସୁରାପାନ କରୁଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାମାଳ-ଜାତକରେ (ସଂ-୪୯) ଜଣେ କୁଲି ମଜୁରୀ ଓ ତା’ର ରକ୍ଷିତା ସ୍ତ୍ରୀ ତାଙ୍କର ସମ୍ବଳ ଥିବା ମହାଟିଏ ମାତ୍ର ସୁନା ବିକ୍ରୟ କରି ସୁରାପାନ କରି ସୁରୋତ୍ସବଟିକୁ ପାଳନ କରିଥିଲେ, ତାହା ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ସୁରୋତ୍ସବ ଛଡ଼ା ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଉତ୍ସବ ଥିଲା, ‘କାର୍ତ୍ତିକୋତ୍ସବ’ ଏହା କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଏକ ସପ୍ତାହ ଧରି ଚାଲୁଥିଲା । ଏହାକୁ ‘କୌମୁଦୀ-ଉତ୍ସବ’ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ସୁରାପାନ ସମେତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ କରାଯାଉଥିଲା । ସକୃତ୍ୟ-ଜାତକରେ (ସଂ-୫୩୦) ମଗଧ-ସମ୍ରାଟ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ଅମାତ୍ୟମାନଙ୍କ ଗହଣରେ ଥାଇ କାର୍ତ୍ତିକୋତ୍ସବ ପାଳନ ଅବସରରେ କିପରି ନିଜର ଔଷ୍ଣ୍ୟାଦି ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ତଦନନ୍ତ ଆନନ୍ଦରେ ବିଭୋର ହୋଇ ଉଠୁଥିଲେ, ସେ କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେହିପରି ସଂଜବ-ଜାତକରେ (ସଂ-୧୫୦) ଉତ୍ସବକାଳୀନ ‘ଆଲୋକ-ଯଜ୍ଞ’ ରାଜଗୃହ ନଗରକୁ ଦେବଭୂମିରେ ପରିଣତ କରି ପାରିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଏହି କାର୍ତ୍ତିକୋତ୍ସବଟି ଏକ ବିରାଟ ଦନଦତ୍ତାମୟ ଉତ୍ସବ ଥିବାପରି ମନେହୁଏ । ତତ୍ତ୍ୱଗତ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସହିତ ସମ୍ପର୍କିତ ଥିବା ଓଡ଼ିଶାର

ମହମ୍ମା-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଲୋକମାନେ ଏବେ ମଧ୍ୟ କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ବଡ଼ ଧରଣର ଏକ ଉତ୍ସବ ପାଳନ କରୁଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ହିନ୍ଦୁମାନେ କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ପାଳୁଥିବା ଉତ୍ସବ ସହଜ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର କାର୍ତ୍ତିକୋତ୍ସବର କିଛି ସମ୍ପର୍କ ଅଛି ନା ନାହିଁ ତାହା ବାସ୍ତବିକ ଗବେଷଣା ସାପେକ୍ଷ । ଯୁଗବେଳା ଉତ୍ସବମାନ ନୃତ୍ୟ, ଗୀତ ଓ ବାଦ୍ୟର ସମାହାରରେ ପାଳିତ ହେଉଥିବା କଥା ଆମେ ଆଉ କେତେକ ଜାତକଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁଶୀଳନରୁ ଜାଣିପାରୁ । (୧୦୪)

ଲୋକମାନଙ୍କର ମନୋରଞ୍ଜନ ଲାଗି ସେତେବେଳେ ଗଣିକାବୃତ୍ତି ଚଳୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଏହା ଏକ ବିଧାନସଙ୍ଗତ ବୃତ୍ତି ଥିଲା । ଗଣିକା ସମାଜରେ ନିନ୍ଦନୀୟା ନଥିଲା । ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗଣିକା ହେବାକୁ ହେଲେ ତାକୁ ସକଳ କଳାଶାସ୍ତ୍ରରେ ପାରଙ୍ଗମ ହେବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ସେ ସମୟରେ ଅମ୍ବାପାଲୀ ନାମ୍ନୀ ବୈଶାଲୀର ଜଣେ ଗଣିକା ଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ ଝୁର୍ ଝୁପବତୀ ଓ ସୈନ୍ୟଶାଳିନୀ । ପରେ ଅବଶ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସେ ଗଣିକାବୃତ୍ତି ତ୍ୟାଗକରି ବୌଦ୍ଧସଙ୍ଗରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ବାଘମ୍ କହୁଥିବା ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦ୍ଧତି ବିଶେଷ ପ୍ରତିଧାନ ଯୋଗ୍ୟ :

‘Ambapali was immensely wealthy, highly intelligent and famous throughout the civilised portion of India. She was one of the most treasured possessions of her city and mixed on equal terms with the princes’ (୧୦୫)

ଆହୁରି ଅନେକ ଗଣିକା ଖୁବ୍ ଧନାତ୍ମ୍ୟ ଥିବାର ଜାତକଗ୍ରନ୍ଥ ମାନଙ୍କରୁ ଜଣାପଡ଼େ । କଣବେର-ଜାତକରେ (ସଂ-୩୧୮) ଶ୍ୟାମାନାମ୍ନୀ ଜଣେ ଗଣିକାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ଯାହାର ଅରୁଚିଏ ମାତ୍ର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲାଗି ଧନକ ସୁଭଗ ମାନଙ୍କୁ ଏକହଜାର କାହାପଣ (କାର୍ତ୍ତାପଣ) ଦେବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ତା’ ଅଧୀନରେ ପୁଣି ଥିଲେ ପାଞ୍ଚଶହ ସଂଖ୍ୟକ ପରିରୁଣିଣୀ ଗଣିକା । ସୁଲସା-ଜାତକର (ସଂ-୪୧୯) ଗଣିକା ସୁଲସା ଓ ତର୍କାରକ-ଜାତକର (ସଂ-୪୮୯) ଗଣିକା କାଲ୍ଲ ମଧ୍ୟ ସମୟକ ଅର୍ଥ ଆସୁ କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆମେ ପାଇଥାଉଁ । ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ (ଶ୍ରୀ: ପୃ. ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ଗଣିକାମାନେ ରାଜ୍ୟଦ୍ୱାରା ସୁରକ୍ଷିତା ହେବା ଉଚିତ ବୋଲି ପରାମର୍ଶ ଦିଆଯିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିବା ଲାଗି ନିର୍ଦ୍ଦେଶମାନ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଉକ୍ତ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅନୁଯାୟୀ ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଜଣେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗଣିକାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of prostitutes) ନିଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ । ଗଣିକାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ମାସିକ ଆୟରୁ ଦୁଇ ଦିନର ଆୟ କରି ହିସାବରେ ରାଜାଙ୍କୁ ଦେଉଥିଲେ । (୧୦୬)

ଆଉ ଏକ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦର କ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା ଜୀଡ଼ା । ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ଭଦ୍ର ସମାଜରେ ପଣାଖେଳକୁ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଆମୋଦ ବୋଲି ଧରା ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ଜାତିକ-ବଞ୍ଚିତ ସମୟରେ ଏହି ପଣାଖେଳ ଯଥେଷ୍ଟ ଲୋକପ୍ରିୟ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଅନ୍ଧଭୂତ-ଜାତିକରେ (ସଂ-୭୨) ଏହିଭଳି ପଣାଖେଳ ରାଜା ଓ ଜାଜି ପୁରୋହିତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାରମ୍ବାର ହେଉଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ମନ୍ଥପୁତ୍ର ପଣାକାଠି ଗୁଲିଲେ ଯେ ସୁଫଳ ମିଳିଥାଏ ଏ ଧାରଣା ସେତେବେଳେ ଥିଲା । ପୁରୋହିତ ଜାତିକଗଣଙ୍କର ଏହାର ଦୂରନା ଦିଆଯାଇଅଛି । ପଣ ରଖି ପଣାଖେଳ ହେଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆମେ କୁରୁ-ଜାତିକ (ସଂ-୪୮୨) ଓ ବହୁର-ପଣ୍ଡିତ-ଜାତିକରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଏହିଭଳି ପଣ ରଖି ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଓ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ପଣାଖେଳ ଥିଲେ ବୋଲି ମହାଭାରତରେ ବଞ୍ଚିତ ଅଛି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଶକୁନିଙ୍କ ମନ୍ଥପୁତ୍ର ପଣାକାଠି ହିଁ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କୁ ଜୟଯୁକ୍ତ କରାଇଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହା ଜାତିକ ଗଣଙ୍କର ମହାଭାରତ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଶିକ୍ଷା :

ଭରଣୀୟ ଶିକ୍ଷାର ପରମ୍ପରା ଯେ ଡୁବ୍ ଉଇ ଏହା ଅନସ୍ମାକାର୍ଯ୍ୟ । ଏହାର ଭିତ୍ତିଭୂମି ଥିଲା ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ, ଯଥା : ବୈଦିକ ସହିତା, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଆରଣ୍ୟକ ଓ ଉପନିଷଦ । ବାସ୍ତବିକ ଉପରେକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଭରଣୀୟ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଣାଳୀର ଉଭୟ ଜନକ ଓ ଫଳଶ୍ରୁତି ଏକଥା କହୁଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଏ ଶିକ୍ଷା ବହୁମୁଖୀ ନଥିଲା, ଏହା ଥିଲା ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ । ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଗୋଟିଏ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମାନବ କରି ଗଢି ତୋଳିବା ଥିଲା ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ମଣିଷର ମନ ସାଧାରଣତଃ ବସ୍ତୁର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଲେ ଦୃଢ଼ ହୋଇଯାଏ ଓ ସେ ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ସଂଳାପମାନ ହୋଇ ଉଠେ । ବସ୍ତୁର ପ୍ରାପ୍ତିରେ ସେ ହୁଏ ସୁଖୀ ଏବଂ ଅପ୍ରାପ୍ତିରେ ହୁଏ ଦୁଃଖୀ । ତାହାର ମନକୁ ଯଦି କୌଣସି ଉପାୟରେ ବସ୍ତୁର ଉଦ୍ଧୃତ୍ୱକୁ ନିଆଯାଇ ସନାତନ ମୂଳନିକାଶ ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ତାହାର ଯୋଗଯୁକ୍ତ ରକ୍ଷା କରାଯାଏ ତେବେ ସେ ତା' ମନର ଅସୀମ ସମ୍ଭାବନା ବିଷୟରେ ସମ୍ୟକ୍ ଭାବରେ ଅବହତ ହୋଇ ପାରିବ । ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଯୋଗ ବା ଜ୍ଞାନାତ୍ମକ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସହିତ ମିଳନ କରାଇବାର ପ୍ରଣାଳୀ । ଏହି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ପ୍ରଦାନ କରିବା ଥିଲା ପ୍ରାଚୀନ ଭରଣୀୟ ଶିକ୍ଷାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ବହୁ ସାଧନା ବଳରେ ନିରନ୍ତର ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଦ୍ୱାରା ଗ୍ରହଣ ଏ ଆତ୍ମିକ ମିଳିତ ପାଇପାରୁଥିଲା । ଶ୍ରବଣ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ସେ ଗୁରୁମୁଖରୁ ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ର-ବାଣୀ ଶୁଣୁଥିଲା । ମନନ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଶ୍ରୁତ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉପରେ ତାକୁ ବାରମ୍ବାର ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ନିଦିଧ୍ୟାସନ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ତାକୁ ଉକ୍ତ ବିଷୟରେ ଗବେଷଣା କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଯଦି ହେତୁବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ତାହା ଗ୍ରହଣୀୟ ଓ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ବୋଲି ତାକୁ ବୋଧ ହେଉଥିଲା, ତେବେ ସେ ତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲା । ଅନ୍ଧ ଭାବରେ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ ବାଣୀମାନ ଗ୍ରହଣ କରିଦିବାର ପରମ୍ପରା ସେତେବେଳେ ଆଦୌ ନଥିଲା ।

ଉପନୟନ ସମୟରେ ପିତାମାତା ପୁଅକୁ ନେଇ ବନରେ ଥିବା ଗୁରୁ ଆଶ୍ରମରେ ଶୁଣି ଆସୁଥିଲେ । ସେଠାରେ ସେ ଗୁରୁଙ୍କର ସେବା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ ପରେ ସେ ହେଉଥିଲା ସ୍ନାତକ ଏବଂ ତାପରେ ଗୃହକୁ ଫେରିଆସି ଗୃହଶ୍ରାଣୀମରେ ଯୋଗ ଦେଉଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ ସମୟକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଶ୍ରମ । ଅପରାଧ ଧର୍ମସୂତ୍ର ଅନୁଯାୟୀ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରୁଥିଲେ । (୧°୭) ମନୁସ୍ମୃତିରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପିତା, ମାତା ଓ ଆର୍ୟ୍ୟଙ୍କୁ ଦେବତା ଭଳି ଜ୍ଞାନ କରିବା ଉଚିତ ବୋଲି ଲେଖା ଅଛି । (୧°୮) ଅତଏବ ଭରତୀୟ ପରଂପରାରେ ଆର୍ୟ୍ୟୀଙ୍କ ସ୍ଥାନ ଥିଲା ଝୁରୁ ଉଚ୍ଚରେ । ସେଥିପାଇଁ ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି :

ଆଲୋଚ୍ୟ ସର୍ବଶାସ୍ତ୍ରାଣି ବିରୁଦ୍ଧି ଚ ପୁନଃ ପୁନଃ
ସ୍ୱୟମାଚରତେ ଯସ୍ମାଦାର୍ୟ୍ୟଃ ସ ଉପରିତଃ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଆଲୋଚନ କରି, ସେ ବିଷୟରେ ପୁଣି ବାରମ୍ବାର ବିରୁଦ୍ଧ ଆଲୋଚନା କରି ସେହି ନିତି ଅନୁଯାୟୀ ଯେ ନିଜେ ଆଚରଣ କରନ୍ତି ତାଙ୍କୁ ଆର୍ୟ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଯଥାର୍ଥରେ ଗୁରୁ, ମାତା ଓ ପିତାଙ୍କଠାରୁ ଅଧିକ ଗଣ୍ୟମାନ ବୋଲି ମହାଭରତରେ କୁହାଯାଇ ଅଛି । (୧°୯) ପ୍ରାଚୀନ ଭରତୀୟ ଶିକ୍ଷାୟତନ ଏହିପରି ଭାବରେ ଏକ ଆରଣ୍ୟକ ପୃଷ୍ଠତୁମ୍ପିରେ ଗଢି ଉଠିଥିଲା । ଏ ଶିକ୍ଷା ଅରଣ୍ୟରୁ ଆସିଥିଲା ଲୋକାୟତନ ଓ ପଲ୍ଲୀରୁ ଆସିଥିଲା ନଗରକୁ । ଭରତୀୟ ଶିକ୍ଷାର ଏହି ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭାବ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ରାମାନୁଜାୟ ଠାକୁର ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି, “ବୈଦିକ ଓ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଶିକ୍ଷା ଆରଣ୍ୟକ ପୃଷ୍ଠତୁମ୍ପିରେ ଦିଆଯାଉଥିଲା ଏବଂ ଗୌତମବୃଦ୍ଧ ଭରତର ନନ୍ଦୁ ଆରଣ୍ୟକ ପୃଷ୍ଠତୁମ୍ପିମାନଙ୍କରେ ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥିଲା । (୧°୧୦)

ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଶିକ୍ଷାର ତିନିଗୋଟି ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭାବ ଥିଲା, ଯଥା : ୧-ଆରଣ୍ୟକ ପୃଷ୍ଠତୁମ୍ପି, ୨-ବିଷ୍ଣୁର ଗୁରୁଭକ୍ତି ଓ ଗୁରୁସେବା, ୩-ଉଭୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ବସ୍ତୁତାତ୍ତ୍ୱିକ ଶିକ୍ଷା । ସେହିଭଳି ପ୍ରାଧ୍ୟାନ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଥିଲା; କେବଳ ଯାହା ରୂପିକ ଆଶ୍ରମ ସ୍ଥାନରେ ଥିଲା ବୌଦ୍ଧବିହାର ଏବଂ ବେଦ ଓ ଉପନିଷଦର ତତ୍ତ୍ୱବାଣୀ ସ୍ଥାନରେ ଥିଲା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଉଭୟ ବୈଦିକ ଧର୍ମ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱମାନ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଉଥିଲା, ଯାହା ଫଳରେ କି ଶ୍ରବଣମାନଙ୍କୁ ଉଭୟ ବିଷୟରେ ଉଲ୍ଲାନାସକ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିବାର ସୁବିଧା ମିଳୁଥିଲା । ଏସବୁ ଉଲ୍ଲାନାସକ ଅଧ୍ୟାପନା ଅବଶ୍ୟ କରାଯାଉଥିଲା ତନ୍ତ୍ରଶିଳା, ବାସୁଣୀ ଆଦି ନଗରମାନଙ୍କରେ ଥିବା ଉଚ୍ଚତର ଶିକ୍ଷାୟତନ ମାନଙ୍କରେ । ମିଳିନପଲ୍ଲୀ (ମିଳିନଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ)ରେ (ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ) ମୁନଙ୍କ ଆଶ୍ରମ ଭଳି ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଯୁଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷାୟତନମାନ ଅବିର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । (୧°୧୧)

ପାଟଳିପୁତ୍ର ନିକଟରେ ଥିବା ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ି (ଅଶ୍ୱଗୁପ୍ତ) ଓ ଧନୁରକ୍ଷିତ (ଧର୍ମରକ୍ଷିତ)ଙ୍କ ଆଶ୍ରମ ଓ ସାଗରରେ ଥିବା ଆୟୁଧାଳଙ୍କ ଆଶ୍ରମ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ କ୍ଷତ୍ରିୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ବସସ୍ଥଳ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଉଥିଲା ବୋଲି ମିଳିତପଦ୍ଧାତରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ବଳ ଶାଖା ଓ ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ପର୍କରେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରୁଥିଲେବେଳେ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟା ଓ ରାଜ୍ୟଶାସନ ବସସ୍ଥଳରେ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଅତଏବ ସେତେବେଳେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶିକ୍ଷା ଓ ବୃତ୍ତିଗତ ଶିକ୍ଷା ଉଭୟ ଉପରେ ସମଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଉଥିବା ଭଳି ମନେହୁଏ ।

ତନ୍ତ୍ରଶିଳା ସେତେବେଳେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରୁଥିଲା । ସେଠାକୁ ଯାଇ ଶିକ୍ଷା ପାଇ ନ ଆସିଲେ ଶିକ୍ଷା ସମାପ୍ତ ହେଲା ବୋଲି ଧରାଯାଉନଥିଲା । ଏଣୁ ସେହି ସମୟର ବହୁ ଦାର୍ଶନିକ, ଯୋଜା, ବୈଦ୍ୟ ଆଦିଙ୍କୁ ତନ୍ତ୍ରଶିଳା ଫେରନ୍ତା ରୂପରେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀ କୌଟିଲ୍ୟ (ଶ୍ରୀ: ପୂ: ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ଶିକ୍ଷା ପାଇଥିଲେ ତନ୍ତ୍ରଶିଳାରୁ । ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ତନ୍ତ୍ରଶିଳାର ଗ୍ରନ୍ଥଥିଲେ । ଶିଶୁବିଦ୍ୟା ଓ ଧାର୍ମିକବିଦ୍ୟା ବିଶେଷଙ୍କ ବୈଦ୍ୟରାଜ ‘ଶବକ’ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ ତନ୍ତ୍ରଶିଳାର ଗ୍ରନ୍ଥ । ପରେ ତାଙ୍କର କର୍ମକୁଶଳତା ବଳରେ ସେ ମଗଧରାଜ ବର୍ମସାହରଙ୍କର (ଶ୍ରୀ: ପୂ: ୨ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ) ରାଜବୈଦ୍ୟ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ଥେରପୁତ୍ର ନାମକ ଆତ୍ମ ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ବୈଦ୍ୟ ମଧ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରଶିଳାରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ସେ କିପରି ଆଲୋକନାଶ୍ଚର୍ୟ୍ୟ ଯଦ୍ୱତ ଗ୍ରୀସକୁ ଫେରିଯିବା ପଥରେ ଇଜିପ୍ଟର ଆଲେକ୍ସାଣ୍ଡ୍ରିୟାଠାରେ ରହିଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ତାଙ୍କର ଲବ୍ଧିଜ୍ଞାନର ପ୍ରସାର ଓ ପ୍ରସାର କରି ଜନସେବା କରିଥିଲେ ସେ କଥା ଅନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଅଛି । ତନ୍ତ୍ରଶିଳାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମହାକବି ଅଶ୍ୱଘୋଷ, ବୈଦ୍ୟରାଜ ଚରକ ଆଦି ଏହିଠାରୁ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିଥିବାର ନିଦର୍ଶନ ଆମେ ପାଇଥାଉଁ । ଜାତକଗଣ୍ଡଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ଯେ କେବଳ ଚଣ୍ଡାଳ ଛଡ଼ା ଆଉ ସବୁ ଉଚ୍ଚଜାତିଙ୍କ ପାଇଁ ଶିକ୍ଷାର ଦ୍ୱାର ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଥିଲା । ଚଣ୍ଡାଳପୁତ୍ର ଚିତ୍ତ ଓ ସଂଭୁତ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଛଦ୍ମବେଶରେ ତନ୍ତ୍ରଶିଳାକୁ ଯାଇ ପାଠ ପଢୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଛଦ୍ମବେଶ ପରେ ଧରା ପଡ଼ିଯିବାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଗୁରୁଗୃହରୁ ବହୁଷ୍ଟାର କରାଯାଇଥିଲା । ଏକଥା ଆମେ ଚିତ୍ତ ସଂଭୁତ ଜାତକରେ (ସଂ-୪୮୮) ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉ ।

ଏହି ଉଚ୍ଚତର ଶିକ୍ଷାସୂଚନମାନଙ୍କୁ ସାଧାରଣତଃ ଷୋହଳ ବର୍ଷ ବୟସରେ ପିଲାମାନେ ପଢିବାକୁ ଯାଉଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣବିଦ୍ୟାଳୟ ଶିକ୍ଷା ପାଇଁ ପ୍ରାୟ ସେହି ବୟସର ଗ୍ରାସମାନେ ଆସୁଛନ୍ତି । ଏହି ବୟସର ସୀମା ଷୋହଳ ବର୍ଷ ଥିବା କଥା

ଆମେ ଭଲମୁଣ୍ଡି-ଜାତକ (ସଂ-୧୫୧) ଓ ଭୁଞ୍ଜ-ଜାତକ (ସଂ-୩୩୮) ଅନୁଶୀଳନ କରି ଜାଣିପାରୁ । ରାଜପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ରାଜାମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଦୂରଦୂରାନ୍ତରକୁ ଶିକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ଲାଗି ପଠାଉଥିଲେ । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ କାରଣ ଥିଲା ତିନୋଟି । ପ୍ରଥମଟି ହେଲା ଦୂରରେ ରହିଲେ ରାଜପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ମନରେ ଅଯଥା ଗର୍ବ ଓ ଅହଙ୍କାର ରହିବ ନାହିଁ । ଦ୍ଵିତୀୟଟି ହେଲା ତତ୍ପ୍ରାଣ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶବିଦେଶ ଓ ଲୋକଚରିତ୍ର ସମ୍ପର୍କରେ ରାଜପୁତ୍ରମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ହେବ । ତୃତୀୟଟି ହେଲା ନିଜ ରାଜ୍ୟର ଜଳବାୟୁ ଠାରୁ ପ୍ରଥକ ଗୋଟିଏ ଜଳବାୟୁ ଥିବା ସ୍ଥାନରେ ବହୁଦିନ ଧରି ରହିବା ଫଳରେ ଭବିଷ୍ୟତରେ ସେମାନଙ୍କ ଶରୀର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପ୍ରତିକୂଳ ଜଳବାୟୁକୁ ସୁବିଧାରେ ଗ୍ରହଣ କରିଯିବ । ବାସ୍ତବିକ ଭଲମୁଣ୍ଡି-ଜାତକରେ ବାରାଣସୀରୁ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ରାଜପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ତନ୍ତ୍ରଶିଳା ରାଜ୍ୟକୁ ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ ଲାଗି ପଠାଇବା ପାଇଁ ଏହି କାରଣ ମାନ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ।

ସେତେବେଳେ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଥିଲା ବେଦବିଦ୍ୟା (ବିନବେଦ) ଓ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଶିଳ୍ପ । ରତ୍ନ, ଯଜୁ ଓ ସାମ ଏହି ତିନିବେଦ ‘ବେଦବିଦ୍ୟା’ର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଅଥବାବେଦ ଏହାର ବହୁଗତ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଶ୍ନ ହୁଏତ ହୋଇପାରେ, ସେତେବେଳକୁ ଅଥବା ବେଦ ନଥିଲା କି ? ଏହାର ଉତ୍ତର ହେବ, ହଁ ଥିଲା । ଅଥବା ବେଦରେ ଥିବା ବିଷୟବସ୍ତୁ ଗୁଡ଼ିକ, ଯଥା : ମନ୍ତ୍ରତନ୍ତ୍ର, ବିଜ୍ଞାନ, ଔଷଧ ଇତ୍ୟାଦି ସମ୍ପର୍କୀୟ ବିଦ୍ୟାମାନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କୁ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶିଳ୍ପ ପ୍ରଦଙ୍ଗରେ ପଢ଼ାଯାଉଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ବେଦାଭିଳାଷୀରେ ଅଥବା ବେଦର ନାମଟି ରଖାଯାଇନାହିଁ । ପ୍ରାକୃତ୍ତ୍ଵିକ ସମୟରୁ ରତ୍ନ, ଯଜୁ ଓ ସାମକୁ ‘ବେଦବିଦ୍ୟା’ କହିବାର ପରମ୍ପରା ରହିଆସିଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ କୁହାଯାଇଛି :—

‘ସଦ୍ଵୀ ବୈବେଦ୍ୟାଃ ରତ୍ନେ ଯଜୁଂସି ସାମାନ ।’

ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦ ହେଉଛି ତିନି—ରତ୍ନ, ଯଜୁ ଓ ସାମ । (୧୧୧) ଏହି ତିନିଟି ଜାତକ ବର୍ଣ୍ଣିତ କାଳରେ ରକ୍ଷା ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ବେଦ, ବେଦାଙ୍ଗ, ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ, ସୂତ୍ର, ଆୟୁର୍ବେଦ, ଧନୁର୍ବେଦ, ଗାନ୍ଧର୍ବବେଦ, ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର, ଜେଶାସ୍ତ୍ର, ଅଶ୍ଵଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶିଳ୍ପର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଅତଏବ ଅଥବାବେଦ ଯେ ରୁବିଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ, ଏ ଧାରଣା କାହାର ଆସିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।

ଜାତକଗଳ୍ପ ମାନଙ୍କରେ ବାରାଣସୀ କମ୍ପା ତନ୍ତ୍ରଶିଳାର ଆର୍ୟ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଖରେ ପାଞ୍ଚଶହ ଲେଖାଏଁ ଶିକ୍ଷା ପାଠ ପଢ଼ୁଥିବା କଥା କୁହାଯାଇଅଛି । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି ଜଣେ ଆର୍ୟ୍ୟଙ୍କ ପାଖରେ ସହାଧିକ ପାଞ୍ଚଶହ ଜଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଠ ପଢ଼ି ପାରୁଥିଲେ । ଜଣେ ଆର୍ୟ୍ୟ ଏତେ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ କିପରି ଶିକ୍ଷାଦାନ କରୁଥିଲେ ଭବିଷ୍ୟେ ବାସ୍ତବିକ ବିସ୍ମୃତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ତାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ଲାଗି କେତେକଜଣ ଉପାଧ୍ୟାୟ ଥିବା ସମ୍ଭବ । ଗ୍ରନ୍ଥମାନେ

ଆରୁଦ୍ରୀଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଦେୟ ଆଗରୁ ଦେଇ ଦେଉଥିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ଦରିଦ୍ରତାବଶତଃ ତାହା ଦେଇ ପାରୁନଥିଲେ, ମେମାନଙ୍କୁ ତାହାର ବିନାମସ୍ତରେ ଗୁରୁଙ୍କର କିଛି ସେବା କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ବିଦ୍ୟାଧିପ୍ତନ ଶେଷରେ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କୁ ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା ଦେବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ବେଳେ ବେଳେ ଗୁରୁ ଭୟଙ୍କର ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା ଦାବୀ କରୁଥିଲେ । ଏଭଳି ଏକ ଦକ୍ଷିଣା ଦିଅଁଥିଲା ତନ୍ତ୍ରଶିଳାରେ ଶକ୍ତି ପାଉଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶିଷ୍ୟ ଅହଂସକଙ୍କ ଜୀବନରେ । ଗୁରୁଙ୍କ ମନରେ ଅପଥାରେ ସନ୍ଦେହ ଆସିଲା ଯେ ଅହଂସକ ତାଙ୍କ (ଗୁରୁଙ୍କ) ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସହ ପାପାଗୁରରେ ଲିପ୍ତ । ସେ ତେଣୁ ତାକୁ ଦୂରେଇ ଦେବାକୁ ଚାହୁଁଲେ । ଦକ୍ଷିଣା ସ୍ବରୂପ ସେ ଅହଂସକଙ୍କୁ ଏକ ସହସ୍ର ବୃକାଙ୍ଗୁଳ ମାଗିଲେ । ଅହଂସକ କପରି ଦସ୍ୟୁ ସାଜି ନରହତ୍ୟା କରି ନଅଶ ଅନେଶୋତଟି ଅଙ୍ଗୁଳି ସହସ୍ର କଲେ ଏବଂ ଶେଷ ଅଙ୍ଗୁଳିଟି ଲାଗି ନରହତ୍ୟା କରିବା ସମୟରେ କପରି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସି ଦସ୍ୟୁବୃତ୍ତି ତ୍ୟାଗ କଲେ, ସେ କଥା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଅଛି । ଧନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଲାଗି ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା ଦେବା କିଛି କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ନଥିଲା । ସେମାନେ ତାଙ୍କ ଆରୁଦ୍ରୀଭାଗକୁ (ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା) ଆଗରୁ ଦେଇ ଦେଉଥିଲେ । ଏଭଳି ଆଗରୁ ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା ଦେବା କଥା ସୁସୀମା-ଜାତକରେ (ସ-୧୫୩) ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଦରିଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କୁ କିନ୍ତୁ ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା ଦେବା ଲାଗି ବେଳେ ବେଳେ ଭିକ୍ଷାଟନ କରି ଅର୍ଥ ସହସ୍ର କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଆରୁଦ୍ରୀ ବରଜେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ କୌଣ୍ୟ ଏହିପରି ଭିକ୍ଷାଟନ ଦ୍ବାରା ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଦୃଢ଼-ଜାତକରେ (ସ-୪୭୮) ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯିବ ଯେ ଜଣେ ସାଧାରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଇଁ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ପାଇବା ଖୁବ୍ ବ୍ୟୟସାପେକ୍ଷ ଓ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଅଡ଼େଇ ହଜାର ବର୍ଷପରେ ଆମ ଦେଶରେ ସାଧାରଣ ଗ୍ରନ୍ଥର ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଲାଗି ଏ ଅବସ୍ଥା ଧୂର ଯାଇଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।

ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି, “ସଂସ୍ତ ଜୟମନ୍ତ୍ରସ୍ୟେତ୍ ଶିଷ୍ୟାତ୍ ପୁତ୍ରାତ୍ ପରାକର୍ମ୍ଯମ୍ ।” ଅର୍ଥାତ୍ ମୁରୁଠାରୁ ଜୟ ଅନୁଷ୍ଠିତ କରିବା ଉଚିତ୍, ମାତ୍ର ପୁତ୍ର ଓ ଶିଷ୍ୟଠାରୁ ପରାକର୍ମ୍ଯ ଶ୍ଲାଘ୍ୟ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ପୁତ୍ରଠାରୁ ପରାତ୍ ହେଲେ ପିତାଙ୍କ ପ୍ରାଣ ଆନନ୍ଦରେ ଫୁଲିଉଠେ । ସେ ପୁତ୍ରର ଶକ୍ତିସ୍ବରେ ବିଜୟୀ ହୋଇ ଉଠନ୍ତି । ଶିଷ୍ୟଦ୍ବାରା ପରାତ୍ ହେଲେ ଗୁରୁଙ୍କ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସମସ୍ତ ଆନନ୍ଦ ଜାତ ହୁଏ । ଏହା ହେଉଛି ଆଦର୍ଶ ପିତାପୁତ୍ର ପରମ୍ପରା—ଆଦର୍ଶ ଗୁରୁଗ୍ରନ୍ଥ ପରମ୍ପରା । କିନ୍ତୁ ଏ ଆଦର୍ଶ ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ ଯୁଗରେ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନଥିଲା । ଆଜିକାଲି ଯୁଗରେ ଗ୍ରନ୍ଥମାନେ ଗୁରୁଙ୍କ ନାମରେ ନାନା ପ୍ରକାର ସମାଲୋଚନା କରିବା, ଗୁରୁଙ୍କ ଠାରୁ ଅଧିକ ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ବୃଥା ଅହମ୍ବିକା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ଇତ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟରୁ ବିରତ ହେଉନାହାନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି ପରିସ୍ଥିତି ଥିଲା । ତେଣୁ ଗୁରୁ ତାଙ୍କର ସବୁ ବିଦ୍ୟା ଶିଷ୍ୟକୁ ମୁକ୍ତ ମନରେ ପ୍ରଦାନ କରୁ ନଥିଲେ । ‘ବ୍ୟାସକୃଷ୍ଣ’

ଭଳି କିଛିଟା ଗୁପ୍ତ ରଖି ଦେଉଥିଲେ । ଉପାନନ୍ଦ-ଜାତକରେ (୧-୨୩୧) ଶିଷ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ପରେ ଗୁରୁଙ୍କ ଆଗରେ ବିଦ୍ୟାର ବୃଥା ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମିତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁ ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୟା ଶିଷ୍ୟକୁ ଦାନ ନକରି ଅସଲ ଶକ୍ତି କିପରି ନିଜ ପାଖରେ ରଖି ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ତା ପଲରେ ଶିଷ୍ୟଟି କେମିତି ବାସ୍ତବିକତା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ଆଗରେ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା, ସେ କଥା ମଧ୍ୟ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଡକ୍ଟର ବର୍ମାଙ୍କୁ କରାଇଅଛୁ । ଗୁରୁ ଏହିଭଳି ଭାବରେ ଗୋପନକରି ରଖୁଥିବା ବିଦ୍ୟାକୁ ସେତେବେଳେ କୁହାଯାଉଥିଲା ‘ଆର୍ୟ୍ୟ ମୁଷ୍ଟି’ । ଆର୍ୟ୍ୟମୁଷ୍ଟିର ସ୍ଵଲ୍ପତା ଶିଷ୍ୟ ପ୍ରତି ଗୁରୁଙ୍କ ଉଦାରତାର ପ୍ରମାଣ ଦେଉଥିଲା । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟ ସମ୍ପର୍କ ସେତେବେଳେ ଶାସ୍ତ୍ରମତେ ଝୁର୍ ସୁସ୍ଥ, ଝୁର୍ ମଧୁର ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟିତ ସବୁବେଳେ ତାହା ନଥିଲା । ବୈଦିକ ଗୁରୁ-ଶିଷ୍ୟ ସମ୍ପର୍କର ପରମ୍ପରା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିରୁଦ୍ଧ କଲେ ଏହା ନିଷ୍ପତି ଭାବରେ ଶିକ୍ଷାର ଏକ ଅବଶ୍ୟକ ମାନ ଘଟର ସୂଚନା ଦିଏ । ଏ ପରମ୍ପରାର ଅବଶ୍ୟକମାନତା ଯେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଆମ ଶିକ୍ଷାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଚାହିଁଛି, ତାହା ବାସ୍ତବିକ ପରିଚାପର ବିଷୟ ।

ଅର୍ଥନୈତିକ ଅବସ୍ଥା

ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ, ଏପରିକି ଜାତକ ରଚନାର ବହୁବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତୀୟ ଜ୍ଞାନକୁ ଗୁରୁଭାବରେ ଗଣ୍ୟ କରା ଯାଇଥିଲା । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଲା (୧) ଅନ୍ୟେଷିକା (୨) ଯଯାତି (୩) ବାତ୍ସା (୪) ଦଣ୍ଡନାଥ । ଆଧୁନିକ ଅର୍ଥରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯଥାକ୍ରମେ ହେଲେ : ୧-ଦର୍ଶନ ୨-ବେଦବ୍ୟାସ ୩-ଅର୍ଥନୀତି ଓ ୪-ରାଜନୀତି ବିଜ୍ଞାନ । ଅତଏବ ଅର୍ଥନୀତିର ଚର୍ଚ୍ଚା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଭାରତରେ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । ଏହାକୁ ‘ବାତ୍ସା’ କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଲା, ଏହା ବୃତ୍ତି ଲୋଭ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ଏଥିରେ ବୃତ୍ତିଗତ ବିଦ୍ୟାର ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଥାଏ । ଜଗତ ନିର୍ବାହ ଲାଗି ବିଭିନ୍ନ କର୍ମପଦ୍ଧତି ମାନଙ୍କରେ କିପରି କୁଶଳତା ହାସଲ କରିବାକୁ ହେବ, ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଏଥିରେ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟକୁ (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ) ଜ୍ଞାନାର୍ଜନର ଏ ପ୍ରକାର ବର୍ଗୀକରଣ ବ୍ୟବସ୍ଥା ମୋଟାମୋଟି ଭାବରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ରହିଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ସେତେବେଳକୁ ପୂର୍ବରୁ ବୃତ୍ତିର ସଂଖ୍ୟା ବା ଅର୍ଥନୈତିକ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରର ସଂଖ୍ୟା ବହୁ ପରିମାଣରେ ବଢ଼ି ଯାଇଥିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେଗୁଡ଼ିକ କିପରି ରାଜ୍ୟର, ସମାଜର ତଥା ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷର ବିଶେଷ ଉପକାରରେ ଲାଗିବ, ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଣୀତ ନୀତିନିୟମମାନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକତର ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ଜାତକଗଳ୍ପ ମାନଙ୍କରେ ତଥା କୌଟିଲ୍ୟ ପ୍ରଣୀତ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏହି ଅର୍ଥନୈତିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳା କିପରି ଭାବରେ ରାଜ୍ୟଦ୍ଵାରା ମୁକ୍ତସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ କରାଯାଉଥିଲା ତା’ର ଭୂର ଭୂର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଥାଏ । ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟକଳାପକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିବା ଲାଗି ବିସ୍ତାରିତ ଭାବରେ ନୀତିନିୟମର ପ୍ରଣୟନ

ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନେକ ଅଧିକାରୀଙ୍କର ନିଯୁକ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ପରାମର୍ଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣାଧିକ୍ଷ (Superintendent of gold) କୋଷାଗାରାଧିକ୍ଷ (Superintendent of store-house), ଆୟୁଧାଗାରାଧିକ୍ଷ (Superintendent of Armoury) ଶୁଳ୍କାଧିକ୍ଷ (Superintendent of tolls) କୃଷିକର୍ମାଧିକ୍ଷ (Superintendent of Agriculture), ନାବାଧିକ୍ଷ (Superintendent of ships) ହେଉଛନ୍ତି ଅନ୍ୟତମ । (୧୧୩) ବର୍ତ୍ତମାନ ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ କାଳର ଅତେଇ ହଜାର ବର୍ଷ ପରେ ଭାରତର ଅର୍ଥନୀତି ଯେଉଁପରି ଭାବରେ କୃଷିଭିତ୍ତିକ ହୋଇ ରହିଅଛି, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେମିତି ଥିଲା । କୃଷି-ଉତ୍ପାଦନ ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭଳି ମୌସୁମୀ ପ୍ରବାହର ପ୍ରଚାରଣ, ଅପ୍ରଚାରଣ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲା । ବୃଷ୍ଟି ଅଭାବରେ କିପରି କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟରେ ଦାରୁଣ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଆସି ଦେଖା ଦେଇଥିଲା, ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଆମେ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଜାତକରେ (ପ-୧୭୫) ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଅବଶ୍ୟ ସେତେବେଳେ ରାଜ୍ୟରେ ଅପାଳକ ହେବା ନହେବା ରାଜାଙ୍କର ରାଜ୍ୟର ପାଳନ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲା ବୋଲି ଜନ-ଧାରଣା ଥିଲା । ‘ରାଜ୍ୟର ପାପପୁଣ୍ୟର ଭାର ସବୁ ରାଜାଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ’ ଏହି ଧାରଣାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ପ୍ରଜାମାନେ ଅନାବୃଷ୍ଟି ଜନିତ ବିପତ୍ତିକୁ ରାଜାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ପାଳନରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମର ଫଳ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ । ଉପରୋକ୍ତ ଜାତକରେ କୁରୁ-ରାଜାଙ୍କୁ ଦୁର୍ଗୁରୁ ରୂପେ ରାଜ୍ୟର ପାଳନ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ସେଥିପାଇଁ କୁରୁ-ରାଜ୍ୟରେ କେବେହେଲେ ଅନାବୃଷ୍ଟି ହେଉନଥିଲା । ନିଜ ରାଜ୍ୟରେ ଯୁବୁଷ୍ଟି କରାଇବା ଲାଗି କଳିଙ୍ଗରାଜ କୁରୁରାଜଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରକୃତ ରାଜ୍ୟର ବିଷୟ ଶିକ୍ଷା କରିଥିବା କଥାର ଡିହରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡୁଛି ଯେ ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗରାଜ ବୋଧହୁଏ ରାଜ୍ୟର ପାଳନରେ ଅବହେଳା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ କୁରୁରାଜ ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ ରାଜା ଥିଲେ । ପରଶୁରାଜ ତାତକାଳୀନରେ ପଡ଼ି କଳିଙ୍ଗରାଜଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତ ରାଜ୍ୟର ବିଷୟ କୁରୁରାଜଙ୍କଠାରୁ ଶିକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି, ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ରୂପ ଫଳରେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଜାପୀତନ ନୀତିମାନ ପରିହାର କରି ପ୍ରଜାନ୍ତରାଳିନୀ ନୀତି ଅନୁଯାୟୀ ରାଜ୍ୟଶାସନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହା କେଉଁ କଳିଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ସମୟରେ ଘଟିଥିଲା ତାହା ଜାଣିବା କଷ୍ଟକର । ଶୀଘ୍ର ଜାତକ ଗଳ୍ପରେ କଳିଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ନାମ ଅଛି କାଳିଙ୍ଗ, ଯାହାର କି ଅର୍ଥ ହେବ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ପର୍କୀୟ । ଏଣୁ ସେ ରାଜା କିଏ, ତାହା ଗବେଷଣା ସାପେକ୍ଷ । ଅଥବା କଳିଙ୍ଗରେ କେହି ରାଜା ନଥାଇ ସେଠାରେ ଏକ କୁଳଜନ୍ମ ବା ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର ଶାସନ ହୁଏତ ଆଇପାରେ, ସେ କଥା ମଧ୍ୟ ଗବେଷଣା ସାପେକ୍ଷ ।

ମେଘାସ୍ଥି ନିମ୍ନର ଭଳି ବିଦେଶୀ ପରିବ୍ରାଜକ (ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ସମକାଳୀନ ଭାରତୀୟ କୃଷିର ଭୂସୂଚୀ ପ୍ରଣୟା କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ କେବଳ ମୃତ୍ତିକା ଯେ ଖୁବ୍

ଉତ୍ତର ଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ; ଭରତସ୍ତ୍ର କୃଷକ ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ ପରିଶ୍ରମୀ ଥିଲା ଓ ଉତ୍ତର ମୃତ୍ତିକାର ସଦୃଶଯୋଗ କରି ତହିଁରୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ କରୁଥିଲା । ଭରତସ୍ତ୍ର କୃଷକ କିପରି ବିଭିନ୍ନ ଉନ୍ନତ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଗୁସକରି, ସାର ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ଵାରା ଏବଂ ଫସଲ-ପର୍ଯ୍ୟାୟ-ନୀତି ଅନୁସରଣ ଫଳରେ କୃଷି ଉତ୍ପାଦନକୁ ବୃଦ୍ଧି କରିପାରିଥିଲା, ସେ ବିଷୟ ପୁସଲ୍-କର (Pusalkar) ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ନିବନ୍ଧରେ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । (୧୯୪) କୃଷି ଉପରେ ସେତେବେଳେ କିପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଉଥିଲା, ତାର ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରମାଣ ଆମେ ପାଇବା ଅଜାତଶତ୍ରୁ-ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ କଥୋପକଥନରୁ । ଅଜାତଶତ୍ରୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ କରିବା ପାଇଁ ରାଜଗୃହ ନିକଟସ୍ଥ ବେଣୁବନ ବିହାରକୁ ଯାଇଥିବା ଅବସରରେ ବିଭିନ୍ନ ଅର୍ଥନୈତିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପରେ ଲାଗି ପଡ଼ିଥିବା ପଣେ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କ ନାମ ତାଙ୍କ ଆଗରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ସେ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ରାଜପ୍ରାସାଦ ସହିତ ଥିଲା ବିଶେଷ ସମ୍ପର୍କ । ଏଣୁ ସେ ସେମାନଙ୍କ କଥା ହିଁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ସ୍ଵାଭାବିକ । ତହିଁରେ କୃଷକଙ୍କ ନାମ ନଥିବା କଥା ବୁଦ୍ଧଦେବ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ଦର୍ଶାଇଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ ଯେ ରାଜା ହସାବରେ ସେ କୃଷକଶ୍ରେଣୀକୁ ଭୁଲିଯିବା ଅନୁଚିତ; କାରଣ କୃଷକଶ୍ରେଣୀ ହେଉଛି ରାଜ୍ୟର ଅର୍ଥନୈତିକ ଅଭିବୃଦ୍ଧିର ମେରୁଦଣ୍ଡ ସ୍ଵରୂପ । ଅଜାତଶତ୍ରୁ ଓ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଏ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ଓ କଥୋପକଥନ ବିଷୟ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ବାହାରୁର୍ ପୁସ୍ତକରେ (ଶ୍ରୀ. ପୃ. ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ) ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି (୧: ୫) ଆଉ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଜାତକଗଳ୍ପ ଅନୁଯାୟୀ ସେ ସମୟରେ ଗଜକବଚନ ଲାଗି ହଲୋ-ସ୍ଥରେ ରାଜା ସମେତ ସମସ୍ତେ ଲଙ୍ଗଳ ଧରୁଥିଲେ ଏବଂ ରାଜା ସର୍ବପ୍ରଥମେ ହିଁ ଲଙ୍ଗଳ ଧରୁଥିଲେ । (୧୯୬) ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ କାଳରେ କୃଷି ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଉଥିବାର ଏ ମଧ୍ୟ ଏକ ନିଦର୍ଶନ ।

ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଆମେ ଆହୁରି ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ଯେ ବ୍ୟବସାୟୀ ଓ କାରିଗର ଉଭୟ ପକ୍ଷୀଗ୍ରାମ ଓ ସହରମାନଙ୍କରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ବସତି ବା ସାହରେ ଏକତ୍ର ରହୁଥିଲେ । ଏପ୍ରକାର ଏକତ୍ରାବସ୍ଥାନ ସେମାନଙ୍କ ବ୍ୟବସାୟିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପର ବିଶେଷ ସହାୟକ ହେଉଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଏପ୍ରକାର ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ବସତିର ଅବଶେଷ ସ୍ଵରୂପ ଉଭୟ ଗ୍ରାମ ଓ ସହରାଞ୍ଚଳରେ ‘କୁମ୍ଭାରସାହ’ ‘ଭଣ୍ଡାର ସାହ’, ‘କମାର ସାହ’, ‘ସୋବାସାହ’ ନାମରେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ବସତିମାନ ରହିଅଛି ଏବଂ ତହିଁରେ କେବଳ ସେହି ଜାତୀୟ ପରିବାର ମୁଖ୍ୟତଃ ବାସ କରୁଛନ୍ତି । ଅନଳଗିତ୍-ଜାତକ (ସଂ-୧୮୭)ରେ ଗୋଟିଏ ବଢ଼େଇ ଗାଁ କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେହିପରି ଲେଶକ-ଜାତକରେ (ସଂ-୪୯) ଅନେକ କୈବର୍ତ୍ତ ପରିବାର ଏକତ୍ର ଗୋଟିଏ ଗାଁରେ ରହି ମାଛମାରି ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଦୁର୍ଗା-ଜାତକ (ସଂ-୩୮୭) ଓ କୃଶ୍ଣ-ଜାତକରେ କମାରମାନେ ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ଭାବରେ ବାସ କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ସେହିପରି କୁଳାସିପିଣ୍ଡ-ଜାତକ (ସଂ-୪୯୮) ଓ ସମୁଦ୍ର ବଣିକ ଜାତକରେ (ସଂ-୪୭୭) ଯଥା-
 କ୍ରମେ ମାଳି ଓ ବଢ଼େଇ ମାନଙ୍କର ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ ବସନ୍ତ ସ୍ଥାପନ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।
 ଶୀଳବନ୍ଦାଗ-ଜାତକରେ (ସଂ-୭୨) ବାରାଣସୀ ନଗର ହାତୀଦାନ୍ତ ତଥା ରାସଗ୍ରୀ ଲାଗି
 ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିବା କଥା ଆମେ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ସେଠାରେ ହାତୀଦାନ୍ତର କାଣ୍ଟଗରମାନେ
 ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ସାହିରେ ରହୁଥିଲେ । ସେହି ସାହିକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା
 ‘ଦନ୍ତକାରଣ୍ୟ’ । ଜାତକଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେତେବେଳେ
 ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ ଭାବରେ ଏହିଭଳି ଅଠରଟି କାରିଗର ସଂପ୍ରଦାୟ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ବାସ
 କରୁଥିଲେ । (୧୯୭)

ପ୍ରତ୍ୟେକ କାରିଗର ଗୋଷ୍ଠୀ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶ୍ରେଣୀରେ (ପାଲି ସେଣୀ) ବିଭକ୍ତ
 ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ମୁଖ୍ୟଙ୍କୁ ‘ପମୁଖ’ (ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରମୁଖ) ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା ।
 ଏହି ପମୁଖଙ୍କ ଅନ୍ୟ ନାମ ଥିଲା ‘ଜେଠକ’ (ସଂସ୍କୃତ ଜ୍ୟେଷ୍ଠକ) । ଏହି ଜେଠକଙ୍କର
 ଶ୍ରେଣୀର ସଭ୍ୟମାନଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରଭୁତ ଶ୍ରମତା ଥିବାପରି ମନେହୁଏ । ସେ ବ୍ୟବସାୟର
 ଲାଭଶକ୍ତି ସମାନ ଭାବରେ ସଭ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାଣ୍ଟି ଦେଉଥିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶ୍ରେଣୀ
 ତରଫରୁ ରାଜଦରବାରରେ ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ତା’ଛଡ଼ା ଶ୍ରେଣୀର ପାରିବାରିକ
 କଲହମାନ ମଧ୍ୟ ନିଷ୍ପତ୍ତି କରିବାର ଶ୍ରମତା ତାଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା । ସୂଚୀ-ଜାତକରେ
 (ସଂ-୩୮୭) ଜଣେ କମାର ଜେଠକଙ୍କ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ
 ଜାତକଲେଖ ମାନଙ୍କରେ ଅନ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀର ‘ଜେଠକ’ ମାନଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି ।
 ବ୍ୟବସାୟୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ମୁଖ୍ୟଙ୍କୁ ‘ସେଠୀ’ ବା ‘ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ତାଙ୍କ ପତ୍ନୀ
 ନାମରୁ ତାଙ୍କୁ ସେତେବେଳେ କି ପ୍ରକାର ସାମାଜିକ ସ୍ୱୀକୃତି ମିଳିଥିଲା, ତାହା ଜଣାପଡ଼େ ।
 ଶ୍ରେଷ୍ଠୀମାନଙ୍କର ରାଜାଙ୍କ ଉପରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ରହିଥିଲା । ଏମାନେ ଖୁବ୍ ଧନୀ ଥିଲେ ଏବଂ
 ରାଜାଙ୍କୁ ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ ଅର୍ଥରଣ ଦେଉଥିଲେ । ଏମାନେ ଥିଲେ ସାଧାରଣତଃ
 ଅବ୍ରାହ୍ମଣ । ଏଣୁ ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ବୃଦ୍ଧଙ୍କ ପ୍ରଭାବିତ ଧର୍ମପୁତ୍ର ଏମାନଙ୍କର ଆଗ୍ରହ, ସହାନୁଭୂତି ଓ
 ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଶ୍ରାବସ୍ତ୍ରୀର ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ଅନାଥପିଣ୍ଡଦ ବୃଦ୍ଧଦେବ ଓ ବୌଦ୍ଧ
 ସଂଘର ଅବସ୍ଥାନ ଲାଗି ମୃତ୍ୟୁ ହସ୍ତରେ ଚଉବନ କୋଟି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା ବ୍ୟୟକରି ‘ଜେତବନ
 ବିହାର’ ନାମକ ଏକ ବିହାର ଶ୍ରାବସ୍ତ୍ରୀ ନିକଟରେ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଖଦିରାଙ୍ଗାର-
 ଜାତକରେ (ସଂ-୪୦) ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ବାସ୍ତବିକ ଜେତବନ ବିହାର ପ୍ରତି ବୃଦ୍ଧଙ୍କର
 ଏତେ ଆକର୍ଷଣ ଥିଲା ଯେ ସେ ତାଙ୍କ ଜୀବଦ୍ଦଶାର ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ଏହିଠାରେ ହିଁ
 କଟାଇଥିଲେ । ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ଅନାଥପିଣ୍ଡଦ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଉପାସକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ପ୍ରମୁଖସ୍ଥାନ
 ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ‘ଅଗ୍ରଗାବକ’ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା ।

ଏହି ଶ୍ରେଣୀ ବା ସଂଘର ଉନ୍ନତି ମୁଖ୍ୟ ବିଭବ ଥିଲା । ପ୍ରଥମତଃ ଏଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ କେନ୍ଦ୍ରୀଭୂତ ହୋଇ ରହୁଥିଲେ । ଦ୍ଵିତୀୟତଃ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟା କୌଳିକ ଥିଲା । ପିତାପରେ ପୁତ୍ର ଏ ବିଦ୍ୟାର ଅଧିକାରୀ ହେବା ଫଳରେ ଏଥିରେ କର୍ମ-ନିୟୁତ ହାସଲ କରିବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇ ପାରୁଥିଲା । ତୃତୀୟତଃ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଜଣେ ମୁଖ୍ୟ ଥିଲେ, ଯାହାଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ‘ଜେଠକ’ । ଏହି ଉନ୍ନତି ଯୋସାଦୁଶ୍ୟକୁ ବିରୁଦ୍ଧ ନେଇ ରିଚାର୍ଡ଼ ଫିକ୍ (Richard Ficke) ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ ଏହି ଶ୍ରେଣୀଗୁଡ଼ିକ ସ୍ଵତ୍ଵେପର ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଥିବା ବ୍ୟବସାୟୀ ସଂଘଗୁଡ଼ିକ (guilds) ସହିତ ଭଲମନ୍ଦ । (୧୮୮)

ପ୍ରଥମେ ସବୁଦେଶପରି ଆମ ଦେଶରେ ଦ୍ରବ୍ୟ ବିନମୟ ଅର୍ଥମାନବ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ମୁଦ୍ରାର ଆବିର୍ଭାବରେ ଏହା ଧୀରେ ଧୀରେ ଲେପ ପାଇଯିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଜାତକବଞ୍ଚିତ କାଳରେ ମୁଦ୍ରାର ପ୍ରଚଳନ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆମେ ବହୁ ଜାତକଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ କାର୍ଯ୍ୟାଧୀନ (ପାଲି କାହାପଣ) ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗରୁ । କିନ୍ତୁ ତାହା ସତ୍ତ୍ଵେ ପଣ୍ଡା ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ କେତେବେଳେ ଦ୍ରବ୍ୟ ବିନମୟ ଅର୍ଥମାନବ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଖାର୍ଡ଼ି, ନିଜ ଉତ୍ପାଦିତ ଦ୍ରବ୍ୟର ବିନମୟରେ ଅପର ଲୋକଠାରୁ ତାର ଆବଶ୍ୟକ ଜିନିଷ ପାଉଥିଲା । ଗୁଡ଼ିକ ବଦଳ ଦେଇ ଅନ୍ୟ ଜିନିଷ କରିବା କଥାର ଅବତାରଣା ଇଣ୍ଡୁଲାନା-ଜାତକ (ସଂ-୫)ରେ କରାଯାଇଅଛି । ବେସନ୍ତର (ସଂସ୍କୃତ ବିଶ୍ଵକୋଷ) ଜାତକରେ (ସଂ-୫୪୭) ରାଜପୁତ ବେସନ୍ତର ସୁନାର ଛୁଞ୍ଚିଏ ବିନମୟକର ଗୋଟିଏ ବ୍ୟାଧିଠାରୁ କିଛି ଡାକ୍ତା ସଂଗ୍ରହ କରିଥିବା ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟାଧୀନ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା କି ରୌପ୍ୟ ମୁଦ୍ରା ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ବିରୁଦ୍ଧ । ନନ୍ଦ-ଜାତକ (ସଂ ୩୯) ଓ ଦୁର୍ଘାଜନ ଜାତକ (ସଂ-୭୪) ମତରେ ଗୋଟିଏ ଦାସର ମୂଲ୍ୟ ଶତ କାର୍ଯ୍ୟାଧୀନ । ଜଣେ ଗ୍ରାମଭୋକ (ଗ୍ରାମସ୍ତରୀୟ ଏକ ପଦାଧିକାରୀ) ଜଣେ କୈବର୍ତ୍ତ-ପତ୍ନୀକୁ ସାମାନ୍ୟ ଅପରାଧ ଲାଗି ଆଠ କାର୍ଯ୍ୟାଧୀନ କୋରମାନା କରାଉଥିବା କଥା ଶାଳିମାରୀଂସା-ଜାତକରେ (ସଂ-୮୭) ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଥିରୁ ମନେହୁଏ ଯେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟାଧୀନ କଦାପି ସୁନାର ହୋଇ-ନଥିବ । ଦରିଦ୍ର ଧୀବରପତ୍ନୀ ଆଠଟି ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା କୋରମାନା ସ୍ଵରୂପ ଦେଇପାରିବ ବା କୁଆଡୁ ? ଅତଏବ, ଏହି କାର୍ଯ୍ୟାଧୀନ ରୂପା କିମ୍ବା ତମ୍ବାର ହୋଇଥିବା ସ୍ଵାଭାବିକ । ବାସନ୍ତ ଏହାକୁ ଯଥାର୍ଥରେ ଉଦୟ ରୂପାର ଓ ତମ୍ବାର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । (୧୯୯) ଆଲେକ୍ସାଣ୍ଡର (ଶ୍ରୀ: ପୃଷ୍ଠ ୩୭୩) ତାଙ୍କର ଭାରତ ଆବିଷ୍କାର ସମୟରେ ନିଜ ନାମରେ ଯେଉଁ ଅର୍ଦ୍ଧ-କାର୍ଯ୍ୟାଧୀନ ଲକ୍ଷ୍ମିତ ମୁଦ୍ରାଟି ଚଳାଇଥିଲେ ତାହାଥିଲା ଏକ ତାମ୍ର ମୁଦ୍ରା ଓ ଚତୁଷ୍କୋଣୀ ଆକୃତିର । ଏହି ମୁଦ୍ରା ପ୍ରଚଳନ କରିବା ଦ୍ଵାରା ଶ୍ରୀକ୍ ମୁଦ୍ରାର ଗୋଲକୃତିକୁ ସେ ଅବଶ୍ୟ ବର୍ଜନ କରିଥିଲେ । (୧୯୦) ସେ ଭାରତୀୟ ମୁଦ୍ରା ସହିତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ସମ୍ଭବତଃ ଏହିଭଳି ଆକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ ମୁଦ୍ରାର ପ୍ରଚଳନ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ, ସେତେବେଳେ ତାମ୍ର କାର୍ଯ୍ୟାଧୀନ ଚଳୁଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ।

ରୌପ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟାପଣଟି ମଧ୍ୟ ଥିଲା ଏକ ଲକ୍ଷ୍ମିତ ମୁଦ୍ରା । ଏହାର ଓଜନ ଥିଲା ୩.୭୭ ଗ୍ରାମ୍ । ମାସର ଓଜନ ଥିଲା ଏହାର ଷୋହଲ ଭାଗରୁ ଏକଭାଗ । ଏହାର ଓଜନ ତେଣୁ ଥିଲା ୦.୨୫ ଗ୍ରାମ୍ । ସେତେବେଳେ ୩୦ ଓ ୨୦ ମସିହା ବର୍ଷରୁ ରୌପ୍ୟ ମୁଦ୍ରା ଚଳୁଥିବାର ପ୍ରମାଣମାନ ମିଳୁଅଛି । କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷ୍ମିତ ତାମ୍ର କାର୍ଯ୍ୟାପଣର ମାନକ ଥିଲା ପୃଥକ୍ । ଗୋଟିଏ ତାମ୍ର କାର୍ଯ୍ୟାପଣର ଓଜନ ଥିଲା ୯.୩୩ ଗ୍ରାମ୍ । ସେହପରି ଗୋଟିଏ ତାମ୍ର ମାସର ଓଜନ ଥିଲା ୦.୫୮ ଗ୍ରାମ୍ । (୧୨୧) ମୁଦ୍ରାମାନଙ୍କ ପ୍ରଚଳନ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ତଦାରଖ କରିବାଲାଗି ରାଜ୍ୟ ପ୍ରଶାସକ ଜଣେ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ମୁଦ୍ରାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of mints) । ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ (୩୩ଶ ଅଧ୍ୟାୟ) ଏହି ମୁଦ୍ରାଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଓ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ବସ୍ତୁରେ ପୂଜ୍ୟାନୁପୂଜ୍ୟ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରା ଯାଇଅଛି । ରାଜ୍ୟର ଓଜନ ଓ ମାପ ବିଭାଗଟି ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳେ ସମସ୍ତଙ୍କ ତତ୍ପର ଥିବାର ମନେହୁଏ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ତଦାରଖ କରିବା ପାଇଁ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ (୧୯ଶ ଅଧ୍ୟାୟ) ଜଣେ ଭୂକ ଓ ମାପର ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଓ ତାଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଧିବଦ୍ଧ ପରାମର୍ଶ ମାନ ଦିଆ ଯାଇଅଛି । ସାଧାରଣ ଖାଉଟି ଯେପରି ଓଜନ ଓ ମାପରେ ବ୍ୟବହାରୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଚାରିତ ନହୁଏ, ସେଥିପ୍ରତି ରାଜ୍ୟ ସର୍ବଦା ସଜାଗ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ସେ ସମୟର ଓଜନ ଓ ମାପର ବିଭିନ୍ନ ମାନକ ବିଷୟରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ବାସମ୍ ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପସାଦ ହୋଇଛନ୍ତି ତାହା ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବିରୁଦ୍ଧ । ଅନ୍ୟ କିଛି ବିରୋଧାତ୍ମକ ପ୍ରମାଣ ନ ମିଳିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହାର ସତ୍ୟତା ଉପରେ ଆମକୁ ବିଶ୍ଵାସ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । (୧୨୨)

ବିଧିବଦ୍ଧ ଭାବରେ ବିଭିନ୍ନ ମୁଦ୍ରାର ପ୍ରଚଳନ ଓ ଓଜନ ଏବଂ ମାପ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ମାନକ ମାନଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ତଥା ଏଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟକାରୀତାକୁ ତଦାରଖ କରିବା ପାଇଁ ଅଧିକାରୀ ମାନଙ୍କୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଦେବା ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି ଯେ ସେ ସମୟରେ ଅର୍ଥନୈତିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ମଧ୍ୟରେ ବାଣିଜ୍ୟ-ବ୍ୟବସାୟ ଏକ ପ୍ରମୁଖ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା । ଉତ୍ପାଦନ ଚୁକ୍ତି ସହିତ ସମତାଳ ରକ୍ଷା କରି ବଣ୍ଟନ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ମାଧ୍ୟମରେ ସଫଳ କରାଯାଇଥିବାର ମନେହୁଏ । ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଦେଶୀୟ ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ବହୁଦେଶୀୟ ଉତ୍ପାଦ ଯେତେବେଳେ ଏ ପ୍ରକାର ସଫଳତା ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ହୁଏ । ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଦେଶୀୟ ବାଣିଜ୍ୟର ବଡ଼ ଭାଗ କାରବାର ଅବଶ୍ୟ ହେଉଥିଲା ସ୍ଥାନପଥରେ । ବୌଦ୍ଧ-ପରମ୍ପରା ଅନୁସାରେ ସ୍ଥାନପଥରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଯାଇଥିବା ସମୟରେ ତତ୍ପର ଓ ଭଲିକି ନାମକ ଦୁଇଜଣ ଉତ୍କଳୀୟ (ଉତ୍କଳୀୟ) ବଣିକ ବୃଦ୍ଧଦେବଙ୍କଠାରୁ ଉପଦେଶବାଣୀ ଶୁଣି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବାସ୍ତବିକ, ସାଧାରଣ ଜନତା ମଧ୍ୟରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ସେ ଦୁଇ ବ୍ୟକ୍ତି ହେଉଛନ୍ତି ସର୍ବ ପ୍ରଥମ । ସେମାନେ ବୃଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ‘ମଧୁପିଷ୍ଟକ’

ଟାଇବାକୁ ଦେଇଥିଲେ । ଏ ‘ମଧ୍ୟପ୍ରସ୍ଥ’ ଓଡ଼ିଶାର ‘ଆରସାପିଠା’ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ଏହା ବହୁଦିନ ଧରି ଅବିକୃତ ରହୁଥାଏ । ଏଣୁ ବଣିକମାନେ ଏହାକୁ ସାଥରେ ନେଇଥିବା ସ୍ବାଭାବିକ । ଦ୍ଵିତୀୟତଃ ଏ ପିଠା ଓଡ଼ିଶା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ମିଳେ ନାହିଁ । ଅତଏବ, ଉପରୋକ୍ତ ଦୁଇ ବଣିକ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥଳପଥ ଗୁଡ଼ିକରେ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ଚାଲୁଥିଲା, ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଉନଗୋଟି ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥଳପଥର ନାମ ଆମେ ପାଲି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉ । ପ୍ରଥମ ରାଜମାର୍ଗଟି ଯାଇଥିଲା ଉତ୍ତରରୁ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମକୁ, ସାବରମ୍ଭ (ଶ୍ରାବସ୍ତ୍ରୀ) ରୁ ପଡ଼ିଆନ (ପଇଆନ) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ପଥ ମଧ୍ୟରେ ମାହୁଦସଡ଼ା, ଉଜ୍ଜେନ, ଶୋଣାବା, ବିଦିଶା, କୋସାମ୍ବ ଓ ସାଙ୍କେତ ଆଦି ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ରମାନ ପଡ଼ିଥିଲା । (୧୨୩) ଗୁପ୍ତ-କାଳିନୀ (ସଂ-୨୪୩) ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବାରାଣସୀର ବଣିକମାନେ ଶକଟରେ ପଶ୍ୟନ୍ଦ୍ରବ୍ୟ ଧରି ଉଜ୍ଜୟିନୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ସେହିପରି ବିଦେହର ବଣିକମାନେ ଗାନ୍ଧାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଯାଉଥିବା କଥା ଆମେ ଗାନ୍ଧାର-କାଳିନୀ (ସଂ-୪୦) ରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜମାର୍ଗଟି ଯାଇଥିଲା ଉତ୍ତରରୁ ଦକ୍ଷିଣ ପୂର୍ବକୁ, ସାବରମ୍ଭରୁ (ଶ୍ରାବସ୍ତ୍ରୀ) ରାଜଗହ (ରାଜଗୃହ) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ବେପାର ଶଗଡ଼ଗୁଡ଼ିକ ମଝିରେ ମଝିରେ ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ ବେପାରର ପେଣ୍ଠ ଜାଗା ମାନଙ୍କରେ ଅଟକିଥିଲେ । ସେ ଜାଗା ଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ, ସେତବ୍ୟ, କପିଳବସ୍ତୁ, କୁଶୀନାରୀ, ପାବା, ହାଡ଼ୁଆଁ ଗାମ, ଭଣ୍ଡ-ଗାମ, ବୈଶାଳୀ, ପାଟଳୀପୁତ୍ର ଏବଂ ନାଲନ୍ଦା । ବୋଧହୁଏ ଏ ପଥଟି ଗୟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇଥିଲା ଏବଂ ସେଠାରେ ତାମ୍ରଲିପିରୁ ବାରାଣସୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇଥିବା ରାଜପଥ ସହତ ମିଶିଥିଲା । (୧୨୪) ତୃତୀୟ ପଥଟି ଥିଲା ପୂର୍ବରୁ ପଶ୍ଚିମକୁ । ମୁଖ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟିକ ପଥଟି ଏଠାରେ ଥିଲା ଜଳପଥ ଦେଇ । ଗଙ୍ଗା ଓ ଯମୁନା ନଦୀର ପଶ୍ଚିମକୁ ଯଥାକ୍ରମେ ସହଜାତି ଓ କୋସାମ୍ବ ନଗର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଜଳପଥରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରାଯାଇ ପାରୁଥିଲା । (୧୨୫) ବ୍ୟବସାୟୀମାନେ ଦୂର ଦେଶକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଗଲେ ସାଧାରଣତଃ ଦଳବଦ୍ଧ ହୋଇ ଯାଉଥିଲେ । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ କାରଣ ଥିଲା ଦୁଇଟି । ପ୍ରଥମତଃ ଦଳବଦ୍ଧ ହୋଇ ଗଲେ ବାଟରେ ଦୟ୍ୟଭୟକୁ ପ୍ରତିହତ କରି ହେଉଥିଲା । ଦ୍ଵିତୀୟତଃ ପଶ୍ୟନ୍ଦ୍ରବ୍ୟର ଉଚିତ୍ ମୂଲ୍ୟ ଥରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଗଲେ, ସେହି ମୂଲ୍ୟରେ ସମସ୍ତେ ସେମାନଙ୍କର ପଶ୍ୟନ୍ଦ୍ରବ୍ୟ ଧ୍ରୁବ୍ୟମାନ ବିକ୍ରୟ କରି ପାରୁଥିଲେ । ଫଳରେ ମୂଲ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ପାଇଁ ପ୍ରତିଯୋଗିତା ଓ ତଦ୍ଵଳନିତ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଯତ୍ନରୁ ସେମାନେ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରି ପାରୁଥିଲେ । ଅନେକ ଜାତିକଗଳରେ ପଶ୍ୟନ୍ଦ୍ରବ୍ୟ ଧରି ପାଞ୍ଚଶହ ଶଗଡ଼ ଏକାଠି ଯାତ୍ରା କରୁଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଅପନ୍ନକ କାଳିନୀ (ସଂ-୧) ଓ ବନ୍ଧୁପଥ-କାଳିନୀ (ସଂ ୨) ତହିଁରୁ ଅନ୍ୟତମ । (୧୨୬)

ବଣିକମାନଙ୍କର ଯାତାପଥ ଥିଲା ବଡ଼ ବିପଦ-ସଙ୍କୁଳ । ବାଟରେ ଦୟାଭୟ ଥିଲା ପ୍ରବଳ । ଏପରିକି ସେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରାମ ପୁରୁଷର ଦୟା-ଅଧୁଷିତ ସ୍ୱଭାବ ମନେହୁଏ । ସେଠାକାର ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ କେବଳ ଦୟାହୀନ କରି ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ଏହିଭଳି ଗୋଟିଏ ଦୟା ଗ୍ରାମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମିଳେ ଶକ୍ତିଗୁଳୁ ଜାତକ (୧-୫୦୩) ଗଲେ । ଅରଣ୍ୟଭୂମି ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଗଢ଼ି କଲବେଳେ ଦୟା-ଭୟରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ ଦର୍ଶକମାନେ ସଶସ୍ତ୍ର ପ୍ରହରୀ ନିୟୁକ୍ତ କରୁଥିଲେ । ସେ ପ୍ରକାର ପ୍ରହରୀ ନିୟୁକ୍ତ ଲାଗି ଅରଣ୍ୟ ସନ୍ନିହିତ ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରୁ ଲୋକ ଯଥେଷ୍ଟ ସଂଖ୍ୟାରେ ସଂଗୃହୀତ ହେଉଥିଲେ । ବାସ୍ତବିକ, କେତେକ ଲୋକ ଏହାକୁ ହିଁ ନିଜର କୌଳିକ ବ୍ୟବସାୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଥିଲେ । ଏ ପ୍ରକାର କର୍ମ କରିବା ପାଇଁ ଉଚ୍ଚବର୍ଣ୍ଣର ଲୋକମାନେ ମଧ୍ୟ ପରାଙ୍ମୁଖ ହେଉନଥିଲେ । ବାସ୍ତବିକ ଦଶବ୍ରାହ୍ମଣ-ଜାତକରେ (୧-୪୯୫) ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏ ପ୍ରକାର କର୍ମ କରୁଥିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମିଳିଥାଏ । ଭୁବୁକ୍ଷୁ, ଗାନ୍ଧାର ଆଦି ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଗଲେ ପଥ ମଧ୍ୟରେ ଦୁପୁର ମରୁଭୂମି ପଡ଼ୁଥିଲା । ଏହି ମରୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଦୂର ଦର୍ଶନ ଦେବାଲାଗି ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ (guide) ମାନଙ୍କୁ ନିୟୁକ୍ତ ଦିଆଯାଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ମରୁ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ଏ କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ସଂଖ୍ୟକ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ମାନ ମିଳୁଥିଲେ । ବାସ୍ତବିକ ଅଧିକାଂଶ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକଙ୍କର ଏହାହିଁ ଥିଲା ଜୀବିକା । ଦିବସର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ ବଣିକମାନେ ଦିବାହରାରେ ତମ୍ବୁ-ତଳେ ଆଶ୍ରୟ ନେଉଥିଲେ ଏବଂ ରାତ୍ରିଭାଗରେ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ନକ୍ଷତ୍ର ଦେଖି ଯାତ୍ରା କରୁଥିଲେ । ବନ୍ୟପଥ-ଜାତକରେ (୧-୨) ମରୁଯାତ୍ରାର ବିପଦ ସଙ୍କୁଳତା, ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ମାନଙ୍କର ନିୟୁକ୍ତ ଇଚ୍ଛାଦି କଥା ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହାଛଡ଼ା ଛୋଟ ଛୋଟ ବ୍ୟବସାୟୀମାନେ ବୋହ ମୁଣ୍ଡାଇ ଆଜିକାଲିକାର ଫେରିବାଲାଙ୍କ ଭଳି ଗାଁକୁ ଗାଁ ଓ ସାହୁକୁ ସାହୁ ବୁଲି ବେପାର କରୁଥିଲେ । ସେହିବଣିକ-ଜାତକ (୧-୩) ଓ ସିଂହବର୍ମ-ଜାତକ (୧-୧୮୯) ଆଦି ଗଲ୍ଲମାନଙ୍କରେ ଆମେ ଏହି ଭଳି ଫେରି ମାଧ୍ୟମରେ ବ୍ୟବସାୟ କରୁଥିବା ବଣିକଙ୍କର ପରିଚୟ ପାଇଥାଉଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଧୂର୍ତ୍ତି ଫେରିବାଲାମାନେ ନାନା ଉପାୟରେ ନିଶ୍ଚୟ ପଲ୍ଲୀବାସୀ, ବିଶେଷ କରି ଅଗ୍ନିଶିଖା ବା ଅର୍ଦ୍ଧଶିଖିତା ମହାଲମାନଙ୍କୁ, ପ୍ରତାରଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଅବସ୍ଥା ଥିଲା ଠିକ୍ ସେମିତି । ଉପରୋକ୍ତ ସେହିବଣିକ-ଜାତକରେ ଜଣେ ଧୂର୍ତ୍ତି ବଣିକ କିପରି ଜଣେ ବୃଦ୍ଧା ରମଣୀକୁ ପ୍ରତାରଣ କରିବାର ଅପଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା ଏବଂ ଶେଷରେ କିପରି ଆଉଜଣେ ସଦାଶୁର ବଣିକଙ୍କ (ବୋଧସୂର) ଉଦ୍ୟମରେ ତାହା ପଶ୍ଚାତ୍ତାପ ହୋଇଯାଇଥିଲା, ସେ କଥା ମନୋରମ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଜାତକଗନ୍ଧ ଗୁଡ଼ିକରୁ ସମୁଦ୍ର-ପଥରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରାଯାଉଥିବା କଥାର ମଧ୍ୟ ସମ୍ପର୍କ ସୂଚନା ମିଳେ । କୌଟିଲ୍ୟ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଜଳଯାନ ଓ ସମୁଦ୍ରରେ ଯାତାୟତ କରୁଥିବା ଘୋଡ଼ର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଏହି ଘୋଡ଼ ଗୁଡ଼ିକରେ ଯାତାୟତ କରୁଥିବା ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଓ ମାଲ ସରବରାହକୁ ଡଢ଼ାବନ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ ‘ନାବାଧକ୍ଷ’ ନିୟୁକ୍ତ କରିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି । (୧୨୭) ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ ସାମୁଦ୍ରିକ ଘୋଡ଼ କାଳ୍ପନିକ ନୁହେଁ । ମହାଭାରତ-ଜାତକରେ (ସଂ ୫୨୭) ଦ୍ଵାରାବତୀ ଘୋଡ଼ାଗ୍ରସୂର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହି ଦ୍ଵାରାବତୀ ହେଉଛି ଆଧୁନିକ ଦ୍ଵାରକା । ରୁକ୍ମକଲିଙ୍ଗ-ଜାତକ (ସଂ-୩୦୧) ଓ କଲିଙ୍ଗବୋଧି-ଜାତକ (ସଂ-୪୬୯) ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା କଲିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଦନ୍ତପୁର ଥିଲା ଆଉ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଘୋଡ଼ାଗ୍ରସୂ । ଏହି ଦନ୍ତପୁର ପରେ କଲିଙ୍ଗ ନଗର ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଛି ବୋଲି କେହି କେହି ଗବେଷକ ମତ ଦିଅନ୍ତି । କଲିଙ୍ଗ ନଗରର ଅବସ୍ଥିତି ସମ୍ପର୍କରେ ଜି-ରାମମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେଲା, ତାହା ହେଉଛି ବଂଶଧାର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ମୁଢ଼େଲିଙ୍ଗମ୍ ଠାରେ । (୧୨୮) ସେ ଯାହାହେଉ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଗବେଷକ ମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ମତ ଥିବାରୁ ଏହାର ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଆହୁରି ଅଧିକତର ଗବେଷଣା ସାପେକ୍ଷ ଅଟେ । ରୁକ୍ମ-ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ-ଜାତକରେ (ସଂ-୪) ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ବାରାଣସୀ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗଙ୍ଗାତୀରସ୍ଥ କୌଶସି ଗୋଟିଏ ଘୋଡ଼ାଗ୍ରସୂରେ ଘୋଡ଼ଟିଏ କ୍ରୟ କରିଥିବା କଥା ଲେଖା ଅଛି । ସମ୍ଭବତଃ ଗଙ୍ଗାନଦୀ ଦେଇ ଘୋଡ଼ାଗ୍ରସୂ ସେତେବେଳେ ସମୁଦ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରୁଥିଲା । ଏହିଭଳି ଆଉ ଅନେକ ଜାତକରେ ମଧ୍ୟ ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ କରାଯାଉଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି । [୧୨୯] ବାବେରୁ-ଜାତକ [ସଂ-୩୩୯] ଓ ଧର୍ମଧ୍ଵଜ ଜାତକରୁ [୩୮୪] ଆକାଶରେ ଘୋଷା କୁଆ ଗୁଡ଼ି ନାବିକମାନେ ସ୍ଥଳଭାଗ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରୁଥିବା କଥା ଜଣାପଡ଼େ । କୁଆ ସ୍ଵଭାବତଃ ନିକଟତମ ସ୍ଥଳଭାଗକୁ ସିଧାସଳଖ ଉଡ଼ିଯାଉଥିବାରୁ ସ୍ଥଳ ଭାଗ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାରେ ତାହାର ଗତି ନାବିକମାନଙ୍କୁ ଖୁବ୍ ସହାୟକ ହେଉଥିଲା ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏହି ବାବେରୁକୁ କେହି କେହି ବ୍ୟାବିଲୋନ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । (୧୩୦) ଏହା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ ବ୍ୟାବିଲୋନ ସହର ଭାରତର ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତା ସମୟରୁ (ଖ୍ରୀ: ପୂ ୨୫୦୦ ଶତାବ୍ଦୀ) ବାଣିଜ୍ୟିକ ସମ୍ପର୍କ ରହି ଆସିଥିବାର ବହୁ ପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି । ଥେର ଗାଆରେ ସାମୁଦ୍ରିକ ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ କୁହାଯାଇଅଛି :—

“ଅଥାୟ ବାଣିଜା ଯାନ୍ତି ସମୁଦ୍ରଂ ଧନହାରକା ।” ଅର୍ଥାତ୍ ବଣିକମାନେ ଧନ ସଂଗ୍ରହ ଆଶାରେ ସମୁଦ୍ର ଯାତ୍ରା କରଥାନ୍ତି । (୧୩୧) ଅତଏବ ଥେରମାନେ (ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥବର ବା ଭିକ୍ଷୁମାନେ) ବଣିକ ମାନଙ୍କର ସାମୁଦ୍ରିକ ଘୋଡ଼ରେ ଯାତ୍ରା ବିଷୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବହତ୍ତ

ଥବା ଭଲ ମନେହୁଏ । ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ଏକଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରକଟ ହେବ ଯେ ଜାତକ-ବଞ୍ଚିତ କାଳରେ ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ବହୁଳ ଭାବରେ ବହୁଦୈର୍ଘ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ ଚାଲୁଥିଲା ।

ବିହାର ଓ ଭିକ୍ଷୁସଂଘ :

ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଅଧିକାଂଶ ବୁଦ୍ଧଦେବ ବିଭିନ୍ନ ବିହାରମାନଙ୍କରେ ଭିକ୍ଷୁ-ମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେବା ଛଳରେ କହୁଥିଲେ ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ ଦର୍ଶାଯାଇଅଛି । ଏଣୁ ଉକ୍ତ ଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକ ବିହାରର ପରିପାଶ୍ୱର୍ ଓ ସେଠାରେ ରହୁଥିବା ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଜୀବନ-ଧାରଣ ପ୍ରଣାଳୀ ଉପରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଆଲୋଚପାତ କରିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଅତଏବ, ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ କୌତୁହଳୋଦ୍ଦୀପକ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଅବଶ୍ୟ ଏ ପ୍ରକାର ସଙ୍ଘର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ହୋଇ ନଥିଲା । ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ୱୟଂ ତାଙ୍କ ଅନୁଗାମୀ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏକାକୀ ପରିବ୍ରାଜକ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆମେ ପାଇଥାଉଁ । ତାଙ୍କର ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଉପଦେଶ ଥିଲା :

‘ମା ଏକେନ ଦ୍ୱେ ଆଗମିଥ’ । (୧୩୬)

ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି : ‘ଏକା ବାଟରେ ଯାଜହୋଇ ତୁମେ ଦୁଇଜଣ ଆସିବ ନାହିଁ ।’ ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ତେଣୁ ବୌଦ୍ଧବିହାର କହୁଲେ ବୁଝାଉଥିଲା ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ଆବାସ; ଏକାଧିକ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ଆବାସସ୍ଥଳ ନୁହେଁ । ଏହା ଥିଲା ‘ଏକ ଷୁଦ୍ର ପଣ୍ଡିତୁଟୀର’ । ବୌଦ୍ଧପରମ୍ପରା ଅନୁସାରେ ରାଜଗୃହର ଜଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ-ଲଗି ଗୋଟିଏ ଦିନରେ ପାଠିଏଟି ବିହାର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ବିହାର ଅର୍ଥ ସେତେବେଳେ ଷୁଦ୍ର ଷୁଦ୍ର ପଣ୍ଡିତୁଟୀର ନ ହୋଇଥିଲେ, ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ବିହାର ସେ ଦିନକରେ ନିର୍ମାଣ କରିଥାନ୍ତେ କିପରି ? ଫର୍ଗୁସନଙ୍କ ମତରେ, “ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ବିହାରରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର କୋଠା ଥିଲା ଓ ପରେ ଏଥିରେ ଗୋଟିଏ ବାରଣ୍ଡା ଓ ପଛକୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ କୋଠା ଯୋଗ କରାଗଲା ।” (୧୩୭) କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ବର୍ଷା ଉଦ୍ୟମ ଯାତ୍ରା କଟାଇବା ଲାଗି ଗୋଟିଏ ଆଶ୍ରୟ ସ୍ଥଳର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭୂତ ହେଲା । ସେହି ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ପୂରଣ କରିବା ଲାଗି ବିହାରର ଆକାର ବୃଦ୍ଧି କରାଗଲା ଏବଂ ସେତକବେଳେ ବହୁ ଭିକ୍ଷୁ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ରହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଅନେକ ଧନୀ ବୌଦ୍ଧ ଉପାସକଗଣ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ଆବାସର ସୁବିଧା ଲାଗି ପ୍ରଶସ୍ତ ବିହାରମାନ ନିର୍ମାଣ କରାଇଦେଲେ । ଅନାଥପିଣ୍ଡଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ଶ୍ରାବସ୍ଥୀ ନିକଟସ୍ଥ ଜେତବନବିହାର ଓ ବିମ୍ବିସାରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ରାଜଗୃହ ନିକଟସ୍ଥ ବେଣୁବନବିହାର ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ । ଏ ବିହାରଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ

ଥୁଲ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତରମୟ । ବାସ୍ତବିକ ଅନାଥପିଣ୍ଡ ଦ୍ଵାରା ଉତ୍ତମ ସଂସ୍କୃତି ଜେତବନ ବିହାରଟି ଦାନ କରିବାର ଯେଉଁ ଚକ୍ଷୁ ମଧ୍ୟସ୍ଥଦେଶର ବାହାରୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା (ଶ୍ରୀ:ପୁ: ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀ) ତହିଁରେ ବିହାରର ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ଆବାସସ୍ଥଳୀକୁ କେତେକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତର ଦ୍ଵାରା ଚିହ୍ନିତ କରି ଦିଆଯାଇଥିଲା । କୁଳାଳ-ନାତକ (ସଂ-୭୦) ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିହାରରେ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ଆବାସସ୍ଥଳ ଥୁଲ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତର । ବୋଧହୁଏ ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରୁ (ଶ୍ରୀ:ପୁ: ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀ) ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ବିହାର ମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା ।

ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ଜୀବନଶାସ୍ତ୍ରରେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ତାଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମଗୁରୁ ବୋଲି ମାନୁଥିଲେ; ତାଙ୍କ ଉପଦେଶ ଓ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନୁଯାୟୀ କାମ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଅବସ୍ଥାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଧର୍ମଗୁରୁ ହୋଇ ଆଉ କେହି ରହିଲେ ନାହିଁ । ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁଶଯ୍ୟାରେ ଆନନ୍ଦ ଅବଶ୍ୟ ଏହି ଧର୍ମଗୁରୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରଶ୍ନିତ ଉଠାଇ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ କାହାକୁ ଧର୍ମଗୁରୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନକରି ଭିକ୍ଷୁଗଣ ତାଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଗୁଲିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ଅତଏବ, ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ସବୁ ଭିକ୍ଷୁ ସମାନ ହୋଇଗଲେ; ଏବଂ ଉପରିସ୍ଥ କାହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ କାମ କରିବାର ଆଉ ଅବକାଶ ରହିଲା ନାହିଁ । ଏ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସଂସ୍କୃତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ହୋଇଥିବାର ଯଥେଷ୍ଟ ସମ୍ଭାବନା ଥିଲା । ସେତେବେଳେ ସଂସ୍କୃତି ଏକତାକୁ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରାଇ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ପଦ୍ଧତିରେ ବୌଦ୍ଧସଂସ୍କୃତିର ପରିଚାଳନା କରିବା ଦ୍ଵାରା ଏପରିସ୍ଥିତିର ମୁକାବିଲା କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କଲେ । ଏହି ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟରେ ବୌଦ୍ଧ-ଭିକ୍ଷୁ ସଂସ୍କୃତି ସ୍ଥାପନ ଓ ପରିଚାଳନା ଯେ ଭବିଷ୍ୟତ ଶତାବ୍ଦୀକୁ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅବଦାନ ଏକଥା ନିଶ୍ଚୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରାଚୀନତତ୍ତ୍ଵବିଦ୍ଵାଦ୍ଵାରା ଯଥାର୍ଥରେ ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ ସ୍ଵୀକାର କରାଯିବ । (୧୩୪) ଏଥିପାଇଁ ସଂସ୍କୃତି ହୋଇ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ରହିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ପଡ଼ିଲା । ତା'ଛଡ଼ା ଦୀର୍ଘଦିନର ବର୍ଷାବାସ (ଧାଲ ପ୍ରତିରୂପ ବସବାସ) ଲାଗି ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଆଶ୍ରୟ ସ୍ଥଳର ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା । ଏହିସବୁ ଆବଶ୍ୟକତାର ପୂରଣ କଲା ନୂତନ ଭାବରେ ସଂଗଠିତ ହୋଇଥିବା ବୌଦ୍ଧ ବିହାର । ଏଠାରେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ଶୟନ ଓ ଉପବେଶନ ଲାଗି ସେମାନଙ୍କର ସଂକଳ୍ପ ଆବଶ୍ୟକତା ପୂରଣାର୍ଥେ ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏଁ କାଷ୍ଠଫଳକ ଯୋଗାଇ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଏହାର ନାମ ଥିଲା 'ସେନାସନ' । ମୃତ୍ୟୁ-ଲକ୍ଷଣା ଜାତକରେ (ସଂ-୭୭) ଭିକ୍ଷୁରୂପରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା ବୋଧସ୍ଵତ୍ତ୍ଵ ଏହିଭଳି ଫଳକ ଶଯ୍ୟା ବା 'ସେନାସନ'କୁ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ।

ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀଙ୍କର ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନ ଥିଲା ଶୃଙ୍ଖଳିତ । ସେମାନଙ୍କର ଦୈନନ୍ଦିନ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ 'ବିନୟ ପିଟକ'ର ନୀତିନିୟମ ମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା । ଏଗୁଡ଼ିକ କଠୋର ଭାବରେ ପାଳନ କରିବା ପାଇଁ ଭିକ୍ଷୁସଂସ୍କୃତି ଥିଲା,

ସତତ ସଜାଗ ଓ ସଚେଷ୍ଟ । ସେମାନଙ୍କ ମାନସିକ ପ୍ରସର ଶିକ୍ଷା, ଜପତପ, ଜ୍ଞାନଧାରଣା ଇତ୍ୟାଦି ସମ୍ପର୍କୀୟ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ‘ସୁଭବିଚକ’ରୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଉପଦେଶବାଣୀ ଦ୍ଵାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା । ‘ଅଭ୍ୟାସ ପିଟକ’ରେ ଏହି ବାଣୀକୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଞ୍ଜଳିତର କରାଯାଇଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ବୁଦ୍ଧଘୋଷଙ୍କ (୫ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ଦ୍ଵାରା ‘ବିଶୁଦ୍ଧିମାର୍ଗ’ରେ ଉତ୍ତୁନଶ୍ଚ ବିଭାଗୀକରଣ କରାଯାଇ ଏହାକୁ ଆହୁରି ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ଅଧ୍ୟାୟନର ମୁଖ୍ୟ ନିଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ନିଜକୁ ଇନୋଟି ଅଶୁଦ୍ଧତା, ଯଥା : ରାଗ, ଦ୍ଵେଷ ଓ ମୋହଠାରୁ ଦୂରେଇ ରଖିବା । ଏ ପ୍ରକାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଦିବ୍ଦର୍ଶନ ଦେଉଥିଲା ବୁଦ୍ଧପ୍ରଦର୍ଶିତ ‘ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗମାର୍ଗ’ (ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗମାର୍ଗ) ।

ଜାତକଗଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକରେ ଅନେକଦିନ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ହିଁ ଚିତ୍ତବର, ଭିକ୍ଷାପାତ୍ର ଆଦି କଥାର ଅବତାରଣ କରାଯାଇଅଛି । ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ବ୍ୟବହୃତ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ନାମ ହେଉଛି ‘ପରିଷ୍କାର’ । ଦେବଧର୍ମ-ଜାତକରେ (ସଂ-୭) ଏହି ‘ପରିଷ୍କାର’ ବିଷୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା ହେଉଛି ଆଠ । ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ ଜିନିଷ ଭିକ୍ଷୁ ରଖିବାକୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନିଷେଧ ରହିଅଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଲା ହିଁ ଚିତ୍ତବର, କାୟବନ୍ଧନ, ଭିକ୍ଷାପାତ୍ର, ସ୍ତ୍ରୀ, ସୂତ୍ର ଏବଂ ପାଣିଛାଣିବାର ପାତ୍ର ବା କମଣ୍ଡଳୁ । (୧୩:୫) ହିଁ ଚିତ୍ତବର ହେଉଛି ଦିନଖଣ୍ଡି ବସ୍ତ୍ରର ସମାହାର । ହିନ୍ଦୁ ବସ୍ତ୍ରକୁ ସ୍ବାବନ କରି ଏହା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇ ଥାଏ । ଏହି ହିଁ ଚିତ୍ତବର ହେଲା ସଂଘାତୀ, ଉତ୍ତରସଂଘ ଓ ଅନ୍ତର୍ବାସ । ସଂଘାତୀ ହେଉଛି ବହୁବୀୟ । ଏହା ଦୁଇ ପ୍ରସ୍ତ ହୋଇ କାନ୍ଥରୁ ଝୁଲି ଯାଏ ଦେହକୁ ଆଚ୍ଛାଦ କରି ରଖିଥାଏ । ଭିକ୍ଷୁମାନେ ବାହାରକୁ ଗଲେ ଏହାକୁ ବ୍ୟବହାର କରିଥାଆନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ଉତ୍ତରାୟ ସହତ ଏହା ଚୁଲନାୟ । ଉତ୍ତରସଂଘ ଏକ ପ୍ରସ୍ତ; ଏହା ମଧ୍ୟ କାନ୍ଥରୁ ଝୁଲି ଯାଏଦେହକୁ ଆଚ୍ଛାଦ କରିଥାଏ । ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଉତ୍ତୟ ବିହାର ଭିତରେ ଓ ବାହାରେ ଏହାକୁ ବ୍ୟବହାର କରିଥାନ୍ତି । ଅନ୍ତର୍ବାସ ହେଲା ଆଧୁନିକ ଗ୍ରେଟ ଲୁଜି ସହତ ଚୁଲନାୟ । ଏହା ପିନ୍ଧି ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ମୁକ୍ତକଚ୍ଛ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ଅନ୍ତର୍ବାସଟିକି ଇଆରି କରିବାକୁ ହେଲେ ଅନ୍ତତଃ ପନ୍ଦର ଖଣ୍ଡି ହିନ୍ଦୁ ବସ୍ତ୍ରକୁ ସ୍ବାବନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । କାୟବନ୍ଧନହେଲା କଟିବନ୍ଧନ ଲୁଗା ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଥିବା ଚିତ୍ତବର । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ନଗ୍ନତାକୁ ନିନ୍ଦା କରୁଥିଲେ । ଏଣୁ ଯାହା ଦେହ ସଂପଦା ଆଚ୍ଛାଦକର ରଖିବା ନିମନ୍ତେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଉଥିଲେ । ଦେବଧର୍ମ-ଜାତକରେ (ସଂ-୭) ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ କିପରି ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁ ବୃଥା ଉତ୍ତେଜିତ ହୋଇ ଧର୍ମସଭାରେ ବୁଦ୍ଧ ଓ ଅନ୍ୟ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ତାଙ୍କର ବହୁବୀସିକୁ ଫିଙ୍ଗି ଦେଇ ଏକଚିତ୍ତବର ଅବସ୍ଥାରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଖୁବ୍ ନିନ୍ଦିତ ହୋଇଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧ ତେଣୁ ସବୁବେଳେ କହୁଥିଲେ ଭିକ୍ଷୁଭିକ୍ଷୁଣୀଙ୍କର ‘ହ୍ରୀ’ ବା ଲଜ୍ଜା ହେଉଛି ପରମ ଭୂଷଣ । ବୋଧସତ୍ତ୍ଵ ଭିକ୍ଷୁ ରୂପରେ ବାରଣସୀର ରାଜପଥରେ

ଭିକ୍ଷାଟନ ଲାଗି ବାହାରିଥିବା ସମୟରେ କପର ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିଲେ ତାହା ନିମ୍ନଲିଖିତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣା ପଡ଼ିବ । ଜଣେ ସାଧାରଣ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ବେଶଭୂଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେଥିରୁ ମୋଟାମୋଟି ଏକ ଧାରଣା କରିହେବ :

“ସେ ବାବାଣୀ ଯାଇ ରାଜାଙ୍କ ବଗିଚାରେ ରହୁଲେ ଏବଂ ପ୍ରତିଦିନର ଶରୀର-କୃତ୍ୟ ସାରି ନଗରକୁ ଭିକ୍ଷାଟନରେ ବାହାରିଲେ । ତାଙ୍କ ପରିଧାନ ଥିଲା ଗୌରବ ବସ୍ତ୍ର । କାନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ପଟରୁ ମୃଗରମ୍ପି ଝୁଲୁଥିଲା; ମୁଣ୍ଡରେ ଜଟା କୁଟ ସଜା ହୋଇଥିଲା; ଅନ୍ୟ କାନ୍ଧରୁ ଶିକା ବାଉଁଜିରୁ ଦୁଇଟି ଝୁଡ଼ି ଝୁଲୁଥିଲା ।”

ବିହାରର ଭୌଗୋଳିକ ସୀମା ନିରୂପିତ କରିବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିୟମମାନ ଥିଲା । ସାଧାରଣତଃ ଏହା ନଦୀ, ନାଳ, ପାହାଡ଼ ଆଦି ପ୍ରାକୃତିକ ସୀମାକୁ ଅବହମ କରୁନଥିଲା । ଯଦି ପାରି ହେବାର ସୁବିଧା ନଥାଏ, ତେବେ ନଦୀ କିମ୍ବା ନାଳର ଅପର ପାର୍ଶ୍ୱକୁ ଏହାର ସୀମା ପ୍ରସାରିତ ହେଉନଥିଲା । ସାଧାରଣତଃ ତିନି ଯୋଜନ (ବାର କୋଶ) ମଧ୍ୟରେ ଏହାର ବିସ୍ତୃତି ଥିଲା ସୀମାବଦ୍ଧ । କୁଢାଳ-ଜାତକରେ (ସଂ-୭୦) ଅବଶ୍ୟ ଗୋଟିଏ ବିହାରର ଦୈର୍ଘ୍ୟ ୩୦ ଯୋଜନ (୧୨୦ କୋଶ) ଓ ପ୍ରସ୍ଥ ୧୫ ଯୋଜନ (୬୦ କୋଶ) ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ଏହା କିନ୍ତୁ ଅତିରଞ୍ଜିତ ଭଳି ମନେହୁଏ । ଏହାକୁ ଉତ୍କଳ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ବିଶ୍ୱକର୍ମୀ କୁଢାଳ-ପଣ୍ଡିତ ଓ ତାଙ୍କ ଅନୁଚର ମାନଙ୍କ ଲାଗି ତିଆରି କରିଥିଲେ ବୋଲି ତହିଁରେ କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ହେତୁ ଏହା ଏକ କାଳ୍ପନିକ ବିହାର ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ବିହାର ମଧ୍ୟରେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ରହିବା ଲାଗି ଗ୍ରେଟ ଗ୍ରେଟ କୋଠା ମାନ (cells) ଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକୁ କୁହା ଯାଉଥିଲା ‘ପରିବେଶ’ । ବରୁଣ-ଜାତକରେ (ସଂ-୭୧) ଆମେ ‘ପରିବେଶ’ ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ବୁଦ୍ଧ ଯେଉଁ କୋଠାଗଡ଼ିରେ ରହୁଥିଲେ ତାକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ‘ଗର କୁଟୀର’ । ବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱୟଂ ଏହି କୁଟୀରରେ ଧ୍ୟାନାଦି କର୍ମ ସମାହତ କରନ୍ତି । ଏହା ସର୍ବଦା ନାନା ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣାତ୍ୟ ଫୁଲମାଳରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇଥାଏ ଓ ଅନ୍ୟ କୁଟୀର ମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଏହା ଥାଏ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସୁନ୍ଦରତର । ବାସ୍ତବିକ ବିହାରର ଏହା ଯେ ସର୍ବୋତ୍ତମ ବାସସ୍ଥାନ ଏ କଥା କହିଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହେବନାହିଁ । ‘ଗରକୁଟୀର’ ର ସବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ରୁକ୍ଷ-ଶ୍ରେଷ୍ଠା ଜାତକରେ (ସଂ-୪) ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ବିହାରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ଲାଗି ପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତୀର ଗୁଡ଼ିକ ସୁସଜ୍ଜିତ ଭାବରେ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ଥିଲା ଧର୍ମସଭାର ଗୃହ । ସେଠାରେ ଧର୍ମ-ସମ୍ପର୍କୀୟ ଆଲୋଚନା ମାନ କରାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ବୁଦ୍ଧ ଉପଦେଶମାନ ଦେଉଥିଲେ । ଧର୍ମସଭାଟି ସାଧା

ସମୟରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିଲା । କାରଣ ପୂର୍ବାହ୍ନରେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଭିକ୍ଷାଟନରେ ଶୁଣି ଯାଉଥିବାରୁ ସେତେବେଳେ ଧର୍ମସଭାର ଆୟୋଜନ କରିବା ସମ୍ଭବପର ନଥିଲା । ବିହାରଟିର ଆକାର ନେଇ ଏହାକୁ ବିଭିନ୍ନ ବୃକ୍ଷସମାହାରର ନାମ ଅନୁସାରେ ନାମିତ କରାଯାଉଥିଲା, ଯଥା : ଆମ୍ରବନ, ଶାଳବନ, ନ୍ୟଗ୍ରୋଧବନ ଇତ୍ୟାଦି । ଆମେ ବରୁଣ-ଜାତକରେ (୧-୭୯) ଗୋଟିଏ ବିହାରରେ ଶାଳବନ ଓ ନାଗେଶ୍ବର ବନ ଏହିପରି ଦୁଇଟି ଭାଗ ଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ବୁଦ୍ଧ ଯେଉଁ ଶୌର୍ଭାଗ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ତାହା କପରି ନାନାଦି ସୁଗନ୍ଧରେ ଭରି ଉଠୁଥିଲା ଏବଂ ସେଠାକୁ ଯାଉଥିବା ପଥର ଦୁଇଧାର କପରି ବର୍ଣ୍ଣାଦ୍ୟ କୁସୁମ ସମ୍ଭାରରେ ହସି ଉଠୁଥିଲା, ସେକଥା ତ୍ରିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ-ଜାତକରେ (୧-୯୯) ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧ ଜ୍ଞାନ ଯଥେଷ୍ଟ ଥିଲା ବୋଲି ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ବିହାରରେ ଯେଉଁ ଉତ୍ସବମାନ ପାଳିତ ହେଉଥିଲା ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ‘ଉପୋସଥ’ ହେଉଛି ସର୍ବପ୍ରଧାନ । ଏହା ମାସକୁ ଦୁଇଥର ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଓ ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିଲା । ଭାରତୀୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଇତିହାସରେ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଓ ଅମାବାସ୍ୟା ଏହି ଦୁଇଟି ଦିବସ ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ଅତି ପବିତ୍ର ବୋଲି ଧରାହୋଇ ଆସୁଅଛି । ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଏହି ଦୁଇ ଦିବସରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରାଯାଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆମେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଅମାବାସ୍ୟାର ଯଜ୍ଞକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ‘ଦର୍ଶ’ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ଯଜ୍ଞକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ‘ପୂର୍ଣ୍ଣିମାସ’ । ବୋଧହୁଏ ଏହି ଦୁଇ ଦିବସର ପାରମ୍ପରିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ତଥା ପବିତ୍ରତା ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯାଇ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏହି ଦିନ ମାନଙ୍କରେ ‘ଉପୋସଥ’ ପାଳନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ‘ଉପୋସଥ’ ହେଉଛି ଉପାସକଙ୍କର ସର୍ବ ସମକ୍ଷରେ ଗତ ପକ୍ଷଟିରେ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଶୀଳଭଙ୍ଗ ଜନିତ ପାପମାନଙ୍କର ସ୍ୱୀକାରୋକ୍ତି ଓ ସେଥିପାଇଁ ପଶ୍ଚାତ୍ତାପ ପ୍ରକାଶ । ଏହି ପଶ୍ଚାତ୍ତାପ ଫଳରେ ପାପର କାଳିମା ଆସେ ଆସେ ଯୌତ ହୋଇଯାଏ ବୋଲି ବୁଦ୍ଧ ଉପଦେଶ ଦେଇ କହୁଥିଲେ । ଏଥିରେ ‘ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ’ର ଆବୃତ୍ତି କରାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱବର୍ଣ୍ଣିତ ପାପମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ଯେଉଁଟିରେ ଶରବ୍ୟ ହୋଇଛି ତାକୁ ସେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ । ‘ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ’ ଥିଲା ଦୁଇଟି : ‘ଭିକ୍ଷୁ-ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ’ ଓ ‘ଭିକ୍ଷୁଣୀ-ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ’ । ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀଙ୍କ ଲାଗି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କଥାଟି ମାନ ତହିଁରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲା । ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କେଉଁ ନିଷେଧାଜ୍ଞାର ଲଙ୍ଘନ ଲାଗି କପ୍ରକାର ଦଣ୍ଡର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ତହିଁରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲା । ‘ଭିକ୍ଷୁ-ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ’ ଓ ‘ଭିକ୍ଷୁଣୀ-ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ’ ଏହି ଦୁଇଟିକୁ ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଉଥିଲା ‘ମାତୃକାଦ୍ୱୟ’ । ଭିକ୍ଷୁ-ଭିକ୍ଷୁଣୀ ମାନଙ୍କୁ ଏହି ମାତୃକାଦ୍ୱୟକୁ ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ଆୟତ୍ତ କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଏହାର ଆୟତ୍ତ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ଲାଗିଥିଲା ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଏକଥା ଆମେ ବରୁଣ-ଜାତକରେ (୧-୭୯) ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ ।

ଜଣେ ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତି ଭିକ୍ଷୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଚାହୁଁଲେ ତାକୁ କେଉଁ କେଉଁ ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟଦେଇ ଗତି କରିବାକୁ ହେବ, ତା'ର ଏକ ଦୂରନା ଉପରେ ବରୁଣ-ଜାତକରେ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ବସ୍ତୁରେ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଶ୍ରାବସ୍ତ୍ରୀର ଚିରଣଜଣ ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତି କ'ଣ କରି ଶେଷକୁ ଦିଙ୍ଗି ଲାଭ କରିଥିଲେ ସେ ବିଷୟ ଏଥିରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ତାହା ତେଣୁ ପ୍ରତିଧାନଯୋଗ୍ୟ । ଏହା ନିମ୍ନରେ ଦର୍ଶାଯାଇଅଛି :

“ଶ୍ରାବସ୍ତ୍ରୀର ଏହି ଯୁବକମାନେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଠାରୁ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଶୁଣିବାକୁ ଜେତବନକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେମାନେ ଦିନବେଳାଟା ବହାରର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ମାନଙ୍କରେ ଅତିବାହିତ କରି ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ଧର୍ମ-ସଭାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଠାରୁ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଶୁଣିଲେ । ଧର୍ମକଥା ଶୁଣି ସାର୍ବବା ପରେ ସେମାନଙ୍କ ମନରେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ ଲାଗି ଆକାଞ୍ଚକ୍ଷା ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଲା । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନା ଅନୁସାରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଦେଲେ । ତତ୍ପରେ ସେମାନେ ଆରୁଣ୍ୟ ଓ ଉପାଧ୍ୟାୟ ମାନଙ୍କର ସମ୍ବେଦିତ ସେବାକରି ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ଉପସମ୍ପାଦା ଲାଭ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ (ଆରୁଣ୍ୟ ଓ ଉପାଧ୍ୟାୟ ମାନଙ୍କ) ପାଖରେ ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ରହିବା ପରେ ମାଜ୍ଜିମାୟାୟ (ଭିକ୍ଷୁ ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ) ସେମାନଙ୍କର ଆୟତ୍ତ ହେଲା । ସତ୍ତ୍ୱକର୍ମ ଓ ଅସତ୍ତ୍ୱକର୍ମ ବିଷୟରେ ସେମାନଙ୍କର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ ଆସିଲା । ତତ୍ପରେ ସେମାନେ ତିନି ପ୍ରକାର ‘ଅନୁମୋଦନ’ ର ଅଭ୍ୟାସ କଲେ । (୧୩୭) ତ୍ରିତୀବର ଦିଆର କରି ତାକୁ ରଙ୍ଗ କରିବା କାମ ମଧ୍ୟ ଶିଖିଲେ । ତତ୍ପରେ ସେମାନେ ଶ୍ରମଣଧର୍ମ ପାଳନ ପାଇଁ ବ୍ୟଗ୍ର ହୋଇ ଉଠି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇଁ ତାଙ୍କୁ ‘କର୍ମସ୍ଥାନ’ ମାଗିଲେ । (୧୩୮) ବୁଦ୍ଧଦେବ ଅଠଇଶଶିଟି କର୍ମସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କର୍ମସ୍ଥାନ ଦେଲେ । ତା’ପରେ ସେମାନେ ଆରୁଣ୍ୟ ଓ ଉପାଧ୍ୟାୟ ମାନଙ୍କ ଠାରୁ ବିଦ୍ୟାୟ ନେଇ ଚୀବର ଓ ଭିକ୍ଷାପାତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରି ଶ୍ରମଣ-ଧର୍ମ ପାଳନ କରିବା ପାଇଁ ବହାର ତ୍ୟାଗ କଲେ । ସେମାନେ କୋଶଳ ରାଜ୍ୟରେ ଭିକ୍ଷାଚର୍ୟ୍ୟ କରି କରି ଶେଷକୁ ବର୍ଷାରତ୍ନ ଅସିରିବାରୁ ଗୋଟିଏ ସୀମାନ୍ତ ଗ୍ରାମ ନିକଟ ଅରଣ୍ୟରେ ‘ବର୍ଷାବାସ’ କଲେ । ସେଠାରେ ବାରମ୍ବାର କଠୋର ସାଧନା କରି ଶେଷରେ ‘ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ’ ପଦ ଲାଭ କଲେ । ବର୍ଷାବାସ ଶେଷରେ ସେମାନେ ‘ପ୍ରବାରଣ’ ଉତ୍ସବଟି ପାଳନ କରି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଦିଙ୍ଗିଲାଭର ପୁଣ୍ୟ ବାଞ୍ଛା ଦେବା ଲାଗି ଜେତବନକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । (୧୩୯) ସେଠାରେ କଳ୍ପଦଳ ରହିବା ପରେ ପୁଣି ଭିକ୍ଷାଟନ କରିବା ଲାଗି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଠାରୁ ବିହାର ତ୍ୟାଗ କରିବା ଲାଗି ଅନୁମତି ଆଣିଲେ ।”

ଜଣେ ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରକୃତ୍ୟା ନେଇ ଭିକ୍ଷୁ ହେବାକୁ ଚାହୁଁଲେ ତାଙ୍କୁ ମୋଟା-ମୋଟି ଭାବରେ ଏହି ଅବସ୍ଥା ରୁକ୍ଷ ମଧ୍ୟଦେଇ ଗତି କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଉପରେକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବଶ୍ୟ ସମସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ ପ୍ରାପ୍ତବୟସ୍କ ‘ଯୁବକ’ । ଏଣୁ ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପ୍ରକୃତ୍ୟା ନେବାଲଗି ପିତାମାତାଙ୍କ ଅନୁମତିର ଆବଶ୍ୟକତା ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତି ନାବାଳକ ଥିଲେ ପ୍ରକୃତ୍ୟା ଗ୍ରହଣ ଲଗି ପିତାମାତାଙ୍କ ଅନୁମତି ନେବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ବାତମୃଗ-ଜାତକରେ (ସଂ-୧୪) ସ୍ଥବର ଉଷ୍ୟାଙ୍କୁ ପିତାମାତା ପ୍ରକୃତ୍ୟା ନେବାଲଗି ପ୍ରଥମେ ଅନୁମତି ଦେଲେ ନାହିଁ ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ଶେଷକୁ ସେ ଅନଶନ କରି ସେହି ଅନୁମତି କପରି ପାଇପାରିଥିଲେ ସେ କଥା ମଧ୍ୟ ତହିଁରେ ଲେଖାଅଛି । କୁରୁକ୍ଷେତ୍ରର ଶତ୍ରୁପାଳ ନାମକ ଜଣେ ବାଳକ ପିତାମାତାଙ୍କ ଅଗୋଚରରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଠେ ପ୍ରକୃତ୍ୟା ନେବାକୁ ଆସିବାରୁ ସେ (ବୁଦ୍ଧଦେବ) କପରି ବାଳକଟିର ଅନୁରୋଧକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ଦେଇଥିଲେ ସେ ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ଜାତକଗଳ୍ପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଅତଏବ ପ୍ରକୃତ୍ୟା ଗ୍ରହଣରେ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ଅସନ୍ଦେହ ଅଶାନ୍ତି ଓ ଆନ୍ଦୋଳନ ସୃଷ୍ଟି ନହୁଏ ସେଥିପ୍ରତି ବୁଦ୍ଧଦେବ ସମ୍ୟକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉଥିବା ଭଳି ମନେହୁଏ ।

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି, ସାଧାରଣ ଉପାସକ ଅନ୍ୟସବୁଦିନ ‘ପଞ୍ଚଶୀଳ’ ପାଳନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ କେବଳ ‘ଉପୋସଥ’ ଦିନମାନଙ୍କରେ ଅଷ୍ଟଶୀଳ ପାଳନ କରୁଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସର୍ବଦା ‘ଦଶଶୀଳ’ ପାଳନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଇଥିଲା । ଏହି ଦଶଶୀଳ ହେଉଛି ଦଶଟି ନିଷିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁରୁ ବିରତି । ଏହାରି ଅନୁକରଣରେ ଯାଶ୍ରୀଷ୍ଠ ତାଙ୍କର ଅନୁଗାମୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଦଶ ମହାଦେଶ (ten commandments) ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଏହି ଦଶଶୀଳ ହେଲା :

- ୧- ଲବହତ୍ୟାରୁ ବିରତି
- ୨- ଚୌର୍ଯ୍ୟରୁ ବିରତି
- ୩- ଅବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟରୁ ବିରତି
- ୪- ମୃଶାବାଦ ବା ମିଥ୍ୟାଭାଷଣରୁ ବିରତି
- ୫- ମୁରାପାନରୁ ବିରତି
- ୬- ଅସମୟ ଭୋଜନରୁ ବିରତି
- ୭- ନୃତ୍ୟାଦି ଦର୍ଶନରୁ ବିରତି
- ୮- ମାଲ୍ୟଗନ୍ଧାନୁଲେପନରୁ ବିରତି
- ୯- ଉଚ୍ଚାସନ ଓ ମହାର୍ଚ୍ଚାସନରେ ଶୟନରୁ ବିରତି
- ୧୦- ଅର୍ଥଦାନ ଗ୍ରହଣରୁ ବିରତି

ଏହି ଶୀଳଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି କଠୋର ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧସଂପ୍ରଦାୟରେ ପାଳିତ ହୁଏ ତା'ର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଇଥିଲା । ଉପୋସଥ ଦିବସମାନଙ୍କରେ ଯେ ଶୀଳଲଂଘନର ପାପକୁ କେବଳ ସ୍ତ୍ରୀକାର କରାଯାଇଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ, ସେଥିପାଇଁ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଦଣ୍ଡ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଗର୍ହିତ ଅପରାଧ ମାନଙ୍କରେ ସଂଘରୁ ବହୁସ୍ଥାର ଭଳି ଗୁରୁତର ଦଣ୍ଡବିଧାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଉପଦେଶ ସ୍ଥଳରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ କାମନା ବାସନାକୁ ପରିହାର କରିବାପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ବୁଝାଉଥିଲେ । ବାସ୍ତବିକ, ଆମେ ଜାତିକଗଲ୍ଲ ମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ଯେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତିଗଲ୍ଲର ଶେଷରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ‘ରୁରିସତ୍ୟ’ କଥା ବୁଝାଉଛନ୍ତି ।

ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ଏକତ୍ର ଗୋଟିଏ ବିହାରରେ ରହିବା ଫଳରେ ସାମୟିକ ସ୍ଥଳନର ଆଶଙ୍କା ଥିବା ସ୍ବାଭାବିକ । ଏହା ବୁଦ୍ଧଦେବ ବୁଝିଥିଲେ ସେଥିପାଇଁ ସ୍ତ୍ରୀ-କୁରୁପ୍ତସା ବୁଦ୍ଧବାଣୀର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭବ ହୋଇ ଚାଲିଥିଲା । ଭିକ୍ଷୁଣୀମାନଙ୍କ ମନରେ ଏହି ସ୍ତ୍ରୀ-କୁରୁପ୍ତସା ଭାବଟିକୁ ଜାଗ୍ରତ କରାଇବା ପାଇଁ ବହୁତଗୁଡ଼ିଏ ଜାତିକଗଲ୍ଲ ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଛନ୍ତି । ଅଶୀତ-ମନ୍ଥ-ଜାତକ (ସଂ-୭୧), ଅନ୍ଧଭୂତ ଜାତକ (ସଂ-୭୨), ତନ୍ତ-ଜାତକ (ସଂ-୭୩), ଦୁରଜାନ-ଜାତକ (ସଂ-୭୪) ଆଦି ଅନେକ ଗଲ୍ଲରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ବ୍ୟଭିଚାର ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ମନରେ ସ୍ତ୍ରୀ କୁରୁପ୍ତସା ଜାତ କରାଇବାର ଉଦ୍ୟମ ହୋଇଛି । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ଧାରଣା କ’ଣ ଥିଲା ତାହା ‘ବିଶ୍ୱକିମାରଗ’ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ତାଙ୍କ ସହିତ ଆନନ୍ଦଙ୍କ କଥୋପକଥନରୁ ସମ୍ୟକ୍ ଭାବରେ ଜଣାପଡ଼େ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଆନନ୍ଦଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଉତ୍ତର ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା :

ପ୍ରଶ୍ନ : ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଆଗରେ ଆମେ କେମିତି ଚଳିବା ?

ଉତ୍ତର : ଆନନ୍ଦ, ତୁମେ ସେମାନଙ୍କ ଗୃହାଣୀଠାରୁ ଦୂରରେ ରହିବ ।

ପ୍ରଶ୍ନ : କିନ୍ତୁ ଦୈବାତ୍ ଆମେ ଯଦି ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଖିଦେଉ, ତେବେ କ’ଣ କରିବୁ ?

ଉତ୍ତର : ସେମାନଙ୍କ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେବ ନାହିଁ ।

ପ୍ରଶ୍ନ : କିନ୍ତୁ ଯଦି ଆମେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଲୁ, ତା’ପରେ କ’ଣ କରିବୁ ?

ଉତ୍ତର : ଆନନ୍ଦ, ତା’ପରେ ତୁମେ ନିଜକୁ ଜଗିନେବ ।

ପ୍ରଶ୍ନ : ମହାଶୟ ! ଆପଣ ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକ ଏବାଟେ ଯିବାର ଦେଖିଲେ କି ?

ଉତ୍ତର : ପୁରୁଷ କି ସ୍ତ୍ରୀ କିଏ ଏ ବାଟେ ଗଲା ମୁଁ କହିପାରିବି ନାହିଁ । ମୁଁ କେବଳ ଏତକ ଜାଣିଛି କେତେକ ଅସ୍ଥିମାଂସର ସମାହାର ଏ ବାଟେ ଚାଲିଗଲା । (୧୩୯)

ଅଯଥା ମାଂସପିଣ୍ଡଟି ଉପରେ ଏତେ ଅନୁରାଗ, ଏତେ ମମତା, ରଖିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ବୋଲି ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏଠାରେ କହିଛନ୍ତି । ବାସ୍ତବିକ ଏହି ସ୍ତ୍ରୀ-ନୁଗୁପ୍ତା ବୌଦ୍ଧସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଯୁଗଯୁଗ ଧରି ପ୍ରଭାବିତ କରି ରଖିଥିଲା । ଅନେକ ବୌଦ୍ଧକବି ଏହି ସ୍ତ୍ରୀ-ନୁଗୁପ୍ତା ଭାବଟିକୁ ପ୍ରକଟିତ କରିବା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ କାଳ୍ପନିକ ନାରୀର ଅବତାରଣା କରୁଥିଲେ । ଏହାର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ ଅଶ୍ୱତ୍ଥାସ୍ତକ (ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧ମ ଶତାବ୍ଦୀ) 'ସାଗ୍ଗପୁତ୍ର ପ୍ରକରଣମ୍' ନାଟକରେ, ଯେଉଁଠି କି ସେ ଏହି ସ୍ତ୍ରୀ-ନୁଗୁପ୍ତା ଭାବଟିର ଅଭିପ୍ରକାଶ ଲାଗି ମଗଧବତୀ ନାମ୍ନୀ ଏକ କାଳ୍ପନିକା ଗଣିକାର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି ।

ଏତେ ସାବଧାନତା ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ସଂଘ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ଭ୍ରଷ୍ଟାଚାର ଦେଖାଦେଉ ନଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଜୀବଦ୍ଦଶାରେ ମଧ୍ୟ ଏଭଳି କେତେକ ଘଟଣା ଘଟିଥିଲା । ଉତ୍ତରକର୍ଣ୍ଣା ନାମ୍ନୀ ଜଣେ ପ୍ରତ୍ୟାତା ଅଗ୍ରାଜିକା ଭିକ୍ଷୁଣୀଙ୍କୁ ତାଙ୍କ କୁଟୀରରେ ଏକାକିନୀ ପାଇଁ ସେ ଧ୍ୟାନମଗ୍ନା ଥିବା ସମୟରେ ତାଙ୍କର ମାଗୁଳ-ସୁନ୍ଦ ନନ୍ଦ ଧର୍ଷଣ କରିଥିଲେ । ଶୁଣାଯାଏ ଯେ ସେଥିପାଇଁ ନନ୍ଦ 'ଅଗାଧ' ନରକରେ ପଡ଼ିଥିଲେ । (୧୪୦) ସେ ଯାହାହେଉ, ସଂଘ ମଧ୍ୟରେ ଏଭଳି ସ୍ଥଳନ କୃତରୁ ଦେଖା ଦେଉଥିଲା ଏବଂ ସାଧାରଣ ଭାବରେ ବିହାର ମାନଙ୍କରେ ଭିକ୍ଷୁସଂଘ ଲାଗି ଶୁଦ୍ଧପୂତ ଜୀବନ ନିର୍ବାହ ପାଇଁ ଏକ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ସେହି ବାତାବରଣ ଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଶୁଦ୍ଧପୂତ ଜୀବନ ଯାପନ ଲାଗି ସଦା ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ । ପୃଷ୍ଠରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଆଉ ଧର୍ମଗୁରୁ ହୋଇ କେହି ରହିଲେ ନାହିଁ ଏବଂ ଏହାର ଅର୍ଥ ସବୁ ଭିକ୍ଷୁ ସମାନ ହୋଇଗଲେ । ଏ ପ୍ରକାର ସମାନତା ଖଣି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଠିକ୍ ରହିଲା । ହୁଏତ ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ କିଛିକାଳ ଧରି ଏହା ନିଷ୍ପାପର ଭାବରେ ପାଳିତ ହୋଇଥିବ । କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କର ବୌଦ୍ଧସଂଘରେ ସ୍ଥିତି ବିଷୟକୁ ନେଇ ବିରୋଧ-କନିଷ୍ଠ ବିଚାର କରାଯାଇଥିଲା । ଏପରିକି ରହିବା ଓ ଖାଇବା ବିଷୟ ନେଇ ଏ ପ୍ରକାର ବାତ୍ତବିତ୍ୱର କରାଯାଉଥିଲା । ଭଣ୍ଡୁଳନାଳି-ଜାତକଟି (ସଂ-୫) ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ସଂଘରେ ଯୋଗଦାନ କରିବାର ବର୍ଷକୁ ବିଚାରକୁ ନେଇ ସଂପୃକ୍ତ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ରକ୍ଷିତ ଲାଗି ମୋଟା ବଗଡ଼ା ଗୁଞ୍ଜଳ କମ୍ପା ସବୁ ଗୁଞ୍ଜଳ ହିଆଯାଉଥିଲା । ଅତଏବ, ଭିକ୍ଷୁସଂଘରେ ସଂପୃକ୍ତ ଭାବରେ ସମାନତାର ଖଣି ପାଳିତ ହେଉ ନଥିଲା ବୋଲି ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଭିକ୍ଷୁମାନେ ମାଂସାହାର କରୁଥିଲେ କି ନାହିଁ ସେ ବିଷୟ ବିଚାର କରିବା ନିଷ୍ପିତ ଭାବରେ ଏକ କୌତୁହଲୋଦ୍ଦୀପକ ବିଷୟ । ସେମାନେ ଭିକ୍ଷାନୁରେ ଜୀବନ-ଧାରଣ କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ମାଂସ ମିଶ୍ରିତ ଖାଦ୍ୟ ଭରଣସ୍ଥ ମାନଙ୍କର ଖାଦ୍ୟ ତାଲିକାରେ ଏକ ସାଧାରଣ ଜନସ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଏଣୁ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ମାଂସ ମିଶ୍ରିତ ଅନ୍ନ

ଭିକ୍ଷା ସ୍ବରୂପ ଗ୍ରହଣ କରାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଏ ବ୍ୟବସ୍ଥାଟି ନଥିଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ହୁଏତ ଅନାହାରରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପଡୁଥାନ୍ତା; କାରଣ ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ବିହାର-ମାନଙ୍କରେ ଅନ୍ନ-ସିଦ୍ଧ କରିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ନଥିଲା । ଏଣୁ ବାସ୍ତବବାଦୀ ରୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ ଯେ ଭିକ୍ଷୁ ଗୃହପତିଙ୍କଠାରୁ ମାଂସ ମିଶ୍ରିତ ଅନ୍ନ ଭିକ୍ଷା ସ୍ବରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ କିଛି ଦୋଷ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଯେପରି ସେ (ଗୃହପତି) କୌଣସି ଜୀବବଧ ନ କରନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ଦୃଷ୍ଟି ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଯଦି ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଜୀବବଧ କରାଯାଏ, ତେବେ ସେ ଜୀବହତ୍ୟା ଦୋଷରେ ଭୀଷୀଦାର ହେବେ ଏବଂ ଶୀଳଲଂଘନ ଲାଗି ଦଣ୍ଡିତ ହେବେ । ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ସହିତ ଏହି ମାଂସ-ଭକ୍ଷଣ ଓ ଆଉ କେତେକ ବିଷୟ ନେଇ ମନୋମାଳିନ୍ୟ ହୋଇଥିଲା, ଯାହାଫଳରେ କି ସେ ବୌଦ୍ଧସଂଘ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନିଜର ଏକ ଧର୍ମ-ସଂପ୍ରଦାୟ ଗଢ଼ିଥିଲେ । ଦେବଦତ୍ତ ଗୁହଁଥିଲେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଆଦୌ ମାଛମାଂସ ନ ଖାଆନ୍ତୁ; କିନ୍ତୁ ରୁଦ୍ଧଦେବ ଉପରୋକ୍ତ କାରଣମାନଙ୍କ ହେତୁ ତାହା ଗ୍ରହଣ କଲେ ନାହିଁ । (୧୪୧) ରୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ବୟଂ ଜଣେ ଉପାସକଙ୍କର ଆଦିତ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରି ମାଂସମିଶ୍ରିତ ଅନ୍ନ ଖାଇଥିବାର କଥା ତେଲୋବାଦ ଜାତକରେ (ସଂ-୨୪୭) ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଶ୍ରୀ-ଜାତକରେ (ସଂ-୨୮୪) ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁ ବଣ-କୁକୁଡାର ମାଂସ ଖାଇଥିବାର ଓ ରୋମକ-ଜାତକରେ (ସଂ-୨୭୭) ଆଉ ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁ ପାରମାଂସ ଖାଇଥିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମିଳେ । ରୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ବୟଂ ଶୁକରମାର୍ଦ୍ଦବ (ଦୁସୁର ମାଂସର କଅଁଳିଆ ସୁନ୍ଦରୀ) ତାଙ୍କର ଜଣେ ଉପାସକ ରୁଦ୍ଧଦେବ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ବନିତ ଅବସ୍ଥାର ରେଗରେ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇ କୁଶୀନାରୀର ପାଦାଠାରେ ତାଙ୍କର ମହାନିର୍ବାଣ ଦର୍ଶିଥିବାର କଥା ଆମେ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଏହିସବୁ ଆଲୋଚନାରୁ ତେଣୁ ଜଣାପଡୁଛି ଯେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ମାଛମାଂସ ଖାଉଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଏପ୍ରକାର ଆହାରକୁ ଉପରୋକ୍ତ ମତେ ସୀମିତ ଓ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରି ରଖାଯାଇଥିଲା ।

ଉପସଂହାର ସ୍ବରୂପ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ସାଧାରଣ ଭାବରେ ବୁଝିଲ ଭଳି ଜାତକଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଯେ ପାତ୍ରିମୁଲଭ ଉପଦେଶାବଳୀ ଓ ଭିକ୍ଷୁମୁଲଭ ଶୀଳାସୁକ ବାଣୀଦ୍ବାରା ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ, ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଏଥିରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁଷ୍ ବୌଦ୍ଧକାଳୀନ ଭାରତର ସାମାଜିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ, ରାଜନୈତିକ, ଅର୍ଥନୈତିକ ତଥା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଇତିହାସର ଏକ ସାମଗ୍ରିକ ନିଜ୍ଜକ ଛବି ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ । ସେ ସମୟର ବ୍ୟସ୍ତାର ଭାବ ସମାଜରେ ଯେଉଁ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅବସ୍ଥା ଦର୍ଶିଥିଲା ଏବଂ ସେହି ଅବସ୍ଥାର ଭୟସ୍ବରୁ ଉପରେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଯେଉଁ ନୂତନ ରୂପ, ନୂତନ ପରିଚୟ ନେଇ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା, ତାହାର ଦ୍ବାରକୁ ସମ୍ପାଦକ ଭାବରେ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ କରିବାକୁ ହେଲେ ଜାତକଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଯେ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ଭାବେ ସହାୟକ ହେବେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଟିପ୍ପଣୀ

୧- A. L. Basham. : The wonder that was India.

Rupa & Co (Reprint 1985) : p. 269.

୨- ଅଙ୍ଗୁତର ନିକାୟରେ ଏହି ୧୬ଟି ମହାଜନପଦ ଏହିପରି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛନ୍ତି :

ଅଙ୍ଗାନଂ ମଗଧାନଂ କାର୍ଯ୍ୟାନଂ କୋସଳାନଂ
ବଲ୍ଲୀନଂ ମଲ୍ଲାନଂ ଚେତନଂ ବଂସାନଂ କୁରୁନଂ
ପଞ୍ଚାଳନଂ, ମଞ୍ଜାନଂ, ସୁରସେନାନଂ, ଅସ୍ସକାନଂ,
ଅବନ୍ତୀନଂ, ଗନ୍ଧାରୀନଂ, କଂମ୍ବୋଜାନଂ ।

ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ, ଅଙ୍ଗ, ମଗଧ, କାଶୀ, କୋଶଳ, ବଲ୍ଲୀ, ମଲ୍ଲ, ଚେତ, ବଂଶ, କୁରୁ, ପାଞ୍ଚାଳ, ମଞ୍ଜୁ, ସୁରସେନ, ଅସ୍ସକ, ଅବନ୍ତୀ, ଗନ୍ଧାର ଓ କଂବୋଜ ।

ଏହି ତାଲିକାରୁ ଜଣାଯିବ ଯେ ଏହି ନାଁଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି ଦେଶର ନାଁ ନୁହେଁ । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛନ୍ତି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗୋଷ୍ଠୀଲୋକଙ୍କର ନାଁ । ଅତିଏବ ଏହି ତାଲିକାଟି ତିଆରି କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଆଗରେ 'ରାଜ୍ୟର ଭୌଗୋଳିକ ସୀମାରେଖା ଟାଣିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ନ ଥିଲା । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ବସନ୍ତ ଅନୁଯାୟୀ ଦକ୍ଷିଣ ସୀମାରେଖା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ।

୩ ଏ ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି :—

To this can be added a fourth awakening, which may be reckoned as existent with the period of intensive research on Buddhism in the past one hundred years. See 2500 years of Buddhism : Publication Division, Government of India : (3rd Reprint 1971) p. 233.

୪- ଏହି ବୌଦ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଛନ୍ତି ପ୍ରଫେସର ଏଚ୍. ମାକ୍‌ସମୁଲର (୧୮୭୩-୧୯୦୦), ଲୁଇସ୍. ଡି. ଲ. ଭ୍ୟାଲି. ପୁସିନ୍ (୧୮୭୯-୧୯୩୯), ହେର-ମ୍ୟାନ୍ ଓଲଡେନ୍‌ବର୍ଗ (୧୮୫୫-୧୯୨୦), ଡି. ଡବ୍ଲ୍ୟୁ ରାଇସ୍ ଡାଉଡସ (୧୮୫୩-୧୯୨୨), ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲୀଲ ମିତ୍ର (୧୮୬୪-୧୮୯୧), ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ (୧୮୫୩-୧୯୩୧), ଧର୍ମାନନ୍ଦ କୋସାୟୀ (୧୮୭୧-୧୯୫୭) ଏବଂ ଅନ୍ୟମାନେ ।

୫- ବାସମ୍ କହୁଛନ୍ତି :—

The main inspiration of the Kalki may have come from Buddhism, which taught the coming of 'Maitreya Budha' long before the Vaisnavites devised the Kalki.

See A. L. Basham : op. cit ; p. 309 :

୭- 'ଅଭିଷେକ' ଅବସ୍ଥା ଅର୍ଥ ହେଲା ଜାତିଦୂର ଭବ । ବୁଦ୍ଧ କେବଳ ତାଙ୍କ ନିଜର ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମ-ବୃତ୍ତାନ୍ତମାନ ଜାଣି ପାରିଥିଲେ । ଏଣୁ ତାଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଥିଲା 'ଅଭିଷେକ' ବା ପରମ ଜ୍ଞାନ ।

୭- ବୈଶାଳୀର ଜେତ ନାମକ ଜଣେ ରାଜବଂଶୀୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଶ୍ରାବସ୍ଥୀ ନିକଟରେ ଉଦ୍ୟାନଟିଏ ଥିଲା । ତା'ର ନାଁ ହେଉଛି ଜେତବନ । ଶ୍ରାବସ୍ଥୀର ଅନାଥପିଣ୍ଡିତ ନାମକ ଜଣେ ଧନୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ଏ ଉଦ୍ୟାନଟିକୁ ଜେତକଠାରୁ କିଣି ବୌଦ୍ଧସାଧୁଙ୍କୁ ଦାନ କରିଥିଲେ । ସେଠାରେ ଯେଉଁ ସଂଘାସନ ବା ବିହାରଟି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ତାହାର ନାଁ ହେଉଛି ଜେତବନ ବିହାର । ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ବାହାବୁଡ଼ ସ୍ଥଳରେ ଅନାଦିପିଣ୍ଡିତଙ୍କର ବୌଦ୍ଧସାଧୁଙ୍କୁ ଜେତବନ ବିହାର ସମର୍ପଣର ଚନ୍ଦ୍ର (ଖ୍ରୀ : ପୂ ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀ) ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି ବୁଦ୍ଧାନୁରାଗୀ ମଗଧ ସମ୍ରାଟ ବିମ୍ବିସାର ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ପାଖରେ ରଖାଇ ତାଙ୍କ ପାଖରୁ ବୁଦ୍ଧବାଣୀର ରସାସ୍ବାଦନ କରିବାଲାଗି ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ରାଜଗୃହ ଉପକଣ୍ଠରେ ଗୋଟିଏ ବେଣୁବନ (ବାଉଁଶ-ବଣ) ବୌଦ୍ଧସାଧୁଙ୍କୁ ଦାନ କରିଥିଲେ । ସେଠି ଯେଉଁ ବିହାରଟି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇଥିଲା, ତାହାର ନାମ ହେଉଛି ବେଣୁବନ ବିହାର । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ବିକାଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ଦୁଇଟି ବିହାର ଯଥେଷ୍ଟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ସମସାମୟିକ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ବହୁବାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି ।

୮- 2500 Years of Buddhism : p. 216

୯- ଶ୍ଵେତକେତୁ ଜାତକ (ସଂଖ୍ୟା ୩୭୭) : ସମବ୍ୟାଧାନ ।

୧୦-ସୁରେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଶତପଥୀ—"ବୌଦ୍ଧଜାତକ : ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ"

ସମାଜ, ଗୋପବନ୍ଧୁ ଶ୍ରୀକଟକ (୧୯୮୭) : ପୃ-୨୧ ।

୧୧- ଲକ୍ଷଣ-ଜାତକ (ସଂଖ୍ୟା ୧୧)

୧୨-ଦୀପନକାୟ : ୨ ।

୧୩- ବୁଦ୍ଧଙ୍କଠାରୁ ଅଶୋକଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ସମୟାନୁକ୍ରମରେ ବିଭିନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ସେହି ଭାବରେ ତାହାକୁ ନିମ୍ନମତେ ସଜ୍ଜିତ କରିଛନ୍ତି :—

1) The simple statements of Buddhist doctrine now found, in identical words, in paragraphs or verses recurring in all the books.

2) Episodes found in identical words, in two or more of the existing books.

3) The Silas, the Parayana, the Octades, the Patimokhya.

4) The Digha, Majhima, Anguttara and Samyutta Nikayas.

5) The Sutta Nipata, the Thera and Theri-Gathas, the Udanas and the Khuddaka Patha.

6) The Sutta Vibhanga and the Khandakas.

7) The Jatakas and the Dhammapadas.

8) The Nidesa, the Itivuttakas and the Patisambhida.

9) The Peta and Viman Vatthus, the Apadanas, the Chariya Pitaka and the Budha Vamsa.

10) The Abhidhamma books, the last of which is the Katha Vathu, and the earliest probably in Puggala Pannati.

See T. W. Rhys Davids : Buddhist India :

Motilal Banarasidass (1981 Reprint) : p. 188.

୧୪. କୁମାର ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପଞ୍ଚ ଶ୍ରମାନ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ :

The Jatakas in their final form were not completed before the 5th century A. D. However, the stories so preserved, we have every reason to believe, follow an old tradition handed down from atleast the 3rd - century B.C. See A. K. Coomarswamy : Budha and the Gospel of Buddhism : Munshiram Manoharlal (1985) p. 226.

୧୫. Aryasura's Jatakamala : (Ed)' Hendrik Kern (1891) Preface : p. viii.

୧୭. T. W. Rhys Davids : op. cit. p. 209.
 ୧୭. Georg Buhler : Indian Studies no-5 (Vienna 1895)
 ୧୮. ବୁଦ୍ଧସ୍ମୃତ କାବଳ (ସଂଖ୍ୟା ୩୧) ।
 ୧୯. A. L. Basham : op. cit. p-350.
 ୨୦. T. W. Rhys Davids : op. cit : p. 201.
 ୨୧. ଭିଶାନ୍ତରାୟ ଘୋଷ : କାବଳ (୧ମ ଶ୍ରେ) (ବଙ୍ଗାଳୁବାଦ) ଉପ-
 ଚମତ୍ତିକା : ପୃ-୨ ।
 ୨୨. ବାସମ୍ଙ୍କ ନମ୍ବୋକ୍ତ ପଞ୍ଚୁ ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ :

“These (Jataka stories) were translated into Pali and no doubt considerably altered and expanded by the great doctor Budhaghosa, who worked in Ceylone in the 5th century A. D. The original commentaries have completely vanished and some have doubted whether they ever existed, but it is certain that Budhaghosa had access to many early traditions not recorded elsewhere.”

See A. L. Basham : op. cit. P-268.

୨୩. T. W. Rhys Davids : Buddhist Birth Stories :
 P. lxiii. Also the note in Dialogues of the Budha. i.17
 ୨୪. A. L. Basham, op. cit. P. 289.
 ୨୫. The Cultural Heritage of India (Vol I) : The
 Ramkrishna Mission Institute of Culture, Calcutta :
 1982 Reprint : p p. 389-390.
 ୨୬. ଅଙ୍ଗୁତର ନିକାୟକୁ ଭିତ୍ତି କରି ରାଜସ୍ବ ଡାକ୍ତରସ୍ ନମ୍ବଲିଖିତ ଆଉ ୭ଟି
 ସଂପ୍ରଦାୟ ସ୍ବକାର ମତ ଦିଅନ୍ତୁ—
 ୧-ମୁଣ୍ଡସାବକା
 ୨-କଟିଳକା (ଏମାନେ ମୁଣ୍ଡରେ ବେଣୀ ବାନ୍ଧିଥାନ୍ତୁ) ।
 ୩-ମରଦକା—ମରଦକ ନାମକ ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଧହୁଏ ଏହାର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ।
 ୪-ତେଦନ୍ଦକା—ଏମାନେ ହିନ୍ଦୁ ଶିବ ବା ତନ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚି ବାଡ଼ି ଧରିଥାନ୍ତୁ ।
 ୫-ଅବିରୁଦ୍ଧକା—ଏମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ କିଛି ଜଣାନାହିଁ ।
 ୬-ଗୋତମକା—ଏମାନେ ହେଲେ ଗୋତମଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଉଭୟ ବୁଦ୍ଧ ଓ

ଦେବଦତ୍ତ ‘ଗୋତମ’ ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତ । ଏଣୁ ସେମାନେ ଉଭୟ ଗୋତମ ।
ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପ୍ରତିପତ୍ନୀ ହୁଏତ ଦେବଦତ୍ତ ଯେଉଁ ସଂପ୍ରଦାୟଟି ଗଢ଼ିଥିଲେ
ଏମାନେ ବୋଧହୁଏ ତାହାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ।

୭-ଦେବଧର୍ମି କା—ଦେବଧର୍ମକୁ ଅନୁସରଣ କରୁଥିବା ଗୋଷ୍ଠୀ । ଏହାର ଅର୍ଥ
ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ଏମାନଙ୍କୁ ସମାଲୋଚନା କରି ଦେବଧର୍ମ-ଜାତକରେ (ସଂ-୭)
ପ୍ରକୃତ ଦେବଧର୍ମ କଣ ସେ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ।

See Rhys David : op. cit. pp. 145-146.

୨୭. ବଳଦେବ ଉପାଧୟ : ଭରଣୟ ଦର୍ଶନ (ଉତ୍କଳ ଅନୁବାଦ) ପୃ ୮୮ ।

୨୮. ପୂର୍ଣ୍ଣ କାଶ୍ୟପ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ଦେଇଥିବା ଧର୍ମୋପଦେଶକୁ ରାଜସ୍ୱ ଡାକିଦିଅ
ନମ୍ନମତେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି:—

“To him who acts or causes another to act,
mutilates or causes another to mutilate, punishes
or causes another to punish or causes grief or
torments, troubles or causes another to trouble,
kills other creatures, takes what is not given,
breaks into houses, commits dacoity or robbery
or tells lies, to him thus acting, there is no guilt.
In giving alms, in offering sacrifices, in self-
mastery, in control of senses, and in speaking
the truth, there is neither merit nor increase of
merit” See Rhys Davids : Dialogues of the Budha :
(Sacred Books of the Buddhists) Vol-I : pp-69-70.

୨୯. ସୁମଙ୍ଗଳ ବିଳାସିନୀ ପୃ-୧୪୪ ।

୩୦. ପାଣିନି : ମହାଭାଷ୍ୟ : ୭-୧-୧୫୪ ।

୩୧. ବେଶୀମାଧବ ବରୁଆ : ଆଜ୍ଞାବିଜ୍ଞ : ପୃ-୭୦ ।

୩୨. ନକ୍ଷତ୍ର-ଜାତକ (ସଂଖ୍ୟା-୪୯) ।

୩୩. ଚକ୍ରା ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବିଷୟରେ ଅଧିକ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ଦେଖନ୍ତୁ—ଭିଶ୍ମାନନ୍ଦ
ଦ୍ଵାରା : ଜାତକ (୧ମ ଭାଗ)-ପରଶିଷ୍ଟ ପୃ-୨୮ ।

୩୪. Cultural History of India, Vol I : P. 397.

୩୫. ସାମନ୍ତଫଳ-ସ୍ମୃତି : ୩୧ ।

୩୬. ସ୍ଵଦର୍ଶନ ସଂଗ୍ରହ : ପୃ ୧୪ ।

୩୭. ପଞ୍ଚଶୀଳ ହେଲା :

୧-ଜୀବହତ୍ୟାରୁ ବିରତି

୨-ଚୌର୍ଯ୍ୟରୁ ବିରତି

୩-କାର୍ଯ୍ୟରେ ମିଥ୍ୟାଚରଣରୁ ବିରତି

୪-ମୃତ୍ୟୁବାଦରୁ ବା ମିଥ୍ୟାଭାଷଣରୁ ବିରତି

୫-ସୁରାପାନରୁ ବିରତି

ଅଷ୍ଟଶୀଳ ହେଲା :

୧-ଜୀବହତ୍ୟାରୁ ବିରତି

୨-ଚୌର୍ଯ୍ୟରୁ ବିରତି

୩-ଅବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟରୁ ବିରତି

୪-ମୃତ୍ୟୁବାଦ ବା ମିଥ୍ୟାଭାଷଣରୁ ବିରତି

୫-ସୁରାପାନରୁ ବିରତି

୬-ଅସମୟ ଭୋଜନରୁ ବିରତି

୭-ନୃତ୍ୟାଦି ଦର୍ଶନ ଓ ମାଲ୍ୟଗନ୍ଧାନୁଲେପନରୁ ବିରତି

୮-ଉଚ୍ଚାସନ ଓ ମହାର୍ଦ୍ଦାସନରେ ଶୟନରୁ ବିରତି

‘ଦଶଶୀଳ’ ଅର୍ଥରେ ଉପରେକ୍ତ ଅଷ୍ଟଶୀଳ ସହତ ‘ଅର୍ଥଦାନ ଗ୍ରହଣରୁ ବିରତି’ ଯୋଗ ହେବ ଏବଂ ନୃତ୍ୟାଦି ଦର୍ଶନରୁ ବିରତି ଓ ମାଲ୍ୟଗନ୍ଧାନୁଲେପନରୁ ବିରତି’ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଶୀଳ ହେବ ।

ମାସର ଗୁରୁ ଦିନ, ପୂର୍ଣ୍ଣିମା, କୃଷ୍ଣା ଅଷ୍ଟମୀ, ଅମାବାସ୍ୟା ଓ ଶୁକ୍ଳା ଅଷ୍ଟମୀ ଉପୋସଥ ଦିନ ଲାଗି ଧାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ଦିନମାନଙ୍କରେ ବୌଦ୍ଧ ଉପାସକ ମାନେ ବିହାରରେ ଏକଜୁଟ ହୋଇ ସମସ୍ତଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ଅଷ୍ଟଶୀଳ ପାଳନ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ଯେ ଶୀଳଭଂଗ କରିଥାଆନ୍ତି ତାଙ୍କୁ ଏ କଥା ସଙ୍ଗେ ସମକ୍ଷରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ସେଥିପାଇଁ ଅନୁତାପ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ସେଥିରେ ସେ ପାପର ସ୍ଥାଳନ ହୋଇଥାଏ । ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ଲାଗି ମଧ୍ୟ ଏହି ମାତ୍ର ପ୍ରୟୁଜ୍ୟ । ଗୁରୁତର ଶୀଳଭଙ୍ଗ ଅଭିଯୋଗରେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ସଂଘରୁ ବିତାଡ଼ନର ଦଣ୍ଡ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ ।

୩୮. ସୁନାମୁଣ୍ଡା-ଜାତକ (ସଂଖ୍ୟା-୭୫) : ପ୍ରଘୁସ୍ତନ୍ନ ବସୁ ।

୩୯. A. K. Coomarswamy : op. cit. pp. 83-84.

୪୦-ଏହି ଗୁରୁ ସତ୍ୟ ବିଷୟରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଛନ୍ତି :-

ଚକ୍ରର ଆଶିଷ ସଜାନ୍—ଦୁଃଖ ଆଶିଷହତ, ଦୁଃଖ-ସମୁଦୟେ। ଆଶିଷହତ, ଦୁଃଖନରୋଧେ ଆଶିଷହତ, ଦୁଃଖନରୋଧଗାମିନୀ ପତିପଦା ଆଶିଷହତମ୍ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ଗୁରୋଟି ଆଶିଷହତ୍ୟ ଅଛି ; ଦୁଃଖ ହେଉଛି ଆଶିଷହତ୍ୟ, ଦୁଃଖର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଉଛି ଆଶିଷହତ୍ୟ, ଦୁଃଖ ନରୋଧ ହେଉଛି ଆଶିଷହତ୍ୟ, ଦୁଃଖ ନରୋଧର ମାର୍ଗ ହେଉଛି ଆଶିଷହତ୍ୟ ।

ଦେଖନ୍ତୁ ଦାସନକାୟ, ୨-୩୦୪ ।

୪୯. ବିଶୁଦ୍ଧି ମାର୍ଗ : ୧୭ ।

୪୨. ଅମଳାଳମନ୍ତ-କାତକ (ସଂଖ୍ୟା-୭୯)

ସ୍ତୋତ୍ରାପତ୍ତି (ପାଲି-ସୋତାପତ୍ତି) ଫଳର ଅର୍ଥ ହେଲା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ‘ଉପଦେଶ’ ସମୁଦ୍ଧର ସ୍ତୋତ୍ରରେ ଭାସି ଭାସି ଯାଇ ତା’ର ସୁଫଳ ସ୍ବରୂପ ନିର୍ବାଣ ତତ୍ତ୍ୱ ପାଇବା । ଗୀତାରେ ଭଗବାନ ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି, “ସର୍ବଧର୍ମାନ୍ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ମାମେକଂ ଶରଣଂ ବ୍ରଜ ।” ଅର୍ଥାତ୍ ତୁମେ ସବୁ ଧର୍ମକୁ ଛାଡ଼ି ଏକ ମାତ୍ର ମୋର ଶରଣ ନିଅ । ଭକ୍ତ ସାମଗ୍ରିକ ଭାବରେ ଭଗବାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଆତ୍ମ ସମର୍ପଣ କଲେ ସେ ମାନବ-ଜୀବନର ଚରମ କାମ୍ୟ ମୁକ୍ତି ପାଇ ପାରବ । ଏହି ଚିନ୍ତାଧାରା ସହଜ ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଚାରକ ‘ସ୍ତୋତ୍ରାପତ୍ତି ମାର୍ଗ’ ଓ ‘ସ୍ତୋତ୍ରାପତ୍ତି ଫଳ’ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଯଥେଷ୍ଟ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଅଛି ।

୪୩. ସର୍ବଦର୍ଶନସଂଗ୍ରହ ମନୁସ୍ମୃତି ଉଦ୍ଧୃତାଂଶ : ପୃ-୧୧ ।

୪୪. ସର୍ବଦର୍ଶନସଂଗ୍ରହ : ପୃ-୧୩ ।

୪୫. ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଯୋନରେ ସେମାନଙ୍କ ନାମପାଖରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥର ପାଇଁ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା କଥା ଜାତକ ଗଳ୍ପମାନଙ୍କରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

କ୍ରମିକ ସଂଖ୍ୟା	ଯୋନର ନାମ	କେତେଥର ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ
୧-	ରାଜା	୮୫
୨-	ରାଷ୍ଟ୍ର	୮୩
୩-	ବୃକ୍ଷଦେବତା	୫୩
୪-	ଆରାଧ୍ୟ	୩୭
୫-	ମନ୍ତ୍ରୀ	୩୪
୬-	ବ୍ରାହ୍ମଣ	୨୪
୭-	ରାଜପୁତ୍ର	୨୪
୮-	ଜମିମାଲିକ	୨୩

କ୍ରମିକ ସଂଖ୍ୟା	ଯୋଜର ନାମ	କେଜେପର ଜମିନେଇଥିଲେ
୯-	ପଣ୍ଡିତ	୨୨
୧୦-	ଶକ୍ତ ବା ଇନ୍ଦ୍ର	୨୦
୧୧-	ମାଙ୍କଡ଼	୨୧
୧୨-	ଶେଷ୍ଠୀ	୧୩
୧୩-	ମୃଗ	୧୧
୧୪-	ସିଂହ	୧୦
୧୫-	ରାଜହଂସ	୮
୧୬-	ବଜର	୭
୧୭-	ହାତୀ	୭
୧୮-	କୁକୁଡ଼ା	୫
୧୯-	ରାକର	୭
୨୦-	ଶାରୁଣୀ	୭
୨୧-	ଘୋଡ଼ା	୪
୨୨-	ଗୋରୁ	୪
୨୩-	ବ୍ରହ୍ମା	୪
୨୪-	ମୟୂର	୪
୨୫-	ସାପ	୪
୨୬-	କୁମ୍ଭାର	୩
୨୭-	କମାର	୪
୨୮-	ନୀରଜାଦର ଲୋକ	୩
୨୯-	ଗୋଧୂ	୩
୩୦-	ମାଛ	୨
୩୧-	ହାତୀ-ମାଡ଼ୁଳୁ	୨
୩୨-	ମୂଷା	୨
୩୩-	ବିଲୁଆ	୨
୩୪-	କୁଆ	୨
୩୫-	କାଠହଣା ଚଢ଼େଇ	୨
୩୬-	ଗୋରୁ	୨
୩୭-	ଦୁଷ୍ଟର	୨
୩୮-	କୁକୁର	୧

୩୯-	ବିଷକୌତ୍ୟ	୧
୪୦-	ଧୂତ୍ତି	୧
୪୧-	ବଢ଼େଇ	୧

ସ୍ବମୋକ୍ଷ ୫୪୯

୪୭. ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୁରୁଷେୟ ଯେଉଁ ୨୪ ଜଣ ବୁଦ୍ଧ ଯାଇଛନ୍ତି ସେମାନେ ହେଲେ
ପାପଙ୍କର, କୌଣ୍ଡିନ୍ୟ, ମଙ୍ଗଳ, ସୁମନା, ରେବତ, ଶୋଭିତ, ଅନବଦର୍ଶୀ,
ପଦ୍ମ, ନାରଦ, ପଦ୍ମୋତ୍ତର, ସୁମେଧା, ସୁଜାତ, ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀ, ଅର୍ଥଦର୍ଶୀ, ଧର୍ମଦର୍ଶୀ,
ସିଦ୍ଧାର୍ଥ, ଦିପ୍ୟ, ପୁଷ୍ୟ, ବିପସ୍ୟସୀ (ବିଦର୍ଶୀ), ଶିଖୀ, ବିଶ୍ବତ୍ସ, ହକୁଚ୍ଛନ୍ଦ,
କୋଶାଗମନ ଓ କାଶ୍ୟପ ।

୪୭. A. L. Basham : op. cit. pp-277.

୪୭-କ. ଏଇ ଅବସ୍ଥାକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଯାଇ ରାଧାକୃଷ୍ଣନ୍ ନିମ୍ନମତେ
କହିଛନ୍ତି :

“When all the jivas attain liberation, the world
with the liberated souls and Iswara, lapses into
the Absolute, where there is neither subject nor
object, neither world nor God. But so long as some
souls are unredeemed, even the liberated are in the
world, which is governed by Iswara, though filled by
the spirit of oneness of all, and fulfil their redemp-
tive functions.

The Cultural Heritage of India, Vol I : Intro-
duction by S. Radhakrishnan : p-xxxv.

୪୮. ବ୍ରହ୍ମଧର ସୂତ୍ରରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଛନ୍ତି—

“I take upon myself the deeds of all beings even of
those in hells, in other words, in the realms of
punishment. I take their sufferings upon me. I bear
it. I do not draw back from it. I do not trouble at it.
I have no fear of it”,

ଦେଶନ୍ତୁ : ଶାନ୍ତିଦେବ : ଶିକ୍ଷା ସମୁଦୟ : ବ୍ରହ୍ମଧର ସୂତ୍ରର ଉକ୍ତିତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ :
(ଇଂରାଜୀ ଅନୁବାଦ) ବେଣ୍ଟଲ୍ ଓ ରାଉସ୍ ପୃ-୨୫୭ ।

୪୯. ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୃଗ-ଜାତକ (ସଂଖ୍ୟା-୧୨)

୫୦. ସୁଭୁଦ୍ଧପାତ । ୧୪୩ ।

୫୧. ....Early Buddhist Philosophy (1985) : p 20.

୫୨. ସୁରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଶତପଥୀ : ବୌଦ୍ଧ ଜାତକ : ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ : ସମାଜ,
ଗୋପବନ୍ଧୁ ଶ୍ରୀକ ସଂଖ୍ୟା-୧୯୮୭ : ପୃ-୨୧ ।

୫୩. Rhys Davids : op. cit. p-24.

୫୪. ଲେଖକ-ଜାତକ (ସଂଖ୍ୟା-୪୯)

୫୫. ବିନୟପିଟକ : ୧/୩୪୨ ।

୫୬. ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବଦ୍ ଗୀତା : ୪ : ୧୩ ।

୫୭. ଅଯାଚିତ ଭକ୍ତ-ଜାତକ (ସଂଖ୍ୟା-୧୯)

୫୮. ରୁକ୍ଷନନ୍ଦକ ଜାତକ (ସଂଖ୍ୟା-୨୧୨)

୫୯. ଦୁର୍ଜ୍ଜେୟ-ଜାତକ (ସଂ-୨୪) ଓ ଅନଭିରତି-ଜାତକ (ସଂ-୭୫)

୬୦. ମହାଭାରତ : ଆଦିପର୍ବ ।

୬୧. ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମମାର୍ଗୀ ମାନଙ୍କର ଅଭିଯୋଗ ହେଲା :

“One of the charges against Budha by the Brahmanas was that he broke this salutary convention and took to the life of a mendicant though born as a Khyatriya”

See : The Cultural Heritage of India : op. cit. p-587.

୬୨. ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବଦ୍ ଗୀତା : ୨ : ୪୯ ।

୬୩. ଧର୍ମପଦ : ୨୨୩ ।

୬୪. ମହାଭାରତ : ଭଦ୍ରେ୍ୟୋଗପର୍ବ : ୩୦ : ୫୮

୬୫. ସୁରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଶତପଥୀ : ବାସବଦତ୍ତ : ପୀଠିକା : ପୃ ୪୭-୪୮ ।

୬୬. Rhys Davids : op. cit. p. 183.

୬୭. ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ : ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ (୧ମ ଖଣ୍ଡ) ପୃ ୧୯୦ ।

୬୮. ରାମାୟଣ : ଅଯୋଧ୍ୟା କାଣ୍ଡ : ୧୦୯/୩୪

୬୯. ଜଳନ୍ଧର ଦେବ : ଜଳନ୍ଧର ଦେବ ରଚନାବଳୀ :

ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ : (୧୯୮୭) ପୃ ୧୧୮ ।

୭୦. ଇଶାନଚନ୍ଦ୍ର ପୋଷ ନିମ୍ନମତେ ଜାତକ ଗଳ୍ପ ଓ ଇଶିୟଙ୍କ ଗଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ
ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଇଛନ୍ତି :—

କମ୍ପିକ ସଂଖ୍ୟା

କାଳକାଳ

ଦିଗ୍‌ମ୍ବର ଗଳ୍ପ

୧- ମୂଷିକ-କାଳକ (ସଂ-୧୩୦) The Ox and the Calf.

୨- ନୃତ୍ୟ-କାଳକ (ସଂ-୩୨) The Joy and the Peacock.

୩- ମଣିକ-କାଳକ (ସଂ-୪୪) The Bald man and the Fly.

୪- ସୁନାହଂସ-କାଳକ (ସଂ-୧୩୭) The Goose with Golden Eggs.

୫- ସିଂହଚର୍ମ-କାଳକ (ସଂ-୧୮୯) The Ass in Lion's skin.

୬ କଇଁଚ-କାଳକ (ସଂ-୨୧୫) The Eagle and the Tortoise.

୭- କାମୁ-କାଳକ (ସଂ-୨୯୪) The Crow and the Fox.

୮- ଜବ୍‌ଗୁନ-କାଳକ (ସଂ-୩୦୮) The Wolf and the Crane.

୯- ଚୁଲ୍ଲିଧନୁର୍ଗ୍ରାହ-କାଳକ (୩୭୪) The Dog and the Shadow.

୧୦-କୁକୁଡ଼ା-କାଳକ (ସଂ-୩୮୩) The Fox, the Cock and the Dog.

୧୧-ସିଂହ-କାଳକ (ସଂ-୪୨୭) The Wolf and the Lamb.

ଦେଖନ୍ତୁ ଉପାଦାନରୁ ଘୋଷ : କାଳକ, ବଙ୍ଗାଲୁବାଦ (୧ମ ଭାଗ)

ଉପକମ୍ପିକା : ପୃ ୧୯ ।

୭୧. ଲେଖକ-କାଳକ (ସଂ-୪୧) ।

୭୨. Studies in Buddhism : J. Maxmuller, Monier Williams, Reginald Stephen and Robert C. Childers : Sushil Gupta (P) Ltd, Calcutta (1953), p. 78.

୭୩. ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ ଯକ୍ଷ ଓ ଯକ୍ଷିଣୀଙ୍କୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଗୁଣସ୍ତ୍ର ଓ ଗୁଣସ୍ତ୍ରୀ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଅଛି । ଏମାନେ ନରମାଂସ ଭକ୍ଷଣ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ବୌଦ୍ଧମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ‘ଅପମ୍ନକ-କାଳକ’ ସମେତ ଅନେକ କାଳକ ଗଳ୍ପରେ ଏମାନଙ୍କର ନରମାଂସ ଭକ୍ଷଣ କଥାର ଫୁଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏମାନେ ଅନେକ ସମୟରେ ଲୋକଙ୍କୁ ପ୍ରଲୋଭନ ଦେଖାଇ ପାଖକୁ ଡାକି ନେଇ ମାର ଖାଉଥିଲେ ।

୭୪. Rhys Davids : op. cit. p. 195.

୭୫. Ibid. p. 23.

୭୬. ଚୁଲ୍ଲିପଦ୍ମ-କାଳକ (ସଂ-୧୯୩) ଓ ଅସିତାଭ୍ୟୁ-କାଳକ (ସଂ-୨୩୪) ।

୭୮. ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର : ୧୭ । ୧୩ । ୧ ।

୭୯. ଏ ସଂପର୍କରେ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି :—

‘କହ୍ନୁନାଭୁବନ୍ଧୁ ନାୟ ଶ୍ରେୟାକର’; ଅର୍ଥାତ୍ ସେଥିପାଇଁ (ଏହି ରାଜପୁତ୍ର-ମାନଙ୍କୁ) ମାଆଙ୍କ ବଧୂମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ରଖାଇବା ଶ୍ରେୟସ୍କର ।

ଦେବନ୍ତ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର : ୧୭ । ୧୩ । ୭ ।

୮୦. ପାଦାଞ୍ଚଳ-କାତକ (ସଂ-୨୪୭) ।

୮୧. ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର ୧୯ । ୧୭ । ୯ ।

୮୨. ତହିଁର : ୧୭/୧୩/୧୭ ।

୮୩. Rhys Davids : op. cit. p-19.

୮୪. ମହାପରାକରାଣ ସୁତ : ୬/୨୩ ।

୮୫. ଲଳିତବିସ୍ତର : ୩/୨୩ ।

୮୬. Hita Narayan Jha : The Lichhavis : Chaukhamba Sanskrit Series (1970) : p. 79.

୮୭. କୁମାରସାମୀ ଏ ସଂପର୍କରେ ନିମ୍ନମତେ କହିଛନ୍ତି :—

They (Jatakas) give us a true picture of old Indian life of about the 5th century B. C. Apart from their literary value this fact alone makes the Jataka collection of great interest.

ଦେବନ୍ତ A. K. Coomarswamy, op. cit. p-291.

୮୮. ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଗୁଡ଼ିକ ହେଲା :—

1-A Khyatriya, a king's son apprentices himself successively, in persuance of a love affair, to a potter, a basket maker, a florist and a cook without a word being added as to loss of caste when his action becomes known.

2-Another prince resigns his share in the kingdom in favour of his sister and turns trader.

3-A third prince goes to live with a merchant and earns his living by his hands.

4-A noble takes service for a salary as an archer.

5-A brahmin takes to trade to make money to give away.

6-The other brahmins live by trade without any such excuse.

7-A brahmin takes the post of the assistant to an archer, who had been previously a weaver.

8-Brahmins live as hunters and trappers.

9-A brahmin is a wheelwright.

ଦେବନ୍ତ Rhys Davids : op. cit. p.57.

୮୯. ଥରେ ରାଜଗୃହର ରାଜପଥ ଧାରରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭିକ୍ଷାଟନ କରି ଗଲବେଳେ ପୁନଃ ଗଣ୍ଡାଲକୁ ବଡ଼ ବିରାଟ ଏକ ମଳଭଣ୍ଡ ଟେକିବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିବାର ଦେଖିଲେ । ସେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଦେଖିପାରି ସକୋଚରେ ମୁଁ ସୁମାଣ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ରାସ୍ତାକଡ଼ର କାନ୍ଥଆଡ଼କୁ ଚାଲିଯାଇ ଠିଆହେଲେ, ଯେପରିକି ତା'ର ଭାଇ ସୁଭା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ହସି ହସି ତା' ପାଖକୁ ଆସି ମଳ ଭଣ୍ଡଟିକୁ ତା' ମୁଣ୍ଡକୁ ଟେକି ଦେବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

୯୦. ଭିକ୍ଷାଦତ୍ତ ଘୋଷ : ଜାତକ(୨ୟ ଟଙ୍କା) : ଜାତକର ପୁରୁଷାଂଶୁ : ପୃ-୧୭ ।

୯୧. ଭବିଷ୍ୟ : ପୃ-୧ ।

୯୨. ମେଘାସ୍ଥି ନିସ୍ ଭରତୀୟମାନଙ୍କୁ ଯେଉଁ ସାତଟି ଜାତିରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ : ୧-ଦାର୍ଶନିକ, ୨-କୃଷକ, ୩-ପଶୁପାଳକ, ୪-ଶିଳ୍ପୀ, ୫-ସୈନିକ, ୬-ଗୃହଚର, ୭-ଅମାତ୍ୟ । ଏ ବିଭାଗ କର୍ମ ଅନୁସାରେ କରାଯାଇଥିବାର ମନେହୁଏ ।

୯୩. ଅନନ୍ତରାମ କର : କୌଟଲ୍ୟ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର—ଉତ୍କଳାନୁବାଦ (୧ମ ଭାଗ) : ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ : ପୃ-୪୯୭ ।

୯୪. ମନ୍ତ୍ର କହିଛନ୍ତି :—

ଭୂର୍ଜା ପୁଣ୍ୟ ଦାସ୍ୟ ହସ୍ତ ଏବାଧନାଃ ସ୍ମୃତାଃ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ତ୍ରୀ, ପୁର ଓ ଦାସ ଏମାନେ ଧନସ୍ଥାନ ଅଟନ୍ତି । ଆଜିକାଲି
ଭଳି ସ୍ତ୍ରୀ କିମ୍ବା ସ୍ତ୍ରୀ ପାଖରେ ସେତେବେଳେ ଲୋକମାନେ ପଇସାପତ୍ର
ରଖୁନଥିଲେ ବୋଲି ଏଥିରୁ ମନେ ହେଉଛି ।

ଦେଖନ୍ତୁ ମନୁସ୍ମୃତି : ୮୪୧୭ ।

୧୫. ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର : ୧୩ଶ ଅଧ୍ୟାୟ : ୬୫ତମ ପ୍ରକରଣ ।

୧୬. The Cultural Heritage of India (Vol I)
op. cit. p-598.

୧୭. ଗାନ୍ଧିଜୀଙ୍କ : ଅମୃତସ୍ମୃତି ପୁସ୍ତକ ।

୧୮. ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର କାବ୍ୟର ପ୍ରଶ୍ନା ଅଶ୍ୱତ୍ତ୍ୱୋଷ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ମତେ
ଆସ-ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି :—

‘ଆର୍ଯ୍ୟ-ସୁବର୍ଣ୍ଣାକ୍ଷୀ-ପୁରସ୍ୟ ସାକେତକସ୍ୟ ଭଦ୍ରପ୍ରବରସ୍ୟ ଭ୍ରାତୃଶ୍ଚରାଣାଂ
ସୋପସ୍ୟ ମହାକବେ ମହାବାଦନଃ କୃତରସ୍ତମ୍’ । ଅର୍ଥାତ୍ ସାକେତବୀର୍ଯ୍ୟ
ଆର୍ଯ୍ୟ ସୁବର୍ଣ୍ଣାକ୍ଷୀଙ୍କ ପୁର ଭଦ୍ରପ୍ରବର ମହାକବି ମହାବାଦା ଭ୍ରାତୃ ଆର୍ଯ୍ୟ
ଅଶ୍ୱତ୍ତ୍ୱୋଷଙ୍କର ଏହା ହେଉଛି କୃତି ।

୧୯. A. K. Coomarswamy, op. cit, p-158.

୧୦୦. ଅଶ୍ୱତ୍ତ୍ୱୋଷ : ବୃକଚରିତ ।

୧୦୧. ଭିଶ୍ମନରଦ୍ୱାୟୋଷ : ଜାତକ (୨ୟ ଖଣ୍ଡ) :

ବଙ୍ଗାଳୁବାଦ : ପୁରତତ୍ତ୍ୱ ପୃ-୧୯ ।

୧୦୨. J. Ferguson : Tree and Serpent Worship. : London,
1873 : p-102.

୧୦୩. Altekar, The position of Women in Hindu
Civilization : p-334.

୧୦୪. କାହାଳିଆ-ଜାତକ (ସଂ-୫୯) ଓ ପାଦକୁଶଳ ମାଣକ-ଜାତକ (ସଂ-୪୩୨)

୧୦୫. A. L. Basham op cit. p-185.

୧୦୬. ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର : ୨/୨୭ ।

୧୦୭. ଅପଷ୍ଟମ୍ବ ଧର୍ମସୂତ୍ର : ୧/୨/୭/୧୩ ।

୧୦୮. ମନୁସ୍ମୃତି : ୨/୧୯୯ ।

୧୦୯. ସେଠାରେ କୁହାଯାଇଛି “ଗୁରୁଣାମ୍ବୁଦ୍ ପିତୃତୋ ମାତୃତଶ୍ଚ” ମହାଶ୍ୱରତ :
୧୨/୧୦୯/୧୭ ।

୧୧୦. ରାଜା ନାଥ ଠାକୁର ନିମ୍ନମତେ କହିଛନ୍ତି :

“It is the forest that has nurtured the two great ancient ages of India, the Vedic and the Buddhist. As did the Vedic Rishis, Lord Budha also gave his teachings in the many woods of India. The current of civilization that flowed from its forests inundated the whole of India.”

(Quoted by R. K. Mookerji in Ancient India at p. xxxv)

୧୧୧. ମିଳିତପତ୍ରା : ୪୩୩୭ ।

୧୧୨. ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ : ୪୭।୨୧ ।

୧୧୩. ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଅଧ୍ୟକ୍ଷମାନଙ୍କର ନିଯୁକ୍ତି ଓ କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ସଂପର୍କରେ ନିମ୍ନଲିଖିତମାନ ପ୍ରଶସ୍ତ କରାଯାଇଅଛି ।

କ-ସୁବର୍ଣ୍ଣାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Gold)

ଖ-କୋଷ୍ଠାଗାରାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Storehouse)

ଗ-ପଣ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Commerce)

ଘ-କୂପ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Forest Produce)

ଙ-ଆୟୁଧାଗାରାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Armoury)

ଚ-ଭୂଳ ଓ ମାପର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Weights and Measures),

ଛ-ଶୁଳ୍ କାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Tolls)

ଜ-ସୂତ୍ରାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Weaving)

ଝ-କୃଷିକର୍ମାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Agriculture)

ଞ-ସୁରାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Wine)

ଟ-କଲ୍‌ଖାନାର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Slaughter houses)

ଠ-ଗଣିକାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Prostitutes)

ଡ-ନାବାଧ୍ୟକ୍ଷ (Superintendent of Ships)

ଡ-ଗବାୟତ (Superintendent of Cows)
 ଶ ଅଶ୍ୱାୟତ (Superintendent of Horses)
 ତ-ହସ୍ତାୟତ (Superintendent of Elephants)
 ଥ-ରଥାୟତ (Superintendent of Chariots)
 ଦ-ପଦାତ୍ମାୟତ (Superintendent of Infantry)
 ଧ-ମୁଦ୍ରାୟତ (Superintendent of Mints)
 ନ-ପଶୁଚରଣଭୂମିୟତ (Superintendent of Pasture lands)

ଦେଖନ୍ତୁ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର : ୨ୟ ପ୍ରକରଣ : ଅଧ୍ୟାୟ ୧୩ରୁ ୩୪ ।

୧୧୪. The Cultural Heritage of India, Vol II Article
 by A. D. Pusalkar, "Economic ideas of the Hindus :
 p. 657.

୧୧୫ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ଚୁକ୍ରଦେବଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଚାଶ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କ
 ବିଷୟ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଥିଲେ :

କ-ହସ୍ତୀ ଆରୋହୀ, ଝ-ପଦାତି, ଗ-ରଥଚାଳକ, ଘ-ଗରଜାଳ, (ଝରୁ ଶ)
 ସେନାବାହିନୀର ନଅ ପ୍ରକାର କର୍ମୀଗୁଣ, ଞ-ଦାସ, ଥ-ପାତକ, ଦ-ନାପିତ,
 ଧ-ସ୍ଥାନାଗାର ଚାଳକ, ନ-ଗୃହୀ, ପ-ମାଳି, ଫ-ଧୋବା, ବ-ତନ୍ତ୍ରୀ,
 ଭ-ଟୋକେଇ ଚୁଣାଳି, ମ-କୁମ୍ଭାର, ଯ-କିରୀତ ଓ ର-ହସାବରଣକ ।

ଦେଖନ୍ତୁ Rhys Davids : op. cit p. 88.

୧୧୬. କାମ-ଜାତକ (ସଂ-୪୭୭) ।

୧୧୭. ଏହି ଅଠରଟି ଶ୍ରେଣୀର ନାମ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା :—

କ-ବଡ଼େଇ, ଝ-କମାର, ଗ-ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପୀ, ଘ-ତନ୍ତୁବାୟ, ଝ-ଚମାର
 ଞ-ହାତଦାନ୍ତ କାରିଗର, ଥ-ରଙ୍ଗିଣୀ (ସୁତା ବା ଲୁଗା ରଙ୍ଗ କରିବା ଲୋକ)
 ଦ-କେଉଟ ଝି-ମାଂସ କଟାଳି ଟ-ଶିକାର ସଂଗ୍ରହକାରୀ ବାଣ୍ଟୁଆ, ଠ-ଗୃହୀ
 ଡ-ଭଣ୍ଡାରି, ଡ-ମାଳି, ଷ-ନାବିକ, ତ-ଟୋକେଇ ଚୁଣାଳି, ଥ-ଚନ୍ଦ୍ରକାର ଓ
 ଦ-ବଣିଆ ।

ଦେଖନ୍ତୁ Rhys Davids : op. cit. pp. 90-96

୧୧୮ Richard Ficke,

The Social Organisation of North-Eastern India
in Budha's time (English Translation from the
original German by Sisir Kumar Maitra) :
Chapters ix-x.

୧୧୯. A. L. Basham : op. cit, p. 506.

୧୨୦. Rhys Davids : op. cit. p. 100.

୧୨୧. A. L. Basham. op. cit. p-506.

୧୨୨. ବାସନ୍ କମ୍ପମ୍ପତେ ଓଜନ ଓ ମାପର ମାନକ ମାନଙ୍କ ପ୍ରଚଳନ ବିଷୟରେ
ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ।

(କ) ଓଜନ :

୫. ରଜ୍ଜିକା (ରଢ଼)-୧ ମାସ

୧୭ ମାସ = ୧ କର୍ଷ ବା ଜୋଲକ ବା ସୁବର୍ଣ୍ଣ

୪ କର୍ଷ = ୧ ପଲ

୧୦ ପଲ = ୧ ଧରଣ

୫-ଦୈର୍ଘ୍ୟମାପ :

୮ ଇଞ୍ଚ = ୧ ଅଙ୍ଗୁଳ (ପ୍ରାୟ ୨ ସେ.ମି)

୧୨ ଅଙ୍ଗୁଳ = ୧ ବିତସ୍ତି (୨୩ ସେ.ମି)

୨ ବିତସ୍ତି = ୧ ହସ୍ତ (ହାତ) (୪୭ ସେ. ମି) .

୫ ହସ୍ତ = ୧ ଦଣ୍ଡ ବା ଧନୁ (୧. ୮୨ ମି)

୨୦୦୦ ଧନୁ = ୧ କୋଶ (୩.୭ କି. ମି)

୪ କୋଶ = ୧ ଯୋଜନ (୧୪. ୫ କି.ମି)

(ଗ) ସମୟ ମାପ :

୧୮ ନିମିଷ = ୧ କାଷ୍ଠା (୩୫ ସେକେଣ୍ଡ)

୩୦ କାଷ୍ଠା = ୧ କଳା (୧୫ ମିନିଟ୍)

୧୫ କଳା = ୧ ନାଦିକା ବା ନାଲିକା (୨୪ ମିନିଟ୍)

୨ ନାଦିକା = ୧ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ବା ଋଣ (୪୮ ମିନିଟ୍)

୩୦ ମୁହୂର୍ତ୍ତ = ୧ ଅହୋରାତ୍ର (ଦିନରାତ୍ର ବା ୨୪ ଘଣ୍ଟା)

ଦେଖନ୍ତୁ A. L. Basham. op. cit. p-505.

୧୨୩. ସଂଯୁକ୍ତ ନିକାୟ : ୧୦୧୦-୧୦୧୩ ।

୧୨୪. ବିନୟ ପିଟକ : ୧ । ୮୧ ।

୧୨୫. ତନ୍ତ୍ରୋଦୟ, ୩ । ୪୦୧ ଓ ୩ / ୩୮୨ ।

୧୨୬. ମାଲ ସରବରାହ ଲିଗି ସାଧାରଣତଃ ବଳଦଗାଡ଼ି ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆମେ ବାହାରୁତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଖୋଜିତ ହୋଇଥିବା (ଶ୍ରୀ: ପୁ ୩ୟ ଶତାବ୍ଦୀ) ଅନାଥପିଣ୍ଡବନ୍ଧୁର ବୌଦ୍ଧସ୍ଥଳକୁ ଜେତବନ-ବହାରଟିକୁ ଦାନ କରୁଥିବା ଚନ୍ଦ୍ର କାଶିପାରୁ । ସେଥିରେ ଗୁରୁଟି ଦୃଶ୍ୟ ଖୋଜିତ ହୋଇଛି । ବାମପଟକୁ ଉଦ୍ୟାନର ଛବି ଅଛି ଯାହା ଉପରେ କି କାହାପଣ (କାର୍ଯ୍ୟପଣ) ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଅନାଥପିଣ୍ଡବନ୍ଧୁ କୋଟି କାର୍ଯ୍ୟପଣରେ ଏହାକୁ କିଣି ବିହାରୋପଯୋଗୀ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ । ସମ୍ମୁଖକୁ ଗୋଟିଏ ବଳଦଗାଡ଼ିର ଛବି ଅଛି ଯହିଁରେ କି ଏହି କାର୍ଯ୍ୟପଣରୁ ଅଣାଯାଇଥିଲା । ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଦାତା ହାତରେ ଜଳପତ୍ର ଶୁଣି କୁମ୍ଭଧର ଦାନର ସଂକଳ୍ପ କରିବା ପାଇଁ ଠିଆ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହି ଜଳ ଢାଳି ସାରିବା ପରେ ଦାନଟି ଆଇନଯିତ ହୋଇଯିବ । ଦକ୍ଷିଣ ପଟରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କୁଟୀରର ଛବି ଅଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ରହବା ଲାଗି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

୧୨୭. ଅର୍ପଣାୟ : ୨୮ଶ ଅଧ୍ୟାୟ : ୩୪ଶ ପ୍ରକରଣ ।

୧୨୮. Epigraphia Indica, vol. iv.

୧୨୯. ଲେଖକ-ଶତକ (ସଂ-୪୧), ଧର୍ମଧ୍ବଜ-କାତକ (ସଂ-୩-୪)
ସମୁଦ୍ର-ବାଣିଜ-କାତକ (ସଂ-୪୭୭) ଓ ସୁପ୍ତପାରକ-କାତକ
(ସଂ-୪୭୩) ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୩୦. Rhys Davids, op. cit. p. 104

୧୩୧. ଫେରାଗା, ୫୩୦ ।

୧୩୨. ମହାବରଣ : ୧/୧୧ ।

୧୩୩. Ferguson : The Rockcut Temples of India :
Introduction : pp. xv-xvi

୧୩୪. The Cultural Heritage of India. vol I: Editor's
preface by Nalinakhya. Dutta, p. lix.

୧୩୫. A. K. Coomarswamy, op. cit. p. 147.

୧୩୭. ଏହି ଅନୁମୋଦନ ହେଉଛି ଦିନପ୍ରକାର, ଯଥା, ଦାନାନୁମୋଦନ, ଶୀଳାନୁମୋଦନ ଓ ଭବାନୁମୋଦନ । କେହି ଦାନ କଲେ, କେହି ବା ଶୀଳଦ୍ରବ୍ୟ ପାଳନ କଲେ ଏବଂ ଆଉ କେହିବା ଧ୍ୟାନାଦି କର୍ମ କଲେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଶଂସା କରିବା ହେଉଛି ଭକ୍ଷର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଏହାକୁ ଦିନ ପ୍ରକାର ଅନୁମୋଦନ କୋଳି କୁହାଯାଏ ।

୧୩୮. ଭକ୍ଷଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ଚିନ୍ତା କରି ତାର ଅହାରତା ଓ ଅନିଷ୍ଟତା ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ ପୂର୍ବକ ତାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥାନ୍ତି; ତାକୁ କୁହାଯାଏ ‘କର୍ମସ୍ଥାନ’ । ଏହିପରି ତାଙ୍କୁ ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ସେ ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିଏ ଅନିଷ୍ଟ ବସ୍ତୁକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସାରିବା ପରେ ନିଷ୍ଠ ବସ୍ତୁ ନିର୍ବାଣର ସନ୍ଧାନ ପାଇଥାନ୍ତି ।

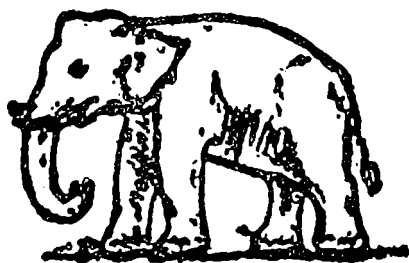
୧୩୯. ‘ବର୍ତ୍ତାବାସ’ ପରେ ଭକ୍ଷମାନେ ‘ପ୍ରବାରଣ’ ଉତ୍ସବ ପାଳନ କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ ତତ୍ପରେ ପୁଣି ଭିକ୍ଷାଟନରେ ବାହାରନ୍ତି ।

୧୪୦. ବିଶୁଦ୍ଧି ମାର୍ଗ : ୧ମ ପରିଚ୍ଛେଦ ।

୧୪୦. ଭିକ୍ଷାନଚନ୍ଦ୍ର ଘୋଷ : ଜାତକ ୧ମ ଭାଗ (ବଙ୍ଗାନୁବାଦ) ପୃ-୨୮୦ ।

୧୪୧. ଲକ୍ଷଣ-ଜାତକ (୧୦-୧୧) ।

ଅପନ୍ନକ ବର୍ଗ

୧-ଅପଲବ୍ଧ-ଜାତକ

[ଉଗ୍ରବାନ ବୁଦ୍ଧ ଶ୍ରାବସ୍ଥୀ ନଗର ନିକଟସ୍ଥ ଜେତବନ-ମହାବିହାରରେ ରହୁଥିବା ସମୟରେ ‘ଧୂବ-ସତ୍ୟ’ ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ ପାଇଁ ନିମ୍ନଲିଖିତ କଥାମାନ କହିଥିଲେ । ସେହି ଉପଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଏହାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଥିଲା ତାହା ହେଉଛି ଏହି :

ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ଅନାଥପିଣ୍ଡିକଙ୍କର ପାଞ୍ଚଶହ ବଂଧୁ ବୌଦ୍ଧ-ଅନୁଶାସନ ଗ୍ରହଣ ନ କରି ଅନ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ବ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତୁନେ ଅନାଥପିଣ୍ଡିକ ଏମାନଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଜେତବନକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପାଖରେ ପ୍ରଚୁର ମାଲ୍, ଗନ୍ଧ, ବିଲେପନ ଏବଂ ତୈଳ, ମଦ୍ଯ, ଚାନ୍ଦ, ବସ୍ତ୍ର ଆଦି ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ଥିଲା । ସେ ମାଲାଦି ଦ୍ଵାରା ଉଗ୍ରବାନଙ୍କର ଅର୍ଚ୍ଚନା କଲେ, ଭିକ୍ଷୁସଂଘକୁ ବହୁ ଓ ଭୌଷଜ୍ୟାଦି (୧) ଉପହାର ଦେଲେ ଏବଂ ଅତି ଶାନ୍ତୁଷିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଉପବେଶନ କଲେ । ତାଙ୍କର ବଂଧୁଗଣ ତଥାଗତଙ୍କର ଚରଣ-ବନ୍ଦନା କରି ତାଙ୍କ ପାଖରେ ବସିଲେ ଏବଂ ଅତି ବିସ୍ମିତ ଚକ୍ଷୁରେ ଉଗ୍ରବାନଙ୍କର ଲୋକାଘାତ ବିଭୂତି, ପୂର୍ଣ୍ଣଶିଳିଳାସମ ମୁଖମଣ୍ଡଳ, ବୁଦ୍ଧଭାବ୍ୟଞ୍ଜକ ସର୍ବସୁଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ଶୋଭାମୟ ବ୍ରହ୍ମନିଲେବର ଏବଂ ତହିଁରୁ ବିଚ୍ଛୁରିତ ହେଉଥିବା ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଜ୍ଞାମାଳାର ଜ୍ୟୋତିର୍ଭାସି ଦେଖିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ଏହାପରେ ଉଗ୍ରବାନ ସେମାନଙ୍କ ଆଗରେ କମଳାୟୁ ବ୍ରହ୍ମସରଭୟ କଣ୍ଠରେ ନାନା ବୈତନ୍ଦ୍ୟମଣ୍ଡିତ ମଧୁର କର୍ମକଥାମାନ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ତାଙ୍କର ଗୁରୁଗମ୍ଭୀର ଅପର ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ପରଶୁଦ୍ଧ (୨) ବାଣୀ ମନଃଶିଳା ଉପରେ ସମାର୍ଥାନ ତରୁଣ ସିଂହର ଗର୍ଜନ ସଦୃଶ ଅଥବା ବର୍ଷାକାଳୀନ ମେଘ-ଗର୍ଜନ ସଦୃଶ ପ୍ରତାପମାନ

ଅପଲବ୍ଧ=ଧୂବସତ୍ୟ ।

ହେଉଥିଲା । ବୋଧହେଲା ଯେପରି ସ୍ୱର୍ଗଗଙ୍ଗା ମଞ୍ଚିରେ ଅବତରଣ କରିଛୁ ଅଥବା ବାକ୍ୟ ଛଳରେ ରତ୍ନର ହାର ଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଛୁ ।

ଧର୍ମ ଉପଦେଶ ଶୁଣି ପ୍ରସନ୍ନଚିତ୍ତ ହୋଇ ସେମାନେ ଆସନରୁ ଉଠିଲେ ଏବଂ ଦଶବଳଙ୍କର (୩) ଚରଣ-ବନ୍ଦନା ପୂର୍ବକ ଅନ୍ୟ ଶରଣ ପରିହାର କରି ତାଙ୍କର ହିଁ ଶରଣ ନେଲେ । ସେଦିନଠୁ ସେମାନେ ପ୍ରତିଦିନ ଗନ୍ଧମାଳାଦି ନେଇ ଅନାଥ-ପିଣ୍ଡଦଳ ସହୃଦ ବନ୍ଧାରକୁ ଯାଆନ୍ତି, ଧର୍ମକଥା ଶୁଣନ୍ତି, ଦାନ କରନ୍ତି, ଶୀଳସମୂହ (୪) ପାଳନ କରନ୍ତି ଏବଂ ଉପୋସଥ (୫) ଦିନରେ ଯଥାବିଧି ସଂଯମୀ ହୋଇ ରହୁଥାନ୍ତି ।

ଏହା ପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଶ୍ରାବସ୍ଥୀ ଛୁଡ଼ି ରାଜଗୃହକୁ ଗଲେ । ତାଙ୍କ ଯିବା ପରେ ପରେ ଏହି ପାଞ୍ଚଶହ ଲୋକ ବୌଦ୍ଧଶରଣ ଛୁଡ଼ିଦେଇ ନିଜ ନିଜର ପୂର୍ବ ଶରଣ ପ୍ରତିଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବାସ୍ତବରେ ସେମାନେ ପୂର୍ବେ ଯାହା ଥିଲେ, ଏବେ ଠିକ୍ ତାହାହିଁ ହୋଇଗଲେ । ଇଆଡ଼େ ଭଗବାନ ରାଜଗୃହରେ ଯାତ ଆଠ ମାସ ରହୁଯାଉବା ପରେ ଜେତବନକୁ ଫେରିଆସିଲେ । ସେତେବେଳେ ଅନାଥପିଣ୍ଡଦ ପୁନର୍ବାର ତାଙ୍କର ସେହି ପାଞ୍ଚଶହ ବଂଧୁମାନଙ୍କ ସହୃଦ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚି ଗୋଦି ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଅର୍ଚ୍ଚନା କରି ଏକାନ୍ତରେ ବସିପଡ଼ିଲେ । ତାଙ୍କର ବଂଧୁମାନେ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଚରଣ-ବନ୍ଦନା କରି ପୂର୍ବଭଳି ଆସନରେ ଉପବିଷ୍ଣୁ ହେଲେ । ଏହାପରେ ସେମାନେ କପରି ତଥାଗତଙ୍କର ଉତ୍ତାରଣା ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଶରଣ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶରଣର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ପୂର୍ବାବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି, ଅନାଥପିଣ୍ଡଦ ସେହି କଥା ପୂର୍ବାପର ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଇ ନିବେଦନ କଲେ ।

ତାହା ଶୁଣି ଭଗବାନ ମଧୁର କଣ୍ଠରେ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ, “ହେ ଉପାସକଗଣ, ତୁମ୍ଭେମାନେ ହିଁ ଶରଣ ଛୁଡ଼ି ଅନ୍ୟ ଶରଣ ଗ୍ରହଣ କରିଛ, ଏ କଥା ସତ୍ୟ କି ?” ଭଗବାନ ଯେତେବେଳେ ଏ ପ୍ରଶ୍ନ କରୁଥିଲେ ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ କମଳ-ମୁଖରୁ ଝରୁଥିବା ଦିବ୍ୟ ଗନ୍ଧରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ଆମୋଦିତ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ହେବାର କଥା, କାରଣ ସେ ମୁଖ ମଣ୍ଡଳରୁ କୋଟି କଲ୍ପକାଳ ଧରି କେବଳ ସତ୍ୟ ହିଁ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇ ଆସିଅଛି । ତାହା ରତ୍ନର ଗୋଟିଏ କରୁଟ ଭଳି । ଖୋଲିଦେଲେ ତହିଁର ଉପଦେଶ ଲଭିକରି ତିନି ଭୁବନ ପରା କୃତାର୍ଥ ହୋଇଉଠେ !!

ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କର ବନ୍ଧୁଗଣ ସତ୍ୟ ଗୋପନ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହୋଇ କହିଲେ, “ହଁ ଭଦ୍ର ! ଏ କଥା ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ ।” ତାହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ଉପାସକଗଣ !

ସବୁକ୍ଷମ ଅନ୍ଧାର ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସଂସାର ଉଦ୍‌ଗ୍ରାସ (୭) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଶିଳ ବଶରେ ଏଭଳି କେନ୍ଦ୍ର ବାନ୍ଧି ନାହିଁ ଯେ କି ଶୀଳାଦି ଗୁଣରେ ବୁଦ୍ଧିଜ୍ଞ ସହଜ ସମାନ ହୋଇ ପାରିବ । ତାଙ୍କଠାରୁ ଆହୁରି ବଡ଼ ହେବା ତ ସୁଦୂର ପରହତ ।” ଏହାପରେ ସେ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରୁ ସୂତ୍ରମାନ ଆବୃତ୍ତି କରି ଶିରୀରର ଗୁଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକଲେ ଏବଂ କହିଲେ, “ଯେଉଁ ଉପାସକ ବା ଉପାସିକା ଏଭଳି ଉତ୍ତମ ଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ହିରଣ୍ମୟ ଶରଣ ନଥାନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ କେବେହେଲେ ନରକାଦିରେ ଜନ୍ମ ନେବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ସେ କ୍ଲେଶମୟ ସୁନର୍ଜନରୁ ଅବ୍ୟାହତ ପାଇ ଦେବଲୋକକୁ ଯାଇଥାଆନ୍ତି ଏବଂ ସେଠାରେ ଅତ୍ୟୁତ ସୁଖର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଅତଏବ, ଭୁଲ୍‌ମାନେ ଏ ଶରଣ ଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟ ଶରଣ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଦ୍ଵାରା ଭୁଲ ବାଟରେ ଯାଇଛ ।”

ଯେଉଁମାନେ ମୋକ୍ଷ କାମନା କରି ଏବଂ ସଂସାରକୁ ଫଳପ୍ରାପ୍ତିର ଆଶା ରଖି ଶିରୀରର ଶରଣାଗତ ହୁଅନ୍ତି ସେମାନେ କେବେହେଲେ କ୍ଲେଶନର ଜନ୍ମଭୋଗ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହାକୁ ପରିହାର ଭାବେ ବୁଝିବା ଲାଗି ନମ୍ବଲିଖିତ ଗାଥାଗୁଡ଼ିକ ଶୁଣିବାକୁ ହୋଇଥାଏ ।

ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶରଣାଗତ ନରକକୁ ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ;
ନରଲୋକକୁ ପରିହାର କରି ଦେବଲୋକକୁ ପାଆନ୍ତି ।

ଧର୍ମର ଶରଣାଗତ ନରଲୋକକୁ ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ;
ନରଲୋକକୁ ପରିହାର କରି ଦେବଲୋକକୁ ପାଆନ୍ତି ।

ସଂସାର ଶରଣାଗତ ନରକକୁ ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ;
ନରଲୋକକୁ ପରିହାର କରି ଦେବଲୋକକୁ ପାଆନ୍ତି ।

ପ୍ରାନ୍ତର, କନ୍ଦର କିମ୍ବା ଜନହୀନ ବନରେ ଶାନ୍ତି ଲାଗି
ଲୋକ ସହସ୍ର ଶରଣ ନେଇଥାଏ;
ଶି ଶରଣ କିନ୍ତୁ ସର୍ବ ଦୁଃଖର; ଏହାକୁ ଲଭିକରି ସଦା ଅଗ୍ରସର ହୁଅ ।

ବୁଦ୍ଧଦେବ କେବଳ ଏହି ଉପଦେଶ ଦେଇ ନିରସ୍ତ ହେଲେ ନାହିଁ; ସେ ସୁନବୀର କହୁବାକୁ ଲାଗିଲେ, ‘ଉପାସକଗଣ! ବୁଦ୍ଧାନୁସରଣ, ଧର୍ମାନୁସରଣ ଓ ସଦ୍‌ବ୍ୟାଧାନୁସରଣ ଏହି ତିନିପ୍ରକାର କର୍ମସ୍ଥାନ ଦ୍ଵାରା ମଣିଷ ସଂସାରରେ ସ୍ଵେଚ୍ଛାପତ୍ତି-ମାର୍ଗ, ସ୍ଵେଚ୍ଛାପତ୍ତି-ଫଳ, ସକୃଦାଗାମି-ମାର୍ଗ, ସକୃଦାଗାମି-ଫଳ, ଅନାଗାମି-ମାର୍ଗ, ଅନାଗାମି-ଫଳ, ଅହର୍ଣ୍ଣ-ମାର୍ଗ, ଓ ଅହର୍ଣ୍ଣ-ଫଳ ଲାଭ କରିଥାଏ ।’ (୭)

ଉପାସକମାନଙ୍କୁ ଏହିଭଳି ଉପଦେଶ ଦେଇ ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ଭୂମ୍ଭେମାନେ ଏଭଳି ଶରଣ ଗୁଡ଼ି ଅତି ନିବୋଧ ଭାବର ପରିଚୟ ଦେଇଛ ।”

ବୁଦ୍ଧାନୁସରଣ ପ୍ରଭୃତି କର୍ମସ୍ଥାନରୁ ସ୍ତ୍ରୋତାପତ୍ତି-ମାର୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ଲଭ କରିଯାଇ ପାରେ, ଏହା ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶାସ୍ତ୍ର-ବଚନାଦି ଦ୍ଵାରା ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ :—

“ଭୂହରଣ ! ଜଗତରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଧର୍ମ ଅଛି ଯାହାର ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓ ସମ୍ପା-
ଧାରଣ ଦ୍ଵାରା ମନୁଷ୍ୟ ଏକାନ୍ତ ନିବେଦ, ବିରାଗୀ, ଶାନ୍ତ, ଅଭିଜ୍ଞ, ସମୃଦ୍ଧ ଓ ନିର୍ବାଣମୁଖୀ
ହୋଇପାରେ । ସେହି ଏକମାତ୍ର ଧର୍ମ କ’ଣ ? ତାହା ବୁଦ୍ଧାନୁସରଣ ଇତିବାଦ ।” ଭଗବାନ
ଏହି ସମସ୍ତ ଉପଦେଶ ଦେଇ କହିଲେ, “ଉପାସକଗଣ ! ପୂର୍ବକାଳରେ ମଧ୍ୟ
ଏ ସଂସାରରେ ବିରୁଦ୍ଧ ଯୁଦ୍ଧ ବଳରେ ଅନ୍ତରରେ ଶରଣ ନେଇ କେତେକ ଲୋକ ଯଥା-
ସେବିତ କାନ୍ତାରରେ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ଧୂର୍ବ-ସତ୍ୟର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ
ଠିକ୍ ବାଟରେ ଚାଲିଥିଲେ ସେମାନେ କିନ୍ତୁ ସେହି କାନ୍ତାରରେ ମଧ୍ୟ ପୁଞ୍ଜିଶାନ୍ତି
ପାଇପାରିଥିଲେ ।”

ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏହା କହି ଚୁପ୍ ରହିଗଲେ । ସେତେବେଳେ ଗୁହପତି ଅନାପସିଣ୍ଡଦ
ଆସନରୁ ଉଠିପଡ଼ିଲେ ଏବଂ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପ୍ରଣିପାତ ପଦ୍ମନିଜର ଗୁଣଜ୍ଞାନ କରି କରି
କୃତାଞ୍ଜଳି ପୁଟରେ ଲଲଟ ସ୍ଵର୍ଗକରି କହିଲେ, “ପ୍ରଭୋ ! ଏହି ଉପାସକଗଣ ଯେ ଇହ
ଜନ୍ମରେ ଉତ୍ତମ ଶରଣ ଗୁଡ଼ି ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଯାଇଛନ୍ତି, ତାହା ଆମେ କହିପାରୁଛୁ । କିନ୍ତୁ
ଅତୀତ କାଳରେ ଯଥାସେବିତ କାନ୍ତାରରେ ତୀର୍ଥୀକମାନଙ୍କର ବିନାଶ ଏବଂ ସତ୍ୟ-ପଥାଶ୍ରୟୀ-
ମାନଙ୍କର ସମୃଦ୍ଧି-ଲଭ କଥା ଆମେମାନେ ଜାଣିନାହିଁ । ସେ କଥା କେବଳ ଆପଣଙ୍କୁ
ହିଁ ଜଣାଅଛି । ଏବେ ଦୟାକରି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଅବଗତ ପାଇଁ ସେ କଥା କହନ୍ତୁ ।
ଆକାଶରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଉଦିତ ହେଉଛି ଯେମିତି ଅନ୍ଧକାର ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ସେମିତି ସେହି
ଅତୀତ କାହାଣୀ ଶୁଣି ଆମମାନଙ୍କର ଅବଦ୍ୟା ଦୂର ହୋଇଯିବ ।”

ଏହା ଶୁଣି ଭଗବାନ କହିଲେ, “ମୁଁ ଜଗତର ସଂଶୟ ନିବାରଣ କରିବା ପାଇଁ
କୋଟିକଲ୍ଲକାଳ ଧରି ନାନାଦି ଦଶପାରମିତାର ଅନୁଷ୍ଠାନ ଦ୍ଵାରା ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵ ଲଭ କରିଛି ।
ଏଣୁ ତୁମେ ମନଦେଇ ମୋ କଥା ଶୁଣ ।” ଏହିଭଳି ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କର ଶ୍ରବଣାକାଞ୍ଚିତ୍ତା ଜନ୍ମାଇ
ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେହି ଅଜଣା ଅଶୁଣା ଅତୀତ କଥା ପ୍ରକାଶ କଲେ । ହିମଗର୍ଭ ଆକାଶ ତଳୁ
ସତେ ଅବା ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକଟିତ ହୋଇ ଉଠିଲା !!]

ସୁଦ୍ଧ ବାରଣାସୀ ସହରରେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ନାମକ ଜଣେ ଗୁରୁ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ କୌଣସି ବଣିକ ଘରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ବଡ଼ ହୋଇ ବାଣିଜ୍ୟ-ବ୍ୟବସାୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାଙ୍କର ପାଞ୍ଚଶହ ବଳଦଗାଡ଼ ଥିଲା । ସେ ଏହିସବୁ ଗାଡ଼ିରେ ମାଲ ବୋର୍ଡେଇକରି କେବେ ପୁରୀ ଦେଶକୁ ତ ଆଉ କେବେ ପଶ୍ଚିମ ଦେଶକୁ ବେପାର କରିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ବାରଣାସୀରେ ଆଉ ଜଣେ ଯୁବକ ବଣିକ ବାସ କରୁଥାଏ । ତାର ଗୁରୁ ଥିଲା ଶୂନ୍ୟମୋହୀ । ସେ କି ଅବସ୍ଥାରେ କିପରି ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ହେବ ସେ ବିଷୟ ଜାଣିପାରୁ ନଥିଲା । ଥରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଅନେକ ମୂଲ୍ୟବାନ ଜିନିଷରେ ଗାଡ଼ି ବୋର୍ଡେଇ କରି ସେଠୁଠୁକୁ ଶିଳିବା ପାଇଁ କୌଣସି ଦୂର ଦେଶକୁ ଯିବା ପାଇଁ ସଜ୍ଜା କରୁଥାନ୍ତି । ଏପରି ସମୟରେ ସେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲେ ଯେ, ଏ ନିବୋଧ ବଣିକଟି ପାଞ୍ଚଶହ ଗାଡ଼ି ନେଇ ଠିକ୍ ସେହି ଦେଶକୁ ଯିବାକୁ ଆୟୋଜନ କରିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଭାବିଲେ, “ଆମେ ଦୁଇଜଣ ହଜାରେ ଗାଡ଼ି ଏକା ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଗୋଟିଏ ରାସ୍ତାରେ ଗଲେ ବହୁତ ଅସୁବିଧା ହେବ । ଏତେ ଗୁଡ଼ିଏ ବୋର୍ଡେଇ ଗାଡ଼ି-ଚଳରେ ଗସ୍ତା ହୁଏନୁହେଁ । ହଜାରେ ମଣିଷ ଓ ଦୁଇ ହଜାର ବଳଦର ଡାକ୍ୟା ଓ ପାମାୟ ସଜ୍ଜା କରିବା ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ହେବ । ଅତଏବ, ଜଣେ ଆଗରେ ଓ ଆଉ ଜଣେ କିଛି ଦିନ ପରେ ପଛରେ ଯାହା କଲେ ଭଲ ହେବ ।” ମନେ ମନେ ଏହିଭଳି ଚିନ୍ତାକରି ସେ ସେହି ନିବୋଧ ବଣିକକୁ ଡକାଇଲେ ଏବଂ ସବୁ ବିଷୟ ରୁଝେଇ କରି କହିଲେ, “ସେତେବେଳେ ଆମ ଦୁହେଁଙ୍କର ଏକା ସାଙ୍ଗରେ ଯିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ, ସେତେବେଳେ ଭାବିକରି ଦେଖ ତ, ତୁମେ ଆଗରେ ଯିବ ନା ପଛରେ ଯିବ ।” ସେ ଭାବିଲା, “ଆଗରେ ଯିବା ହିଁ ଭଲ, କାରଣ ଗସ୍ତା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ଭାଙ୍ଗିବୁରୁ ଯାଇ ନାହିଁ । ଫଳରେ ଗାଡ଼ି ଚଳେଇବାର ସୁବିଧା ହେବ । ବଳଦଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ବାହୁ ବାହୁ କରି ଭଲ ଘାସ ଖାଇ ପାରିବେ । ଆମର ଡାକିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଭଲ ଫଳମୂଳ ଆଦର ଅଭାବ ରହିବ ନାହିଁ । ଗାଧୋଇବା ପାଇଁ ଓ ପିଇବା ପାଇଁ ନିର୍ମଳ ଜଳ ମଧ୍ୟ ମିଳିବ ଏବଂ ମୁଁ ଇଚ୍ଛା ଅନୁଯାୟୀ ମୂଲ୍ୟ ସ୍ଥିର କରି କିଣାବିକା କରିପାରିବି ।” ଏହା ସ୍ଥିରକରି ସେ କହିଲା, “ମହାଶୟ, ମୁଁ ତେବେ ଆଗ ଯିବି ।”

ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ଭଲ କଥା, ତୁମେ ହିଁ ପ୍ରଥମେ ଯାହାକରି ।” ସେ ଭାବିଲେ, “ପଛରେ ଗଲେ ସୁବିଧା । ଏ ନିବୋଧ ବଣିକଟିର ଗାଡ଼ି ଚଳାରେ ଅସମାନ ଗସ୍ତା ସମାନ ହୋଇଯିବ । ଏହାର ବଳଦଗୁଡ଼ିକ ପାଚିଲା ଘାସସବୁ ଖାଇଯିବେ ଏବଂ ଏହି ଘାସରୁ ଯେଉଁସବୁ କଅଁଳିଆ ପତ୍ର ବାହାରିବ ମୋ ବଳଦଗୁଡ଼ିକ ତାହା ପାଇବେ । ଆମ୍ଭେ-

ମାନେ ଖାଇବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଢେଙ୍କା ଫଳମୂଳ ପାଇପାରିବୁ । କେଉଁଠି ଯଦି ଜଳର ଅଭାବ ହୁଏ, ଏମାନେ ଯେଉଁଠାରୁ କୁଅ ଖୋଳିଥିବେ ଆମ୍ଭେମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଜଳ ବ୍ୟବହାର କରିପାରିବୁ । ଏହାଛଡ଼ା ଲୋକମାନଙ୍କ ସହଜ ଦର କଫାକସି ବସ୍ତୁରେ ଆମକୁ କଷ୍ଟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ । ଏହି ଲୋକ ଯେଉଁ ଜନ୍ମଫଳ ଯେଉଁ ମୂଲ୍ୟ ଧ୍ବିର କରି ପାଇଥିବ ମୁଁ ସେଥିରେ ହିଁ ଚୟାବିଚୟ କରିପାରିବି ।”

ଏହାପରେ ସେ ନିଷୋଧ ବଣିକ ପାଞ୍ଚଶହ ଗାଡ଼ି ବୋହେଇ କରି ଯାହା କଲ୍ଲ ଏବଂ କହ୍ନୁଦନ ପରେ ଜନବସତି ଗୁଡ଼ି ଗୋଟିଏ କାନ୍ଥାର ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ଏହି କାନ୍ଥାଗଡ଼ି ଏକ ଶୁଷ୍କ ସ୍ଥାନ । ଏହା ଅତିକ୍ରମ କଲ୍ଲବେଳେ ଶାଠିଏ ଯୋଜନ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସିଠାରେ ବିନ୍ଦୁଏ ମାତ୍ର ଜଳ ମିଳେ ନାହିଁ । ଏହାଛଡ଼ା ଏଠି ଯକ୍ଷମାନେ ବାସ କରଥାନ୍ତି । ବଣିକର ଗୁରୁମାନେ ଏଠି ପ୍ରବେଶ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ବଡ଼ ବଡ଼ ପାତ୍ର ମାନଙ୍କରେ ଜଳ ପୂର୍ଣ୍ଣକରି ଗାଡ଼ିରେ ନେଇ ଥୋଇଲେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଯେତେବେଳେ କାନ୍ଥାରର ମଝାମଝି ପହଞ୍ଚିଲେ, ସେତେବେଳେ ଯକ୍ଷରାଜ ଚନ୍ଦ୍ରାକଳ, “ଏହି ନିଷୋଧ ବଣିକକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ହେବ ଯେ, ପାଣି ବୋହୁକରି ନେବା ଦରକାର ନାହିଁ । ତାହା-ହେଲେ ସେ ସବୁ ପାଣିକୁ ଡାଳିଦେବ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ମଣିଷ ଓ ବଳଦମାନେ ତୃଷ୍ଣାର ହୋଇ ଉଠିବେ ସେତେବେଳେ, ଆମମାନେ ଅନାୟାସରେ ଏତେ ଲୋକଙ୍କୁ ମାରି ମନବୋଧ କରି ନରମାଂସ ଖାଇବୁ ।” ଏହି କଥାଉପରାଁ ରଖି ଯକ୍ଷରାଜ ମନ୍ଥ ବଳରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ଶଗଡ଼ ତିଆରି କଲେ । ବରଫ ଭଳିଆ ଧୋବଲୀ ଦୁଇଟି ବଳଦ ଏ ଗାଡ଼ିଟିକୁ ଟାଣୁଛନ୍ତି । ଯକ୍ଷରାଜ ନିଜେ ଗୋଟିଏ ଧନୀ ପୁରୁଷ ବେଶରେ ଏଥିରେ ବସିଛନ୍ତି । ତାହାର ମସ୍ତକ ମାଳ ଓ ଶ୍ଵେତ ପଦ୍ମ ଗୁଚ୍ଛରେ ଶୋଭା ପାଉଛି । ମୁଣ୍ଡର ବାଳ ଓ ଲୁଗାବୁ ଓଦା ସର ସର ପାଣି ନିଗିଡ଼ି ପଡ଼ୁଛି । ଶଗଡ଼ ଚକରେ ପକ୍ଷ ଲୋସି ହୋଇ ଯାଇଛି । ଆଗରେ ଓ ପଛରେ ଦଶ ବାର ଜଣ ଯକ୍ଷ ଗୁରୁ ବେଶରେ ଧନୁ, ଖର, ଝଣ୍ଡା ଓ ଡାଲ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ଧରି ଗୁଲୁଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ମୁଣ୍ଡବାଳ ଓ ଲୁଗା ମଧ୍ୟ ଓଦା ସର ସର । ମୁଣ୍ଡରେ ମଧ୍ୟ ମାଳ ପଦ୍ମ ଓ ଶ୍ଵେତ ପଦ୍ମର ଗୁଚ୍ଛମାନ ଶୋଭା ପାଉଛି । ସେମାନେ ପଦ୍ମ ନାଡ଼ଃଶ୍ରମାନ ଶ୍ଵେଦେଇ ଶ୍ଵେଦେଇ ଗୁଲୁଛନ୍ତି । ପାଦରେ କାଦୁଅ ବୋଲି ହୋଇ ପଡ଼ୁଛି ।

ଶଗଡ଼ିଆ ବେପାରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ କଥା ଅଛି ଯେ, ଗାଡ଼ି ଗୁଲୁଥିବା ସମୟରେ ଯଦି ଆଗଆଡ଼ୁ ପବନ ବହୁଥାଏ, ତେବେ ଦଳପଦ ଧୂଳିକୁ ଏଡ଼ାଇବା ପାଇଁ ସବା ଆଗରେ ଗୁଲୁନ୍ତି, ଆଉ ଯେତେବେଳେ ପଛଆଡ଼ୁ ପବନ ବହୁଥାଏ ସେତେବେଳେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ପଛରେ ଥାଆନ୍ତି । ଏ ଯେତେବେଳର କଥା ସେତେବେଳେ ପବନ ଆଗଆଡ଼ୁ ବହୁଥିଲା । ସୂଚକ ସେ ନିଷୋଧ ବଣିକଟି ଦଳର ଆଗେ ଆଗେ ଯାଉଥିଲା ।

ପାଖେଇ ଆସିବା ପରେ ଯକ୍ଷରାଜ ନିଜର ଶରତଟିକୁ ଗୋଟିଏ ପାଖକୁ ନେଇଗଲା ଏବଂ ଅତି ମଧୁର ଭାବରେ ଧ୍ବଜ୍ଜନକ, “ମହାଶୟ ! କେଉଁଠୁ ଆସୁଛନ୍ତି ?” ବଣିକଟି ଯକ୍ଷରାଜର ଶରତଟିକୁ ବାଟ ଗୁଡ଼ିଦେବା ପାଇଁ ନିଜର ଶରତଟିକୁ ଟିକିଏ ପାଖେଇ ନେଲା ଏବଂ କହିଲା, “ମହାଶୟ ! ଆମ୍ଭେମାନେ ବାରଣାସୀରୁ ଆସିଛୁ । ମୁଁ ଦେଖୁଛି, ଆପଣଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ଓ ଛାତରେ ପତ୍ତ, ଆପଣଙ୍କର ଗୁଜରମାନେ ପଦ୍ମନାଭଃଶ୍ରମାନ ଶ୍ରେବାଉଛନ୍ତି, ଆପଣଙ୍କର ଲୁଗା ଓଢ଼ା, । ଶରତଚକ୍ର କାନ୍ଦୁଅ ବୋଲା ହୋଇଛି । ବାଟରେ କଣ ବର୍ଷା ହୋଇଛି କି ? ଆପଣ ଆସିବା ବେଳେ ପଦ୍ମବନରୁ ପୋଟାଶ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଛନ୍ତି କି ?”

ଯକ୍ଷରାଜ ଉତ୍ତର ଦେଲା, “ମହାଶୟ ! ଏହି ଯେଉଁ କିଛି ଦୂରରେ ନୀଳବର୍ଣ୍ଣର ଗଛଗୁଡ଼ିକ ଦେଖିପାରୁଛନ୍ତି, ସେହି ସ୍ଥାନରୁ ସମସ୍ତ ବନରେ ଜଳ ଭରି ରହିଛି । ଏଠି ସବୁବେଳେ ବର୍ଷା ହେଉଛି । ପୋଟାଶ ଆଦିରେ ପାଣି ଭରି ରହିଛି । ଶୁସ୍ତାକଥରେ ବି ପଦ୍ମବନ ଶୋଭିତ ଶହ ଶହ ପୋଟାଶ ରହିଛି ।” ଏହା କହି ସେ ଶରତଆମାନଙ୍କ ସହିତ ଆଲାପ ଆଲୋଚନା କରି କରି ଯିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା ।

“ଆପଣମାନେ କେଉଁଠିକୁ ଯିବେ ?”

‘ଆମ୍ଭେମାନେ ଅମ୍ବକ ସ୍ଥାନକୁ ଯିବୁ ।’

“ଏ ଗାଡ଼ିରେ କି ମାଲ ଅଛି ?”

“ଅମ୍ବକ ମାଲ ।”

“ଏଇ ଯେ ଶେଷ ଗାଡ଼ିରେ ଝୁବ୍ ଜନସ୍ତ ବୋହେଇ ହୋଇଛି ବୋଲି ଜଣାପଡ଼ୁଛି, ସେଥିରେ କ’ଣ ଅଛି ?”

“ସେଥିରେ ପାଣି ଅଛି ।”

“ପାଣି ଆଣି ଭଲ କରିଛନ୍ତି; କାରଣ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଣିର ଦରକାର ସ୍ଥଳ । କିନ୍ତୁ ଏଣିକି ଆଉ ପାଣିର ଦରକାର ନାହିଁ । ଆଗରେ ପ୍ରବୁର ପାଣି ମିଳିବ । ଏ ପାତ୍ରର ଜଳସବୁ ଢାଳି ଦିଅନ୍ତୁ; ତାହାହେଲେ ବୋହେ କମିଯିବ ଓ ଗାଡ଼ି ବି ଶୀଘ୍ର ଚାଲିପାରିବ ।’

ତା’ପରେ ଯକ୍ଷରାଜ କହିଲା, “ଆପଣମାନେ ଆଗରେ ଯାଆନ୍ତୁ, ଆମ୍ଭେମାନେ ବି ଯାଉଛୁ । କଥାରେ କଥାରେ ଅନେକ ସମୟ ବିତିଗଲା ।” ଏହାପରେ ସେ କିଛିଦୂର

ଆଗେଇ ଗଲ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ଦେଖିଲା ସେ ବଣିକର ଗାଡ଼ଟି ଆଉ ଦେଖାଯାଉନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ସେ ନିଜର ଯକ୍ଷସ୍ବରୁକୁ ଫେରିଗଲା ।

ଈଆଡ଼େ ନିବୋଧ ବଣିକଟି ଯକ୍ଷସ୍ବରୁର ପରାମର୍ଶ କ୍ରମେ ଜଳପାତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଭର୍ତ୍ତିଦେଲା । ପିଇବା ପାଇଁ ସାମାନ୍ୟ ଟିକିଏ ବା ପାଣି ରଖିଲାନାହିଁ । ଏହିଭଳି ବୋର୍ ହାଲୁକା କରେଇ ସେ ପୁଣି ବାଟ ଚାଲିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । କିନ୍ତୁ ବହୁଦୂର ଆଗେଇ ଯାଇ ମଧ୍ୟ କୌଣସିଠାରେ ପାଣିର ବିନ୍ଦୁବିସର୍ଗ ଟିକେ ପାଇଲାନାହିଁ । କ୍ରମେ ସମସ୍ତେ ଭୂଷାରେ ଅଧୀର ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଶେଷରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଭୂବିଧିବା ପରେ ଗାଡ଼ ଅଟକେଇ ସେମାନେ ବଳଦଗୁଡ଼ିକୁ ଖୋଲିଦେଲେ । ଦଉଡ଼ିରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଚକରେ ବାନ୍ଧିଲେ ଏବଂ ଗାଡ଼ଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁପାଖରେ ମଣ୍ଡଳାକୃତିରେ ସଜାଇ ଗୋଟିଏ ଭୁଇଁଶି ଢିଆରି କଲେ ଏବଂ ନିଜେ ନିଜେ ତା' ମଝିରେ ରହିଲେ । କିନ୍ତୁ କି ମଣିଷ କି ପଶୁ କାହାର ଭାଗ୍ୟରେ ବିଶ୍ରାମର ସୁଖ ମିଳିପାରିଲା ନାହିଁ । ସମସ୍ତେ କ୍ଷୁଧା ଓ ଭୂଷାରେ ଶ୍ରାନ୍ତ କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇ ଭୂଇଁ ତଳେ ପଡ଼ିଗଲେ ।

ଏହାପରେ ଅନ୍ଧାର ଘୋଟି ଆସିଲା । ଯକ୍ଷମାନେ ନଗରରୁ ବାହାର ମଣିଷ ଓ ବଳଦ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମାରି ପକେଇଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ମାଂସ ଝାଡ଼ ଚାଲିଗଲେ । ଏହିଭଳି ସେ ବଣିକଟିର ବୁଦ୍ଧି ଦୋଷରୁ ତା ଦଳର ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ନଷ୍ଟ ହେଲେ । ସେମାନଙ୍କର କଙ୍କାଳଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁଆଡ଼େ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଶଗଡ଼ ବା ଶଗଡ଼ରେ ଥିବା କିନିପମାନ ଯେମିତି ଥିଲା ସେମିତି ରହିଲା । କେହି ସେଥିରେ ହାତ ଦେଲେ ନାହିଁ ।

ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ନିବୋଧ ବଣିକର ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ମାସ ପରେ ନିଜର ପାଞ୍ଚଶହ ଗାଡ଼ ସହଜ ବାରଣାସୀରୁ ଯାହାକଲେ ଏବଂ ଯଥା ସମୟରେ ସେହି କାନ୍ଥାର ନିକଟରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ବଡ଼ ପାତ୍ରରେ ଜଳ ଭରି ନେଲେ ଏବଂ ଗୁରୁମାନଙ୍କୁ ନିଜ ଶିବିରକୁ ଡକାଇ କହିଲେ, “ଏବେ ଆମକୁ କାନ୍ଥାର ଭିତର ଦେଇ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସେଠି କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଜଳ ବିନ୍ଦୁଏ ମିଳିବ ନାହିଁ; ତା ଭିତରେ ବି ବହୁଳ ବିଷ ବୃକ୍ଷ ଅଛି । ଏଣୁ ତୁମେ କେହି ମୋର ବିନାନ୍ତମଣ୍ଡରେ ଆଞ୍ଜୁଳିଏ ମାତ୍ର ପାଣି ବ୍ୟବହାର କରିବ ନାହିଁ । ମତେ ନ ପଚାରି କୌଣସି ଅଜଣା ପତ୍ର, ଫୁଲ ବା ଫଳ ମୁହଁରେ ଦେବନାହିଁ ।”

ଗୁରୁମାନଙ୍କୁ ଏହିଭଳି ସାବଧାନ କରେଇ ଦେଇ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ କାନ୍ଥାର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସେ ଯେମିତି ଏହାର ମଝା ମଝି ଆସିଗଲେ, ସେମିତି ଯକ୍ଷସ୍ବରୁ ଆଗଭଳି

ବେଶଭୂଷା ପିନ୍ଧି ତାଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ବୋଧହୁଏ ତାକୁ ଦେଖି ବୁଝିପାରଲେ, “ଏ ମନୁଷ୍ୟ ନୁହେଁ, ଯକ୍ଷ ।” ସେ ଭାବିଲେ, “ଏ ଜନଶୂନ୍ୟ ମରୁପ୍ରଦେଶରେ ଜଳ କେଉଁଠୁ ଆସିବ ? ଏ ଲୋକଟିର ଆଖି ଏତେ ଲଲ ଆଉ ମୁଣ୍ଡି ଏତେ ଭୟଙ୍କର କାହିଁକି ? କାହିଁକି ଭୂଇଁରେ ଏହାର ଗୁଲ ପଡୁନାହିଁ ?” ବୋକା ବଣିକଟି ବରଷା ନଷ୍ଟ ଇଆର କଥାରେ ଭୁଲି ପାଣି ଡାଳି ଦେଇଛି ଏବଂ ଗୁକରମାନଙ୍କ ସହଜ ନିଜେ ଯକ୍ଷମାନଙ୍କର ଉଦରରେ ପଡ଼ିଛି । ଏ ଦୃଷ୍ଟି ଯକ୍ଷ ଜାଣେନା ଯେ ମୁଁ କିଭଳି ବୁଦ୍ଧିମାନ ଓ ଉପାୟ ଆବିଷ୍କାରରେ କିଭଳି ମୋହର ପଟ୍ଟା ରହିଅଛି ।” ଏହାପରେ ସେ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ପାଟିରେ କହିଲେ, “ଆରେ ପାପିଷ୍ଠ ! ଦୂର ହୁଅ । ଆମେ ବେପାରୀ ଲୋକ । ଆମେ ନିଜ ଆଖିରେ ପୋଷ୍ଟ ଦେଖିବାକୁ ନ ପାଇଲେ କେବେହେଲେ ଏ ସହଜ ପାଣିକୁ ଫିଙ୍ଗି ଦେବୁ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ଜଳ ମିଳିବାର ଉପାୟ ଦେଖିବୁ, ସେତେବେଳେ ଯାଇ ନିଜ ବୁଦ୍ଧିରେ ବୋହଁ କମାଇବା ପାଇଁକି ଶଗଡ଼ର ପାଣି ଡାଳିଦେବୁ । ସେଥିପାଇଁ ତୋ ପାଖକୁ ପରମର୍ଶ ଆଣିବାକୁ ଯିବୁନାହିଁ ।” ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବିଫଳ ହେଲା ବୋଲି ଦେଖି ଯକ୍ଷରାଜ କିଛି ଦୂର ଆଗେଇ ଗଲା ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ବୋଧହୁଏଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ପଥକୁ ଅତିକ୍ରମ କଲା, ଯେତେବେଳେ ଯକ୍ଷପୁରକୁ ବାହୁଡ଼ିଗଲା । ସେତେବେଳେ ବୋଧହୁଏଙ୍କର ଗୁକରମାନେ କହିଲେ, “ମହାଶୟ, ଏ ଲୋକଟା କହୁଥିଲା ନା ନିକଟରେ ଯେଉଁ ଖଳବନ ଦେଖାଯାଉଛି ସେଠି ସବୁବେଳେ ବୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ବୋଲି ? ଆମେ ଦେଖୁଛୁ, ତା’ର ଓ ତା ସାଥୀମାନଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ପଦ୍ମର ମାଳ, ହାତରେ ପହଁଫୁଲର ଡୋଡ଼ା । ସେମାନଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ ଓ ଲୁଗା ଓଦା ସର ସର । ସେମାନେ ପଦ୍ମନାଡ଼ ଝଣ୍ଡମାନ ଚାଲିବେଳେ ଚାଲିବେଳେ ଯାଉଛନ୍ତି । ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ଯେବେ ଏତେ ପାଣି ମିଳୁଛି, ତେବେ ପାଣି ଗୋହରର ବୃଥାରେ ଆମେ କଷ୍ଟ ପାଇବା କାହିଁକି ? ଯଦି ଅନୁମତି ଦେବେ, ତେବେ ଏଇ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସବୁ ପାଣି ଡାଳିଦେଇ ଆମ ଗୋଟି ହାଲୁକା କରିଦେବା ।” ସେତେବେଳେ ବୋଧହୁଏ ଗାଡ଼ିବୁଡ଼ିନ ବନ୍ଦ କରିଦେଇ ସବୁଲୋକଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଠୁଳ କରିଦେଲେ ଏବଂ ପଚାରିଲେ, “ଏ ମରୁଭୂମିରେ ପୋଷ୍ଟ ଅଛି ଏକଥା ଉନ୍ନେତମାନେ ସବୁବେଳେ କେବେ ଶୁଣିଛ କି ?” ସେମାନେ କହିଲେ, “ନା ମହାଶୟ, ଏଠି ପୋଷ୍ଟ ନାହିଁ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ଏହାର ନାମ ହେଉଛି ଜଳସ୍ଥଳ କାନ୍ଥାର ।”

ସେମାନେ ଫୁଟି କହିଲେ :

“ଆମମାନଙ୍କ ଆଗରେ ଯେଉଁ ଖଳ ବର୍ଣ୍ଣି ଦେଖାଯାଉଛି, ସେଠି ବର୍ଷା ହେଉଛି ।”

✽ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଗୁଲ ଭୂଇଁରେ ପଡ଼ିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଯେ ମନୁଷ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, ଯାହାର ସୁଲ ଶରୀର ନାହିଁ, ତାଙ୍କର ଗୁଲ ଭୂଇଁରେ ପଡ଼େ ନାହିଁ ବୋଲି ଏକ ପାରମ୍ପରିକ ଲୋକ-ବିଶ୍ୱାସ ରହିଛି ।

“ଆସ୍ତ୍ର, କହୁତ ଦେଖି, ବର୍ଷା ହେଲେ କେତେ ଦୂରରୁ ଥଣ୍ଡା ପବନ ବହୁବାର ସନ୍ତାନ ମିଳେ ?” ବୋଧସଦୃଶ ପଚାରିଲେ ।

“ଏକ ଯୋଜନ ଦୂରରେ ବର୍ଷା ହେଲେ ଦେହରେ ଥଣ୍ଡା ପବନ ଲାଗେ ।”

“ଯେଉଁ ମେଘରେ ବର୍ଷା ହୁଏ, ତା’ର ଆଗ ଅଂଶଟି କେତେ ଦୂରରୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ?”

“ଏକ ଯୋଜନ ଦୂରରୁ ।”

“ଆସ୍ତ୍ର, ତୁମେମାନେ କେହି ଆଜି ମେଘର ସାମାନ୍ୟତମ ଚିହ୍ନ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଛ କି ?”

“ନା, ମହାଶୟ ।”

“କେତେ ଦୂରରୁ ବଜୁଲି ଆଲୁଅ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ କହିପାରିବ କି ?”

“ଗୁରୁ ପାଞ୍ଚ ଯୋଜନ ଦୂରରୁ ।”

“ତୁମେମାନେ କେହି ଆଜି ବଜୁଲି ଦେଖିବାକୁ ପାଇଛ କି ?”

“ନା, ମହାଶୟ ।”

“ଏବେ ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତ କଥାଟି କହୁଛି ଶୁଣ । ଯେଉଁ ଲୋକମାନେ ଜଳ ଡାଳି-ଦେବା ପାଇଁ ଅନୁମାନଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା ଦେଉଥିଲେ, ସେମାନେ ମଣିଷ ନୁହନ୍ତି, ଯକ୍ଷ । ସେମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା, ଜଳ ଡାଳିଦେଲେ ଆନୁମାନେ କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିବା, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଅନାୟାସରେ ଆନୁମାନଙ୍କୁ ମାରି ପେଟଭରି ନର-ମାଂସ ଖାଇବେ । ମୋର ଆଶଙ୍କା ହେଉଛି, ଆମ ଆଗରୁ ଯେଉଁ ଯୁବକ ବଣିକଟି ଆସିଥିଲା, ସେ ମୋଟାବୁଧୁଆ ଥିବାହେତୁ ଯକ୍ଷମାନଙ୍କ କଥାରେ ଭୁଲି ବୋଧହୁଏ ପାଣି ଡାଳି ଦେଇଛି ଏବଂ ଗୁରୁମାନଙ୍କ ସହଜ ନିଜେ ମରି ପଡ଼ିଛି । ବୋଧହୁଏ ଆଜି ହିଁ ଆନୁମାନେ ତା’ର ସେ ମାଲ ବୋହେଇ ପାଞ୍ଚଶହ ଗାଈ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ତୁମ୍ଭେମାନେ ଯେତେ ଶୀଘ୍ର ପାରୁଛ, ଆଗେଇ ଗୁଲି; ସାବଧାନ, ବନ୍ଧୁ ଏ ମାଂସ ପାଣି ଯେପରି ଡଳା ନ ଯାଏ ।”

ସେହିଠୁ ସମସ୍ତେ ଦ୍ରୁତଗତିରେ ଗୁଲିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ସେ ମୋଟାବୁଧିଆ ବଣିକଟିର ଗାଈଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁଠି ପଡ଼ିଥିଲା ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ । ବୋଧସଦୃଶ ସେଠାରେ ଶତ୍ରୀମ କରିବା ପାଇଁ ସଂକଳ୍ପ କରି ଗୁରୁମାନଙ୍କୁ ବଳଦଗୁଡ଼ିକ ଖୋଲିଦେଇ ଗାଈଗୁଡ଼ିକୁ ମଣ୍ଡଳ ଆକାରରେ ସଜାଇ ଗୁଡ଼ିଆ ତିଆରି କରିବା ପାଇଁ କହିଲେ ଏବଂ ଶୀଘ୍ର ଶୀଘ୍ର ଖାଇବା ପାଇଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ କହିଲେ । କିନ୍ତୁ ସମୟପରେ ମଣିଷ ଓ ବଳଦ ସମସ୍ତଙ୍କର ଖାଇବା ଶେଷ ହେଲା । ବୋଧସଦୃଶ ବଳଦଗୁଡ଼ିକୁ ଗୁଡ଼ିଆ ମଝିରେ ରଖି ଗୁରୁମାନଙ୍କୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଗୁରୁପଟେ ଘେରିକରି ରହିବାକୁ କହିଲେ ଏବଂ ଦଳର କେତେକଣା ବସ୍ତ୍ର ବସ୍ତ୍ର ଲୋକ ଖଡ୍ଗ ହସ୍ତରେ ପହଞ୍ଚି ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏମିତି ସାଗୁରୁତ କଟିଗଲା ।

ସକାଳ ହେଲା । କୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଯାହା ଯାହା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କର୍ମ କରିବାର କଥା ତାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ବଳଦେବତାକୁ ଚୁଆଇଲେ । ନିଜର ଯେଉଁ ସବୁ ଗାଡ଼ି ଭାଙ୍ଗି ରୁଜି ଯାଇଥିଲା ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଗୁଡ଼ିଦେଇ ସେ ନିର୍ଭୁକ୍ତି ଆମ୍ବିକଟିର ଭଲ ଭଲ ଗାଡ଼ି ବାନ୍ଧିକରି ନେଲେ । ନିଜ ପାଖରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଅଳ୍ପ ଦାମର ଜିନିଷପତ୍ର ଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକ ଫିଙ୍ଗି ଦେଇ ତା'ଠାରୁ ଅଧିକ ଦାମିକା ଜିନିଷପତ୍ରମାନ ଗାଡ଼ିରେ ଭରିନେଲେ । ଏହାପରେ ସେ ନିଜର ଗନ୍ତବ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ପହଞ୍ଚି ଦୁଇଗୁଣ, ତିନିଗୁଣ ମୂଲ୍ୟରେ ଜିନିଷପତ୍ରମାନ ବିକି ନିଜ ଦେଶକୁ ବାହୁଡ଼ି ଆସିଲେ । ତାଙ୍କର ସଙ୍ଗୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ଜଣେ ପ୍ରାଣୀ ମଧ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହେଲେ ନାହିଁ ।

[କଥା ଶେଷରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ହେ ଗୃହପତି, ପୂର୍ବକାଳରେ ତାଙ୍କିକମାନେ ଏହିଭଳି ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖରେ ପଡ଼ିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟାଗ୍ରହୀମାନେ ଯକ୍ଷମାନଙ୍କ ହାତରୁ ମୁକ୍ତିପାଇ ନିରାପଦରେ ନିଜ ନିଜର ଗନ୍ତବ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରୁ ନିଜ ଦେଶକୁ ବାହୁଡ଼ି ଆସିପାରିଥିଲେ ।”

ଏହିଭଳି ଉପସ୍ଥିତ ବିଷୟ ସହିତ ଅତୀତ କଥାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖାଇ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଧ୍ରୁବ-ସତ୍ୟ ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ ଦେବାଲାଗି ଅଭିସଂବୁଦ୍ଧ ଭାବ ଧାରଣ କଲେ ଏବଂ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟି ଆବୃତ୍ତି କଲେ—

ସତ୍ୟପଥ ସବୁ ସୁଖର କାରଣ;
ପଣ୍ଡିତ ଲୋକ ଏକଥା ଜାଣିଥାଏ ।
ତାଙ୍କିକ କଥା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ବିପତ୍ତ;
ଖରାପ ବାଟରେ ଯାଇ ସେ ସଂସାରର ଅହିତ କରେ ।
ଏଣୁ ଏହି ସବୁ କଥା ଭାବିଚିନ୍ତି,
ବୁଦ୍ଧମାନ ଲୋକ ଦୁଃଖହର ସତ୍ୟର ଶରଣ ନେଇଥାଏ ।

ଧ୍ରୁବ-ସତ୍ୟ ବିଷୟରେ ଏଭଳି ଉପଦେଶ ଦେଇସାରି ବୁଦ୍ଧଦେବ ପୁଣି କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ସତ୍ୟମାର୍ଗରେ ଚାଲିଲେ ଯେ କେବଳ ଉନ୍ନତପ୍ରକାର କ୍ଷଣକ-ସମ୍ପତ୍ତି (୮), ଛଅ ପ୍ରକାର କାମସର୍ବ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ସମ୍ପତ୍ତି (୯) ମିଳିଥାଏ ତାହା ନୁହେଁ, ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମଣିଷର ଅର୍ହତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତି ମଧ୍ୟ ଘଟିଥାଏ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଅସତ୍ୟ ବାଟରେ ଚାଲିଲେ ଗୁରୁପ୍ରକାର ଅପାୟ (୧୦) ଭୋଗ କରିବାକୁ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ମାତୃକୂଳରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ ।” ଏହାପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଷୋହଳ ପ୍ରକାର (୧୧) ଉପାୟରେ ଗୁରୁସତ୍ୟର (୧୨) ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲେ । ତାହାଶୁଣି ସେହି ପାଞ୍ଚଶହ ଉପାସକ ସ୍ରୋତାପତି ଫଳକୁ ପାଇପାରିଲେ ।

ଏହିଭଳି ଉପଦେଶ ଏବଂ ଶିକ୍ଷାଦେବା ପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଅତୀତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଷୟରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ କଥା ବୁଝାଇଦେଲେ ଏବଂ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଅବଧାନ ନୀତିଦ୍ୱାରା କଥାଟିର ଉପସଂହାର କଲେ—

ସେତେବେଳେ ଦେବଦତ୍ତ (୧୩) ଥିଲା ସେହି ମୋଟାରୁ ଛିଆ ଶଗଡ଼ିଆ ବେପାରୀ ଏବଂ ତାର ଶିଷ୍ୟମାନେ ଥିଲେ ସେହି ଦେପାରୀର ଚାକରମାନେ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ଥିଲେ ସେହି ବୁଦ୍ଧିମାନ ଶଗଡ଼ିଆ ବେପାରୀର ଚାକରମାନେ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ବୁଦ୍ଧିମାନ ଶଗଡ଼ିଆ ବେପାରୀ ।]

ଚିତ୍ରପଣୀ

- ୧) ‘ଭୈଷଜ୍ୟ’ ହେଉଛି ପାଲ ଗଛର ‘ଭୈଷଜ୍ୟ’ । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଲା ଘିଅ, ଲହୁଣୀ, ତେଲ, ମହୁ ଓ ଗୁଡ଼ ଏହି ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ଦ୍ରବ୍ୟ-ସମ୍ଭାର ।
- ୨) ବାଣୀ ସଙ୍ଗାୟୁଦର ହେବା ପାଇଁ ଆଠଗୋଟି ଗୁଣ ଦରକାର । ସେମାନେ ହେଲେ ବଶିଷ୍ଠ, ମଧୁର, ବିଜ୍ଞେୟ, ତ୍ରୱର୍ଣ୍ଣୟ, ଅଭୟାସ, ଅନର୍ଗଳ, ଚନ୍ଦ୍ରୀର ଓ ନିନାଦୀ । ଏହା ହେଲା ଅଶ୍ୱାଙ୍ଗୟୁଦର ବାଣୀ ଯାହାକି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ କଣ୍ଠରୁ ନିର୍ଗତ ହେଉଥିଲା ।
- ୩) ‘ଦଶବଳ’ ହେଉଛି ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଉପାୟ । ଦଶଟି ହାତୀର ବଳ ଏକାଠି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଥିଲା ବୋଲି ତାଙ୍କୁ ‘ଦଶବଳ’ କୁହାଯାଉଥିବା କଥା କେହି କେହି କହନ୍ତି । ଆଉ କେହି କେହି କହନ୍ତି ପଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ପଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଝୁଲି କାର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଏହାଙ୍କର ଅଧୀନ ଥିଲେ; ଏଣୁ ଏହାଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ‘ଦଶବଳ’ ।
- ୪) ‘ଶୀଳ’ ହେଲା ଉତ୍ତମ ଚରଣ-ଗଠନ ଲାଗି କେତେକ ନୀତିଗ୍ରହଣ । ଗୁଣ୍ଡମାନେ ପ୍ରତିଦିନ ‘ପଞ୍ଚଶୀଳ’ ଓ ଉପୋସଥ ଦିନମାନଙ୍କରେ ‘ଅଷ୍ଟଶୀଳ’ ରକ୍ଷା କରୁଥାନ୍ତି । ଜୀବହତ୍ୟା ଅଦତ୍ତଦାନ (କେହି ନ ଦେଇଥିବା ଜିନିଷ ନେବା ଅର୍ଥାତ୍ ଚୌର୍ଯ୍ୟ), କାର୍ଯ୍ୟରେ ମିଥ୍ୟାଚରଣ, ମୃଷାବାଦ ଓ ମଦ୍ୟପାନ ଏହି ପାଞ୍ଚ ପାପର ବିରତ ହେଉଛି ପଞ୍ଚଶୀଳ । ସେହିପରି ଅଷ୍ଟଶୀଳ ହେଲା ଜୀବହତ୍ୟା, ଅଦତ୍ତଦାନ, ଅବିହୀନକର୍ମ, ମୃଷାବାଦ, ମଦ୍ୟପାନ, ବିକାଳ-ଭେଜନ (ଅସମୟେ ଆହାର), ନୃତ୍ୟାଦି ଦର୍ଶନ, ମାଲ୍ୟଗନ୍ଧାନୁଲେପନ ଏବଂ ଉଚ୍ଚାସନ ବା ମହାର୍ଚ୍ଚାସନରେ ଉପବେଶନ ବା ଶୟନ ଏହି ଅଷ୍ଟବ୍ୟ ପାପରୁ ବିରତ । ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ‘ଦଶଶୀଳ’ ପାଳନାୟ । ଉପରୋକ୍ତ ‘ଅଷ୍ଟଶୀଳ’ ସହିତ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଶୀଳ, ଯଥା ଅର୍ଥ-ଗ୍ରହଣ ପାପରୁ ବିରତ ଯୋଗ ହେବ । ନୃତ୍ୟାଦି ଦର୍ଶନ ଓ ମାଲ୍ୟଗନ୍ଧାନୁଲେପନ ଏହି ଦୁଇଟିକୁ ପୃଥକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ଏ ପାପରୁ ମଧ୍ୟ ବିରତ ତହିଁରେ ଯୋଗ ହେବ । ଏହିଭଳି ସର୍ବମୋଟ ‘ଦଶଶୀଳ’ ହେବ ।
- ୫) ‘ଉପୋସଥ’ କହିଲେ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଉପବାସ । ମାସର ଚାରିଦିନ ଯଥା : ପୂର୍ଣ୍ଣିମା, କୃଷ୍ଣା, ଅଷ୍ଟମୀ, ଅମାବାସ୍ୟା ଓ ଶୁକ୍ଳା ଅଷ୍ଟମୀ ‘ଉପୋସଥ’ ଲାଗି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରହିଅଛି । ଏହି ଦିନମାନଙ୍କରେ ବୌଦ୍ଧ ଗୁଣ୍ଡଙ୍କୁ ‘ଅଷ୍ଟଶୀଳ’ ପାଳନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ ।

୭) ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ‘ଅବସା’ ଓ ‘ଉବାସ’ ଯଥାକ୍ରମେ ନରକ ଓ ସ୍ୱର୍ଗ ସହୃଦ ସମାନ ଅର୍ଥ-
ବୋଧକ ଅଟେ ।

୮) ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ନିର୍ବାଣ ଲାଗି ଗୁରୋଟି ଉପାୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା
ସୋତାପତିମାର୍ଗ, ସକଦାଗାମିମାର୍ଗ, ଅନାଗାମିମାର୍ଗ ଓ ଅର୍ହନ୍ତମାର୍ଗ
‘ସୋତାପତି’ ସଂସ୍କୃତର ‘ସୋତାପତି’ ବା ଶୋତାପତି’ ଶବ୍ଦରୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା
ପରି ମନେ ହୁଏ । ପାଲି ଭାଷାରେ ଗୋଟିଏ ଛି ‘ସ’ର ବ୍ୟବହାର ଥିବାରୁ ଏଭଳି
ମନେ ହୁଏ । ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ଅର୍ଥରେ ବ୍ରହ୍ମା କଲେ : ଯେ ବୁଦ୍ଧାନୁଶାସନ ରୂପକ ସୋତରେ
ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି ଓ ସେହି ଯୋଗରେ ଭାସି ଭାସି ଶେଷରେ ନିର୍ବାଣ-ସମୁଦ୍ରରେ ଯାଇ
ପହଞ୍ଚିବ, ସେ ସୋତାପତିମାର୍ଗରେ ଗୁଲିଛି ବୋଲି ଧରାଯିବ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥରେ
ବ୍ରହ୍ମଣ କଲେ : ଯେ ବୁଦ୍ଧ-ବାଣୀ ଶ୍ରବଣ କରି ସେହି ବାଣୀକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଛି ଓ ତାହାର
ଆଶ୍ରୟରେ ନିର୍ବାଣକୁ ପାଇବାର ଉପାୟ ରଖିଛି ସେ ‘ସୋତାପତିମାର୍ଗ’ରେ ଗୁଲିଛି
ବୋଲି ଧରାଯିବ । ସକଦାଗାମିମାର୍ଗର ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ହେଉଛି ‘ସକ୍ୱଦାଗାମି-
ମାର୍ଗ’ । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଲା ଯେ ଥରେ ମାତ୍ର ଏ ସଂସାରକୁ ଜନ୍ମ ନେଇ ଆସିଥାଏ
ଏବଂ ପରେ ପରେ ନିର୍ବାଣକୁ ଲାଭ କରିଥାଏ, ସେହି ପଦ୍ଧତି ହେଲା ‘ସକଦାଗାମିମାର୍ଗ’ ।
‘ଅନାଗାମି-ମାର୍ଗ’ର ଅନୁସରଣ କରୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଆଉ ଏ କାମନା-
ବାସନା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼େନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମଲୋକପ୍ରାପ୍ତି
ପରେ ସେହିଠାରୁ ଛି ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ବାଣକୁ ପ୍ରାପ୍ତି ଦିଆଯାଏ । ‘ଅର୍ହନ୍ତ-ମାର୍ଗ’
ହେଉଛି ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ । ମଣିଷ ଅର୍ହତ ଅବସ୍ଥାକୁ ଆସିଲେ ତା’ର ସକଳ କାମନା-ବାସନା
ଦୂର ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ସେ ଦେହତ୍ୟାଗ ପରେ ଏହି ଜନ୍ମରେ ଛି ନିର୍ବାଣକୁ ଲାଭ
କରେ । ହିନ୍ଦୁ ମତରେ ‘ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି’ ସହୃଦ ଏହା ଭୁଲମାୟ ।

୯) ନୈଷ୍ଠମ୍ୟ, ଅବ୍ୟାପାଦ (ଦୟା) ଓ ଅହଂସା (ମୈତ୍ରୀ) ଏହି ୩ ଚିନ୍ତାବଳି ବୌଦ୍ଧ
ଧର୍ମ-ଧାରଣାରେ ‘କୁଶଳ ସମ୍ପାଦି’ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୋଇ ଆସୁଛନ୍ତି ।

୧୦) ଏହା ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଅଟେ : ରୂପ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଓ ଅରୂପ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ । ସୃଷ୍ଟି ରୂପ
ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଫୋହଲ ଭାଗରେ ଏବଂ ଅରୂପ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଗୁରୁ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ସାଧୁ-
ଜନମାନେ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ନିଜର କର୍ମଫଳ ଅନୁସାରେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମଲୋକର ଗୋଟିଏ
ଅଂଶରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରି ଥାଆନ୍ତି ।

୧୧) ବୌଦ୍ଧ-ସଂସ୍କୃତିରେ ଅପାୟ ଗୁରୁ ପ୍ରକାର ଅଟେ । ମଣିଷ ପାଇଁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ
ଗୋଟିଏ ଦେଶର ଆଧାର ସ୍ୱରୂପ । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଲା, ନରକ, ଦିର୍ଘିକ୍ଷୋଦି
(ପଶୁଯୋନି), ପ୍ରେତଲୋକ ଏବଂ ଅସୁର ଲୋକ ।

- ୧୧) ଉପାୟ ଖୋଜିଲା ପ୍ରକାର । ଏହି ଖୋଜିଲା ପ୍ରକାର ଉପାୟର ସବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥ-ପିଟକରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଏ ଜଟିଳ ଡକ୍ଟର ବ୍ୟାଧ୍ୟା ଗଳ୍ପଟିରେ ସନ୍ନିବେଶିତ କରିବା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ହେବ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏଣୁ ତାହା କରାଯାଇ ନାହିଁ ।
- ୧୨) ଗୁରୁ ସତ୍ୟ ଉପରେ ବୌଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଏହି ସତ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ହେଲା : ଦୁଃଖ, ଦୁଃଖର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଦୁଃଖର ନିରୋଧ ସହ ଦୁଃଖର ନିରୋଧ ପାଇଁ ମାର୍ଗ । ବୁଦ୍ଧବାଣୀର ପ୍ରାଣ-ସନ୍ତୁଟିକଟ ହେଉଛି ମଣିଷ ଜୀବନରୁ ସବୁଦିନ ପାଇଁ ଦୁଃଖକୁ ନିର୍ମୂଳ କରିଦେବା । ଏହା କରିବାକୁ ହେଲେ ତାକୁ ଉପରେ ଗୁରୁସତ୍ୟ ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ହେବ ।
- ୧୩) ଦେବଦତ୍ତ ହେଉଛନ୍ତି ଶୁଭୋଦନଙ୍କର ଭାଇର ପୁଅ, ଯଶୋଧାରଙ୍କ ସହୋଦର ଭାଇ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମାମୁଁଙ୍କ ପୁଅ । କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ନିକଟ ସମ୍ପର୍କ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଦେବଦତ୍ତ ସହୃଦୀ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ବିରୋଧୀ ହୋଇ ରହି ଆସିଥିଲେ । ଅନେକ ଥର ତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରିବା ପାଇଁ ଚକ୍ରଯନ୍ତ୍ର କରିଥିଲେ । ଏହି ଚକ୍ରଯନ୍ତ୍ରରେ ମରଣ ସମ୍ଭାଷ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ପରେ ଅବଶ୍ୟ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ବ ଗ୍ରହଣ କରି ବୌଦ୍ଧ-ସିଂଗରଣର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଜାତକର ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ବିରୋଧୀ ହିସାବରେ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କର ଭୂମିକା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

---

୨ - ବନ୍ଧୁ ପଥ-ଜାତକ

[ଭଗବାନ ତଥାଗତ (୧) ପ୍ରାନ୍ତୀ ନଗରରେ ଥିବାବେଳେ ଜଣେ ସ୍ଥାନବାସୀ ଭିକ୍ଷୁକ ପ୍ରତି ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏ କଥାଟିକୁ କହିଥିଲେ । ଶୁଣାଯାଏ ଯେତେବେଳେ ତଥାଗତ ପ୍ରାନ୍ତୀ ନଗରରେ ରହୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଧର୍ମୋପଦେଶ ଶୁଣି ସେଠାକାର ଜଣେ ଉଦ୍ର ସନ୍ଥାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ହେଲା ଯେ, କାମନା ହେଉଛି ସକଳ ଦୁଃଖର କାରଣ । ଏଣୁ ସେ ପ୍ରକ୍ରମ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କଲେ ଏବଂ ଅଭିସମ୍ପଦା ପାଇବା ଲାଗି ପାଞ୍ଚ ବର୍ଷ କାଳ ଜେତବନରେ ରହି ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ ପୂର୍ବକ ମାତୃକା ଦ୍ୱୟକୁ (୨) ଆୟତ୍ତ କଲେ । କି କି ଉପାୟରେ ସୁସ୍ଥ ଦୃଷ୍ଟି (୩) ଲଭି କରାଯାଏ ସେ ଉପଦେଶ ଶୁଣିଲେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ନିକଟରୁ ଇଚ୍ଛା ଅନୁସାରେ ଧ୍ୟାନ ବିଷୟରେ ଉପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରି ଅରଣ୍ୟ ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥେ ଯାତ୍ରାକଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ବର୍ଷାକାଳ ଅତିବାହିତ କଲେ । କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ତିନି ମାସ ଧରି ବାରମ୍ବାର ଚେଷ୍ଟା କଲେ ମୁକ୍ତା ଧ୍ୟାନଫଳ ଦୂରେ ଥାଉ ତାହାର ସାମାନ୍ୟତମ ଆଶ୍ରୟ ମଧ୍ୟ ପାଇବା ପାଇଁକି ସେ ସମର୍ପଣ ହୋଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ସେ ଭାବିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ବୁଦ୍ଧ ତ ଶୁଣି ପ୍ରକାର ମନୁଷ୍ୟଙ୍କ କଥା କହୁଥିଲେ; ମୁଁ ବୋଧହୁଏ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସବୁଠାରୁ ଅଧମ । ବୋଧହୁଏ, ଏ ଜନ୍ମରେ ମୋ ଭାଗ୍ୟରେ ସ୍ୱର୍ଗପ୍ରାପ୍ତି ଓ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ନିଶିକା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଏ ଅରଣ୍ୟରେ ବାସ କରି ଲଭିବା କ'ଣ ? ମୁଁ ଏବେ ତଥାଗତଙ୍କ ନିକଟକୁ ଫେରି ଯାଉଛି । ତାଙ୍କର ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିରକୁ ଦେଖିଲେ ମୋ'ର ନେତ୍ର ସାର୍ଥକ ହେବ । ମଧୁର ଧର୍ମକଥା ଶୁଣି କଣ୍ଠି ତୃପ୍ତ ହେବ ।” ଏହି ସଂକଳ୍ପ କରି ଉକ୍ତ ଭିକ୍ଷୁ ଜେତବନକୁ ଫେରି ଆସିଲେ ।

ଦିନେ ତାଙ୍କର ବନ୍ଧୁମାନେ ତାଙ୍କୁ କହିଲେ, “ଭାଇ, ତୁମେ ପରା ତଥାଗତଙ୍କ ନିକଟରୁ ଧ୍ୟାନମାର୍ଗର ଉପଦେଶ ନେଇ ଶ୍ରମଣ-ଧର୍ମ ଆଚରଣ କରିବା ପାଇଁ ବନ୍ଧୁକି ଯାଇଥିଲ । କିନ୍ତୁ ଦେଖୁଛୁ ବିହାରକୁ ଫେରିଆସି ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଖୁବ୍ ଆଶ୍ରମରେ ରହୁଛ । ତୁମେ କ'ଣ ପ୍ରକ୍ରମ୍ୟାର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅହୁ ଭୁବ ଫଳ ଲଭ କରି ପାରିଛ ? ସେ ଉଦ୍ରର ଦେଲେ, “ଭାଇମାନେ, ମୁଁ ମାର୍ଗ କିମ୍ବା ଫଳ କିଛି ହିଁ ପାଇପାରି ନାହିଁ । ମୁଁ ଦେଖିଲି ମୋ ଭାଗ୍ୟରେ ଦିବିଲଭ ଦଟିବ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ କିଛି ଉଦ୍ୟମ ନକରି ଫେରି ଆସିଛି ।

ବନ୍ଧୁ ପଥ = ବାଲୁକାପୃଷ୍ଠି ପଥ ବା ମରୁଭୂମିର ରାସ୍ତା ।

“ତୁମେ ଯେତେବେଳେ ସାହିବାନ୍ ତଥାଗତଙ୍କର ଅନୁଶାସନରେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେଇଛ, ସେତେବେଳେ ନିରୁଦ୍ୟତ ହୋଇଛ। ଭଲକଥା ନୁହେଁ । ଗୁଲ, ତୁମକୁ ତଥାଗତଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେବୁ ।” ଏହା କହି ସେମାନେ ଏ ସ୍ଥାନସାହି ଭିତରୁ ଭଗବାନ ତଥାଗତଙ୍କ ପାଖକୁ ନେଇଗଲେ ।

ତଥାଗତ ପଚାରିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁ ଗୁ ! ତୁମ୍ଭେମାନେ ଏ ଲୋକଟିକୁ ତାର ଇଚ୍ଛା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏଠାକୁ କାହିଁକି ଆଣିଲ ? ଏ କ’ଣ କରିଛୁ ?”

ଭିକ୍ଷୁମାନେ କହିଲେ, “ଭଦନ୍ତ, ଏ ଲୋକ ନିର୍ବାପ୍ରଦାନକାରୀ ଅପେକ୍ଷେ ଅନୁଶାସନରେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରମଧର୍ମ ଆଚରଣ କରିବା ବେଳେ ନିରୁଦ୍ୟତ ହୋଇ ବିସ୍ତାରକୁ ଫେରି ଆସୁଛନ୍ତି ।” ସେତେବେଳେ ତଥାଗତ ପଚାରିଲେ, ‘କିହୋ ଭିକ୍ଷୁ, ତୁମେ କ’ଣ ସତରେ ନିରୁଦ୍ୟାତ ହୋଇପଡ଼ିଛ ?’

ଭିକ୍ଷୁ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ହଁ ଭଦନ୍ତ; ମୁଁ ସତରେ ନିରୁଦ୍ୟାତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି ।”

“ସେ କି କଥା ? ଏଭଳି ଅନୁଶାସନରେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେଇ ତୁମେ ସିନା ନିଶ୍ଚାମ, ସନ୍ତୁଷ୍ଟ, ନିର୍ଜନବାସୀ ଓ ଖୁବ୍ ଉତ୍ସାହୀ ହୁଅନ୍ତି; ତୁମେ ଏଭଳି ସ୍ଥାନସାହି ହୋଇ ପଡ଼ିଲ ଯେ ? ତୁମେ ତ ପୁଣେ ଖୁବ୍ ସାହିବାନ୍ ଥିଲ । ତୁମର ଏ ସାହି୍ୟ ପ୍ରଭାବରେ ହିଁ ଅରେ ମରୁକାନ୍ତାରରେ ପାଞ୍ଚଶହ ଶଗଡ଼ରେ ଥିବା ଗୋରୁ ଓ ମଣିଷମାନେ ପାଣି ପିଇ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇପାରିଥିଲେ । ତେବେ ବର୍ତ୍ତମାନ ତୁମର ଏ ଦଶା ଘଟିଲା କାହିଁକି ?” ତଥାଗତଙ୍କର ଏ କଥାଟି ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ଉକ୍ତ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ହୃଦୟରେ ପୁନଃବାର ଉତ୍ସାହ ସଞ୍ଚାରିତ ହେଲା ।

ତଥାଗତଙ୍କ କଥା ଶୁଣି ଭିକ୍ଷୁମାନେ କହିଲେ, “ଭଦନ୍ତ, ଏହି ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନର ନିରୁଦ୍ୟାତ ଭାବଟିକୁ ଆମେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଦେଖିପାରୁଛୁ । କିନ୍ତୁ ପୁଣେ କେବଳ ସ୍ୱାକ୍ଷର ସାହି୍ୟ ବଳରେ ଯେ, ମରୁକାନ୍ତାରରେ ଗୋରୁ ଓ ମଣିଷମାନେ ପାଣି ପିଇବାକୁ ପାଇପାରିଥିଲେ, ସେ କଥା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଅଜଣା । ଆପଣ ସବୁଙ୍କ ବୋଲି ତାହା କେବଳ ଆପଣଙ୍କୁ ହିଁ ଜଣାଅଛି । ଦୟାକରି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ସେ କଥାଟିକୁ କୁହନ୍ତୁ ।”

“କହନ୍ତୁ ଶୁଣ ।” ଏହା କହି ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ମନରେ ଶ୍ରବଣର ଆକାଂକ୍ଷା ଜନ୍ମାଇ, ଭଗବାନ୍ ଅଧିକାର ମଧ୍ୟରେ ଆବୃତ ଥିବା ସେହି କଥାଟିକୁ ପ୍ରକାଶ କଲେ ।]

ସ୍କୁଲକାଳରେ ବାସନ୍ତୀ ନଗରରେ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ନାମକ ଜଣେ ଗଜା ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଜଣେ ବଣିକ ଘରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତବୟସ ହେବାପରେ ପାଞ୍ଚଶହଟି ଶଗଡ଼ ନେଇ ନାନା ସ୍ଥାନକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ଥରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଷାଠିଏ ଯୋଜନ ଲମ୍ବ ଗୋଟିଏ ମରୁକାନ୍ଥାରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସେଠାକାର ବାଲି ଏତେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଯେ ହାତମୁଠାରେ ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକଲେ ବି ତାହା ଆଙ୍ଗୁଠି ଫାଙ୍କ ଦେଇ ତଳକୁ ଗଳିପଡ଼ିବ । ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ପରେ ଏ ବାଲି ତାତି ଜଳନ୍ତା ଅଙ୍ଗାର ଭଳି ଢେଲ ହୋଇଉଠେ । ସେତେବେଳେ କାହାର ବା ସାଧ ଅଛି ଏହା ଉପରେ ଯିବା ଆସିବା କରିପାରିବ ? ଏହି ଗୁପ୍ତ ମରୁଭୂମିଟି ଅଦନ୍ତମ କଲବେଳେ ପଥକମାନେ ରାତିରେ ବାଟ ଚାଲନ୍ତି, ଦିନ ବେଳା ବିଶ୍ରାମ ନିଅନ୍ତି । ସେମାନେ ପାଣି, ତେଲ, ଗୁଞ୍ଜଳ ଓ କାଠ ପ୍ରଭୃତି ଉପକରଣମାନ ନିଜ ସଙ୍ଗରେ ନେଇକରି ଯାଆନ୍ଥାନ୍ତି । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଠିଲେ ସେମାନେ ବଳଦଗୁଡ଼ିକୁ ଟୋଲି ଦିଅନ୍ତି; ଗାଈଗୁଡ଼ିକୁ ଗୋଲେଇ କରି ରଖି ମଝିରେ ଗୁନ୍ଥୁଆ ଟାଣନ୍ତି ଏବଂ ସକାଳୁ ସକାଳୁ ଖାଇବା ପିଇବା ଶେଷ କରିଦେଇ ସେହି ଗୁନ୍ଥୁଆ ଗୁରୁରେ ବିଶ୍ରାମ ନେଇ ଦିନସାରା କଟେଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏହାପରେ ଯେତେବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚୁଡ଼ିଯାଆନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ପୁଣି ଶୀଘ୍ର ଶୀଘ୍ର ଖାଇବା ପିଇବା ସାରିଦେଇ ଭୂଇଁ ଶୀତଳ ହେବା ମାତ୍ରେ ବାଟ ଚାଲିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ନାବିକମାନେ ଯେମିତି ସମୁଦ୍ରରେ ଯାତ୍ରା କଲବେଳେ ନକ୍ଷତ୍ର ଦେଖି ଦିଗ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରନ୍ତି, ଏ ମରୁଭୂମିରେ ବି ସେମିତି ବଣିକମାନେ ନକ୍ଷତ୍ର ଦେଖି ପଥ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଥାଆନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଜଣେ ଜଣେ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ (୪) ଥାଆନ୍ତି । ଏମାନେ ନକ୍ଷତ୍ର ଦେଖି ଗନ୍ତବ୍ୟ ପଥ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଦିଅନ୍ତି ।

ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଯେଉଁ ଦିନ ଉକ୍ତ କାନ୍ଥାରେ ଅଣସଠା ଯୋଜନ ବାଟ ଅଦନ୍ତମ କରିଗଲେ ସେଦିନ ମନେ ମନେ ଭାବିଲେ, “ଆଜି ରାତିରେ ହିଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ମରୁଭୂମି ବାହାରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିବୁ ।” ଏହା ଭାବି ସେ ସନ୍ଧ୍ୟାଭୋଜନ ପରେ ଜଳ, କାଠ ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ଅନାବଶ୍ୟକ ଜନସମ୍ପତ୍ତିକ ଫିଙ୍ଗି ଦେବାକୁ କହିଲେ ଏବଂ ଏହିଭଳି ବୋର୍ କମେଇ ଦେଇ ଗନ୍ତବ୍ୟ ଦିଗକୁ ଯାତ୍ରାକଲେ । ଯେଉଁ ଗାଡ଼ିଟି ସବା ଆଗରେ ଚାଲୁଥିଲା, ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ଜଣକ ତା’ର ଉପରେ ବସିଲା ଏବଂ କେଉଁ ଦିଗକୁ ଗାଡ଼ି ଚଲେଇବାକୁ ହେବ ନକ୍ଷତ୍ର ଦେଖି କହିବାକୁ ଲାଗିଲା ।

ପଥପ୍ରଦର୍ଶକଟି ବହୁ ଦିନ ଧରି ଭଲ ନିଦରେ ଟିକେ ଶୋଇ ନଥିଲା । ସେଦିନ କିଛି ବାଟ ଆଗେଇ ଯିବା ପରେ ସେ ବିଚାର ଶୋଇପଡ଼ିଲା । ଏହା ଫଳରେ ବଳଦଗୁଡ଼ିକ ବିପକ୍ଷତ ଦିଗକୁ ଚାଲିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିପାରିଲା ନାହିଁ ।

ଗାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକ ରାତିଯାଏ ଏହିଭଳି ବିପରୀତ ଦିଗରେ ଚାଲିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହାପରେ ସୁଖୋଦୟର ଠିକ୍ ପୂର୍ବରୁ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକର ଯେତେବେଳେ ନିଦ ଭାଙ୍ଗି ଗଲା, ସେ ନନ୍ଦସିନ୍ଧୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକର ‘ଗାଡ଼ି ଫେରାଅ, ଗାଡ଼ି ଫେରାଅ’ ବୋଲି ଚିତ୍କାର କରି ଉଠିଲା । କିନ୍ତୁ ସବୁଗାଡ଼ିକୁ ଫେରାଇ ପୁଣି ଥରେ ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ କରୁ ନ କରୁଣ୍ଡି ଫୁଲିଫେବ ଆସି ଦେଖାଦେଲେ । ସମସ୍ତେ ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଦେଖିଲେ ଯେ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରୁ ସେମାନେ ଯାହା କରିଥିଲେ ଠିକ୍ ସେହି ସ୍ଥାନକୁ ପୁଣି ଫେରି ଆସିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ, ‘ହାୟ ! ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳ ହେଲା; ଆମ ପାଖରେ ଜଳ ନାହିଁ, କାଠ ନାହିଁ । ଆଜି କିପରି ଆମେ ବଞ୍ଚିବୁ ?’ ଏହିଭଳି ବିଳାପ କରି କରି ସେମାନେ ବଳଦଗୁଡ଼ିକୁ ଖୋଳିଦେଲେ ଏବଂ ନିଜାନ୍ତ ହାତୀଗ ହୋଇପଡ଼ି ଯେ ଯାହାର ଗାଡ଼ି ତଳେ ଶୋଇ ପଡ଼ିଲେ ।

ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଭାବିଲେ, “ମୁଁ ଯଦି ନିରୁଦ୍ୟମ ହୋଇ ବଢ଼ିରହେ, ତେବେ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ହେଲେ ପ୍ରାଣୀର ଜୀବନ ରକ୍ଷା ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏଇ ସକାଳର ଥଣ୍ଡାଏ ଥଣ୍ଡାଏ ଥରେ ଚାଲିଆଡ଼େ ଚାଲିକରି ଦେଖି, କେଉଁଠି ଜଳ ମିଳିବ କି ନାହିଁ ।” ଏହାପରେ ସେ ଚାଲିଆଡ଼େ ଚାଲି ଚାଲି ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଘାସ ଚୁଆଟିଏ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ଏଥିରେ ସେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କଲେ ଯେ, ଏ ଜାଗାଟିର ତଳେ ନିଶ୍ଚୟ ଜଳ ଅଛି; ନ ହେଲେ ମରୁଭୂମିରେ କେବେହେଲେ ଘାସ କଅଁଳ ପାରିନା ନାହିଁ । ତା’ପରେ ସେ ଅନୁଚରମାନଙ୍କୁ ସାବଳ, କୋଦାଳ ଦେଇ ଏ ସ୍ଥାନଟିକୁ ଖୋଳିବାକୁ କହିଲେ । ସେମାନେ ସେ ସ୍ଥାନଟିକୁ ଖୋଳିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ସାଠିଏ ହାତ ତଳେ ମଧ୍ୟ ଜଳ ମିଳିଲା ନାହିଁ ଏବଂ ପଥରରେ ସାବଳ ବାଜି ଠକ୍ ଠକ୍ ଶବ୍ଦ କଲା, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ନିଜାନ୍ତ ନିରୁଦ୍ୟମ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । କିନ୍ତୁ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଆଶା ଗ୍ରହଣିଲେ ନାହିଁ । ସେ କୁଅ ଭିତରେ ପଶି ପଥର ଉପରେ କାନ ଦେଲେ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ତା’ ତଳେ ଜଳ ପ୍ରବାହର ଶବ୍ଦ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଉପରକୁ ଉଠିଆସି ନିଜର ବାଳକ-ଭୃତ୍ୟଟିକୁ କହିଲେ, “ତୁମେ ଯଦି ନିରୁଦ୍ୟମ ହେବ ତେବେ ସମସ୍ତେ ମରିଯିବେ । ତୁମେ ଏବେ ସାହସର ସହିତ ଏହି ବଡ଼ ହାତୁଡ଼ିଟା ନେଇ ପଥର ଉପରେ ଆଘାତ କର ।” ବାଳକ-ଭୃତ୍ୟଟି ଚୁକ୍ ଉତ୍ତରାଣ । ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତେ ନିରୁଦ୍ୟମ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି ଦେଖି ମଧ୍ୟ ସେ ନିରୁଦ୍ୟମ ହେଲା ନାହିଁ । ସେ ବିନା ଦ୍ୱିଧାରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଆଦେଶଟି ପାଳନ କଲା । ଏହା କରିବା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତରର ଆବରଣଟି ଫାଟିଗଲା ଏବଂ ତାପରେ ଅବରୁଦ୍ଧ ଜଳସ୍ରାବୀ ତାଳଗଛ ଉପରେ ଉପରକୁ ଉଠିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସମସ୍ତେ ଆନନ୍ଦରେ ସ୍ନାନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ପାଖରେ ବେଦରକାଶ ଯେଉଁ କାଠଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ତା’କୁ ଚିରି ସେମାନେ ଜାଲେଣି କାଠ ଢିଆରି କଲେ ଏବଂ ଭିତ ରାନ୍ଧି ଖାଇଲେ ଏବଂ ଶେଷରେ ଗୋରୁଗୁଡ଼ିକୁ ଖୁଆଇ କୁଅ ପାଖରେ ପତାକାଟିଏ ପୋତି ସେମାନେ ସନ୍ଧ୍ୟା ହେବା ପରେ ନିଜର ଉପସ୍ଥିତ ଦେଖି ଅଭିମୁଖରେ ଯାହାକଲେ । ସେଠାରେ ସେମାନେ

ଦୁଇ ଗୁଣ, ଗୁଣ ଗୁଣ ମୂଲ୍ୟରେ ଜନସମ୍ପଦ ବିକ୍ରୟ ଦେଖିବା ବାହୁଡ଼ି ଆସିଲେ ଏବଂ ବନ୍ଧୁ ହେବା ଉତ୍ସାହରେ ନିଜ ନିଜର କର୍ମଫଳ ଭୋଗ ଲାଗି ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ । ବୋଧସମ୍ଭବ ମଧ୍ୟ ଦାନାଦି ପୁଣ୍ୟ କର୍ମରେ ଜୀବନ ଯାପନ କରି ଦେହତ୍ୟାଗ ପରେ କର୍ମାନୁସାରେ ଫଳ ଭୋଗ କଲେ ।

[କଥାଟି ଶେଷ ହେବାରୁ ସମ୍ୟକ୍-ସଂଗ୍ରହ ଅଭିସଂଗ୍ରହ (*) ଭବଧାରଣ କରି ଏହି ଗାଥାଟି ପାଠ କଲେ—

“ବଶିକରଣ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ଉଦ୍ୟମରେ ସୁଗଭୀର କୃପିତ ଏ ଖୋଲିଲେ
ଏବଂ ତା’ର ଦ୍ଵାରା ଶ୍ରୀମ ମରୁସ୍ଥଳରେ ପ୍ରଚୁର ଶୀତଳ ଜଳ ପାଇଲେ ।

ସେହିଭଳି ଏ ଭୂମଣ୍ଡଳରେ ବିଚରଣ କରୁଥିବା ଜ୍ଞାନମାନେ,
ଯଦି ଅଧ୍ୟବସାୟ କରନ୍ତି,
ସେଥିରେ ସେମାନେ ଦୃଢ଼ତ୍ଵର ଶାନ୍ତି ପାଇପାରନ୍ତି ।”

ଏହାପରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀ (୭) ଗୁରୋଟି ଆର୍ଯ୍ୟସତ୍ୟ ବିଷୟରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲେ । ଏହା ଶୁଣି ସେହି ସ୍ଥାନବାସୀ ଭିକ୍ଷୁ ଜଣକ ଚରମ ଫଳ ବା ଅର୍ହତ୍ତ୍ଵ ଲଭି କଲେ ।

ସମବିଧାନ(୭) :

ସେତେବେଳେ ଏହି ସ୍ଥାନବାସୀ ଭିକ୍ଷୁ ଥିଲା ସେଇ ବାଳକ ଭୃତ୍ୟ, ଯେ କି ପଥର ଫଟେଇ ସଙ୍ଗୀମାନଙ୍କ ତୃପ୍ତା ନିବାରଣ ଲାଗି ଜଳ ଉତ୍ତରଣ କରିଥିଲା । ସେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ଥିଲେ ସେହି ବଶିକର ଅନୁଚରଣ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ବଶିକ ।]

ଚିତ୍ରପଣୀ

୧) ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ତଥାଗତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

୨) ଭିକ୍ଷୁ-ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀ-ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ, ଏ ଦୁଇଟିକୁ ମାତୃକାଦ୍ଵୟ ବୋଲି ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ଉପ-ସ୍ଥିତିରେ ଓ ବିହାରର ଆରମ୍ଭରେ ସମ୍ମୁଖରେ ନିଜ ନିଜର ଦୋଷ ତଥା ପାପକର୍ମ-ମାନ ମାନ ନେବାର ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ଅନୁତାପ କରିବାର ଏକ ବିଧିଥିଲା । ଏହାକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ‘ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ’ ।

୩) ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଦୃଷ୍ଟି କୁ ମୂଳ ପାଲିକାବ୍ୟରେ ‘ବିଦର୍ଶନା’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

୪) ଏହି ପଥ-ପ୍ରଦର୍ଶକ ହେଉଛନ୍ତି ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ କୁହାଯାଉଥିବା ଗାଇଡ୍ ।

- ୫) ମୂଳ ପାଲରେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ‘ସମ୍ମା-ସଂବୁଦ୍ଧ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥିଲା । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେବ ‘ସମ୍ୟକ୍-ସଂବୁଦ୍ଧ’ ବା ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନୀ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେ ସବୁଠାରୁ ଜ୍ଞାନୀ ଏହି ଭାବଟି ଏଠାରେ ବିବକ୍ଷିତ । ‘ଅଭିସଂବୁଦ୍ଧ’ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଜାତିସ୍ଥର ବା ଯାହାର ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ସବୁ ମନେପଡ଼େ । ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କର କେବଳ ନିଜର ନୁହେଁ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ବିଷୟରେ ସମ୍ୟକ୍ ଧାରଣା ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ସେହି-ହେତୁ ତାଙ୍କୁ କୁହାଯାଇଥିଲା ‘ଅଭିସଂବୁଦ୍ଧ’ ।
- ୬) ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଶାସ୍ତ୍ରା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି; କାରଣ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କର ଅନୁଶାସନର ଅଧୀନ ଅଟନ୍ତି ।
- ୭) ପ୍ରାୟ ସବୁ ଜାତକର ଶେଷରେ ଏହି ‘ସମବଧାନ’ଟି ଲେଖାଥାଏ । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଲା ଅତୀତ କଥା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରକ୍ଷାକରି ବର୍ତ୍ତମାନ ଘଟୁଥିବା ଘଟଣାଟିର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା । ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଅତୀତର ଘଟଣାବଳୀ ଓ ପାତ୍ରପାତ୍ରୀଙ୍କ ସହିତ ବର୍ତ୍ତମାନର ଘଟଣା ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ପାତ୍ରପାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ସମନ୍ୱୟ ସ୍ଥାପନ ହିଁ ସମବଧାନ ।

—

୩- ସେରିବ ବଣିକ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଶ୍ରାବସ୍ଥୀ ନଗରରେ ରହୁଥିବା ସମୟରେ ଜଣେ ହୀନବୀର୍ଯ୍ୟ ଭିକ୍ଷୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି କଥାଟି କହୁଥିଲେ । ଏହି ଲୋକଟି ସାଧନା ଗୁଡ଼ିକଦେଇ ବିହାରକୁ ଆଦିବା ଉତ୍ତରୁ ଅନ୍ୟ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ତାକୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ନିକଟକୁ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ଏଇ ମାର୍ଗଫଳ-ଦାୟୀ ଅନୁଶାସନରେ ପ୍ରବେଶକରି ମଧ୍ୟ ଯଦି ତୁମେ ଉତ୍ତାହ ହରେଇ ବସ, ତେବେ ଲକ୍ଷେ ମୁଦ୍ରା ମୂଲ୍ୟର ସୁନା ଥାଳିରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ସେରିବ ବଣିକର ଯେଉଁ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ହୋଇଥିଲା, ତୁମର ସେଇଆ ହେବ ।” ଏହାପରେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ସେ କଥାଟିକୁ ବିସ୍ମୃତ ଭାବେ କହିବାକୁ ତାଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ଅବଗତ ପାଇଁ ସେହି ଅଜଣା ଅସ୍ମତ କଥାଟିକୁ କହିବକୁ ଲାଗିଲେ ।]

ଚିତ୍ତମାନ ସମୟର ଚାରିକଲ୍ଲ ପୂର୍ବରୁ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ସେରିବ ନାମକ ଗୋଟିଏ ରାଜ୍ୟରେ ପେରିବାଲର କାମ କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ନାଁ ଥିଲା ‘ସେରିବାନ୍’ । ସେରିବ ରାଜ୍ୟରେ ସେରିବା ନାମରେ ଆଉଜଣେ ଲୋକ ମଧ୍ୟ ଏଇ କାମ କରୁଥିଲା । ତାହାର ଭାରି ଅର୍ଥଲୋଭ ଥିଲା । ଥରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ତାକୁ ହାଙ୍ଗରେ ନେଇ ତୈଳବାହୁ ନାମକ ଟ୍ରୋଟିଏ ନଦୀର ଆଉ ପାରିରେ ଥିବା ଅନ୍ଧପୁର ନଗରକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେଠି ସେ ଦୁହେଁ କିଏ କେଉଁ ରାସ୍ତାରେ ଫେରି କରି ବୁଲିବେ ବାଣ୍ଟି ନେଲେ । କଥା ହେଲା ଜଣେ ଯେଉଁ ରାସ୍ତାରେ ଫେରି କରି ଯାଇଥିବ, ଆଉ ଜଣେ ତାର କିଛି ସମୟ ପରେ ସେଇ ରାସ୍ତାରେ ମଧ୍ୟ ଫେରି କରି ଯାଇ ପାରିବ ।

ପୂର୍ବେ ଅନ୍ଧପୁରରେ ଜଣେ ଝୁର୍ ଧନୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ପରିବାର ବାସ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ କୋପଦୃଷ୍ଟିରେ ପଡ଼ି ସେ ପରିବାରଟି ନିର୍ଧନ ହୋଇଗଲା । ପରିବାରରୁ କଣକ ପରେ ଜଣେ ପୁରୁଷ ମରିଗଲେ । ଏ ଯେଉଁ ସମୟର କଥା କୁହାଯାଉଛି, ସେତେବେଳେ ଏ ବଂଶରେ କେବଳ ଦିଅଟିଏ ଓ ତାର ବୃତ୍ତୀ ମା (ପିତାମହୀ) ବଞ୍ଚୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଅତି କଷ୍ଟରେ ପଡ଼ୋଶୀମାନଙ୍କର ଘରେ କାମଦାମ କରି ଘନ କାଟୁଥିଲେ । ଘରର କର୍ତ୍ତା ପରିବାରର ସୌଭାଗ୍ୟ ସମୟରେ ଯେଉଁ ସୁନା ଥାଳିଟିରେ ଖାଉଥିଲେ, ସେଇଟି ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବହୁଦିନ ଧରି ବ୍ୟବହୃତ ନ ହେବା ଫଳରେ ଭଙ୍ଗା ବାସନ କୁସନ ଭିତରେ ପଡ଼ିରହି ଏହା ଉପରେ ଏତେ ମଜଲା ଜମିଯାଇଥିଲା ଯେ ହଠାତ୍ ଏଇଟା ସୁନାର ବାସନ ବୋଲି ଜଣା ପଡ଼ୁ ନ ଥିଲା ।

ତନେ ଲୋଭୀ ଫେରବାଲଟି ‘ହାଣ୍ଡି ମାଠିଆ କଣିବ’; ‘ହାଣ୍ଡି ମାଠିଆ କଣିବ’ ବୋଲି ଡାକ ଡାକ ଏଇ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ପରବାର ଘରବାଟେ ଯାଉଥିଲା । ତାହା ଶୁଣି ଝିଅଟି କହିଲା, “ମୋର ଖଣ୍ଡିଏ ଗହଣା କଣି ଦିଅନା ବୁଢ଼ୀ ମା ।” ବୁଢ଼ୀମା କହିଲେ, “ମା, ଆମେ ତ ଗରିବ ଲୋକ; ପଇସା କେଉଁଠୁ ପାଇବା ?” ସେତେବେଳେ ଝିଅଟି ସେହି ସୁନା ବାସନଟି ଆଣି କହିଲା, “ଏ ଖଣ୍ଡିକ କ’ଣ ବଦଲେଇ ଦେଲେ ହେବ ନାହିଁ ? ଏଇଟା ଆମର କିଛି କାମରେ ଲାଗୁନା ।” ବୁଢ଼ୀ ଏଥିରେ ଆପତ୍ତି ନନେଇ ଫେରବାଲକୁ ଡାକିଲା ଏବଂ ତାକୁ ବସିବାକୁ ନିଅଁ ସେ ବାସନ ଖଣ୍ଡିକ ଦେଇ କହିଲା; “ମହାଶୟ, ଏହା ବଦଳରେ ମୋର ଏ ନାଗୁଣୀଟି ଲାଗି ଯାହା କିଛି ଗୋଟିଏ ଗହଣା ଦିଅ ।”

ବାସନଟି ଥରେ ଦୁଇଥର ଓଲଟ ପାଲଟ କରି ଦେଖି ଫେରବାଲଟିର ମନରେ ସନ୍ଦେହ ହେଲା, ବୋଧହୁଏ ଏହା ସୁନାରେ ତିଆରି । ଏହି ଅନୁମାନଟି ଠିକ୍ କି ନୁହେଁ ତାହା ପରଖି ନେବା ପାଇଁ ସେ ଲୁହା କଣ୍ଟାରେ ତା ପିଠିରେ ଦାଗ ମାରଲା ଏବଂ ସେଇଟି ଯେ ସୁନାର ବାସନ ସେ ବସିଥିବେ ତାର କିଛି ମାତ୍ର ସନ୍ଦେହ ରହିଲା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମାଇପି ଦୁଇଟାଙ୍କୁ ଭଣ୍ଡେଇ କରି ବନା ମୂଳରେ ସେଇଟିକୁ କପରି ନେଇଯିବ ଏ ଖରାପ ମତଲବ ରଖି ସେ କହିଲା, “ସ୍ୱାର ଗୋଟିଏ ଦାମ କ’ଣ ? ଏହାକୁ ଅଧମସାଟିଏ (୧) ଦେଇ କଣିଲେ ବି କାମରେ ଲାଗିବ ନାହିଁ ।” ଏହାପରେ ସେ ଝୁର୍ବ ବେଟାତିର ଦେଖାଇବାର ଛଳନା କରି ବାସନଟି ଭୂଇଁତଳେ ଫିଙ୍ଗି ଦେଇ ସେହି ସ୍ଥାନରୁ ଚାଲିଗଲା ।

ଏହାର କିଛି ସମୟପରେ ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ ସେହି ବାଟରେ ଫେରି କରି ଆସିଲେ ଏବଂ “ହାଣ୍ଡି ମାଠିଆ କଣିବ”, “ହାଣ୍ଡି ମାଠିଆ କଣିବ” ବୋଲି ଦ୍ୱାରେ ଦ୍ୱାରେ ଡାକ ବୁଲିଲେ । ତାହା ଶୁଣି ଝିଅଟି ତା’ର ବୁଢ଼ୀମାଙ୍କୁ ପୁଣି ସେହିକଥା ମାଗିଲା । ବୁଢ଼ୀମା କହିଲେ, “ଯେଉଁ ବାସନଟି ବଦଳ ଦେବାକୁ ଯାଉଥିଲେ ତାର ତ କିଛି ଦାମ ହେବନାହିଁ ବୋଲି ଆମେ ଶୁଣିଲେ । ଅଉ ଆମର କ’ଣ ବା ଅଛି ମା’ ଯାହାଦେଇ ତୋ ଇଚ୍ଛା ପୂରଣ କରିପାରିବ ?” ଝିଅଟି କହିଲା, “ସେ ଫେରବାଲଟା ବଡ଼ ଖରାପ ଲୋକ, ବୁଢ଼ୀମା । ତା କଥାଗୁଡ଼ାକ ଶୁଣିଲେ ଦେହ ଜଳି ଉଠେ । କିନ୍ତୁ ଏ ଲୋକଙ୍କୁ ଦେଖତ କେତେ ଭଲ । ସ୍ୱାକ୍ଷର କଥାଟି କେମିତି ମିଠା । ଏ ବୋଧହୁଏ ଏହି ଭଙ୍ଗା ବାସନଟା ନେବାକୁ ଆପତ୍ତି କରିବେ ନାହିଁ ।” ତା’ପରେ ବୁଢ଼ୀଟି ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱଙ୍କୁ ଡାକାଇ ବସିବାକୁ କହିଲେ ଏବଂ ବାସନ ଖଣ୍ଡିକ ତାଙ୍କ ହାତରେ ଦେଲେ । ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ ଦେଖିଲା ମାତ୍ରେ ହିଁ ବୁଝିପାରିଲେ ଯେ ସେଇଟା ସୁନାରେ ତିଆରି । ସେ ବୁଢ଼ୀଙ୍କୁ କହିଲେ, “ମା, ଏଇ ବାସନର ଦାମ ହେଉଛି ଲକ୍ଷେ ଟଙ୍କା । ମୋ ପାଖରେ ଏତେ ଟଙ୍କା ନାହିଁ ।”

ବୁଢ଼ୀ କହିଲେ, “ମହାଶୟ, ଏଇ ମାତ୍ର ଆଉ ଜଣେ ଫେରବାଲ ଆସିଥିଲା । ସେ କହିଲା, ଏହାର ମୂଲ୍ୟ ପଇସାଟିଏ ବି ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ ଆପଣଙ୍କ ପୁଣ୍ୟ ବଳରେ ବାସନଟି

ଏବେ ସୁନା ପାଲଟି ଯାଇଛି । ମୁଁ ଏଇଟି ଆପଣଙ୍କୁ ଦେବି । ଏହାର ବଦଳରେ ଆପଣ
ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା ଦେଇ ଯାଆନ୍ତୁ । ବୋଧହୁଏ ନିକଟରେ ସେତେବେଳେ ପାଞ୍ଚଶହ
କାହାଣୀ (୨) ଏବଂ ସେଇ ମଞ୍ଚର ବିଳମ୍ବ ଜିନିଷ ଥିଲା । ସେ ସେଥିରୁ କେବଳ ନଗଦ ଆଠ
କାହାଣୀ ଏବଂ ଦଣ୍ଡି ପଲ୍ଲୀ ଓ ଧଳାଟି ନେଇ ବାକି ସବୁ ବୁଢ଼ୀଙ୍କ ହାତରେ ଦେଇଦେଲେ ଏବଂ
ତାଙ୍କର ଅନୁମତି ନେଇ ବାସନ ଟଣ୍ଡି କି ଧରି ଯେତେ ଶୀଘ୍ର ପାରନ୍ତି ନଈ କୁଳକୁ ଚାଲିଗଲେ ।
ସେଠି ତଙ୍ଗାଟିଏ ଥିଲା । ସେ ତହିଁରେ ବସି ନାଉଁସା ହାତରେ ଆଠ କାହାଣୀ ଧରେଇ ଦେଇ
କହିଲେ, “ମୋତେ ଚୁର୍ ଶୀଘ୍ର ପାରି କରନ୍ତୁ ।” ଇଆତେ ଲୋଭ ଫେରିବାଲାଟି
ଶ୍ରେଷ୍ଠୀମାନଙ୍କର ସାହୁ ଆଡ଼କୁ ସେରାସି ବାସନଟି ଦୁଇଥର ଦେଖିବାକୁ ଚାହିଁଲା । ସେ
କହିଲା, “ସବି ଦେଖିଲି ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଏହା ବଦଳରେ କିଛି ନଦେଲେ ଭଲ ହେବ ନାହିଁ ।”
ତାହା ଶୁଣି ବୁଢ଼ୀ କହିଲେ, “କି କଥା କହୁଛ ବାପା ? ତୁମେ ପରା କହିଥିଲି ଯେ,
ଏହାର ଦାମ ପଇସାଟିଏ ବି ହେବ ନାହିଁ । ଏଇ ମାତ୍ର ଜଣେ ସାଧୁ ବେପାରୀ ଆସିଥିଲେ ।
ବୋଧହୁଏ ସେ ତୁମର ମୁନବ ହେବେ କି କ’ଣ । ସେ ଆମକୁ ହଜିରେ କାହାଣୀ ଦେଇ
ସେଇଟିକୁ କିଣି ନେଇ ଯାଇଛନ୍ତି ।”

ଏଇ କଥାଟି ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ସେ ଲୋଭ ବେପାରୀଟିର ମୁଣ୍ଡ ଘୁରିଗଲା । ସେ ପାଗଳ
ଭଳି ଭୁଟୁର୍ ଷ୍ଟର୍ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ତା ପାଟରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଟଙ୍କା ପଇସା ଓ ବେପାର
ଜିନିଷ ଥିଲା, ତାକୁ ସବୁ ଚାରିଆଡ଼େ ଫିଙ୍ଗିଦେଲା । ଏହାପରେ ଲଙ୍ଗଳା ହୋଇ, “ହାୟ
ସବନାଶ ହେଲା, ସେ ଦୁଷ୍ଟ ଲୋକଟା କପଟ କରି ମୋର ଲକ୍ଷେ ଟଙ୍କାର ସୁନା ଆଳତି
ନେଇଗଲା,” ଏହିଭଳି ପ୍ରଳାପ କରି କରି ଏବଂ ଦଣ୍ଡି ପଲ୍ଲୀଟିକୁ ମୁଦର ଭଳିଆ ଘୁରେଇ
ଘୁରେଇ ବୋଧହୁଏ ଟୋକିବା ଲାଗି ନଈ କୁ ଚାଲି ଗଲା । ସେଠି ଯାଇ ଦେଖେତ
ତଙ୍ଗାଟି ନଈର ମଝାମଝି ହୋଇଯାଇଛି । ‘ତଙ୍ଗା ଫେରୁଅ, ତଙ୍ଗା ଫେରୁଅ’ ବୋଲି ସେ
ଚିତ୍କାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । କିନ୍ତୁ ବୋଧହୁଏ ନାଉଁସାଟିକୁ ତଙ୍ଗା ଫେରାଇବାକୁ ମନାକଲେ ।
ବୋଧହୁଏ ନଈର ଆରପାଶକୁ ଆଗେଇ ଲାଗିଲେ । ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ବର୍ଣ୍ଣନାଟି ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟିରେ
ତାଙ୍କ ଆଡ଼େ ଚାହିଁ ରହିଲା । ଏହାପରେ ଦୂର୍ଭିକ୍ଷର ଉତ୍ସାହରେ ପୋଷାକରୁ ପାଣିହରୁ
ଶୁଖିଯାଇ ଯେମିତି କୁଳର କାଦୁଅ ଶହେ ଧାରରେ ଫାଟିଯାଏ, ସେମିତି ଲୋକଟିର ହୃଦୟ
ଦାରୁଣ ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଫାଟିଗଲା । ତାର ମୁହଁ ଦେଇ ରକ୍ତ ବହିବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ ସେହି
ମୁହଁରେ ସେ ଜୀବନ ହରାଇ ଟଳିପଡ଼ିଲା । ଏହାପରେ ବୋଧହୁଏ ଦାନାଦି ସବୁକର୍ମରେ
ସମୟ କଟେଇ କର୍ମଫଳ ଭୋଗଲାଗି ଆରମ୍ଭରକୁ ଯାହାକଲେ ।

[କଥା ଶେଷରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏଇ ଗାଥାଟି ଗାନ କରିଥିଲେ—

“ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶାସନ ହେଉଛି ମୁକ୍ତିପଥର ପ୍ରଦର୍ଶକ;

ତାହାର ସୁଫଳ ପାଇବା ପାଇଁ ତମେ ପ୍ରାଣ ଅର୍ପଣ କର।

ଉଷାହସ୍ତନ ବ୍ୟକ୍ତ ଚରଦାନ ଅନୁତାପ କରେ,
ଠିକ୍ ସେମିତି ! ଧର୍ମଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ସେହିଦିନ-ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲୁ ।”

ଏହିଭଳି ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ଲାଭ ପାଇଁ ଉପାୟ ଦେବାକୁ ଦେଇ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଶୁଣିଯିବ କଥା ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲେ । ତାହା ଶୁଣି ସେହି ସ୍ଥାନବାସୀ ଉତ୍ତୁ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱର ସୁଫଳ ପାଇପାରିଲେ ।

ସମବଧାନ :

ସେତେବେଳେ ଦେବଦତ୍ତ (୩) ଥିଲା ସେଇ ଧୂର୍ତ୍ତି ବଣିକ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେଇ ବୁଦ୍ଧିମାନ ଓ ଧର୍ମନିଷ୍ଠ ବଣିକ ।]

ଚିପ୍ପଣୀ

୧) ମୂଳପାଲରେ “ଅଇଁମାସକ” ବୋଲି ଅଛି । ‘ମାସକ’ ସେତେବେଳେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ଗୋଟିଏ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମୁଦ୍ରାର ନାମ ।

୨) ମୂଳପାଲରେ “କାହ୍ନାପଣ” ବୋଲି ଅଛି । ଏହା ସଂସ୍କୃତ “କାର୍ତ୍ତାପଣ” ସହଜ ଚାଲିଯାଇଛି । କାର୍ତ୍ତାପଣ ହେଉଛି ସେତେବେଳେ ଚଳୁଥିବା ଗୋଟିଏ ଉଚ୍ଚ ମୂଲ୍ୟର ମୁଦ୍ରାର ନାମ ।

୩) ଦେବଦତ୍ତ ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରତିପ୍ରାୟୀ ଓ ବିରୋଧୀ ଥିଲେ । ସେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଜୀବନରେ ମାର ଦେବାପାଇଁ ବହୁପ୍ରକାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଦେବଦତ୍ତ ହେଉଛନ୍ତି ଯଶୋଧାରାଙ୍କ ସହୋଦର ଭାଇ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମାମୁଁଙ୍କ ପୁଅ । ବୁଦ୍ଧ ତାଙ୍କର ମାମୁଁ ଝିଅ ଭଉଣୀକୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଏଇ ପ୍ରକାର ବିବାହ ସେତେବେଳେ ରାଜକୁଳରେ ବିଶେଷତଃ ଶାକ୍ୟବଂଶରେ ଦୋଷାବହ ନଥିଲା ।

୪-ଚୁଲୁକାଶେଷୀ-ଜାତକ

[ଭଗବାନ ତଥାଗତ ରାଜଗୃହ ନିକଟସ୍ଥ ଜୀବକଙ୍କର ଆମ୍ବତୋଟାରେ ରହୁଥିବା ସମୟରେ ସ୍ଥବିର ଚୁଲୁକପତ୍ନୀଙ୍କ ବିଷୟରେ ଏହି କଥାଟି କହୁଥିଲେ । ରାଜଗୃହର କୌଣସି ଧନୀ ଶ୍ରେଣୀର ଝିଅଟିଏ ବାପଘରେ ଥାଇ ଗୋଟିଏ ଗୁରୁ ଟୋକାର ପ୍ରେମରେ ପଡ଼ିଯାଇଥିଲା । ଏ କଥାଟି ଜଣାପଡ଼ିଗଲେ ଝିଅଟିକୁ ବହୁତ ଯାଜନା ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏହା ଭାବି ଦିନେ ଝିଅଟି ତାର ପ୍ରେମିକକୁ କହିଲା, “ଏଠି ଆଉ ରହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ମୋର ବାପା ମାଆ ଏଇ ଗୁପ୍ତ-ପ୍ରତ୍ୟୁ କଥା ଜାଣିପାରିଲେ ଆମକୁ ଟିକ ଟିକ କରି କାଟି ପକାଇବେ । ଗୁଲ, ଏବେ ଆମେ ବିଦେଶକୁ ଯାଇ ଆମ ବନ୍ଧୁ ବାନ୍ଧବଙ୍କ ଅଜଣାରେ କେଉଁଠି ହେଲେ ରହିବା ।” ଏହାପରେ ଶ୍ରେଣୀର ଝିଅଟି ଦିନେ ରାତିରେ ଏ ଗୁରୁ ଟୋକା ସାଙ୍ଗରେ ଅଳଙ୍କାର, ଲୁଗାପଟା ସବୁ ଧରି ଘରର ସଦର ଦରଜା ବାଟେ ବାହାର ପଡ଼ିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ବହୁଦୂରରେ ଥିବା କୌଣସି ଏକ ଗାଁରେ ଯାଇ ରହିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ଶ୍ରେଣୀର ଝିଅଟି ଗର୍ଭବତୀ ହେଲା । ପ୍ରସବ ସମୟ ପାଖେଇ ଆସିବା କଥା ଜାଣି ଦିନେ ସେ ତା’ର ସ୍ବାମୀଙ୍କୁ କହିଲା, “ଦେଖ, ଏଭଳି ବନ୍ଧୁ ଶ୍ରେଣୀ ସ୍ଥାନରେ ଥାଇ ପ୍ରସବବେଦନା ଆସିଗଲେ ଆମକୁ ବହୁତ ଅସୁବିଧାରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହେବ । ଏଣୁ ଭାଗ୍ୟରେ ଯାହା ଆଉନା କାହିଁକି, ଗୁଲ, ମୋ ବାପଘରକୁ ଫେରିଯିବା ।” ତା’ର ସ୍ବାମୀ କିନ୍ତୁ ‘ଆଜି’, ‘କାଲି’ କହି ଦିନ ଗଡ଼େଇ ଦେବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେତେବେଳେ ଶ୍ରେଣୀର ଝିଅଟି ଭାବିଲା, “ଏହି ମୂର୍ଖ ବୋଧହୁଏ ଦଣ୍ଡପାଇବା ଭୟରେ ଯିବାକୁ ଚାହୁଁ ନାହିଁ । ବାପ ମା’ ତ ମୋର ପରମ ବନ୍ଧୁ । ଇଏ ଯାଉ ବା ନଯାଉ, ମୋତେ କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ଯିବାକୁ ହେବ ।” ଏହାପରେ ସେ ଦିନେ ସ୍ବାମୀ ନଥିବା ସମୟରେ ଘରର ସବୁ ଜିନିଷସବୁ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ସଜେଇ ରଖିଲା ଏବଂ ପାଖରେ ଥିବା ପଡ଼ୋଶୀକୁ “ମୁଁ ବାପ ଘରକୁ ଯାଉଛି”, ଏହି କଥା କହି ସେସ୍ଥାନ ଛାଡ଼ିଆସିଲା । ଗୁରୁଟି ଘରକୁ ଫେରି ଶୁଣିଲା ଯେ ତାର ସ୍ତ୍ରୀ ବାପଘରକୁ ଚାଲିଯାଇଛି । ସେ ଅବଳମ୍ବେ ଅଶ୍ରୁଧାରୀ ହୋଇ ତା ପିଣ୍ଡ ଧରି ଦୌଡ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ କିଛି ସମୟପରେ ତା ପାଖରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲା । ଠିକ୍ ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଝିଅଟିର ପ୍ରସବ ବେଦନା ଦେଖାଦେଲା । ସେ ବାଟରେ ଗୋଟିଏ ପୁଅ ଜନ୍ମକଲା ।

ପିଲା ଜନ୍ମ ସମୟରେ ବାପଘରେ ରହିବାକୁ ଆଶାକରି ଶ୍ରେଣୀର ଝିଅଟି ପଡ଼ଗୃହ ଛାଡ଼ି ବାହାରକୁ ଗୋଡ଼ କାଢ଼ିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବାଟରେ ଯେତେବେଳେ ପିଲାଟିଏ ଜନ୍ମ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ସେ ଭାବିଲା, “ସେଠାକୁ ଯିବା ଆଉ ଦରକାର ନାହିଁ ।” ତେଣୁ ସେମାନେ

ନିଜ ଘରକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ପୁଅଟି ବାଟରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ସେମାନେ ତାହାର ନାମ ‘ପଛକ’ ବୋଲି ରଖିଲେ ।

ଏହାପରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀର ହିଅଟି ପୁଣି ଥରେ ଗର୍ଭବତୀ ହେଲା । ପ୍ରଥମ ଥର ଯେମିତି ଘଟିଥିଲା, ଏଥରକ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେମିତି ଘଟିଲା ଏବଂ ଏଥରକ ତାହାର ସଦ୍ୟଜାତ ପୁଅଟିର ନାମ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ‘ପଛକ’ ବୋଲି ରଖିଲେ । ସେଇଦିନଠାରୁ ଲୋକମାନେ ପ୍ରଥମ ପୁଅଟିକୁ ‘ମହାପଛକ’ ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟ ପୁଅଟିକୁ ‘ରୁକ୍ଷପଛକ’ (୧) ବୋଲି ଡାକି ଆସୁଥିଲେ । ପଛକ ଦୁଇ ଭାଇ ଶୁଣନ୍ତି ଯେ ଅନ୍ୟ ପିଲାମାନେ କେହି କଲେ, ଦିଦେଇ, ଅଉ କେହି ଅଜା, ଆଉଙ୍କ କଥା କୁହାକୁହୁ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନେ ଦିନେ ମାଆଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, “ମା, ଆମର କ’ଣ ଅଜା, ଆଉ ନାହାନ୍ତି ?” ମାଆ କହିଲେ, “ଅଛନ୍ତି ନିଶ୍ଚୟ । ତୁମର ଅଜା ରାଜଗୃହର ଜଣେ ବଡ଼ ବ୍ୟବସାୟୀ । ତାଙ୍କର ବହୁତ ଧନସମ୍ପତ୍ତି ଅଛି । ସେଠି ତୁମର ଆଉ ମଧ୍ୟ କେତେ ନିଜର ଲୋକ ଅଛନ୍ତି ।” ପିଲାଦିହେଁ କହିଲେ, “ତେବେ ଆମେ ସେଠି କାହିଁକି ନାହିଁ ?” ମାଆ ପୁଅ ଦୁହେଁକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ କାରଣ ବତାଇ ଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ ଦୁହେଁ କିଛି ମାନିଲେ ନାହିଁ । ରାଜଗୃହ ଯିବା ପାଇଁକ ବାରମ୍ବାର ଏପରି ଅଳିକରି ବସିଲେ ଯେ, ଶ୍ରେଷ୍ଠୀର ହିଅଟି ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ସ୍ଵାମୀଙ୍କୁ କହିଲା, “ପିଲା ଦିଅ ମୋତେ ପାଗଳ କରିଦେଲେଣି । ଗୁଲ, ଏମାନଙ୍କୁ ଆଇଁଦର ଦେଖେଇ ଆଣିବା । ବାପ ମାଆ କ’ଣ ଆମକୁ ଖାଇଯିବେ ?” ସ୍ଵାମୀ କହିଲା, “ଏମାନଙ୍କୁ ସେଠିକି ନେଇ ଯିବାରେ ମୋର ଆପତ୍ତି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ମୁଁ ତୁମର ବାପା ମା’ଙ୍କ ଆଗରେ ମୁହଁ ଦେଖେଇ ପାରିବି ନାହିଁ ।” ହିଅଟି କହିଲା “ମୁହଁ ନ ଦେଖେଇଲେ ନାହିଁ; କୌଣସି ନା କୌଣସି ଉପାୟରେ ପିଲାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଅଜାଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ହିଁ ହେଲା ।”

ଏହାପରେ ସେମାନେ ପୁଅ ଦୁଇଟିଙ୍କୁ ଘରରେ ଧରି ରାଜଗୃହ ଗଲେ ଏବଂ ନଗର ଦ୍ଵାରରେ ଗୋଟିଏ ବସାଘର ଭଡ଼ାରେ ନେଲେ । ତା’ ଆରଦିନ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀର ହିଅଟି ଲୋକ ପଠାଇ ବାପା ମାଆଙ୍କ ପାଖରେ ପୁଅ ଦୁହେଁଙ୍କ ସହଜ ନିଜର ଆସିବା ଖବରଟା ଜଣାଇଲା । ସେମାନେ କହିଲେ, “ସଂସାରରେ ମଣିଷ ପାଖରେ ପୁଅହିଅ ଝୁର୍ ସ୍ନେହର ପାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ଆମର ହିଅ ଓ ତା’ର ସ୍ଵାମୀ ଏଭଳି ଗୁରୁତର ଦୋଷ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ସେମାନଙ୍କର ମୁହଁ ଚାହିଁବା କଥା ନୁହେଁ । ଏହି ଧନ ନାହିଁ । ଏହା ନେଇ ସେମାନେ ଯେଉଁଠି ଇଚ୍ଛା ସେଠିକି ଗୁଲିଯାଆନ୍ତି । ତେବେ ପିଲା ଦୁଇଟାଙ୍କୁ ଆମ ପାଖରେ ଗୁଡ଼ି ଦେଇପାରିବୁ ।” ଶ୍ରେଷ୍ଠୀର ହିଅ ପଠେଇଥିବା ଲୋକ ହାତରୁ ବାପା ଦେଇଥିବା ଧନ ଗ୍ରହଣ କଲା ଏବଂ ତାହା ସଙ୍ଗରେ ପୁଅ ଦୁଇଟିଙ୍କୁ ପଠାଇଦେଲା । ସେହି ଦିନଠାରୁ ପିଲା ଦୁଇଟି ଆଇଁଦରେ ରହି ପ୍ରତିଫଳିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ରୁକ୍ଷପଛକ ସେତେବେଳେ ଝୁର୍ ଗ୍ଲେଟ ପିଲା । ମହାପଛକର ବୟସ ଥିଲା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ । ଏଣୁ ସେ ଅଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଦଶବଳଙ୍କ (୨) ପାଖକୁ ଧର୍ମକଥା ଶୁଣିବାକୁ ଯାଏ ।

ପ୍ରତିଦିନ ଧର୍ମକଥା ଶୁଣି ତା ମନରେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା (୩) ଗ୍ରହଣ କରିବା ଲାଗି ବାସନା ଜାଗି ଉଠିଲା ଏବଂ ଦିନେ ସେ ଅଜାଙ୍କୁ କହିଲା, “ଅଜା, ଯଦି ଅନୁମତି ଦେବେ, ତେବେ ମୁଁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବି ।” ବୁଢ଼ା କହିଲେ, “କଣ କହିଲୁ, ସାରା ଜଗତ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେଲେ ମୋର ଯେଉଁ ସୁଖ ହେବ, ତୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେଲେ ତାର ଶହେଗୁଣ ଅଧିକ ହେବ । ଯଦି ତୁ ବିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବାକୁ ଠିକ୍ କରିଛୁ, ତେବେ କର ।” ଏହା କହି ବୁଢ଼ା ତାକୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ନିକଟକୁ ନେଇଗଲେ ।

ବୁଢ଼ାଙ୍କୁ ଦେଖି ବୁଦ୍ଧଦେବ ପଚାରିଲେ, “ମହାଶ୍ରେଷ୍ଠିନ୍, ତୁମର ସେହି ନାତିଟିକୁ ସଙ୍ଗରେ ଆଣିଛ କି ?”

“ହଁ ଭଗବନ୍ ! ତାକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଆଣିଛି । ସେ ଆପଣଙ୍କ ନିକଟରୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବାକୁ ଚାହେଁ ।”

ଏହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜଣେ ସ୍ଥବିରଙ୍କୁ ଡାକ କହିଲେ, “ଏଇ ବାଳକଟିକୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଦିଅ ।” ସ୍ଥବିର ‘ପଞ୍ଚସ୍ଥାନ’ ବିଷୟ ଆବୃତ୍ତି କରି ତାକୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଦେଲେ । ସେ ଅତି ଯତ୍ନରେ ବହୁ ବୁଦ୍ଧବାଣୀ ଶିକ୍ଷାକରି ଯଥା ସମୟରେ ଉପସମ୍ପାଦା ପାଇ ଧ୍ୟାନ-ଧାରଣାର ପ୍ରଭାବରେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଅର୍ହତ୍ତ୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଦ ଲାଭକଲା ।

ମହାପତ୍ତକ ଧ୍ୟାନଯୁକ୍ତ ଓ ମାର୍ଗସୂତ ଅନୁଭବ କରି ଚନ୍ଦ୍ରା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ରୁଲ୍‌ପତ୍ତକକୁ ଏହାର ସ୍ବାଦ ପାନ କରେଇବାକୁ ହେବ ।” ସେ ଅଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ, “ଅଜା, ଅନୁମତି ଦିଅନ୍ତୁ, ମୁଁ ରୁଲ୍‌ପତ୍ତକକୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଦାନ କରାବୁ ।” ଅଜା କହିଲେ, “ଖୁସିରେ ଦାନ କର, ମୋର କିଛି ମାତ୍ର ଆପଣେ ନାହିଁ ।” ଏହା ଶୁଣି ମହାପତ୍ତକ ରୁଲ୍‌ପତ୍ତକକୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଦାନ କଲେ ଏବଂ “ଦଶଶୀଳ” (୪) ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷା ଦେଲେ ।

କିନ୍ତୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବା ପରେ ମଧ୍ୟ ରୁଲ୍‌ପତ୍ତକର ବୁଦ୍ଧିରେ ଜଡ଼ତା ଦେଖାଦେଲା । ସେ ଲାଗ ଲାଗ ଚାରିମାସ ଚେଷ୍ଟା କରି ବି ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଗାଥା ଆତ୍ମତ୍ତ କରିପାରିଲା ନାହିଁ—

ଫୁଲ୍ଲ କମଳଦଳଟି ଅନାହତ ସୌରଭ ନେଇ,
ପ୍ରଭାତ-ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ଯେମିତି ଝଲମଲ ହୋଇଉଠେ,
କମ୍ପା ଶୋଭାମୟ ତପନ ଦେବତା ଯେମିତି
ତାଙ୍କର ସହସ୍ର କରଣଜାଲ ବିତରଣ କରନ୍ତି;
ଠିକ୍ ସେମିତି ତଥାଗତ ସଂସାରକୁ ପାର କରେଇ ନଅନ୍ତି ।
ଦଶଦିଗ ତାଙ୍କର ଜ୍ୟୋତିରେ ହିଁ ଝଲସି ଉଠୁଛି ।

ଶୁଣାଯାଏ ସମ୍ୟକ୍‌ସଂସ୍କୃତ କାଶ୍ୟପଙ୍କ (୫) ସମୟରେ ଏହି ବୁଦ୍ଧପତ୍ନୀ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ହୁଏଣ କରି ଅଗେଷ ପ୍ରଜ୍ଞାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦିନେ କୌଣସି ନିର୍ଭୁକ୍ତି ଆ ଭିକ୍ଷୁକୁ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର କିଛି ଅଂଶ ମୁଢ଼ସ୍ତ କରୁଥିବାର ଦେଖି ତାକୁ ଉପହାସ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେଇଥିପାଇଁ ସେ ଲୋକଟି ଏତେ ଲଜିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା ଯେ, ସେ ଏହାପରେ କେବେହେଲେ ଅଂଶଟିକୁ ଅଭ୍ୟାସ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ଏହି ପାପରୁ ଉଦ୍ଧୃତହେବେ ବୁଦ୍ଧପତ୍ନୀ ଏତେ ନିର୍ଭୁକ୍ତି ହୋଇଥିଲା ଯେ, ସେ ନୂଆ କୌଣସି ଧାର୍ମିକ ଶିଖିବାକୁ ଗଲେ ପୁଣି ଶିଖିଥିବା ଧାର୍ମିକ ପୁରୁଷର ଭୁଲିଯାଉଥିଲା ଏବଂ ଗୁରୁ ମାତ୍ର ଚେଷ୍ଟା କରି ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ହେଲେ ଗାଥା ମୁଢ଼ସ୍ତ କରିପାରିଲା ନାହିଁ ।

ବୁଦ୍ଧପତ୍ନୀଙ୍କ ମୋଟା ବୁଦ୍ଧ ଦେଖି ମହାପତ୍ନୀ କହିଲେ, “ଭାଇ, ତୁମର ବୁଦ୍ଧଶାସନରେ ଜମା ଅଧିକାର ନାହିଁ । ତୁମେ ଯେତେବେଳେ ଗୁରୁମାତ୍ର ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଗାଥା ଶିଖି ପାରିଲା ନାହିଁ, ତେବେ ଭିକ୍ଷୁ ଜୀବନର ଚରମଫଳ ପାଇବା ତୁମ ପକ୍ଷରେ ନିତାନ୍ତ ଅସମ୍ଭବ । ତୁମେ ଏବେ ବିହାରରୁ ଶୁଣିଯାଅ ।” କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧପତ୍ନୀଙ୍କର ବୁଦ୍ଧଶାସନ ପ୍ରତି ଏତେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଥିଲା ଯେ ସେ ଏଭଳି ଦୂର ଦୂର କଥା ଶୁଣି ମଧ୍ୟ ପୁଣି ଥରେ ଘରସଂସାର କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକଲା ନାହିଁ ।

ଏହି ସମୟରେ ଦିନେ ମହାପତ୍ନୀଙ୍କ ଉପରେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଖାଦ୍ୟ ବାଣ୍ଟିବା ଦାୟିତ୍ବ ପଡ଼ିଲା । ଦିନେ ଜୀବକ କୁମାରଭୂତ୍ୟ (୬) ଆମ୍ବତୋଟାକୁ ଯାଇ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ବହୁ ପ୍ରକାର ଗନ୍ଧ ମାଲ୍ୟାଦି ଉପହାର ଦେଲେ । ଧର୍ମୋପଦେଶ ଶୁଣିସାରି ସେ ଉଠିପଡ଼ିଲେ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରି ମହାପତ୍ନୀଙ୍କ ନିକଟକୁ ଗଲେ । ତାଙ୍କୁ ସେ ପଚାରିଲେ, “ମହାଶୟ, ଆଜିକାଲି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଖରେ କେତେଜଣ ଭିକ୍ଷୁ ଅଛନ୍ତି ?” ମହାପତ୍ନୀ କହିଲେ, “ପାଞ୍ଚ ଶହ ।” “ଆସନ୍ତା କାଲି ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସହୃଦ ଏଇ ପାଞ୍ଚ ଶହ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ନେଇ ଅନୁଗ୍ରହ କରି ଆମ ଘରକୁ ଟାଙ୍କିବାପାଇଁ ଆସିବେ କି ?”

“ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁ ଝୁବ୍ ମୋଟା-ବୁଦ୍ଧିଆ । ସେ ଧର୍ମମାର୍ଗରେ ଟିକିଏ ମାତ୍ର ହେଲେ ଆଗେଇ ପାରିନାହିଁ । ଅତଏବ, ତା ଛଡ଼ା ଆଉ ସମସ୍ତଙ୍କ ଲାଗି ଆପଣଙ୍କ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ମୁଁ ରକ୍ଷା କରିବି ।”

ଏହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧପତ୍ନୀ ଭବିଳା, “ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଗ୍ରହଣ କଲବେଳେ ବଡ଼ ଭାଇ ମୋତେ ବାଦ ଦେଇଦେଲେ । ଏଥିରୁ ମନେ ହେଉଛି ତାଙ୍କର ମୋଠାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ମମତା ରୁଚିଯାଇଛି । ଅତଏବ, ବୁଦ୍ଧ-ଶାସନ ନେଇ ମୁଁ କ’ଣ କରିବି ? ପୁଣି ଥରେ ଗୁଣ୍ଡା ହୋଇ ନାନାଦି ପୁଣ୍ୟ କର୍ମ କରିବାକୁ ଏବେ ଯାଏଁ ।” ଏହାପରେ ତା ଆରଦ୍ଧନ ସକାଳୁ ଉଠି ସେ ପୁଣି ଗୁଣ୍ଡା ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରି କୁଟୀର ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା ।

ଇଆଡ଼େ ରାତି ପାହୁବା ମାତେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜଗତରେ କେଉଁଠି କ'ଣ ଘଟୁଛି ସବୁ ବିଷୟ ଦେଖି ପାରୁଥିଲେ । ରୁକ୍ଷପତ୍ତନର ଏ ଇଚ୍ଛା ବିଷୟ ସେ ଜାଣିପାରିଲେ ଏବଂ ରୁକ୍ଷପତ୍ତନ କୁଟୀରରୁ ବାହାରିବା ପୂର୍ବରୁ ସେ ସେଠି ଆସି ପହଞ୍ଚି ତା' ଦରଜା ଆଗରେ ଚଳୁଥିବା କରବାକୁ ଲାଗିଲେ । ରୁକ୍ଷପତ୍ତନ ଘରୁ ବାହାରିବା ମାତେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲା ଏବଂ ପ୍ରଣିପାତ କରି ତାଙ୍କ ଆଗରେ ଠିଆହେଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ପଚାରିଲେ, “ରୁକ୍ଷପତ୍ତନ, ତୁମେ ଏଡ଼େ ଶ୍ଵେତ କୁଆଡ଼େ ଯାଉଛ ?”

“ବଡ଼ଭାଇ ମୋତେ ବିହାରରୁ ଡକାନ୍ତିଦେଉଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ଭାବିଛି ଏ ସ୍ଥାନ ଛାଡ଼ି ଯେଉଁଠିକି ହେବ ଚାଲିଯିବି ।”

“ରୁକ୍ଷପତ୍ତନ, ତୁମେ ତ ମୋ ନିକଟରୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ପାଇଛ । ତୁମର ବଡ଼ ଭାଇ ଯଦି ତୁମକୁ ଡକାନ୍ତିଦେଲେ, ତେବେ ତୁମେ ମୋ ପାଖକୁ ଆସିଲାନାହିଁ କାହିଁକି ? ତୁମେ ଫେରିଆସ । ଗୁହା ହୋଇ କ'ଣ କରିବ ? ଆଜିଠାରୁ ତୁମେ ମୋ ପାଖରେ ରହ ।”

ଏହା କହି ବୁଦ୍ଧଦେବ ରୁକ୍ଷପତ୍ତନକୁ ନେଇ ଗନ୍ଧକୂଟୀର ଦ୍ଵାରରେ ବସିପଡ଼ିଲେ ଏବଂ ନିଜର ଅଲୌକିକ ପ୍ରଭାବ ବଳରେ ଗୋଟିଏ ପବନ ଲୁଗା ସୃଷ୍ଟି କରାଇ ତାକୁ ରୁକ୍ଷପତ୍ତନକୁ ଦେଇ କହିଲେ, “ତୁମେ ପୂର୍ବକୁ ମୁହଁ କରି ବସ ଏବଂ ଏହି ଲୁଗା ଖଣ୍ଡିକ ଦ୍ଵାତରେ ମଳି ମଳି ‘ରଜୋହରଣ’, ‘ରଜୋହରଣ’ ମନ୍ତ୍ର ଜପ କରୁଥାଅ ।” ଏହାପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯଥା ସମୟରେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ସହଜ ଜୀବନଙ୍କ ଘରକୁ ଯାଇ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆସନ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

• ଇଆଡ଼େ ରୁକ୍ଷପତ୍ତନ ସେ ଲୁଗା ଖଣ୍ଡିକ ଦ୍ଵାତରେ ମଳି ମଳି ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଆଡ଼େ ଦୃଷ୍ଟି ରଖି ‘ରଜୋହରଣ’, ‘ରଜୋହରଣ’ ମନ୍ତ୍ର ଜପିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ସେ ଯେତେ ଯେତେ ଏ ମନ୍ତ୍ର ଜପ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା, ସେତେ ସେତେ ଲୁଗା ଖଣ୍ଡିକ ମଳିନ ପଡ଼ିଗଲା । ସେ ଭାବିଲା, “ଏବେ ତ ଲୁଗା ଖଣ୍ଡିକ ଝୁର୍ ସଫା ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଛୁଇଁ ଦେବାରେ ଏହାର ନିର୍ମଳତା ନଷ୍ଟ ହୋଇ, ଇଏ ମଳିନ ପଡ଼ିଗଲା । ଅତଏବ, ଦେଖାଯାଉଛି ଏ ସଂସାରରେ ବିମିଶ୍ର ବସ୍ତୁ ମାତେ ହିଁ ଅନ୍ତତଃ ।” ଏହିଭଳି ଚିନ୍ତାଦ୍ଵାରା ତା ମନରେ ଷୟ ଓ ବିନାଶ ସମ୍ପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଉଦୟ ହେଲା ଏବଂ ସେ ବିଦର୍ଶନା (୭) ଲାଭକଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜୀବନଙ୍କ ଘରେ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଜାଣିପାରିଲେ ଯେ, ରୁକ୍ଷପତ୍ତନ ‘ବିଦର୍ଶନା’ ଲାଭ କରିପାରିଛି । ସେତେବେଳେ ସେ ନିଜ ଦେହରୁ ଗୋଟିଏ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ରୂପ ବାହାର କରାଇ ତା ମାଧ୍ୟମରେ ରୁକ୍ଷପତ୍ତନ ଆଗରେ ଆବୃତ୍ତ ହେଲେ, ଏବଂ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ରୁକ୍ଷପତ୍ତନ, ଏଇ ଲୁଗା ଖଣ୍ଡିକ ଯେ ମଇଳା ଲାଗିକରି କଳ୍ପସିତ ହୋଇଯାଇଛି, ତାହା ଭାବି ହତାଶ ହୋଇଉଠନାହିଁ । ତୁମ ମନରେ କାମ, କ୍ରୋଧ ଆଦି ଯେତେ ମଇଳା ଅଛି ତାକୁ ସବୁ ତୁମେ ଦୂର କରିଦିଅ ।” ଏହାପରେ ସେ ଏହି ଗାଥାଗୁଡ଼ିକ ପଢ଼ିଲେ :—

ଧୂଳି ଓ ସ୍ୱେଦବାର, ଯାହାକୁ ମଳ ବୋଲି କହନ୍ତି,
ତାହା କିନ୍ତୁ ମଳ ନୁହେଁ ।
କାମ ରୂପକ ମଳ ଦୃଢ଼ସ୍ୱର ପବନତାକୁ ସଫଦା କ୍ଷୟ କରେ ।
ଯେଉଁ ଲୋକ ଯନ୍ତ୍ର କରି ଏ କାମର ମଳକୁ ମନରୁ ହଟାଇଦିଏ,
ସେ ହେଉଛି ପୁଣ୍ୟବାନ୍ ଏବଂ ତା'ର ବିମଳ ଦୃଢ଼ସ୍ୱରେ
ସେ ଶୁଦ୍ଧି-ମାର୍ଗରେ ସଫଦା ଶୁଭୁଥାଏ ।

ଧୂଳି ଓ ସ୍ୱେଦବାର ଯାହାକୁ ମଳ ବୋଲି କହନ୍ତି,
ତାହା କିନ୍ତୁ ମଳ ନୁହେଁ ।
ହୋଧ ରୂପକ ମଳ ଦୃଢ଼ସ୍ୱର ପବନତାକୁ ସଫଦା କ୍ଷୟ କରେ ।
ଯେଉଁ ଲୋକ ଯନ୍ତ୍ର ସହକାରେ ଏହି ହୋଧର ମଳଟିକୁ ମନରୁ ହଟାଇଦିଏ,
ସେ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ହୋଇ ବିମଳ-ଦୃଢ଼ସ୍ୱର ଶୁଦ୍ଧି-ମାର୍ଗରେ ସଫଦା ଶୁଭୁଥାଏ ।

ଧୂଳି ଓ ସ୍ୱେଦବାର ଯାହାକୁ ମଳ ବୋଲି କହନ୍ତି,
ତାହା କିନ୍ତୁ ମଳ ନୁହେଁ ।
ମୋହ ରୂପକ ମଳ ଦୃଢ଼ସ୍ୱର ପବନତାକୁ ସଫଦା ନଷ୍ଟକରେ ।
ଯେଉଁ ଲୋକ ଯନ୍ତ୍ର ସହକାରେ ଏଇ ମୋହର ମଳକୁ ହଟାଇଦିଏ,
ସେ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ବିମଳ ହୋଇ ଶୁଦ୍ଧି-ମାର୍ଗରେ ସଫଦା ଶୁଭୁଥାଏ ।

ଏହି ଗାଥାଗୁଡ଼ିକ ଶୁଣି ରୁଚ୍ଛପତ୍ତକ ପୀତକାଦି ସବୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅର୍ଜନ କଲେ ।
ଏକଥା ଶୁଣାଯାଏ ଯେ ସେ କୌଣସି ଗଡ଼ଜନ୍ମରେ ଜଣେ ରାଜାଥିଲେ ଏବଂ ଦିନେ ନଗର
ଭ୍ରମଣ କରୁ କରୁ ଖଣ୍ଡେ ସମ୍ପା ଲୁଗାରେ କପାଳର ସ୍ୱେଦବିନ୍ଦୁ ପୋଛ ଦେଇଥିଲେ ।
ସେଥିରେ ଏ ଲୁଗା ଖଣ୍ଡିକ ମଇଳା ହୋଇଯିବାର ଦେଖି ସେ ଭାବିଲେ, “ମୋର ଅପବିତ୍ର
ଦେହକୁ ଛୁଇଁ ଏ ପବନ ଲୁଗା ଖଣ୍ଡିକର ସ୍ୱାଭାବିକ ଧଳାଗୁଣ୍ଡି ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା, ଏଣୁ
ଜଗତର ସକଳ-ଯୌଗିକ ପଦାର୍ଥ ହିଁ ଅନିତ୍ୟ ।” ଏହିପରି ତାଙ୍କ ମନରେ ଅନିତ୍ୟ ବିଷୟରେ
ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମିଲା ଏବଂ ସେହି ଜ୍ଞାନ ଫଳରେ ମନରୁ ଅପବିତ୍ରତା ଦୂର ହୋଇଯିବା ମାତ୍ରେ
ତାଙ୍କର ମୁକ୍ତିର ପଥ ପ୍ରଶସ୍ତ ହୋଇଗଲା ।

ଇଆଡେ ଜୀବକଙ୍କ ଘରେ କ'ଣ ଘଟୁଥିଲା ସେ କଥା ଦେଖାଯାଉ । ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଏକାଠି
ହେବା ମାତ୍ରେ ଜୀବକ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଷ୍ଟୋକନ ଦେବାପାଇଁ ଦକ୍ଷିଣା-ଜଳ (୮) ଆଣିବାକୁ
କହିଲେ । କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭିକ୍ଷାପାତ୍ରର ମୁହଁଟିକୁ ହାତଦେଇ ବନ୍ଦ କରି ପଚାରିଲେ,
“ବିହାରରୁ ସମସ୍ତ ଭିକ୍ଷୁ ଆସିଛନ୍ତି କି ?” ମହାପତ୍ତକ ଉତ୍ତର ଦେଇ କହିଲେ, “ସମସ୍ତେ
ଆସିଛନ୍ତି; ବିହାରରେ ଆଉ କେହି ନାହାନ୍ତି ?” ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ବିହାରରେ ଏବେ ବି
ଅନେକ ଭିକ୍ଷୁ ଅଛନ୍ତି ।” ଏହା ଶୁଣି କୌମାରଭୃତ୍ୟ (୯) ଜୀବକ କହିଲେ, “କିଏ ଅଛନ୍ତେ
ଏଠି ? ଥରେ ଧାଇଁ ଯାଇ ବିହାରରେ ଦେଖିଆସ ତ, ସେଠି କେତେଜଣ ଭିକ୍ଷୁ ଅଛନ୍ତି ।”

ଇଆଡେ ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ ଧ୍ୟାନ ବଳରେ ବୁଝିପାରୁଲେ ଯେ ମହାପତ୍ନୀ କହୁଛନ୍ତି ବିହାରରେ କୌଣସି ଭିକ୍ଷୁ ନାହାନ୍ତି ବୋଲି । ଏଇ କଥାଟି ଯେ ଘଟା ନୁହେଁ ଏବଂ ବିହାରରେ ଯେ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭିକ୍ଷୁ ଅଛନ୍ତି ଏହା ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ସେ ତାଙ୍କ ଉପସ୍ୟା ପ୍ରଭବରେ ସାରା ଆମ୍ବତୋଟାଟିକୁ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଭରିଦେଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ଲୁଗା ସିଝିଛନ୍ତି ତ, କେହି ଲୁଗା ରଙ୍ଗ କରୁଛନ୍ତି, ଆଉ କେହି ବା ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ପଢୁଛନ୍ତି । ଏହିଭଳି ସହସ୍ର ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ସେଠାରେ ଆବର୍ତ୍ତବ ହେଲା । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟସ୍ତ ଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକର ରୂପ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ରୂପଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଥିଲା । ବିହାରରେ ଏତେ ଭିକ୍ଷୁ ଦେଖି ଜୀବକଙ୍କ ଚାକରଟି ଫେରିଆସି କହିଲା, “ସାରା ଆମ୍ବ ତୋଟାଟିରେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ପୂରିରହିଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ କିନ୍ତୁ ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ ଏକାକୀ ସହସ୍ର ରୂପ ଧରି ସେଇ ଆମ୍ବ ତୋଟାରେ ନିମନ୍ତ୍ରଣକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି ରହିଥିଲେ ।

ରୁକ୍ମଦେବ ଏ ଚାକର ଟୋକାଟିକୁ କହିଲେ, “ତୁମେ ପୁଣି ଥରେ ଯାଅ; ସେଠି ଯାଇ କୁହ, ଯାହାର ନାମ ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ, ରୁକ୍ମଦେବ ତାଙ୍କୁ ଡକେଇ ପଠାଇଛନ୍ତି ।” ଚାକରଟି, ଆମ୍ବତୋଟାକୁ ଯାଇ ଏଇ କଥାଟି କହିଲା । ସେତେବେଳେ ସହସ୍ର ମୁହୂର୍ତ୍ତରୁ “ମୁଁ ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ” “ମୁଁ ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ” ଏଇ କଥାଟି ବାହାରିଲା । ତେଣୁ ସେ ପୁଣି ଜୀବକଙ୍କ ଘରକୁ ଫେରିଆସି କହିଲା, “ଭଗବନ୍, ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ‘ମୁଁ ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ’ ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି ।” ରୁକ୍ମଦେବ କହିଲେ, “ଆଜ୍ଞା ବାପା, ତୁମେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ଯାଅ ଏବଂ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଯେ କହିବେ ‘ମୁଁ ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ’, ତାଙ୍କର ହାତ ଧରି ଆଣ । ତାହା କଲେ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତେ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯିବେ ।” ଚାକରଟି ଆଦେଶ ଅନୁଯାୟୀ କାମ କଲା ଏବଂ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେହି ମାୟା-ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଗଲେ । ସ୍ଥବର ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ ତା ସାଙ୍ଗରେ ଜୀବକଙ୍କ ଘରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ।

ଭୋଜନ ଶେଷ ହେବାପରେ ରୁକ୍ମଦେବ କହିଲେ, “ଜୀବକ, ତୁମେ ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ ହାତରୁ ଭିକ୍ଷାପାତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରି, ସେହି ହିଁ ଆଜି ତୁମର ଏଇ ଭୋଜନର ଅନୁମୋଦନ (୧୦) କରିବେ । ଜୀବକ ତାହା ହିଁ କଲେ । ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ ହିଁ ହନୁଦ କରି ସକଳ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଆବୃତ୍ତି-ପୁସ୍ତକ ଭୋଜନର ଅନୁମୋଦନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହାପରେ ରୁକ୍ମଦେବ ଆସନ ଗୁଡ଼ି ସହ ସହୃଦ ବିହାରକୁ ଫେରିଆସିଲେ । ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର କାହାର କି ପ୍ରକାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ସେ ଗନ୍ଧକୂଟୀର (୧୧) ଦ୍ଵାରଦେଶରେ ଠିଆ ହେଲେ । ସେ ବୁଦ୍ଧୋଚିତ ଗାନ୍ଧାରୀ ସହୃଦ ଧର୍ମବାଣୀର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲେ ଏବଂ କାହାର କି କର୍ମସ୍ଥାନ ତାହା ସ୍ଥିର କରିଦେଲେ । ଶେଷରେ ଗନ୍ଧକୂଟୀରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ତାହାଣ ପାଶ ମାଡ଼ି ହିନ୍ଦୁ ଭଳି ଶୋଇ ପଡ଼ିଲେ ।

ସନ୍ଧ୍ୟା ହେବାରୁ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଗୁରୁଦିଗରୁ ଆସି ଧର୍ମ-ମଣ୍ଡପରେ ଏକଜୁଟ ହୋଇ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଗୁଣକୀର୍ତ୍ତନ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଆସନସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଗୁଣପାଣ୍ଡେ ଛତେପଟରେ ଘିଆରି ଲାଲ ରଙ୍ଗର କମ୍ବଳ ଝୁଲାଇଲେ ଯେମିତି ସୁନ୍ଦର ଦିଶେ, ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଗୁଣଗାନ ଫଳରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମହିମା ଠିକ୍ ସେହିଭଳି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ସେମାନେ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ଦେବ, ମହାପଦ୍ମକ ଗୁଣପଦ୍ମକଙ୍କର ପ୍ରବୃତ୍ତି ବୁଝିପାରିଲେ ନାହିଁ; ଗୁଣପଦ୍ମକ ଗୁରୁ ମାତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଗାଥା ଅଭ୍ୟାସ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ ଦେଖି ସେ ଠିକ୍ କଲେ ଯେ ସ୍ୱାକ୍ଷର ବୁଦ୍ଧି ଝୁବ୍ ମୋଟା; ସେଥିପାଇଁ ସେ ସ୍ୱାକ୍ଷୁ ବିହାରରୁ ହଟେଇଁ ଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସମ୍ୟକ୍ ସବୁଜ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଅଲୌକିକ ଧର୍ମଜ୍ଞାନର ପ୍ରଭାବରେ ଏଇ ନିଷେଧ ବ୍ୟକ୍ତି ଦିନେ ଡାଇବାରି ଯୋଗାଡ଼ କରିବାରେ ଯେତିକି ସମର୍ଥ ଲାଗେ, ସେତିକି ସମର୍ଥରେ ବି ଗୁରୁପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ (୧୩) ପାଇ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ଲାଭକଲେ । ଏବେ ସେ ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପାରଦର୍ଶୀ । ଆ ! ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶକ୍ତି କେତେ ବିରଟ !

ଧର୍ମ-ମଣ୍ଡପରେ ଯାହା କଥାବାଣୀ ହେଉଥିଲା, ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ ତାହାସବୁ ଶୁଣି ବୁଝିପାରିଲେ ଏବଂ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ଦେଖାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ଶେଷରୁ ଉଠିପଡ଼ି ମୁଣ୍ଡ କୁଣ୍ଡେଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଲାଲ ରଙ୍ଗର ଉତ୍ତରାସ୍ତ୍ର ଉପରେ ବିଦ୍ୟୁତ୍ତର ଝଲକ ଭଳି ତାଙ୍କର ଶରୀରର ଚାକରଟି ସୁନ୍ଦର ଦିଶୁଥିଲା । ସର୍ବୋପରି ଲାଲରଙ୍ଗର କମ୍ବଳ ଭଳି ତାଙ୍କର ମହାଚାକରଟି ଶୋଭା ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ଯେତେବେଳେ ସେ ଗରୁଡ଼ୀରୁ ବାହାରିଲେ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଅନନ୍ତ-ବୁଦ୍ଧ ଲୀଳାମୟ ଗତି ଦେଖି ଜଣାପଡୁଥିଲା, ଯେପରି ଗୋଟିଏ ସିଂହ କମ୍ପା ଗୋଟିଏ ମହାହସ୍ତୀ ଗୁଲୁଛି । ସେ ଧର୍ମମଣ୍ଡପରେ ଯାଇ ଘାସି ମୟ ବୁଦ୍ଧାସନରେ ବସିଲେ । ତାଙ୍କ ଦେହରୁ ଝରୁଥିବା ଛଅ ରଙ୍ଗର କରଣମାଳା ଗୁରୁଆଡ଼େ ବିଛୁରୁ ଗତ ହୋଇ ପଡୁଥିଲା । ଜଣାପଡୁଥିଲା ସତେ ଯେମିତି ଉଦୟାଚଳରେ ଆରୋହଣ କରୁଥିବା ବାଳ-ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର କରଣମାଳା ସାଗର ଜଳରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗକୁ ଉଦ୍‌ଭସିତ କରୁଛି । (୧୪) ପରମଜ୍ଞାନ ବୁଦ୍ଧ ଆସିଲେଣି ଦେଖି ଭିକ୍ଷୁମାନେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭୁଜ ହୋଇଗଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ କରୁଣାମୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେହି ସଭାକୁ ଗୁହଁ ଝାଙ୍କିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ଏ ସଭାଟି ଅତି ସୁନ୍ଦର । କେହି ଜଣେ ହେଲେ ଅସ୍ପାତ୍ତବିକ ଭାବରେ ହାତ ପାଦ ହଲୁଡ଼ିନାହାନ୍ତି । ଏମାନେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମହାହାସ୍ୟରେ ଏତେ ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ ପୁଣି ବୁଦ୍ଧଙ୍କ କ୍ୟୋତିଃସ୍ୱଣିରେ ଏତେ ଅଭିଭୂତ ଯେ ମୁଁ ସାରା ଜୀବନ ନିନ୍ଦ୍ରାବ୍ୟ ଥାଇ ବି ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କିଛି କଥା ନ କହିଛି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେହି ପାଟି ଫିଟେଇବେ ନାହିଁ । ଏହାପରେ ସେ ସୁମଧୁର ବ୍ରହ୍ମବାଣୀରେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ଡାକି କହିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁଗଣ, ତୁମେମାନେ ସଭାରେ ବସି କ’ଣ ସବୁ ଆଲୋଚନା କରୁଥିଲ ଏବଂ ମୋତେ ଦେଖି କାହିଁକି ରୁପ୍ ରହୁଗଲା ?”

ସେମାନେ କହିଲେ, “ଭଗବନ୍, ଆମ୍ଭେମାନେ ଏଠି ବସି କୌଣସି ଅଦରକାଶ କଥା ଆଲୋଚନା କରୁନାହିଁ; ଖାଲି ଆପଣଙ୍କର ହିଁ ଗୁଣ କୀର୍ତ୍ତନ କରୁଛୁ । ମହାପଦ୍ମକ

ତାଙ୍କର ସାନଭାଇଙ୍କର ପ୍ରବୃତ୍ତି କିଛି ମାତ୍ର ବୁଝିପାରିଲେ ନାହିଁ । ଆପଣଙ୍କର ଶକ୍ତି ଅଲୌକିକ । ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହିପରି ବିଷୟ କଥାବାତ୍ତା ହେଉଥିଲା ।” ତାହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ଭକ୍ତଗୁଣ, ରୁକ୍ମପତ୍ନୀ ଏ ଜନ୍ମରେ ମୋ ପ୍ରଭାବରେ ପାରମ୍ପରିକ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ପାଇପାରିଲା । ପୂର୍ବର ଗୋଟିଏ ଜନ୍ମରେ ବି ସେ ମୋ ପ୍ରଭାବରେ ଐଶ୍ବରିକ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ପାଇଥିଲା ।”

ଭକ୍ତମାନେ ତାପରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଏହାର ଅର୍ଥ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ଭଗବାନ ଅତୀତ ଗର୍ଭରେ ବୁଝିରହିଥିବା ନିମ୍ନଲିଖିତ କଥାଟି ପ୍ରକାଶ କଲେ ।]

ସ୍ବର୍ଗେ ବାସିଣୀ ନଗରରେ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ବ ଶ୍ରେଣୀ କ୍ଷୁଦ୍ରରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରାୟଦୟସ୍ତ ହେବାପରେ ଶ୍ରେଣୀ ପଦରେ ନିୟୁକ୍ତ ହୋଇ ରୁକ୍ମଶ୍ରେଣୀ ବୋଲି ଉପାଧି ପାଇଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ ଖୁବ୍ ବିଦ୍ବାନ୍ ଓ ବୁଦ୍ଧିମାନ । ନିମିତ୍ତମାନ ଦେଖି ସେ ଶୁଭାଶୁଭ ଗଣନା କରି ପାରୁଥିଲେ । ଦିନେ ବୋଧସତ୍ତ୍ବ ରାଜଦର୍ଶନ ଲାଗି ଯିବା ସମୟରେ ବାଟରେ ଗୋଟିଏ ମଲ୍ଲ ମୁଷା ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ସେତେବେଳେ ଆକାଶରେ ଗ୍ରହ ଓ ନକ୍ଷତ୍ରମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଛିଦ୍ଧ ଥିଲା ତାହା ଗଣନା କରି ସେ କହିଉଠିଲେ, “ଯଦି କୌଣସି ବୁଦ୍ଧିମାନ ସଦ୍‌ବଂଶଜାତ ବ୍ୟକ୍ତି ଏ ମଲ୍ଲ ମୁଷାଟିକୁ ଗୋଟେଇ ନେବ, ତେବେ ସେ ବ୍ୟବସାୟ କରି ପରିବାର ଭରଣପୋଷଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବ ।”

ଏହି ସମୟରେ ଜଣେ ସଦ୍‌ବଂଶଜାତ ଅଧର ଦଶମ୍ର ଯୁବକ ସେହି ବାଟ ଦେଇ ଯାଉଥିଲା । ସେ ବୋଧସତ୍ତ୍ବଙ୍କ କଥା ଶୁଣି ଭାବିଲା, “ଏ ତ କେବେହେଲେ ନଜାଣି ନଶ୍ବର୍ତ୍ତି କୌଣସି କଥା କହୁଛି ନାହିଁ । ମଲ୍ଲ ମୁଷାଟିକୁ ନେଇ ଦେଖି ମୋ ଭାଗ୍ୟ ଫେରୁଛି କି ନାହିଁ ।” ଏହାପରେ ସେ ମୁଷାଟିକୁ ଗୋଟେଇ ନେଲା । ନିକଟରେ ଗୋଟିଏ ଦୋକାନୀ ତାର ପେଟା ବିରଡ଼ିଟି ଲାଗି ଝାଞ୍ଚି ଖୋଜୁଥିଲା । ସେ ଯୁବକ ନିକଟରୁ ଗୋଟିଏ କଉଡ଼ି ଦେଇ ମୁଷାଟିକୁ କିଣିଲା । ଯୁବକ ଏ କଉଡ଼ିଟି ଦେଇ କିଛି ଗୁଡ଼ ଓ ମାଠିଆଟିଏ କିଣିଲା ଏବଂ ମାଠିଆଏ ପାଣି ନେଇ ଯେଉଁବାଟେ ମାଳାକାରମାନେ ବଣରୁ ଫୁଲ ତୋଳିକରି ଫେରନ୍ତି, ସେଠି ଯାଇ ବସିଲା । ଏହାପରେ ମାଳାକାରମାନେ ଯେତେବେଳେ ଫୁଲ ଧରି ଶ୍ରାନ୍ତକାନ୍ତ ହୋଇ ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ, ସେତେବେଳେ ଯୁବକଟି ସେମାନଙ୍କୁ ଜଣ ଜଣ କରି ଟିକିଏ ଟିକିଏ ଗୁଡ଼ ଏବଂ ଆଞ୍ଜୁଲାଏ ଆଞ୍ଜୁଲାଏ ପାଣି ପିଇବାକୁ ଦେଲା । ମାଳାକାରମାନେ ଖୁବ୍ ସନ୍ତୋଷରେ ମୁଠାଏ ଲେଙ୍କାଏ ଫୁଲ ତାକୁ

ଦେଲେ । ସେ ତାକୁ ବଳ ଯେଉଁ ପକ୍ଷା ପାଇଲ ତାହା ଦେଇ ପରଦିନ ବେଶି ଗୁଡ଼ କଣିଲ । ଫୁଲବକାରକୁ ଯାଇ ମାଳାକାରମାନଙ୍କୁ ପୁଣି ଗୁଡ଼ ଝୁଆଇଲ । ମାଳାକାରମାନେ ସେଦିନ ତାକୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଫୁଟନ୍ତା ଫୁଲର ଗଛ ଦେଲେ । ଏହିପରି ଫୁଲ ଓ ଫୁଲଗଛ ବଳ ଦୁଇ ଶ୍ରେୟନ ଭିତରେ ତା'ର ଆଠ କାହାଣ ପୁଞ୍ଜି ହୋଇଗଲା ।

ଏହାପରେ କିନେ ଭାରି ବର୍ଷା ହେଉଥିଲା । ରାଜାଙ୍କର ବଗିଚାରେ ବହୁତ ଶୁଖିଲା ଓ କଞ୍ଚା ଡାଳ ଢଳିପଡ଼ିଲା । ମାଳା ବିଚାର କି ଉପାୟରେ ଏ ଅଳଥାକୁ ସଫା କରିବ ଭାବୁଛି, ଏହି ସମୟରେ ଏ ଯୁବକଟି ତା ନିକଟକୁ ଯାଇ କହିଲା, “ଯଦି ତୁମେ ଏ ସବୁକୁ ମୋତେ ବିନା ମୂଲ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ ଦେବ, ତାହାହେଲେ ଏଇ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ମୁଁ ବଗିଚାଟିକୁ ସଫା କରିଦେବି । ମାଳା ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଏ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ରାଜା ହୋଇଗଲା । ସେତେବେଳେ ଯୁବକଟି ସାହିର ପିଲାମାନେ ଯେଉଁଠି ଟେକ୍ତୁଆନ୍ତି ସେଠିକୁ ଯାଇ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଟିକିଏ ଟିକିଏ ଗୁଡ଼ ଖାଇବାକୁ ଦେଲା ଏବଂ କହିଲା, “ଭାଇମାନେ, ତୁମ୍ଭେମାନେ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଆସ, ରାଜାଙ୍କ ବଗିଚାଟି ସଫାକରିବାକୁ ହେବ ।” ପିଲାମାନେ ଗୁଡ଼ ଖାଇ ଖୁବ୍ ଖୁସି ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ; ସେମାନେ ଧୂସ ମନରେ ଭଜା ଡାଳସବୁ ଗୋଟେଇ ଆଣି ରାସ୍ତା ଉପରେ ଗଦାକରି ରଖିଲେ ।

ସେହିଦିନ ରାଜାଙ୍କର କୁନ୍ଦାରର କାଠର ଅଭାବ ଥିଲା । ସେ ହାଣ୍ଡି ମାଠିଆ ପୋଡ଼ାଇବା ପାଇଁ କାଠ କଣିବାକୁ ଯାଉ ଯାଉ ଡାଳର ଗଦା ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲା ଏବଂ ନଗଦ ଶୋହଲ କାହାଣ ଓ କେତୋଟି ହାଣ୍ଡି ଦେଇ ସେ ସବୁକୁ କଣିନେଲା ।

ସମସ୍ତ ଝଟକାଳି ଯାଇ ଯୁବକଟିର ହାତରେ ଚରିଣ କାହାଣ ମହଜୁଦ ରହିଲା । ସେ ସେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ନୂଆ ଉପାୟ ପାଞ୍ଜିଲା । ବାଗିଚାଘାଟିରେ ପାଞ୍ଚଶହ ସାହସକଟାଳୀ ଥିଲେ । ସେମାନେ ପ୍ରତିଦିନ ପାଞ୍ଚକୁ ସାଞ୍ଚ କାଟିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି । ଯୁବକଟି ସହର ବାହାରେ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ପାହରେ ପାଣି ପୁରାଇ ରଖିଲା ଏବଂ ସେଥିରୁ ସାହସକଟାଳୀମାନଙ୍କୁ ଶୋଷିବେଳେ ପାଣି ଦେବାକୁ ଲାଗିଲା । ସାହସକଟାଳୀମାନେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ କହିଲେ, “ଆପଣ ଆମର ଏତେ ଉପକାର କରିଛନ୍ତି; କୁହନ୍ତୁ ଆମେ ଆପଣଙ୍କର କ'ଣ ଉପକାର କରିପାରୁ ।” ଯୁବକଟି କହିଲା, “ସେଥିପାଇଁକି ଏତେ ବ୍ୟସ୍ତ କାହିଁକି ? ସେତେବେଳେ ଦରକାର ହେବ ମୁଁ ଜଣାଇବି ।” ଏହି ସମୟରେ ଯୁବକଟିର ଜଣେ ସ୍ଥଳପଥର ବେପାରୀ ଏବଂ ଆଉ ଜଣେ ଜଳପଥର ବେପାରୀ ସହଜ ଖୁବ୍ ବନ୍ଧୁ ହେଲେ । ଦିନେ ସ୍ଥଳପଥର ବେପାରୀ ତାକୁ ଡକି ଦେଲା, “ଭାଇ, କାଲି ଜଣେ ଘୋଡ଼ା ବିକାଳି ଏହି ସହରକୁ ପାଞ୍ଚ ଶହ ଘୋଡ଼ା ନେଇ ଆସିବେ ।” ଏକଥା ଶୁଣି ଯୁବକଟି ସାହସକଟାଳୀମାନଙ୍କୁ କହିଲା, “ଭାଇମାନେ, ତୁମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କାଲି ମୋତେ

ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବୋର୍ସ ଦାସ ଦେବ ଏବଂ ମୋ ଦାସ ବିବା ନହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତୁମର ଦାସ ବିକଳ ନାହିଁ ।” ଦାସକଟାଳୀମାନେ ‘ସେ ଆଜ୍ଞା’ ବୋଲି କହି ତାହା ହିଁ କଲେ । ଦୋଡ଼ା ବେପାରୀ ଆଉ କେଉଁଠି ଦାସ ନପାଇ ଯୁବକ ନିକଟରୁ ହଜାର କାହାଣ ମୁଲରେ ପାଞ୍ଚଶହ ବୋର୍ସ ଦାସ କରିନେଲା ।

ଏହାର କେତେଦିନ ପରେ ଯୁବକଟି ଜଳପଥ-ବେପାରୀ ପାଖରୁ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲା ଯେ, ବନ୍ଦରରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଜାହାଜ ଆସି ଲାଗିଛି । ସେତେବେଳେ ସେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଉପାୟ ପାଞ୍ଚିଲା । ସେ କାଳ ବିଳମ୍ବ ନକରି ଦିନକିଆ ଭଡ଼ାରେ ଗୋଟିଏ ଗାଡ଼ି ଆଣିଲା ଏବଂ ସେଥିରେ ଚଢ଼ି ବହୁ ଜାକଜମକରେ ଯାଇ ବନ୍ଦରରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ସେଠି ସେ ଜାହାଜରେ ଥିବା ସବୁ ମାଲର ଦର ଠିକ୍ କରି ନିଜର ନାମ ଲେଖାଥିବା ମୁଦ୍ରିତ ବହିନା ସ୍ବରୂପ ଦେଲା; ତା’ପରେ ତମ୍ବୁ ପକେଇ ତା ଭିତରେ ରହୁଥିବା ଲାଗିଲା ଏବଂ ଚାକରମାନଙ୍କୁ କହିଲା, “କୌଣସି ବେପାରୀ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଦେଖା କରିବାକୁ ଆସିଲେ ତାଙ୍କୁ ଯେପରି ଜଣ ଜଣ କରି ଦିନକିଆ ଅର୍ଦ୍ଧ ଲା ଦେଇ ଭିତରକୁ ଅଣାଯାଏ ।”

ଇଆଡ଼େ ବନ୍ଦରରେ ବଡ଼ ଜାହାଜଟିଏ ଆସିଛି ଶୁଣି ବାଣିଜ୍ୟୀର ପାୟ ଶବ୍ଦ ଶେଷ ବେପାରୀ ତାର ମାଲ କରିବା ପାଇଁ ସେଠିକି ଚଲେ; କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଶୁଣିଲେ ଯେ କୌଣସି ଜଣେ ମହାଜନ ଏକାକୀ ସବୁ ମାଲ ପାଇଁ ବହିନା ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଖୋଜି ଖୋଜି ସେହି ଯୁବକଟିର ତମ୍ବୁ ନିକଟରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେ ଶିବିରେ ଆଡ଼ମ୍ବର ଏବଂ ଚାକର ଅର୍ଦ୍ଧ ଲାଙ୍କର ଜାକଜମକ କାରବାର ଦେଖି ସେମାନଙ୍କର ମନହେଲା ଯେ ଏହି ଯୁବକଟି ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଖୁବ୍ ଧନୀ । ସେମାନେ ଜଣେ ଜଣେ କରି ଯୁବକଟିର ସହୃଦ ସାକ୍ଷାତ କଲେ ଏବଂ ମାଲର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ପାଇବାପାଇଁ ହଜାର ଟଙ୍କା ଲାଭ ଦେବାକୁ ସ୍ୱୀକାର କଲେ । ଏହାପରେ ଯୁବକର ନିଜର ଯେଉଁ ଅଂଶ ରହିଲା ତା’ର କରିବା ପାଇଁକି ସେମାନେ ଆଉ ଏକଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ଲାଭ ଦେଲେ । ଏହିଭଳି ଯୁବକଟି ଦୁଇଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ଲାଭ କରି ବାଣିଜ୍ୟୀ ଫେରିଗଲା ।

ଯୁବକଟି ଦେଖିଲା ବୋଧସମ୍ଭବର ପରମର୍ଶ ଅନୁସାରେ କାମ କରିବାରୁ ହିଁ ତା’ର ଭାଗ୍ୟ ତା ପ୍ରତି ସୁସ୍ବସନ୍ନ ହୋଇଛି । ଅତଏବ କୃତଜ୍ଞତାର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ବରୂପ ଏକ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ଆଖି ବୋଧସମ୍ଭବଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେବାପାଇଁ ସେ ଗଲା । ବୋଧସମ୍ଭବ ପଚାରିଲେ, “ତୁମେ ଏତେ ଟଙ୍କା କେଉଁଠୁ ପାଇଲ ?” ସେତେବେଳେ ଯୁବକଟି ମଲା ମୁସାଟି ଗୋଟେଇନେବା ଫଳରେ କିଭଳି ଚାରିମାସ ମଧ୍ୟରେ ବିପୁଳ ସମ୍ପତ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଛି, ସେ ସବୁକଥା ଖୋଲିକରି କହିଲା । ତାହାଶୁଣି ବୋଧସମ୍ଭବ ଚିନ୍ତାକଲେ, “ଏହି ରୁକ୍ମିମାନ୍ ଯୁବକଟି ଯେପରି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଲୋକ ହାତରେ ଯାଇ ନପଡ଼େ ତାହା କରିବାକୁ ହେବ ।” ଏହାପରେ ସେ ତାହା ସହିତ ନିଜର ଯୁବକା କନ୍ୟାର ବିବାହି

କରିଦେଲେ । ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସନ୍ତାନ ନଥିଲା । ଏହା ଫଳରେ ଯୁବକଟି ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ସମ୍ପତ୍ତିର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହେଲା ଏବଂ ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ ନିଜ କର୍ମ ଅନୁସାରେ ଫଳଭୋଗ ପାଇଁ ଲୋକାନ୍ତର ଯିବାପରେ ନିଜେ ବାରାଣସୀର ମହାଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ପଦଟି ପାଇପାରନ୍ତି ।

— — —

[କଥା ଶେଷରେ ପରମ ଜ୍ଞାନୀ ବୁଦ୍ଧ ଅଭିଷେକ ଭାବ ଧାରଣ କରି ଏହି ଗାଥାଟିକୁ ପଢ଼ିଲେ :—

‘ବୁଦ୍ଧିମାନ ଓ ବିଚକ୍ଷଣ ଲୋକ ଅଳ୍ପ ମୂଲ୍ୟନ ନେଇ,
ଲଭ କରେ ପ୍ରଚୁର ଶୃଙ୍ଖାରୀ ।

ଯେପରିକି ସାମାନ୍ୟ ଟିକିଏ ଅଗ୍ନିର ସ୍ଫୁଲ୍ଲିଙ୍ଗକୁ ଫୁଙ୍କି ଦେବା ଫଳରେ,
ସହାରରେ ବିପୁଳ ଅଗ୍ନି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ ।

ସମତ୍ୟାୟ :

ସେତେବେଳେ ଚୁଲ୍ଲପଦ୍ଧକ ଥିଲେ ସେହି ଶ୍ରେଷ୍ଠୀର ସନ୍ତାନ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ଚୁଲ୍ଲ-
ମହାଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ।]

ଚିପ୍ପଣୀ

୧) ‘ଚୁଲ୍ଲ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଲା ଛୋଟ । ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ‘ଚୁଲ୍ଲ’ ଶବ୍ଦ ସହିତ ଭୁଲମାୟୁ ଅଟେ । ଏହି ‘ଚୁଲ୍ଲ’ ଶବ୍ଦଟି ‘ଚୁଲ୍ଲ’ ଶବ୍ଦର ରୂପାନ୍ତର ଅଟେ । ଯେପରି ଗାଁରେ ରାମ ନାଁରେ ଦୁଇଜଣ ଲୋକଥିଲେ, ଜଣକୁ ବଡ଼ରାମ ଏବଂ ଆଉ ଜଣକୁ ଛୋଟରାମ ବୋଲି ଡକାଯାଏ, ସେହିପରି ଜାତକବର୍ଣ୍ଣିତ ସମୟରେ ପ୍ରଥମ ପୁତ୍ରକୁ ‘ମହାପଦ୍ଧକ’ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁତ୍ରକୁ ‘ଚୁଲ୍ଲପଦ୍ଧକ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥିଲା ।

୨) ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନାମ ହେଉଛି ‘ଦଶବଳ’ । ତାଙ୍କ ଦେହରେ ଦଶଟା ହାତୀର ବଳ ଥିଲା ବୋଲି, ତାଙ୍କୁ ଏପରି କୁହାଯାଉଥିଲା ।

୩) ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ହିନ୍ଦୁ ମତରେ ଯନ୍ତ୍ରାସର ଅନୁରୂପ ।

୪) ବୌଦ୍ଧ ‘ଦଶଶୀଳ’ ବିଧିୟ ଅପନ୍ନକ — ଜାତକ ଗଳ୍ପର ଚିପ୍ପଣୀ (୪) ରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି; ତାହା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୫) କାଶ୍ୟପ ହେଉଛନ୍ତି ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପୁତ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ବୁଦ୍ଧ ଯେ କି ବାରାଣସୀରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ମଧ୍ୟ ନିଜେ ବାରାଣସୀଠାରେ ତାଙ୍କର ଧମ୍ମଚକ୍ଷ-ପବତ୍ତନ (ଧର୍ମଚକ୍ରପ୍ରବର୍ତ୍ତନ) ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ବାରାଣସୀ

ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଖୁବ୍ ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନ ବୋଲି ଗଣା ହୋଇଅଛି । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଭଳି କାଶ୍ୟପଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଛି, ‘ସମ୍ୟକ୍-ସବୁଦ୍ଧ’ ବା ପରମ ଜ୍ଞାନୀ ବୋଲି, ଯେଭଳି ଆଗତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତ୍ ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାତା ବା ସନ୍ଦେହରେ ନି କାଳଙ୍କ ।

- ୭) ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏହି ଜୀବକ କୁମାରଭୃତ୍ୟଙ୍କ ଆତ୍ମତୋଟାରେ ବିଶ୍ରାମକରୁଥିଲେ ।
- ୮) ବୌଦ୍ଧ ସମ୍ବୁଦ୍ଧରେ ‘ବିଦର୍ଶନା’ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ନିଷାଣ ସପଙ୍କାୟ ସୂକ୍ଷ୍ମଦୃଷ୍ଟି ।
- ୯) କୌଣସି ଦାନ ଦେବା ପୂର୍ବରୁ ଦାତାକୁ ମନ୍ତ୍ରପାଠ କରି ଗୋଟିଏ ପାତ୍ରରୁ ଜଳ ଢାଳି ଦାତବ୍ୟ ବସ୍ତୁଟିକୁ ଦାନାର୍ଥେ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ଏହାକୁ ଦକ୍ଷିଣା-ଜଳ କୁହାଯାଏ ।
- ୧୦) ‘କୌମାରଭୃତ୍ୟ’ ହେଉଛି ଧାର୍ମିକତା ଓ ଶିଶୁ-ଚିକିତ୍ସା ସବନୀ ଆୟୁର୍ବେଦ ଶାସ୍ତ୍ରର ଏକ ଅଂଶ । ବୈଦ୍ୟ ଜୀବକ ଏ ବିଷୟରେ ଖୁବ୍ ଅଭିଜ୍ଞ ଥିଲେ । ଏଣୁ ତାଙ୍କୁ ‘କୌମାରଭୃତ୍ୟ’ ବୋଲି କୁହାଯାଉଛି ।
- ୧୧) ଭେଜନର ଅନୁମୋଦନ କରିବା ଅର୍ଥ ହେଉଛି, ଏଇ ଭେଜନଟି ଖୁବ୍ ସ୍ବାଦ୍ୟ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ଏଥିପାଇଁ ଦାତାଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ତଥା ଆଶୀର୍ବାଦ ପ୍ରଦାନ କରିବା ।
- ୧୨) ବୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ବୟଂ ଯେଉଁ କୋଠାଟିରେ ରହୁଥିଲେ ତାକୁ ଗନ୍ଧକୁଟୀର କୁହାଯାଉଥିଲା । ତାଙ୍କ କଣ୍ଠରୁ ନିଃସୃତ ବାଣୀର ସୌରଭ ଯାହା ବିହାରକୁ ତଥା ବିହାରର ପରିସୀମା ଡେଇଁ ଯାଏ ଜଗତକୁ ଆମୋଦିତ କରୁଥିଲା । ଏଣୁ ତାଙ୍କ କୁଟୀରକୁ କୁହାଯାଉଥିଲା ଗନ୍ଧକୁଟୀର ବୋଲି ।
- ୧୩) ସିଂହ ସବୁବେଳେ ଡାହାଣ ପାଖ ମାଡ଼ି ଶୋଇଥାଏ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ହେଉଛନ୍ତି ସୁରୁଷ-ସିଂହ । ଏଣୁ ସେ ସର୍ବଦା ଡାହାଣ ପାଖ ମାଡ଼ି ଶୋଇଥାନ୍ତି, ଏହି ଭାବଟି ଏଠାରେ ପରିସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି ।
- ୧୪) ଏହି ଗୁରୁପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ହେଉଛି ଶରୀର ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ, ଶାସ୍ତ୍ର ବାକ୍ୟର ଜ୍ଞାନ, ଶରୀର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଧୂର୍ବ ବା ଗୁରୁସତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ । ଏହି ଗୁରୁ ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ପାଇଲେ ଯାଇ ଉପାସକ ଅର୍ହତ୍ତ୍ବ ପାଇପାରିବେ ।
- ୧୫) ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଦେହରୁ ନିର୍ଗତ ହେଉଥିବା କରଣକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କରଣ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଉଅଛି । ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କରଣରେ ସାତଟି ରଙ୍ଗ ଥାଏ । କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଦେହ-ନିଃସୃତ କରଣରେ ଛଅଟି ରଙ୍ଗ ଥିବା କଥା ଏଠାରେ କୁହାଯାଉଛି । ଏଠାରେ ରଙ୍ଗର ବିଭିନ୍ନତାର କାରଣ ଦୁଷୋଧ ମନେ ହେଉଛି ।

୧୫ - ଚୁଡ଼ଲମାଣି-ଜାତକ (୧)

[ଚୁଡ଼ଲମାଣି ଜେତବନଠାରେ ରହୁଥିଲାବେଳେ ଉଦାସୀ ବୋଲି ଜଣେ ସୁବିର ଥିଲେ । ସେ ଝୁର୍ ମୋଟାରୁଥିଲା । ତାଙ୍କ ବିଷୟରେ ଚୁଡ଼ଲମାଣି ଏ କଥାଟି କହିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ମଲ୍ଲିକାର୍ଜୁନ ଦବ୍‌ବୋ ନାମକ ଜଣେ ସୁବିର ଭିକ୍ଷୁ-ସଂଘର ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ବାଣ୍ଟିବାର ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲେ । ସେ ସକାଳୁ ଯେଉଁ ଚନ୍ଦ୍ର-ବାଡ଼ି (୧) ଖଣ୍ଡିକ ଦେଇଥାନ୍ତି ତାକୁ ଦେଖାଇ ସୁବିର ଉଦାସୀ କେବେ ସବୁ , କେବେ ବା ମୋଟା ବଗଡ଼ା ଚାଉଳ ପାଇଥାନ୍ତି । ଉଦାସୀ ଯେଉଁଦିନ ମୋଟା ବଗଡ଼ା ଚାଉଳ ପାଆନ୍ତି, ସେଦିନ ଚନ୍ଦ୍ର-ବାଡ଼ି ବଣ୍ଟା ହେଉଥିବା ସ୍ଥାନରେ ଗଣ୍ଡଗୋଳ କରନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି, ଦବ୍‌ବୋ ଛଡ଼ା କ'ଣ ଆଉ କେହି ଚନ୍ଦ୍ର-ବାଡ଼ି ବାଣ୍ଟିବା ଜାଣିନାହାନ୍ତି ? ଆମେ କ'ଣ ଏହି କାମ କରିପାରୁନାହିଁ ?” ଦିନେ ତାଙ୍କୁ ଏହିଭଳି ଗଣ୍ଡଗୋଳ କରିବା ଦେଖି ଅନ୍ୟସମସ୍ତେ ତାଙ୍କ ଆଗରେ ଚନ୍ଦ୍ର-ବାଡ଼ିର ଝୁଡ଼ିଟି ରଖି କହିଲେ, “ଭଲ କଥା, ଆଜି ଆପଣ ହିଁ ଚନ୍ଦ୍ର-ବାଡ଼ି ବାଣ୍ଟନ୍ତୁ ।” ସେଦିନଠାରୁ ଉଦାସୀ ସଂଘର ଚନ୍ଦ୍ର-ବାଡ଼ି ବାଣ୍ଟିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ବାଣ୍ଟିବା ସମୟରେ ସେ କେଉଁ ଚାଉଳ ସବୁ କେଉଁ ଚାଉଳ ମୋଟା ସେ କଥା ବୁଝି ପାରନ୍ତିନାହିଁ । କେତେଦିନର ଭିକ୍ଷୁ ହେଲେ ସବୁ ଚାଉଳ ପାଇବେ, ପୁଣି କେତେଦିନର ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ମୋଟା ବଗଡ଼ା ଚାଉଳ ଦିଆହେବ, ସେ କଥା ତାଙ୍କୁ ଜଣା ନଥିଲା । ଚନ୍ଦ୍ର-ବାଡ଼ି ଥିବା ଘରେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ନାମ ଡାକିବା ସମୟରେ କାହାକୁ ଆଗ ଡାକିବାକୁ ହେବ, କାହାକୁ ବା ପଛରେ ଡାକିବାକୁ ହେବ, ସେ କଥା ବି ସେ ଜାଣନ୍ତିନାହିଁ । ଫଳରେ, ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଯେତେବେଳେ ଚନ୍ଦ୍ର-ବାଡ଼ି ଘରେ ଆସି ବସନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଉଦାସୀ ଭୂଇଁ ଉପରେ କମ୍ପା ପିଣ୍ଡି ଉପରେ ଦାଗଦେଇ ସ୍ଥିର କରନ୍ତିଅନ୍ତୁ ‘ଏଠି ଅମୃତ ଦଳ ଥିଲା’, ‘ଏଠି ଅମୃତ ଦଳ ଥିଲା’ ଭିକ୍ଷାଦି । କିନ୍ତୁ ତା’ ପରଦିନ ଦାଗ ଛୋଟ ଭିକ୍ଷୁଦଳପାଇଁ ତଳକୁ ଏବଂ ବଡ଼ ଭିକ୍ଷୁ ଦଳ ପାଇଁ ଉପରକୁ ହେବାକଥା । କିନ୍ତୁ ଉଦାସୀ ତାହା ମାନନ୍ତି ନାହିଁ । ସେ ପୂର୍ବଦିନର ଦାଗକୁ ଦେଖିହିଁ ଚନ୍ଦ୍ର-ବାଡ଼ିମାନ ବାଣ୍ଟି ଦିଅନ୍ତି । ଆଉ ମଧ୍ୟ କେଉଁ ଦଳକୁ କ’ଣ ଦେବାକୁ ହେବ ତାହା ବି ସେ ବୁଝନ୍ତିନାହିଁ ।

ଭିକ୍ଷୁମାନେ କହନ୍ତି, “ଭଲ ଉଦାସୀ, ଦାଗଟା ଝୁର୍ ଉପରକୁ ଉଠିଯାଉଛି; କିନ୍ତୁ ଭିକ୍ଷୁ ସଂଖ୍ୟା କମ୍ ଅଛି” କମ୍ପା “ଦାଗଟା ଝୁର୍ ତଳକୁ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଭିକ୍ଷୁ ସଂଖ୍ୟା ବେଶୀ”

କମ୍ପା “ଏତେ ବର୍ଷର ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ସବୁ ଗୁରୁଲ ଦେବାକୁ ହେବ; ଏତେ ବର୍ଷର ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ମୋଟା ବଗଡ଼ା ଗୁରୁଲ ଦେବାକୁ ହେବ ।” କିନ୍ତୁ ଉଦାସୀ ସେମାନଙ୍କର କଥାପ୍ରତି କାନ ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ । ସେ କହନ୍ତି, “ଯେଉଁଠାରେ ଦାଗ ତ ସେଇଠାରେ ଅଛି; ମୁଁ ତୁମକଥା ବିଶ୍ୱାସ କରିବି ନା ମୋ ଦାଗକଥା ବିଶ୍ୱାସ କରିବି ?”

ଏହିଭଳି ହଇରାଣ ହେବାପରେ ବାଳକ ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଶ୍ରମଣମାନେ ଉଦାସୀଙ୍କୁ ଚିହ୍ନଟ-ବାଡ଼ିଘରୁ ବାହାର କରିଦେଲେ । ସେମାନେ କହିଲେ, “ଭାଇ ଉଦାସୀ, ତୁମର ବୁଦ୍ଧି ମୋଟା । ତୁମେ ଚିହ୍ନଟ-ବାଡ଼ି ବାଣ୍ଟିଲେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ନିଜ ନିଜର ପ୍ରାପ୍ୟ ପାଇପାରୁ ନାହାନ୍ତି । ତୁମେ ଏଠୁ ଚାଲିଯାଅ ।” ଏଥିରେ ଚିହ୍ନଟବାଡ଼ି ଘରେ ଝୁବ୍ ଗଣ୍ଡଗୋଲ ଲାଗିଗଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ଥବର ଆନନ୍ଦଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, “ଚିହ୍ନଟବାଡ଼ି ଘରେ ଗଣ୍ଡଗୋଲ କାହିଁକି ହେଉଛି ?”

ଆନନ୍ଦ ତଥାଗତଙ୍କୁ ସବୁ କଥା ଆସି ଜଣାଇଲେ । ତାହା ଶୁଣି ତଥାଗତ କହିଲେ, “ଉଦାସୀ ନିର୍ଭୁକ୍ତିଆ ବୋଲି ଏବେ ଯେ କେବଳ ଅନ୍ୟର ପ୍ରାପ୍ୟ ଦେଉନାହିଁ ତାହା ନୁହେଁ, ଆଗେ ମଧ୍ୟ ସେ ଠିକ୍ ଏହିଭଳି କାମ କରୁଥିଲା ।”

ଆନନ୍ଦ କହିଲେ, “ପ୍ରଭୋ, ଦୟାକରି ଏହାର ଅର୍ଥ ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତୁ ।” ତାପରେ ଭଗବାନ୍ ଲୁଚି ରହିଥିବା ସେହି ଅପାତ କଥାଟିକୁ ପ୍ରକାଶ କଲେ ।]

ପୂର୍ବ କାଳରେ ବାରାଣସୀ ସହରରେ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ । ବୋଧସମ୍ଭବ ତାଙ୍କର ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକ କାମ (୩) କରୁଥାନ୍ତି । ସେ ହାତୀ, ଘୋଡ଼ା, ମଣି, ମୁକ୍ତା ପ୍ରଭୃତିର ମୂଲ୍ୟ ଠିକ୍ କରି ବିଦେଶୀମାନଙ୍କୁ ଯାହାର ଯାହା ପାଇବାର କଥା ତାହା ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତି ।

ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ଥିଲେ ଝୁବ୍ ଅର୍ଥଲୋଭୀ । ଧନେ ତାଙ୍କର ମନେହେଲା, “ଏ ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକଟି ଯେପରି ଭାବରେ ମୂଲ୍ୟ ନିରୂପଣ କରୁଛି, ସେଥିରେ ଝୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ମୋ’ ଭଣ୍ଡାର ଶୂନ୍ୟ ହୋଇଯିବ । ମୁଁ ସ୍ୱାକୁ ଚାହିଁବି କିପରି ତାହା କରିଦେଇ ଆଉ କାହାକୁ ଏହି ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକ ଦାୟିତ୍ୱ ଦେବି ।” ଏହାପରେ ସେ ଝରକା ଖୋଲି ଦେଖିଲେ ଜଣେ ଗାଈଲି ଲୋକ ରାଜଦାଣ୍ଡରେ ଯାଉଛି । ଏ ଲୋକଟି ଥିଲା ଝୁବ୍ ନବୋପ, ଅଥଚ ଲୋଭୀ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ଏ କଥା ଜାଣି ନଥିଲେ । ସେ ଭାବିଲେ, “ଏହିଭଳି ଲୋକକୁ ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକ ପଦବୀ ଦେବା ଉଚିତ ।”

ସେ ତାକୁ ଡାକ ପଚାରିଲେ. “ତୁମେ ମୋର ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରିବ କି ?” ସେ କହିଲା, “ମୁଁ ଏ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରିବି ।” ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସେ ଲୋକଟିକୁ ନିୟୁତ କରିଦେଇ ଭଣ୍ଡାର ରକ୍ଷା ବିଷୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଲେ । ଏହାପରେ ସେ ଲୋକଟି ହାତୀ, ଘୋଡ଼ା ପ୍ରଭୃତିର ଦାମ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା ଖିଆଲ ଭାବରେ ଠିକ୍ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । କୌଣସି ଦ୍ରବ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ମୂଲ୍ୟ କେତେ ହୋଇପାରେ ସେ ବିଷୟ ଥରେ ହେଲେ ସେ ଭାବେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ରାଜାଙ୍କ ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକ ବୋଲି କେହି ତା ମତର ପ୍ରତିବାଦ କରିବାକୁ ସାହସୀ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ସେ ଯେଉଁ ମୂଲ୍ୟ ଠିକ୍ କରିଦିଏ, ବିକାଳିମାନଙ୍କୁ ତାହାହିଁ ନେବାକୁ ହୁଏ ।

ଦିନେ ଉତ୍ତର ଦେଶରୁ ଜଣେ ଘୋଡ଼ା ବେପାରୀ ପାଞ୍ଚଶହ ଘୋଡ଼ା ନେଇ ବାରାଣସୀରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ରାଜା ନୂତନ ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକଙ୍କୁ ସେହି ସବୁ ଘୋଡ଼ାର ମୂଲ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବାକୁ କହିଲେ । ସେ ଯାଇ ଛିରିକିଲା ପାଞ୍ଚଶହ ଘୋଡ଼ାର ମୂଲ୍ୟ ମାତ୍ର ଏକମାତ୍ର ଗୁଞ୍ଜଳ ଏବଂ ଘୋଡ଼ାବେପାରୀ ଏହି ମୂଲ୍ୟ ନେଇ ଘୋଡ଼ାଟିକୁ ରାଜାଙ୍କ ଅସ୍ତ୍ରାବଳରେ ପହଞ୍ଚିଗଲେ ଦେବାକୁ ହୁକୁମ ଦେଲା । ଘୋଡ଼ା ବେପାରୀକୁ କିଛି ବୁଦ୍ଧି ଦିଶିଲା ନାହିଁ । ସେ ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ନିକଟକୁ ଗଲା ଏବଂ ଯାହା ଯେମିତି ଦିଟିଥିଲା ସବୁ କଥା ତାଙ୍କୁ କହି ବର୍ତ୍ତମାନ କ’ଣ କରିବାକୁ ହେବ ସେ କଥା ପଚାରିଲା । ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ତୁମେ ଯାଅ, ଯୁକ୍ତ କିଛି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦିଅ ଏବଂ କୁହ “ମହାଶୟ, ପାଞ୍ଚଶହ ଘୋଡ଼ାର ଦାମ ସିନା ଗୋଟିଏ ମାଣ ଗୁଞ୍ଜଳ ଛିରି କରିଦେଲେ, କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ମାଣ ଗୁଞ୍ଜଳର ଦାମ କେତେ ତାହାତ ଆମେ ବୁଝିପାରିଲୁ ନାହିଁ । ଦୟାକରି ରାଜାଙ୍କ ଆଗରେ ଏହି କଥାଟି ବୁଝାଇ ଦେବେ କି ?” ଯଦି ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ସେ ‘ବୁଝାଇଦେବି’ ବୋଲି କହେ, ତେବେ ତାକୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ରାଜସଭାକୁ ଯିବ । ମୁଁ ବି ସେଠି ରହିଥାଏ ।”

ଘୋଡ଼ା ବେପାରୀଟି କିଛି ମାତ୍ର ଦ୍ୱିଧା ନକରି ଏହି ପରାମର୍ଶ ଅନୁଯାୟୀ କାମକଲା । ଲୋଭୀ ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକଟି ଲକ୍ଷ୍ୟ ପାଇ ବଡ଼ ଝୁସି ହେଲା ଏବଂ ଗୋଟିଏ ମାଣ ଗୁଞ୍ଜଳର ଦାମ କେତେ ତାହା ରାଜାଙ୍କ ଆଗରେ କହିବ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲା । ଘୋଡ଼ା-ବେପାରୀଟି ତାପରେ ତାକୁ ରାଜସଭାକୁ ନେଇଗଲା । ସେଠାରେ ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଅମାତ୍ୟମାନେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ଘୋଡ଼ା ବେପାରୀଟି ପ୍ରଣାମ କରି କହିଲା, “ମହାରାଜା ପାଞ୍ଚଶହ ଘୋଡ଼ାର ଦାମ ଯେ ଗୋଟିଏ ମାଣ ଗୁଞ୍ଜଳ ଏ ବିଷୟରେ ମୁଁ କିଛି ଆପତ୍ତି କରୁନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଦୟାକରି ଆପଣଙ୍କ ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକ ମହାଶୟଙ୍କୁ ପଚାରିବୁ ଯେ ଗୋଟିଏ ମାଣ ଗୁଞ୍ଜଳର ଦାମ କେତେ ?” ବେପାରୀର ଅଭ୍ୟସନ ବୁଦ୍ଧି ନପାରି ରାଜା କହିଲେ, “ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକ, ତୁମେ କୁହତ ପାଞ୍ଚଶହ ଘୋଡ଼ାର ଦାମ କେତେ ?” ସେ ଉତ୍ତର

ଦେଲେ, “ମହାରାଜ, ପାଞ୍ଚଶହ ଘୋଡ଼ାର ଦାମ୍ ଗୋଟିଏ ମାଣ ଗୁରୁକ ।” ରାଜା ପୁଣି ପଚାରିଲେ, “ଭଲକଥା, ପାଞ୍ଚଶହ ଘୋଡ଼ାର ଦାମ୍ ଗୋଟିଏ ମାଣ ଗୁରୁକ ହେଲେ, ଗୋଟିଏ ମାଣ ଗୁରୁକର ଦାମ୍ କେତେ କୁହତ ?” ସେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ମହାରାଜ, ଗୋଟିଏ ମାଣ ଗୁରୁକର ଦାମ୍ ହେଉଛି, ସମସ୍ତ ବାରାଣସୀ ଓ ତାହାର ସହରଭଳି ଅଞ୍ଚଳ ।”

ଏକଥା ଶୁଣି ଅମାତ୍ୟମାନେ ଅଛନ୍ଦାସ କରି କରତାଳି ମାରି କହିଲେ, “ଆମ୍ଭେମାନେ ଏତେ ଦିନ ହେଲା ଜାଣିଥିଲୁ ରାଜା ଓ ରାଜ୍ୟର କୌଣସି ମୂଲ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ ବୋଲି; ଏବେ କିନ୍ତୁ ଶିଖିଲୁ ଯେ ବାରାଣସୀ ରାଜ୍ୟ ଓ ବାରାଣସୀର ରାଜା ଉଭୟଙ୍କର ମୂଲ୍ୟ ମାତ୍ର ଗୋଟିଏ ମାଣ ଗୁରୁକ । ବାଃ ! ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକଙ୍କର କି ଅଭୂତ ବୁଦ୍ଧି ! କି ଅପକୌଶଳ ବଳରେ ଯେ ଏ ଅପଦାର୍ଥ ଏତେ କାଳ ଧରି ଏ ପଦବୀ ଭୋଗକରି ଆସୁଅଛନ୍ତି, ତାହା ଆମେମାନେ ଜାଣିପାରୁ ନାହିଁ । ରାଜା ଯେମିତି, ତାଙ୍କର ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକ ବି ସେମିତି ।”

ସେତେବେଳେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଏହି ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଥିଲେ—

ସମସ୍ତ ଉପକଣ୍ଠ ସହୃଦ ବାରାଣସୀ ଧାମର ମୂଲ୍ୟ କେତେ ?

ମାଣଟି ପୁରବା ପାଇଁ ଯେତକ ଗୁରୁକ ଲେଡ଼ା ତାହାଠାରୁ ବେଶି ନୁହେଁ ।

ଆହୁରି ଗୋଟିଏ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଥା,

ପାଞ୍ଚଶହ ଘୋଡ଼ାର ମୂଲ୍ୟ ମାଣଟିଏ ମାତ୍ର ଗୁରୁକ ।

ସମସ୍ତଙ୍କ ଆଗରେ ଏମିତି ଅପଦସ୍ଥ ହୋଇ ରାଜା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଗାଉଁଲି ଲୋକଟାକୁ ବଛଣାପସ ଧରି ଗୁଲିଯିବାକୁ କହିଲେ ଏବଂ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କୁ ପୁଣି ଥରେ ମୂଲ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରକ ପଦବୀରେ ବସାଇଲେ । କିଛିକାଳ ଅନ୍ତେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ମୃତ୍ୟୁପରେ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ଫଳ ଭୋଗ ପାଇଁ ଲୋକାନ୍ତର ଯାତ୍ରାକଲେ ।

[ସନ୍ଦର୍ଭ]

ସେତେବେଳେ ଏଇ ମୋଟାରୁଦ୍ଧିଆ ଉଦାସୀ ଥିଲା ସେହି ନିବୋଧ ଓ ଲେଖା ମୂଲ୍ୟନିର୍ଦ୍ଧାରକ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ସୁନ୍ଦରୁଦ୍ଧି ସମ୍ପନ୍ନ ମୂଲ୍ୟନିର୍ଦ୍ଧାରକ ।]

ଚିତ୍ରପଣୀ

- ୧) ମୂଳ ସ୍ଥଳରେ ‘ତଣ୍ଡୁଳନାଲୀ’ ବୋଲି ଅଛି । “ନାଲୀ” ହେଉଛି ଏକ ପ୍ରକାର ପ୍ରାଚୀନ ମାପକ । ଏଥିରେ ଧାନ, ଗୁଡ଼ଳ, ବିରି, ସୋରଷ ଇତ୍ୟାଦି ମପାଯାଇଥାଏ । ସେହିପରି ଶ୍ୟାମାସିବା ପାତ୍ରକୁ ଓଡ଼ିଆରେ ମାଣ, ଅଡା ଇତ୍ୟାଦି କୁହାଯାଇଥାଏ । “ନାଲୀ” ଓ “ମାଣ” ସମପରିମାଣର ପରିମାପକ କି ନୁହେଁ ଏକଥା କୁହାଯାଇ-ପାରିବନାହିଁ । ସାଧାରଣ ବୋଧଗମ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଠାରେ “ନାଲୀ”ର ଅନୁବାଦ “ମାଣ” ବୋଲି କରାଯାଇଅଛି ।
- ୨) ଆଜିକାଲିର ଟୋକନ୍ ଭଳି ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ କାଠର ଖଣ୍ଡେ ଖଣ୍ଡେ ଚିହ୍ନଟ-ବାଡ଼ି ଦିଆଯାଉଥିଲା, ଯାହାକୁ ଦେଖାଇ ସେମାନେ ଭେଜନ-ଦ୍ରବ୍ୟ ଖାଦ୍ୟଭଣ୍ଡାରରୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିପାରୁଥିଲେ ।
- ୩) ଏହି ମୂଳ-ନିର୍ଦ୍ଧାରକଙ୍କର ଉପାଧି ଥିଲା ‘ଅର୍ଦ୍ଧକାରକ’ । ଏହାଙ୍କର କାମ ହେଉଛି ରଜା କଣ୍ଡୁଥିବା ବିଭିନ୍ନ ଜନସଭା ମୂଳ ସ୍ଥିତି କରିବା । ଏହାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ସ୍ଥି ଶକ୍ତିତ ମୂଳ ଅନୁଯାୟୀ ବିବେଚନାମାନଙ୍କୁ ଜନସଭା ମୂଳ ଦିଆଯାଉଥିଲା ।

— — — — —

୭-ଦେବଧନ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନଠାରେ ରହୁଥିଲା ବେଳେ କୌଣସି ଜଣେ ଧନୀ ଭିକ୍ଷୁ ସମୂହରେ ଏକଥାଟି କହିଥିଲେ । ଶୁଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ରାବସ୍ତୀରେ ରହୁଥିବା ଜଣେ ବଡ଼ ଜମିମାଲିକ ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ମରିଯିବା ପରେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବା ସକଳ୍ପ କରି ମଧ୍ୟ ସେ ନିଜର ବ୍ୟବହାର ଲାଗି ଗୋଟିଏ ହେବା କୋଠରୀ, ଗୋଟିଏ ରୋଷେଇଘର ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଭଣ୍ଡାରଘର ତିଆରି କରିଥିଲେ ଏବଂ ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଭଣ୍ଡାରଘରଟି ଦିଅ, ଗୁଣ୍ଡଳ ଆଦିରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ନ ହୋଇଛି, ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ପ୍ରବ୍ରଜକ (୧) ହୋଇନଥିଲେ । ପ୍ରବ୍ରଜକ ହେବା ପରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଚାକରମାନଙ୍କୁ ଡାକ ଇଚ୍ଛାକୁସାରେ ରୋଷେଇ ଦାସ କରେଇ ଖିଆପିଆ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଜନସପତ୍ର, ଲୁଗାପଟାର କିଛି ଅଭାବ ନଥିଲା । ସେ ଦିନରେ ଗୋଟିଏ ଲୁଗା ଏବଂ ରାତିରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଲୁଗା ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି ଏବଂ ବିହାରର ଗୋଟିଏ ଅଂଶରେ ଏକାକୀ ରହନ୍ତି ।

ଦିନେ ସେ ତାଙ୍କର ପୋଷାକପତ୍ର ଓ ଶେଯ ବାହାର କରି କୋଠରୀ ଭିତରେ ଶୁଖେଇ ଦେଇଥାନ୍ତି, ଏହି ସମୟରେ କେତେକ ଗାଉଁଲୀ ଭିକ୍ଷୁ ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳର ବିହାର-ମାନ ଦେଖିବାକୁ ଆସି ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେମାନେ ଏ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ଶେଯ ଓ ପୋଷାକପତ୍ରର ଚାକରକ୍ୟ ଦେଖି ପଚାରିଲେ, “ଏସବୁ କାହାର ?” ଭିକ୍ଷୁ କହିଲେ, “ଏସବୁ ମୋର । ଏ ଗୋଟିଏ ବାହାର ପିନ୍ଧା ଲୁଗା, ଏ ଆଉ ଗୋଟିଏ ବାହାର ପିନ୍ଧା ଲୁଗା, ଏ ଗୋଟିଏ ଭିତର ପିନ୍ଧାଲୁଗା, ଏ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଭିତର ପିନ୍ଧାଲୁଗା ।”

“ଏ ଶେଯ କ’ଣ ଆପଣଙ୍କର ?”

“ହଁ, ଏସବୁ ହିଁ ମୋର; ଅନ୍ୟ କାହାର ନୁହେଁ ।”

“ମହାଶୟ, ଭଗବାନ୍ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ କେବଳ ଶ୍ରୀଚୀବରର (୨) ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି । ଆପଣଙ୍କ ଚାକର ଶାସନ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଦେଖନ୍ତୁ ସେ କେମିତି ନିଷ୍ପୃହ; ଆଉ ଆପଣ କେମିତି ଭୋଗ ପାଇଁ ଏତେ ଉପକରଣ ଯୋଗାଡ଼ କରି ରଖିଛନ୍ତି । ଏବେ ଚାଲନ୍ତୁ ଆପଣଙ୍କୁ ଚାକର ପାଖକୁ ନେଇଯିବା ।” ଏହା କହି ସେମାନେ ସେହି ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ନେଇ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ନିକଟକୁ ଗଲେ ।

ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ବୁଦ୍ଧଦେବ ପଚାରିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁଗଣ, ତୁମ୍ଭେମାନେ ଏ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ଟାଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ଶିରୁକରେ ଏଠିକି କାହିଁକି ଆଣିଲ ?”

“ଭଗବନ୍, ଏ ଲୋକ ଧନୀ । ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପୋଷାକପନ୍ଥାଦି ପାଇଁ ବହୁତ ଉପକରଣ ଏ ସଂଗ୍ରହ କରିଅଛନ୍ତି ।”

“କିହୋ ଭିକ୍ଷୁ, ଏମାନେ କହୁଛନ୍ତି, ତୁମେ ବହୁତ ଉପକରଣ ସଂଗ୍ରହ କରିଅଛ; ଏକଥା କ’ଣ ସତ୍ୟ ?”

“ହଁ ଭଗବନ୍, ଏହା ସତ୍ୟ ।”

“ତୁମର ପୋଷାକପନ୍ଥାଦି ଉପକରଣର ଏତେ ଗୁଣଗଣ୍ୟ କିହିଁକି ? ମୁଁ କ’ଣ ବାରମ୍ବାର ନିଷ୍ପ୍ରାଣ ହୋଇ ରହିବା ପାଇଁ, ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିବା ପାଇଁ, ନିର୍ଜନରେ ରହିବା ପାଇଁ, ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ପାଳନ କରିବା ପାଇଁ ଉପଦେଶ ଦେଇନାହିଁ ?”

ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଏହି କଥା ଶୁଣି ସେ ଭିକ୍ଷୁ ରାଗିଯାଇ କହିଲେ, “ତେବେ ମୁଁ ଏହିଭଳି ରହିବି ।” ସେ ବାହାର ପିନ୍ଧା ଲୁଗାଟିକୁ ଫିଙ୍ଗିଦେଇ ସକ୍ଷମରେ ଏକତୀବର ହୋଇ ଠିଆ ହୋଇ ରହିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦ୍ଵାରା ଧର୍ମପଥକୁ ଅଣେଇବା ଅଭିପ୍ରାୟ ରଖି ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ତୁମେ ପରା ପୁଷ୍ପେ ଜଳ-ରାକ୍ଷସ ରୂପେ ଜନ୍ମନେଇ ମଧ୍ୟ ଲଜ୍ଜାଭାବଟି ପାଇବା ପାଇଁ ବାର ବର୍ଷ ଧରି ବହୁତ ତପସ୍ୟା କରିଥିଲ ? ଏବେ କେମିତି ଗୌରବମୟ ବୁଦ୍ଧଶାସନରେ ପ୍ରବେଶ କରି ମଧ୍ୟ ନିର୍ଲଜ୍ଜ ଭାବରେ ବାହାରପିନ୍ଧା ଲୁଗାଟିକୁ ଫିଙ୍ଗିଦେଇ ଠିଆହୋଇ ରହିଛ ?” ଏହି କଥାରେ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ଲଜ୍ଜା ଭାବଟି ଫେରିଆସିଲା । ସେ ପୁଣିଥରେ ବାହାର ପିନ୍ଧା ଲୁଗାଟିକୁ ତୋଳିନେଲେ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରି ଏକାନ୍ତରେ ବସିପଡ଼ିଲେ ।

ସେତେବେଳେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଜଳରାକ୍ଷସ କାହାଣୀଟି ଜାଣିବା ପାଇଁ ଖୁବ୍ ବ୍ୟଗ୍ର ହୋଇ ଉଠିଲେ । ତାହାଦେଖି ବୁଦ୍ଧ ସେହି ଅଜ୍ଞାତ ଅସ୍ତ୍ରତ କଥାଟିକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ସୁଦେଶ ବାସିଣୀ ରାଜ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ । ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ତାଙ୍କର ପୁଅ ଭବରେ ଜନ୍ମ ନେଇ ମହାଂସାସକୁମାର ନାମଟି ପାଇଥିଲେ । ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ଦୁଇଦିନ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଚଳାବୁଲ କରି ଶିଖିଲେ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଜଣେ ଭାଇ ଜନ୍ମ ହେଲା । ରାଜା ଏହି ପୁଅଟିର ନାଁ ରଖିଲେ ଚନ୍ଦ୍ରକୁମାର । ଏହାପରେ ଚନ୍ଦ୍ରକୁମାର ଯେତେବେଳେ ଚଳାବୁଲ କରି ଶିଖିଲେ, ସେତେବେଳେ ରାଣୀଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁହେଲା ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ପୁଣିଥରେ ବିବାହ କରି ତାଙ୍କର ନୂଆ ରାଣୀଙ୍କୁ ଜବନର ସଙ୍ଗେ କରି ଗ୍ରହଣ କଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ନୂଆ ରାଣୀ ଫଳ ଗୋଟିଏ ପୁଅ ଜନ୍ମଦେଲେ । ଏହାଙ୍କ ନାମ ରଖାଲେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାର । ରାଜା ନୂଆ ଶିଶୁପୁତ୍ରଟିକୁ ପାଇ ଝୁର୍ ଝୁର୍ ହେଲେ ଏବଂ ରାଣୀଙ୍କୁ କହିଲେ, “ପ୍ରିୟେ, ଏହି ବାଳକଟି ପାଇଁ ତୁମେ ଯେଉଁ ବର ଚାହୁଁବ ମୁଁ ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ଦେବି ।” କିନ୍ତୁ ରାଣୀ ସେତେବେଳେ କୌଣସି ବର ଚାହୁଁଲେ ନାହିଁ । ସେ କହିଲେ, “ମହାରାଜ, ଯେତେବେଳେ ଦରକାର ହେବ, ସେତେବେଳେ ଆପଣଙ୍କୁ ମୁଁ ମନେପକେଇଦେବି ।”

କାଳକ୍ରମେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାର ବୟଃପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ । ସେତେବେଳେ ଘନେ ରାଣୀ ରାଜାଙ୍କୁ କହିଲେ, “ମହାରାଜ, ଏ ବାଳକଟି ଯେତେବେଳେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଆପଣ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଇଥିଲେ ଏହାକୁ ଗୋଟିଏ ବର ଦେବେ ବୋଲି । ଅତଏବ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାକୁ ରାଜପଦ ଦିଅନ୍ତୁ ।” ରାଜା ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ମୋର ପ୍ରଥମ ଦୁଇ ପୁଅ କ୍ଳାନ୍ତ ଅଗ୍ନି ଭଳି ଝୁର୍ ଝେଜସୀ । ମୁଁ ସେ ଦୁହେଁଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ ଉତ୍ତର ପୁଅକୁ ରାଜ୍ୟ ଦେଇପାରବି ନାହିଁ ।” କିନ୍ତୁ ରାଣୀ ଏ କଥାରେ ନିରସ ହୋଇ ରହିଲେ ନାହିଁ । ସେ ଏ ପ୍ରାର୍ଥନାଟି ପୁରଣ କରିବା ଲାଗି ଘନରାଜ ରାଜାଙ୍କୁ ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ କଲେ । ସେତେବେଳେ ରାଜାଙ୍କର ଆଖିଙ୍କା ହେଲା ଯେ ପରେ ରାଣୀ କୃତଜ୍ଞ କରି ସଉତୁଣୀ ପୁଅ-ମାନଙ୍କର କିଛି ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିପାରନ୍ତି । ସେ ମହାଂସାସକୁମାର ଓ ଚନ୍ଦ୍ରକୁମାରଙ୍କୁ ଡାକ କହିଲେ, “ବାପାମାନେ, ଯେତେବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାର ଜନ୍ମ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ତୁମର ବିମାତାଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ବର ଦେବା ପାଇଁ ଚାହୁଁଥିଲି । ସେହି ବରରେ ଏବେ ସେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାରକୁ ରାଜ୍ୟ ଦେବାକୁ କହୁଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାର ରାଜା ହେଉ ଏ ଇଚ୍ଛା ମୋର ଆଦୌ ନାହିଁ । ତଥାପି ଶ୍ରୀ ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଳୟକ୍ଷଣ, ମୋର ଡର ହେଉଛି ରାଣୀ ଦ୍ରୁପଦ ତୁମ ଦୁହେଁଙ୍କର ସଙ୍ଗୀନା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିପାରନ୍ତି । ଅତଏବ, ତୁମେ ଦୁହେଁ ଏବେ ବଣକୁ ଯାଇ ଆଶ୍ରୟ ନିଅ । ମୋର ମୃତ୍ୟୁପରେ ଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁସାରେ ଏ ରାଜ୍ୟ ତୁମମାନଙ୍କର ହିଁ ପ୍ରାପ୍ୟ । ତୁମେ ସେତେବେଳେ ଆସି ଏହା ଗ୍ରହଣ କରିବ ।” ଏହାପରେ ଲୁହଭରା ଆଖିରେ କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ସେ ପୁଅ ଦୁହେଁଙ୍କର ମୁଖ ଚୁମ୍ବନ କଲେ ଏବଂ ସେଦୁହେଁଙ୍କୁ ବଣକୁ ପଠାଇଦେଲେ ।

ରାଜକୁମାର ଦ୍ରୁପ୍ତ ପିତାଙ୍କର ପାଦବନ୍ଧନା କରି ଯେତେବେଳେ ରାଜପ୍ରାସାଦରୁ ବାହାରିଲେ, ସେତେବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାର ପଡ଼ିଆରେ ଯାଇ ଟେକିଥିଲା । ବଡ଼ଭାଇ ଦୁଇଜଣଙ୍କର ବଣକୁ ଯିବାର କାରଣ ଜାଣିପାରି ସେ ବି ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବଣକୁ ଯିବାପାଇଁ ସଜ୍ଜା କଲା । ଏହିଭଳି ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗ ଏକାକୀରେ ବନବାସ କରିବାକୁ ଗଲେ । ରାଜକୁମାରମାନେ ଗୁଲୁଗୁଲୁ ଶେଷରେ ହିମାଳୟ ପର୍ବତରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେଠି ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ଦିନେ ଗୋଟିଏ ଗଛ ମୂଳେ ବସି ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାରଙ୍କୁ କହିଲେ, “ଭାଇ, ଏଇ ଗ୍ରେଟ ପୋଟ୍‌ବଟିରେ ଯାଇ ଗାଧୋଇ ପଡ଼ି ଏବଂ ପାଣି ପିଇ ଶେଷରେ ଫେରିଲୁ ବେଳକୁ ଆମପାଇଁ ପଦ୍ମପତ୍ରରେ କିଛି ପାଣି ଆଣ ।”

ଏ ପୋଟ୍‌ବଟି ପୂର୍ବେ କୃବେରଙ୍କ ଅଧିକାରରେ ଥିଲା । ସେ ଏହାକୁ ଜଣେ ଜଳ-ରାକ୍ଷସକୁ ଦାନକରି କହିଥିଲେ, “ଦେବଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଜାଣି ନଥିବା କୌଣସି ଲୋକ ଯଦି ଏହାର ପାଣିରେ ପଶେ ତେବେ ସେ ତୋର ଡାକ୍ୟ ହେବ । ଯେଉଁମାନେ ପାଣିରେ ପଶିବେ ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ କିନ୍ତୁ ତୋର କୌଣସି ଅଧିକାର ରହିବ ନାହିଁ ।” ସେହିଦିନଠାରୁ ଜଳରାକ୍ଷସ କେହି ଲୋକ ପାଣିରେ ପଶୁ ପଶୁ ତାହାକୁ ଦେବଧର୍ମ କ’ଣ ବୋଲି ପ୍ରଶ୍ନକରେ ଏବଂ ସେ ଉତ୍ତର ଦେଇ ନ ପାରିଲେ ତାକୁ ଡାକିଦିଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାର ଏକଥା ଜାଣି ନଥିଲେ । ସେ ନିର୍ଭୟମନରେ ଯେମିତି ପାଣି ଭିତରେ ପଶିଗଲେ, ସେମିତି ଜଳରାକ୍ଷସ ତାଙ୍କୁ ଧରି ପଶୁରିଲା, “ଦେବଧର୍ମ କାହାକୁ କହିଲୁ ଜାଣକ ?” ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାର କହିଲେ, “ଜାଣିଛି, ସଂସାରରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଦେବତା ହୋଇଥାଏ ।” ରାକ୍ଷସ କହିଲା, “ମିଛ କଥା; ତୁମେ ଦେବଧର୍ମ ଜାଣ ନାହିଁ ।” ଏହାପରେ ସେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାରଙ୍କୁ ଅଥଳ ପାଣି ଭିତରକୁ ଟାଣି ନେଲା ଏବଂ ନିଜ ଘରେ ବନ୍ଦୀ କରି ରଖିଲା ।

ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାରଙ୍କ ଫେରିବାକୁ ଡେରି ହେବା ଦେଖି ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରକୁମାରଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ପଠାଇଲେ । ରାକ୍ଷସ ଚନ୍ଦ୍ରକୁମାରଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଧରି ପକାଇଲା ଏବଂ ସେହି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଲା । ଚନ୍ଦ୍ରକୁମାର ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ଗୁଣିଦିନ ହେଉଛି ଦେବଧର୍ମ-ବିଶିଷ୍ଟ ।” ରାକ୍ଷସ କହିଲା, “ମିଛ କଥା; ତୁମେ ଦେବଧର୍ମ କ’ଣ ଜାଣ ନାହିଁ ।” ସେ ଚନ୍ଦ୍ରକୁମାରଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଅଥଳ ପାଣି ଭିତରକୁ ଟାଣିନେଲା ଏବଂ ନିଜ ଘରେ ବନ୍ଦୀ କରି ରଖିଲା ।

ଚନ୍ଦ୍ରକୁମାର ବି ଫେରିଆସିଲେ ନାହିଁ ଦେଖି ବୋଧସଦୃଶ୍ୟର ଆଶଙ୍କା ହେଲା ଯେ ହୁଏତ ଦୁଇଭାଇଙ୍କୁ କିଛି ବିପଦ ପଡ଼ିଛି । ସେ ଦୁହେଁଙ୍କର ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ଛୁଟିଗଲେ ଏବଂ ପାଦଚିହ୍ନ ଦେଖି ରୁହିଲେ ଯେ ସେ ଦୁହେଁ ପୋଟ୍‌ବଟି ଭିତରେ ପଶିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ହେଲା ଯେ, ଏହି ପୋଟ୍‌ବଟି ଭିତରେ କୌଣସି ଜଳ ରାକ୍ଷସ ଅଛି । ଅତଏବ ତରବାସ ଓ ଧନୁଶର ଧରି ରାକ୍ଷସର ଆଗମନକୁ ସେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ଜଳରାକ୍ଷସ ଦେଖିଲେ ଯେ ବୋଧୁସବୁ ପାଣି ଭିତରେ ପଶୁନାହାନ୍ତି । ସେଉଁ ସେ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଗୋଟିଏ ଶରୀର ବେଶରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ କହିଲା, “ଭାଇ, ମୁଁ ଦେଖୁଛି ତୁମେ ବାଟ ଚାଲି ଚାଲି କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ୁଛ । ପାଣିରେ ପଶି ଗାଧୋଇପଡ଼, ପଦ୍ମନାଭ ଝାଞ୍ଚ ଏବଂ ପାଣି ପିଅ । ପଦ୍ମର ମାଲା ଆଣି ଦେହରେ ଲଗାଅ । ତାହାହେଲେ ଦେହ ଥଣ୍ଡା ହେବ ଏବଂ ତୁମେ ପୁଣି ବାଟ ଚାଲିପାରବ ।’ ବୋଧୁସବୁ ତାହାକୁ ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ ଜଳରାକ୍ଷସ ବୋଲି ଚିହ୍ନି ପାରୁଥିଲେ । ସେ କହିଲେ, ତୁମେ ହଁ ନା, ମୋର ଦୁଇ-ଭାଇଙ୍କୁ ଧରିଗିଛି ?” ରାକ୍ଷସ ହସିଲା, “ହଁ ।”

“କାହିଁକି ଧରିଲ ?”

“ଯେଉଁମାନେ ଏ ପାଣିରେ ପଶନ୍ତି, ସେମାନେ ମୋର ଆହାର ।”

“ସମସ୍ତେ କ’ଣ ତୁମର ଆହାର ?”

“କେବଳ ଯେଉଁମାନେ ଦେବଧର୍ମ ଜାଣନ୍ତି, ସେମାନେ ଆହାର ନୁହନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଛଡ଼ା ଆଉ ସମସ୍ତେ ମୋର ଆହାର ।”

“ଦେବଧର୍ମ କ’ଣ ଜାଣିବାକୁ ଚାହୁଁ ?”

“ହଁ, ଜାଣିବାକୁ ଚାହୁଁ ।”

“ତେବେ ଦେବଧର୍ମ ରୁହେଇ ଦେଉଛି, ଶୁଣ ।”

“କୁହ, ଦେବଧର୍ମ କ’ଣ ତାହା ମୁଁ ଶୁଣିବି ।”

“କହିବି ସତ, କିନ୍ତୁ ଏବେ ବାଟ ଚାଲି ଚାଲି କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇପଡ଼ୁଛ ।

ତାହା ଶୁଣି ରାକ୍ଷସ ତାକୁ ଗାଧୋଇଦେଲା; ଝାଞ୍ଚ ଓ ପାମସୁ ଆଣିଦେଲା, ପଦ୍ମଫୁଲ ଦେଇ ଦେହ ସଜେଇଦେଲା, ନାନା ସୁଗନ୍ଧ ଆଣି ଦେହରେ ବୋଳି ଦେଲା ଏବଂ ତାଙ୍କର ଶୋଇବା ପାଇଁ ସୁନ୍ଦର ମଣ୍ଡପଟିଏ ଉପରେ ପଲଙ୍କଟିଏ ଆଣି ଆଇଲା । ବୋଧୁସବୁ ପଲଙ୍କ ଉପରେ ଆସି ବସିଲେ । ରାକ୍ଷସ ତାଙ୍କର ପାଦତଳେ ବସିଲା । ବୋଧୁସବୁ ତାକୁ ଡାକ କହିଲେ, “ଦେବଧର୍ମ କ’ଣ ତୁମେ ଏବେ ଶୁଣ” :—

“ଯାହାର ଚିତ୍ତ ସବୁବେଳେ ପ୍ରଶାନ୍ତ, ଯେ ସତ୍ୟପରାୟଣ, ନିର୍ମଳ ହୃଦୟରେ ଯେ ଧର୍ମର ଭଜନ କରେ, ମନରେ ପାପ-ଚିନ୍ତା ଆସିଲେ ଯେ ଲଜରେ ମରଯାଏ, ତୁମେ ସେଇଲୋକକୁ ଜାଣିବ ଦେବଧର୍ମ ବୋଲି ।”

ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟାଟି ଶୁଣି ରାକ୍ଷସ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲା ଏବଂ ବୋଧୁସବୁକୁ କହିଲା, “ହେ ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର, ମୋର ତୁମ କଥାପ୍ରତି ଝୁବୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଆସିଛି । ମୁଁ ତୁମର ଜଣେ ଭାଇକୁ ଫେରାଇ ଦେବାକୁ ଚାହୁଁଛି । କୁହ, କାହାକୁ ଆଣିବି ।”

“ମୋର ସାନଭାଇକୁ ଆଣ ।”

“ତୁମେ ଦେବଧର୍ମ ଜାଣିଛୁ ସତ, କିନ୍ତୁ ସେ ଅନୁସାରେ ତ କାମ କରୁନାହିଁ ।”

“ଏକଥା କାହିଁକି କହୁଛ ?”

“ତୁମେ ବଡ଼କୁ ଗୁଡ଼ି, ସାନକୁ ବଞ୍ଚାଇବା ପାଇଁ କାହିଁକି ଚାହୁଁଛ ? ଏଥିରେ ବଡ଼ର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରକ୍ଷା ହୋଇପାରିଲା କି ?”

ମୁଁ ଦେବଧର୍ମ ଜାଣିଛି; ସେହି ଅନୁସାରେ କାମ ବି କରୁଛି । ସାନଭାଇଟି ମୋର ସାବତ ମା’ଙ୍କର ପୁଅ । ଏହାର ପାଇଁ ଆନ୍ତେମାନେ ଆଜି ବନବାସୀ ହୋଇଛୁ । ସାବତମା’ ଏହାକୁ ରଜା କରିବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ବାପା ତହିଁରେ ରାଜି ନ ହୋଇ ମତେ ଓ ମୋର ସହୋଦର ଭାଇକୁ ବଣର ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ କହିଲେ । ଆନ୍ତେମାନେ ବଢ଼େଇ ଯାଉଛୁ ଦେଖି ଏ ନିଜ ଇଚ୍ଛାରେ ଆମ ପଛେ ପଛେ ଆସିଛୁ; ଧନେ ବି ଘରକୁ ଫେରିବା କଥା ଭାବିନାହିଁ । ଏହାଛଡ଼ା ମୁଁ ଯଦି କହିବି ଯେ ଏହାକୁ ରାକ୍ଷସ ଡାଇଯାଇଛି, ତେବେ କେହି ସେକଥା ବିଶ୍ୱାସ କରିବେନାହିଁ । ଅତଏବ ଲୋକନିନ୍ଦାର ଭୟରେ ମୁଁ ତୁମ ନିକଟରୁ ଏହାର ଜୀବନ ଭିକ୍ଷା କରୁଛି ।”

ବୋଧସପ୍ତଞ୍ଜର କଥା ଶୁଣି ରାକ୍ଷସ “ସାଧୁ” “ସାଧୁ” ବୋଲି କହିଉଠିଲା । ସେ କହିଲା, “ଏବେ ଚାଲିଲୁ, ତୁମେ ଦେବଧର୍ମ ଜାଣିଛ, ସେହି ଅନୁସାରେ କାମ ବି କରୁଛ ।” ଏହାପରେ ସେ ଚାହିଁହୋଇ ବୋଧସପ୍ତଞ୍ଜକୁ ଦୁଇଭାଇଙ୍କୁ ଫେରାଇଦେଲା । ସେତେବେଳେ ବୋଧସପ୍ତଞ୍ଜ ରାକ୍ଷସଙ୍କୁ କହିଲେ, “ମହାଶୟ, ଅତୀତ କାଳରେ ତୁମେ ଯେଉଁ ପାପକାରୀ କରୁଛ, ତାହା ଫଳରେ ହିଁ ରାକ୍ଷସ ଜନ୍ମ ନେଇ ଏବେ ତୁମକୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣୀର ରକ୍ତମାଂସ ଖାଇ ଦେହଧାରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଛି । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ବି ତୁମର ଶିକ୍ଷା ହୋଇନାହିଁ । ତୁମେ ଏ ଜନ୍ମରେ ବି ପାପ ଠୁଲି କରୁଛ । ଏହା ଫଳରେ ତୁମକୁ ବହୁଦିନ ମାତ ଯୋନିରେ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣର ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ ଏହି ସମୟରୁ ହିଁ ମାତ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଗୁଡ଼ି ସତ୍ତ୍ୱପଥରେ ଚାଲ ।”

ଏହି ଭାବରେ ରାକ୍ଷସକୁ ଧର୍ମବାଚକ ଅଣେଇ ବୋଧସପ୍ତଞ୍ଜ ସେହି ବଣରେ ଭାଇମାନଙ୍କ ସହିତ ବାସ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ରାକ୍ଷସ ସେମାନଙ୍କର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣର ଭାର ନେଲା । ଏହାପରେ ଧନେ ନକ୍ଷତ୍ର ଦେଖି ବୋଧସପ୍ତଞ୍ଜ ଜାଣି ପାରିଲେ ଯେ ତାଙ୍କର ବାପା ଆଉ ଇନ୍ଦ୍ର ଜଗତରେ ନାହାଁନ୍ତି । ତାହାପରେ ସେ ଦୁଇଭାଇ ଓ ଜଳରାକ୍ଷସକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ବାଘାସାକୁ ଫେରିଆସିଲେ ଏବଂ ରାଜ୍ୟ-ଶାସନ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ବୋଧସପ୍ତଞ୍ଜ ତନ୍ତ୍ରକୂମାରଙ୍କୁ ଉପରାଜ (୩) ଓ ଦୂର୍ଯ୍ୟକୁମାରଙ୍କୁ ସେନାପତି ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ । ଜଳରାକ୍ଷସ ପାଇଁକି ସେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ସ୍ଥାନରେ ଘରଟିଏ ତୋଳାଇଦେଲେ ଏବଂ ତାହାର ବ୍ୟବହାର ଲାଗି ଭଲ ଫୁଲମାଳ, ଖାଦ୍ୟ ଆଦି ଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ଏହିଭଳି ଯଥାସାଧ୍ୟ ରାଜ୍ୟଶାସନ କରି ବୋଧସପ୍ତଞ୍ଜ ନିଜର କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ପୁଣ୍ୟ ଭୋଗଲାଗି ଶେଷକୁ ଲୋକାନ୍ତର ଗମନକଲେ ।

[କଥା ଶେଷ ହେବାକୁ ଭଗବାନ୍ ଧର୍ମ ଉପଦେଶ ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାହା ଶୁଣି ସେହି ଭିକ୍ଷୁ “ସ୍ରୋତାପତ୍ତି-ଫଳ” (୪) ପାଇଲେ ।

ସମକଥାନ :

ସେତେବେଳେ ଏହି ଧନୀ ଭିକ୍ଷୁ ଥିଲା ସେହି ଜଳରାସସ; ଆନନ୍ଦ ଥିଲା ସୂର୍ଯ୍ୟକ୍ରମାର, ସାଞ୍ଜପୁରୁ ଥିଲା ଚନ୍ଦ୍ରକ୍ରମାର ଏବଂ ମୁଁ ନିଜେ ଥିଲି ମହିଷାସକ୍ରମାର ।]

ଚିତ୍ରପଣୀ

- ୧) ଯେ ପ୍ରଜ୍ଞା ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରସାଜକ କୁହାଯାଏ ।
- ୨) ହିରୀବର ହେଉଛି ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନୋଟି ଲୁଗା । ଏମାନଙ୍କୁ କୁହାଯାଏ ସଫାଟୀ, ଉତ୍ତରାସଫା ଏବଂ ଅନ୍ତଃସାସ । ସଫାଟୀ ହେଉଛି ବହୁବୀୟ । ଏହା ଦିପରସ୍ତ ହୋଇ କାନରୁ ସାରା ଦେହ ଆବୃତ୍ତ କରାଯାଏ । ଭିକ୍ଷୁମାନେ ବାହାରକୁ ଲୋକେଲେ ଏହାକୁ ବ୍ୟବହାର କରଥାନ୍ତି । ସେହିପରି ଉତ୍ତରାସଫା ଏକପରସ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଏହା କାନରୁ ସାରାଦେହ ଆବୃତ୍ତ କରାଯାଏ । ଭିକ୍ଷୁମାନେ ବିହାରରେ ଥିବା ସମୟରେ ଏଇଟିକୁ ବ୍ୟବହାର କରଥାନ୍ତି । ଅନ୍ତଃସାସ ହେଉଛି ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ଶ୍ରେଟ ଧୋତି ଯହିଁରେ ଅଳ୍ପ କୁଞ୍ଚ ଥାଏ । ସଫାଟୀ ଉତ୍ତରାସଫା ଓ ଅନ୍ତଃସାସ ଛଣ୍ଡାକନା ସବୁକୁ ସିଲେଇକରି ଦିଆର ହୋଇଥାଏ ।
- ୩) ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧିଙ୍କୁ ସେତେବେଳେ “ଉପରାଜ” ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ରାଜ୍ୟର ଦୂର-ଦୂରାନ୍ତର ଶାସନଗତ ସୁବିଧାଲାଗି ଉପରାଜଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଏହି ଉପରାଜପଦ୍ଧତି ସାଧାରଣତଃ ରାଜ ପରିବାରର ନିକଟ ସମ୍ପର୍କୀୟଙ୍କୁ ଦିଆଯାଉଥିଲା ।
- ୪) ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ସଦୃଶଦେଶର ସ୍ରୋତରେ ଭ୍ରମି ଭ୍ରମି ସେହି ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣ କରିବା କଥାଟି ହେଉଛି ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ-ଧାରଣାର “ସ୍ରୋତାପତ୍ତି-ମାର୍ଗ” । ଏହି ମାର୍ଗଗୁଣମାନଙ୍କୁ ଭଗବାନ୍ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଚରଣରେ ପୂର୍ବପୁରୀ ଆତ୍ମନିବେଦନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନ ଅନୁରୂପ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି—“ସଂସର୍ପୀନ୍ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ମାମେକଂ ଶରଣଂ ବ୍ରଜ ।” ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଲା, ସବୁ ଧର୍ମ (କର୍ମ) ଛାଡ଼ି ତୁମେ ମୋ’ର ଶରଣ ନିଅ ।” ଏହି ମାର୍ଗରେ ଯେଉଁ ମୁକ୍ତ ବା ନିର୍ବାଣର ସୁଫଳ ମିଳିଥାଏ, ତାକୁ କୁହାଯାଏ “ସ୍ରୋତାପତ୍ତି-ଫଳ” ।

୭-କାଠୁର ଆ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନରେ ବାସବନ୍ଧନିୟାଙ୍କ (୧) ବିଷୟରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ପ୍ରବାଦ ଅଛି ଯେ ବାସବନ୍ଧନିୟା ଶାକ୍ୟ ବଂଶୀୟ ମହାନାମଙ୍କ ଔରସରେ ନାଗମୁଣ୍ଡା ନାମକ ଦାସୀର ଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ । ଯୌବନ ପାଇବାପରେ ସେ କୋଶଳ ରାଜାଙ୍କର ରାଣୀ ହେଲେ ଏବଂ ବିଦୁଦତ୍ତ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ପୁତ୍ର ପ୍ରସବ କଲେ । ଶେଷରେ କୋଶଳ ରାଜା ଜାଣିପାରିଲେ ଯେ ତାଙ୍କ ରାଣୀ ନାଗ କୁଳରୁ ଆସିଛନ୍ତି । ଏଣୁ ସେ ଶିଶୁ ଓ ତାହାର ଗର୍ଭଧାରଣୀ ମାତା ଉଭୟଙ୍କୁ ରାଜପ୍ରାସାଦରୁ ବାହାର କରିଦେଲେ । ଏହି ଖବର ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ ଦିନେ ସକାଳୁ ପାଞ୍ଚ ଶହ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ରାଜନଗରରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ଏବଂ ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରିବାପରେ ପଚାରିଲେ, “ବାସବନ୍ଧନିୟା କେଉଁଠି ଅଛନ୍ତି ?” ସେତେବେଳେ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ସବୁ କଥା ଖୋଲିକରି କହିଲେ । ତାହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ବାସବନ୍ଧନିୟାଙ୍କର ଜନ୍ମ ରାଜକୁଳରେ ; ତାଙ୍କ ବିବାହ ବି ହୋଇଛି ରାଜାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ; ସେ ଜନ୍ମ କରିଛନ୍ତି ରାଜପୁତ୍ର । ଏଭଳି ପୁତ୍ରକୁ ପୈତୃକ ରାଜ୍ୟରୁ ବଞ୍ଚିତ କଲେ କେମିତି ଚଳିବ ? ପୁଣି କୌଣସି ଜଣେ ରାଜା ଗୋଟିଏ କାଠୁର ଆ ଜାତର ସ୍ତ୍ରୀର ଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା ପୁଅକୁ ମଧ୍ୟ ରାଜ୍ୟଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହାପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେ ଅପାତ କଥାଟିକୁ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।]

ପୁଣି ବାସବନ୍ଧନିୟା ରାଜ୍ୟର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ଦିନେ ତାଙ୍କ ବରିଷ୍ଠକୁ ବୁଲିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେଠି ଫଳଫୁଲ ସମୃଦ୍ଧ କରିବାଲାଗି ଏଣେ ତେଣେ ବୁଲୁଥିବା ସମୟରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ଯେ ଗୋଟିଏ ସ୍ତ୍ରୀ ଗୀତ ବୋଲି ବୋଲି କାଠ ଗୋଟାଉଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ତା’ ରୂପରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଗାନ୍ଧବ ମତରେ ସେଇଠାରେ ବିବାହ କଲେ । ଏହାପରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଏହି ସ୍ତ୍ରୀର ଗର୍ଭରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସ୍ତ୍ରୀଟି ଗର୍ଭବତୀ ହୋଇଛି ଜାଣିପାରି ରାଜା ତା ହାତରେ ନିଜ ନାମଲେଖା ଗୋଟିଏ ମୁଦ୍ରା ଦେଇ କହିଲେ, “ଯଦି ଝିଅଟିଏ ଜନ୍ମ କରିବ, ତେବେ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ବିକି ତାର ଭରଣ ପୋଷଣ କରିବ; ଯଦି ପୁଅଟିଏ ଜନ୍ମ କରିବ ତେବେ ଏ ମୁଦ୍ରା ସହିତ ମୋ ପାଖକୁ ନେଇ ଆସିବ ।”

ସ୍ତ୍ରୀଟି ଯଥା ସମୟରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱକୁ ଜନ୍ମ ଦେଲା । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଯେତେବେଳେ ଚଳୁଥିଲା ଶିଶୁ ସାହର ପିଲମାନଙ୍କ ସହିତ ଝେଲିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ, ସେତେବେଳେ ଅନେକ ତାଙ୍କୁ ଅଣବାବୁଆ ବୋଲି ଥଟ୍ଟା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କେହି କହିନ୍ତି, “ଅଣ-ବାବୁଆ ମୋତେ ମାରିଲା ।” ଆଉ କେହି କହିନ୍ତି, “ଅଣବାବୁଆ ମୋତେ ଧକ୍କାଦେଲା ।”

ଏଥରେ ବୋଧସ୍ୱରୂପ ମନରେ ଶୁଭ ଆଦାତ ଲାଗିଲା । ସେ ଦିନେ ମା'ଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ,
“ମୋର ବାପା କିଏ ମା ?” ସ୍ତ୍ରୀ କହିଲା, “ବାପା, ତୁ ରାଜାଙ୍କ ପୁଅ ।”

“ମୁଁ ଯଦି ରାଜାଙ୍କ ପୁଅ, ତା'ର ପ୍ରମାଣ କ'ଣ ଅଛି ମା ?”

“ବାପା, ରାଜା ଯେତେବେଳେ ମତେ ଛାଡ଼ିଗଲେ, ସେତେବେଳେ ଏ ମୁଦିଟି ଦେଇଯାଇଥିଲେ । ଏଥିରେ ତାଙ୍କର ନାଁ ଅଛି । ସେ କହିଥିଲେ, “ଯଦି ତୁ ଏ ତେବେ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ବିବାହ କରି ତାର ଭରଣ ପୋଷଣ କରିବ, ଆଉ ଯଦି ପୁଅ ହୁଏ ତେବେ ମୁଦି ସହିତ ତାକୁ ମୋ ନିକଟକୁ ପଠେଇ ଦେବ ।”

“ତେବେ ତୁମେ ମୋତେ ବାପାଙ୍କ ପାଖକୁ ନେଇଯାଉନାହିଁ କାହିଁକି ?”

ସ୍ତ୍ରୀଟି ଦେଖିଲା ଶିଳ୍ପିଟି ବାପାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ଦେଖାକରିବାକୁ ମନ ଖୁବ୍ ଟାଣ କରିଛି । ତେଣୁ ସେ ତାକୁନେଇ ରାଜଭବନରେ ପହଞ୍ଚିଲା ଏବଂ ରାଜାଙ୍କୁ ନିଜର ଆଦିବା କଥା ଜଣାଇଲା । ଏହାପରେ ରାଜାଙ୍କ ଆଗକୁ ଯିବାର ଅନୁମତି ପାଇ ସେ ସିଂହାସନ ପାଖକୁ ଯାଇ ପ୍ରତିପାତ କରି କହିଲା, “ମହାରାଜ, ଏ ଆପଣଙ୍କର ପୁଅ ।”

ସତ୍ତ୍ୱରେ ଲଜ୍ଜା ପାଇବାକୁ ହେବ ଦେଖି ରାଜା ପ୍ରକୃତ କଥାଟି ଜାଣି ମଧ୍ୟ ନିଜାଣିଲା ଭଳି ଛଳନାକରି କହିଲେ, “ଏ କି କଥା ? ଏ ମୋର ପୁଅ କେମିତି ହେବ ?” ସ୍ତ୍ରୀଟି କହିଲା, “ମହାରାଜ, ଏଇ ଦେଖନ୍ତୁ ଆପଣଙ୍କ ନାମଲେଖା ମୁଦିଟି । ଏହା ଦେଖିଲେ ହିଁ, ଶିଳ୍ପିଟିକୁ ଚିହ୍ନିପାରିବେ ।” ରାଜା ଏଥରକି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ କହିଲେ, “ଏ ମୁଦିତ ମୋର ନୁହେଁ ।” ସେତେବେଳେ ସ୍ତ୍ରୀଟି ଅସହାୟ ହୋଇ କହିଲା, “ଏବେ ଦେଖୁଛି ଏକମାତ୍ର ଧର୍ମଛଡ଼ା ମୋର ଆଉ କେହି ସାକ୍ଷୀ ନାହାନ୍ତି । ଅତଏବ ମୁଁ ଧର୍ମର ଦ୍ୱାଦ୍ୱ ଦେଇ କହୁଛି ଯଦି ଏ ଶିଳ୍ପିଟି ପ୍ରକୃତରେ ଆପଣଙ୍କର ପୁଅ, ତେବେ ଶୂନ୍ୟରେ ଠିଆହୋଇ ରହିବ; ଯଦି ଆପଣଙ୍କର ପୁଅ ନୁହେଁ ତୁମ୍ଭିରେ ପଡ଼ି ମରିଯିବ ।” ଏହା କହି ସେ ଦୁଇହାତରେ ବୋଧ-ସ୍ୱରୂପର ଦୁଇପାଦ ଧରିଲା ଏବଂ ତାକୁ ଶୂନ୍ୟକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲା ।

ବୋଧସ୍ୱରୂପ ଶୂନ୍ୟରେ ଥାଇ ବାସନ୍ତରେ ବସିଲେ ଏବଂ ମଧୁର ସ୍ୱରରେ ଏହି ଗାଥାଟି ପାଠକଲେ :—

ଶୁଣନ୍ତୁ ମହାରାଜ, ମୁଁ ତୁମ ଧର୍ମପତ୍ନୀର ଗର୍ଭଜାତ ପୁଅ;

ଏଣୁ ମୋର ମିନତି, ଆପଣ ମୋର ପୋଷଣର ଭାର ନିଅନ୍ତୁ ।

ରାଜ୍ୟର ରାଜା ତ ଅଗଣିତ ଲୋକଙ୍କର ଭରଣ ପୋଷଣ କରିନ୍ତି;

ତେଣୁ ତାଙ୍କର ଯେ ପୁଅ, ତାହାର ଭରଣ ପୋଷଣ ତ ନିଶ୍ଚୟ କରିବେ ।

ଆକାଶସ୍ଥ ବୋଧସ୍ୱରୂପ ମୁଖରୁ ଏହି ଧର୍ମବାଣୀ ଶୁଣି ରାଜା ଦ୍ୱେଶରେ ହାତ ବଢାଇ ଡାକିଲେ, “ଆସ ବାପା, ଆସ, ଏବେ ମୁଁ ନିଶ୍ଚୟ ତୁମର ଭରଣପୋଷଣ କରିବି ।” ତାଙ୍କର ଦେଖାଦେଖି ଆଉ କି ଶବ୍ଦ ଶବ୍ଦ ଲୋକ ବୋଧସ୍ୱରୂପକୁ କୋଳରେ ନେବା ପାଇଁ

ହାତ ଟେକିଲେ । କିନ୍ତୁ ବୋଧସ୍ୱରୂପ ଓହ୍ଲାଇ ଆସି ରାଜାଙ୍କର କୋଳରେ ବସିପଡ଼ିଲେ । ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଉପରକ ପଦଦ୍ୱାରେ ନିୟୁକ୍ତ କଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ମା'ଙ୍କୁ ରାଜରାଣୀ କଲେ । କାଳକ୍ରମେ ରାଜାଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ମୃତ୍ୟୁ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର “ମହାରାଜ-କାଷ୍ଠହାରୀ” ଏହି ଉପାୟ ଗ୍ରହଣ କରି ଦି-ହାସନରେ ବସିଲେ ଏବଂ ଅନେକ ସମୟ ଧରି ଧର୍ମମାର୍ଗରେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରି କର୍ମାନୁରୂପେ ପଳାଶ୍ୱେଗ କରିବାଲାଗି ଅନ୍ୟଲୋକକୁ ଯାହାକଲେ । (୧)

[ସମବଧାନ :—

ସେତେବେଳେ ମହାମାୟା ଥିଲେ ସେ ବନବାସିନୀ ହୀ, ଶୁକ୍ରୋଦନ ଥିଲେ ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ମହାରାଜ କାଷ୍ଠହାରୀ ।]

ଚିତ୍ରପଣୀ

୧) ଶାକ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନିଜ ବଂଶ ବିଷୟରେ ବଡ଼ ଅଭିମାନ ଥିଲା । ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହୃଦ ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ବୈବାହିକ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରୁ ନଥିଲେ । କୋଶଳର ରାଜା ପ୍ରସେନଜିତ ଜଣେ ଶାକ୍ୟ ବଂଶୀୟା ରାଜକନ୍ୟାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବଂଶାଭିମାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶାକ୍ୟମାନେ ରାଜବଂଶ ସତ୍ତ୍ୱେ ଜଣେ କନ୍ୟାକୁ ପ୍ରସେନଜିତଙ୍କ ସହୃଦ ବିବାହ ଦେବା ଲାଗି ଇଚ୍ଛା କରି ନଥିଲେ । ମାତ୍ର ପ୍ରସେନଜିତଙ୍କ ଭଳି ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ରାଜାଙ୍କ କଥା ଅବଜ୍ଞା କରିବା ଲାଗି ଏଣେ ପୁଣି-ସେମାନଙ୍କର ଭୟ ଥିଲା । ସେମାନେ ପ୍ରତାରଣା କରି ମହାନାମକ ଔରସରୁ ନାଗନୁଷ୍ଠା ନାମ୍ନୀ ଦାସୀ ଗର୍ଭରୁ ସତ୍ତ୍ୱେ ଗୋଟିଏ କନ୍ୟାକୁ ପ୍ରସେନଜିତଙ୍କ ହସ୍ତରେ ସମର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ଏହି କନ୍ୟାର ନାମ ବାହବନ୍ଧୁଦିୟା । ଏହା ଗର୍ଭରୁ ପରେ ବିହୃଦର ବୋଲି ଗୋଟିଏ ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନ ଜାତ ହୋଇଥିଲା । ବିହୃଦର ବଡ଼ ହେବାପରେ ଶାକ୍ୟମାନଙ୍କର ଏହି ଗୁରୁତ୍ୱ ଜାଣିପାରିଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟହ୍ନିଆ ନେବାଲାଗି ସେ ତାଙ୍କ ସେନାପତିଙ୍କ ସହୃଦ ମିଶି ପିତା ପ୍ରସେନଜିତଙ୍କୁ ଗାହବନ୍ଧୁତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଶାକ୍ୟମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି କପିଳବାସୁକୁ ନିଜ ଅଧୀନକୁ ଆଣିଥିଲେ । ସେ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରି ଫେରିଲା ବାଟରେ ଆକମ୍ବିକ ନରବନ୍ଧି ପଳରେ ଦୈନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହୃଦ ନିହତ ହୋଇଥିଲେ । ଏ ଘଟଣାଟି ଘଟିଥିଲା ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରିନିବାଣର ଠିକ୍ ବର୍ଷକ ପୂର୍ବରୁ ।

୨) ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ଦୁଷ୍ୟନ୍ତ ଶତ୍ରୁକ୍ତା ଉପାଖ୍ୟାନଟି; ସହୃଦ ଏହି ଜାତକଟିର କେତେକ ଅଂଶ ମିଳିଯାଉଥିବା କଥା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୮-ଗ୍ରାମଣୀ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନରେ ଜଣେ ସ୍ଥାନବାସୀ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଉପଲକ୍ଷ କରି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ଏହାର ପ୍ରଘୁସ୍ପନ୍ନ ଓ ଅଜ୍ଞାତ ବସ୍ତୁଟି ସମ୍ବରଜାତକରେ (ଜାତକ ସଂଖ୍ୟା ୪୫) ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ କୁହା ଯିବ । ଉଭୟ ଜାତକର ବିଷୟବସ୍ତୁ କିନ୍ତୁ ଏକ ନୁହେଁ ।

ରାଜକୁମାର ଗ୍ରାମଣୀ ତାଙ୍କ ବାପାଙ୍କର ଶହେ ପୁଅଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯବୁଠାରୁ ସାନ । ତଥାପି ସେ ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ଚଳିବା ଫଳରେ ରାଜପଦ ପାଇଥିଲେ ଏବଂ ବଡ଼ଭାଇମାନେ ତାଙ୍କର ଅନୁଗତ ହୋଇପାରିଥିଲେ । ସେ ସିଂହାସନରେ ବସି ନିଜର ଯଶ ଗୌରବ ଓ ସମ୍ପତ୍ତି କଥା ଭାବି କହିଥିଲେ, “ମୋର ଏହି ସବୁ ସୌଭାଗ୍ୟ କେବଳ ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ।” ଏହାପରେ ମନର ଆବେଗରେ ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଥିଲେ :—

ଯେ ଧୀରସ୍ଥିର ଭାବରେ ତରତର ନହୋଇ ନିଜ କାମ କରେ,
ସେ ଇର୍ଷ୍ଯତ ଫଳ ନିଶ୍ଚିତରେ ପାଇଥାଏ, ଶୀଘ୍ର କମ୍ପା ବିଳମ୍ବରେ ।

ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଗ୍ରାମଣୀଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ହୋଇଥିଲା;
ରାଜ୍ୟ, ଯଶ ଆଉ ବିବିଧ ସମ୍ପତ୍ତି ମଧ୍ୟ ସେ ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଗ୍ରାମଣୀଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ପାଇବାର ସାତ ଆଠ ଦିନ ପରେ ତାଙ୍କ ଭାଇମାନେ ନିଜ ନିଜ ସ୍ଥାନକୁ ଚାଲିଯାଇଥିଲେ । ଏହାପରେ ଗ୍ରାମଣୀ ଧର୍ମାନୁସାରେ ରାଜ୍ୟ ପାଳନ କରିଥିଲେ । ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ନାନାଦି ପୁଣ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଉଭୟେ ଦେହାନ୍ତରେ ନିଜ ନିଜ କର୍ମାନୁରୂପ ଫଳ ପାଇପାରିଥିଲେ ।

କଥା ଶେଷରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସତ୍ୟସମୁଦ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲେ । ତାହା ଶୁଣି ସେହି ସ୍ଥାନବାସୀ ଭିକ୍ଷୁ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ପାଇଲେ । ଏହାପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଅଜ୍ଞାତ ବସ୍ତୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଇ ଜାତକର ସମବ୍ୟାଧାନ କଲେ ।]

ଏ-ମଖାଦେବ-ଜାତକ

[ଭୁବନେଶ୍ୱର ମହାନିଷ୍ଠାନ (୧) ବିଷୟରେ ଜେତବନରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ଦିନେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଧର୍ମ-ମଣ୍ଡପରେ ବସି ମହାନିଷ୍ଠାନରେ ମହିମା କୀର୍ତ୍ତନ କରୁଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ସେଠି ଯାଇ ବସିଲେ ଏବଂ ପଚାରିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁ-ମାନେ, ତୁମ୍ଭେମାନେ କେଉଁ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରୁଛ ?” ଭିକ୍ଷୁମାନେ କହିଲେ, “ପ୍ରଭୋ, ଆମ୍ଭେମାନେ ଆପଣଙ୍କର ମହାନିଷ୍ଠାନ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରୁଥିଲୁ ।” ଭୁବନେଶ୍ୱର କହିଲେ, “କେବଳ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ନୁହେଁ, ଅତୀତ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ବୋଧିଧର୍ମ ଏହିଭଳି ନିଷ୍ଠା କରୁଥିଲେ । ଜନ୍ମାନୁର ଗ୍ରହଣ କରି ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କର ସ୍ମୃତି ଲେପ ପାଇଯାଇଅଛି । ଅତଏବ ପୁଣି କଥା ମୁଁ ଏବେ କହିବି ଶୁଣ ।”]

ପୁଣେ ବିଦର୍ଭ ରାଜ୍ୟରେ ଥିବା ମିଥୁଳା ନଗରରେ ମଖାଦେବ ନାମକ ଜଣେ ଧର୍ମପରାୟଣ ରାଜାଥିଲେ । ପ୍ରଥମେ କୁମାର ଭାବରେ, ତା’ପରେ ଉପରାଜ ଭାବରେ ଏବଂ ଶେଷରେ ମହାରାଜ ଭାବରେ ସେ ଏକାଧିକମେ ବୟାଅଛି ହଜାର ବର୍ଷ ଝୁଙ୍କରେ ସମୟ କାଟିଥିଲେ । ଦିନେ ସେ ତାଙ୍କ ଭଣ୍ଡାରକୁ ଡାକି କହିଲେ, “ମୋ ମୁଣ୍ଡରେ ଯେତେବେଳେ ପାଗଲ ବାଳ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବୁ, ସେତେବେଳେ ମୋତେ ଜଣେଇବୁ ।” ଏହାର ବହୁବର୍ଷ ପରେ ଦିନେ ଭଣ୍ଡାରଟି ରାଜାଙ୍କର କଜଳ-କଳା ବାଳ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ପାଗଲ ବାଳ ଦେଖିବାକୁ ପାଇ ତାଙ୍କୁ ଜଣାଇଲା । ରାଜା କହିଲେ, “ସେ ବାଳଟି ଉପାଡ଼ି ମୋ ହାତରେ ଦିଅ ।” ତା’ପରେ ଭଣ୍ଡାରଟି ସୁନାର ଚମୁଟାରେ ସେ ବାଳଟି ଉପାଡ଼ି ରାଜାଙ୍କ ହାତରେ ଦେଲା ।

ମଖାଦେବଙ୍କର ସେ ସମୟରେ ଚୌରାଅଣି ହଜାର ବର୍ଷ ପରମାୟୁ ବାକିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପାଗଲ ବାଳ ଦେଖି ତାଙ୍କର ଚିତ୍ତରେ ବିକଳ ଭାବ ଜାତହେଲା । ସେ ଭାବିଲେ, “ଯମ ସାକ୍ଷାତ୍ ଯେପରି ତାଙ୍କ ଆଗରେ ଠିଆ ହୋଇଛନ୍ତି; ଅଥବା ସେ ନ୍ୟାୟ ଲାଗି ଯାଇଥିବା ପଥକୁ ଛାଡ଼ି ଭିତରେ ବନ୍ଦୀ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ।” ସେ ମନେ ମନେ ନିଜକୁ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ମୁଁ ମଖାଦେବ, ପାପବୃତ୍ତି ଗୁଡ଼ିକା ପୁଣିରୁ ବି ମୁଣ୍ଡବାଳ ପାଗଲ ।” ସେ ପାଗଲ ବାଳ ବିଷୟରେ ଯେତେ ଯେତେ ଭାବିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ସେତେ ସେତେ ତାଙ୍କ ଗୁଣ ଭିତରଟା ଜଳି ପୋଡ଼ିଗଲା, ଦେହସାରା ଝାଳ ବୋହିଗଲା, ରାଜବେଶ ଓ ଅଳଙ୍କାର ଆଦି ତାଙ୍କୁ ଝୁଙ୍କ ଦୁର୍ବସହ ଲାଗିଲା । ସେ ସ୍ଥିର କଲେ, “ମୁଁ ଆଜିହିଁ ସଂସାର ଗୁଡ଼ି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ କରିବି ।”

ମଙ୍ଗାଦେବ ଭଣ୍ଡାରିକୁ ଲକ୍ଷେ ଟଙ୍କା ଆୟ ହେଲାଭଳି ଗୋଟିଏ ଗାଁ ଦାନକଲେ ଏବଂ ବଡ଼ପୁଅକୁ ଡ୍ରାକ କହିଲେ, “ବାପା, ମୋ ବାଳ ପାଟବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛୁ; ମୁଁ ଏବେ ବୁଢ଼ା ହୋଇଯାଇଛି; ମୁଁ ଏତେଦିନ ଧରି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ମଣିଷର ଯାହା ଯାହା କାମ୍ୟ, ତାହା ସବୁ ଭୋଗ କରିଛୁ; ଏବେ ଦେବତାଙ୍କର ଯାହା ଯାହା କାମ୍ୟ ତାହା ଭୋଗ କରିବ । ମୋର ଗୃହତ୍ୟାଗ ସମୟ ଏବେ ଆସିଯାଇଛି । ଅଳ୍ପବେ ଉମେ ରାଜ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କର; ମୁଁ ମଙ୍ଗାଦେବ-ଆତ୍ମତୋଟାରେ (୨) ରହି ଶ୍ରମବୃତ୍ତି ନେବି ।

ରାଜା ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଯାଉଛନ୍ତି ଦେଖି ଅମାତ୍ୟମାନେ ତାଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, “ମହାରାଜ, ଆପଣ କାହିଁକି ସମାର ତ୍ୟାଗ କରୁଅଛନ୍ତି ?” ରାଜା ସେହି ଶୁକ୍ଳ କେଶଟି ହାତରେ ଧରି କହିଲେ :

“ମୋର ଆୟୁଷର ଶେଷରେ, ମୋ ମୁଣ୍ଡଉପରେ ପଳିତ କେଶ ବେଶରେ ଆସିଛନ୍ତି ଦେବଦୂତ, ଆଉ କାହିଁକି ମିଥ୍ୟା-ମାୟାର ଫାଶରେ ମୁଁ ବନ୍ଧାହେବି ? ତେଣୁ ମୁକ୍ତି ଲାଗି ମୁଁ ଆଜି ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବି ।”

ଏହାପରେ ସେହି ଦିନହିଁ ସେ ରାଜ୍ୟ ଗୁଡ଼ି ପ୍ରତ୍ନାଜକ ହେଲେ ଏବଂ ଉକ୍ତ ଆତ୍ମ-ତୋଟାରେ ବାସ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେଠାରେ ଚୌରାଅଣି ହଜାର ବର୍ଷ ତପସ୍ୟା କରି କରି ମଙ୍ଗାଦେବ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନରେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ପାଇଲେ । ଏହାପରେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଗୁଡ଼ି ମିଥୁନାର ରାଜା ଭାବରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ସେ “ନମି” ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ନିଜ କୁଳରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକାଠି କରେଇ ଏ ଜନ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ସେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କଲେ ଏବଂ ଆତ୍ମତୋଟାରେ ବାସ କରି ବ୍ରହ୍ମବିହାର (୩) ଧ୍ୟାନ କରି କରି ପୁନର୍ବାର ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଗଲେ ।

— — —

[ଗପଟି ସରିବା ପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଗୁରୁସତ୍ୟ ବିଷୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ବୁଝେଇଲେ । ତାହା ଶୁଣି କେହି ଛୋଡ଼ାପତ୍ତି-ମାର୍ଗ, କେହି ବା ସକୃଦାଗାମି-ମାର୍ଗ, କେହି ବା ଅନାଗାମି-ମାର୍ଗରେ ଏବଂ ଆଉ କେହି ବା ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ-ମାର୍ଗରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ।

ସମରଧାନ :—

ସେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦ ଥିଲେ ସେହି ଭଣ୍ଡାରି, ଗନ୍ଧୁଳ ଥିଲେ ରାଜାଙ୍କର ବଡ଼ପୁଅ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ରାଜା ମଙ୍ଗାଦେବ ।]

ଚିତ୍ରପଣୀ

- ୧) ବୁଦ୍ଧ ପାଇବାଲାଗି ଦିକାର୍ଥ ନଜର ସ୍ତ୍ରୀ, ପୁଅ, ପିତାମାତା, ବାଳ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ ସମ୍ପର୍କ ବୁଝାଇ ଦେଖାଇ ଦେଖାଇ କରୁଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟରେ ଏହା ମହାନିଷ୍ଟମଣ ନାମରେ ଅଭିହିତ ।
- ୨) ଏହି ଆତ୍ମତୋଟାଟି ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଅବସ୍ଥାନ ଲାଗି ରାଜା ମହାଦେବ ଦିଆଇ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଏହାର ନାମ “ମହାଦେବ ଆତ୍ମତୋଟା” । ବୌଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ବିଭିନ୍ନ ବିହାର ଓ ଆରାମ ମାନଙ୍କର ନାମ ରହିଅଛି, ଯଥା ନେତବନବିହାର, ଜୀବକାରାମ ଇତ୍ୟାଦି ।
- ୩) ମୈତ୍ରୀ, କରୁଣା, ମୁଦିତା ଓ ଉପେକ୍ଷା, ଏହି ଗୁଣଗୁଣ “ବ୍ରହ୍ମବିହାର” ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ।

୧୦-ସୁଖଚିହ୍ନାରୀ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଅନୁପିୟ ସହର ନିକଟରେ ଥିବା ଆମ୍ବତୋଟାରେ ରହୁଥିଲା ବେଳେ ଭଦ୍ରିକ ନାମକ ଜଣେ ସ୍ଥବିରଙ୍କ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଏ କଥାଟି କହିଥିଲେ । ଏ ପୂର୍ବେ ଶାକ୍ୟ-ବଂଶୀୟ ରାଜାଥିଲେ । ପରେ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ଛଅ ଜଣ କ୍ଷତ୍ରିୟ ପୁତ୍ର ଓ ଭଣ୍ଡାର ଉପାଳି ସହିତ ମିଶି ପ୍ରଜ୍ଜନ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ସାତ ଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭଦ୍ରିକ, କିମ୍ବଲି, ଭୃଗୁ ଓ ଉପାଳି ପରେ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ପାଇଥିଲେ ଏବଂ ଆନନ୍ଦ ପରେ ସ୍ରୋତାପତ୍ତି ଫଳ ପାଇଥିଲେ, ଅନରୁଦ୍ଧ ଦବ୍ୟଚକ୍ଷୁ ପାଇଥିଲେ ଏବଂ ଦେବଦତ୍ତ ଧ୍ୟାନରେ ଖୁବ୍ ବଳଶାଳୀ ହୋଇପାରିଥିଲେ । ଅନୁପିୟର ଆମ୍ବତୋଟାରେ ଆସି ମହାସ୍ତ୍ରବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏ ଛଅ ଜଣ କ୍ଷତ୍ରିୟକୁମାରଙ୍କ କଥା ଗଣ୍ଡହାଳ-ଜାତକରେ (ଜାତକ ସଂଖ୍ୟା ୫୪୨) ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ କୁହାଯିବ ।

ଭଦ୍ରିକ ଯେତେବେଳେ ରାଜାଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ରାଜପ୍ରାସାଦରେ ରହି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ସବୁବେଳେ ଡର ଲାଗୁଥିଲା । ତାଙ୍କ ଜୀବନରକ୍ଷାଲାଗି ସର୍ବଦା ସମ୍ପତ୍ତି ପ୍ରହରୀର ଦରକାର ପଡୁଥିଲା । ସେ ଦୁର୍ଗ୍ୟଫେନନିଉ ଶଯ୍ୟାକୁ ମଧ୍ୟ କଣ୍ଟା ଭଳି ଜ୍ଞାନ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପରେ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ପାଇ ସେ ବଣ, ଜଙ୍ଗଲ, ପଡ଼ିଆ, ଭୂଇଁ ଯେଉଁଠି ଇଚ୍ଛା ସେଇଠି ବନା ଭୟରେ ବୁଲିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତେଣେ ଏଇ ଦୁଇପ୍ରକାର ଅବସ୍ଥାର ଭୁଲନା କରି ସେ, “ଆଃ ! ଏ କି ସୁଖ ! ଆଃ ! ଏ କି ସୁଖ ! ବୋଲି ବାରମ୍ବାର ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହା ଶୁଣି ଭକ୍ଷୁମାନେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ କହିଲେ, “ଭଦ୍ରିକ ଯେଉଁ ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଏବେ ସେ ପ୍ରକାଶ କରୁଛନ୍ତି ।” ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, ‘ଏ ଅତୀତ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି ଆନନ୍ଦ ପାଇପାରିଥିଲେ ।’ ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅତୀତ କଥାଟି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭକଲେ ।]

ସୁରାକାଳରେ ବାସୁଣୀରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧିପତ୍ତ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଉତ୍ତରଦେଶୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ । କାମନା ଭାରି କଷ୍ଟଦିଏ ଏବଂ ଗୃହ-ଭ୍ୟାଗ କରି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବା ଖୁବ୍ ସୁଖକର, ଏହା ଠିକ୍ କରି ସେ ସକଳ କାମନା ସ୍ତୁତି ହିମାଳୟ ଯାତ୍ରାକଲେ ଏବଂ ପ୍ରଜ୍ଜନ୍ୟା ନେଇ ଧ୍ୟାନାଦି ଅଷ୍ଟସମାପତ୍ତିର (୧) ଅଧିକାରୀ ହେଲେ । ପାଞ୍ଚ ଶହ ତପସ୍ୟା ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ହେଲେ ।

ଦିନେ ବର୍ଷା ସମୟରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଗହଣରେ ହିମାଳୟରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ ଏବଂ ସହର ଓ ଗାଁ ମାନଙ୍କରେ ଭ୍ରମା କରି କରି ଶେଷରେ ବାଲୁଣୀରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେଠି ସେ ରାଜାଙ୍କର ବଗିଚାରେ ଆଦିତ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରି ବର୍ଷା ଗୁରମାସ କଟାଇଲେ । ଏହାପରେ ସେ ବିଦ୍ୟାୟ ନେବାଲାଗି ଯେତେବେଳେ ରାଜାଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଲେ, ସେତେବେଳେ ରାଜା କହିଲେ, “ଆପଣ ବୁଢ଼ା ହୋଇଗଲେଣି; ଏବେ ହିମାଳୟକୁ କାହିଁକି ଫେରିଯିବେ ? ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ରମକୁ ପଠାଇ ଦିଅନ୍ତୁ ଏବଂ ଆଜିଠାରୁ ଏହି ଜାଗାରେ ରୁହନ୍ତୁ ।” ରାଜାଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ତାଙ୍କ ବଡ଼ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଡାକି କହିଲେ, “ତୁମ ଉପରେ ପାଞ୍ଚ ଶହ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣର ଭାର ମୁଁ ଦେଲି । ତୁମେ ଏମାନଙ୍କୁ ନେଇ ହିମାଳୟକୁ ଯାଅ; ମୁଁ ଏବେ ଏଇଠି ରହୁଛି ।”

ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ବଡ଼ ଶିଷ୍ୟ ପୂର୍ବେ ରାଜାଥିଲେ, ପରେ ରାଜ୍ୟ ପ୍ରଭୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେଇଥିଲେ ଏବଂ ଧ୍ୟାନ ଧାରଣା ବଳରେ ଅଷ୍ଟସମାପତ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିଥିଲେ । ତପସ୍ୱୀମାନଙ୍କ ସହଜ ହିମାଳୟରେ ରହିଥିଲା ବେଳେ ଦିନେ ଆର୍ତ୍ତୁର୍ଣ୍ଣଙ୍କୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ମନ ଝୁବି ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇଉଠିଲା । ସେ ତପସ୍ୱୀମାନଙ୍କୁ କହିଲେ, “ତୁମେମାନେ ଏଇଠି ଖୁସିରେ ରହୁଥାଅ; ମୁଁ ଥରେ ଯାଇ ଆର୍ତ୍ତୁର୍ଣ୍ଣଙ୍କର ଚରଣବନ୍ଦନା କରିଆସି ।” ଏହାପରେ ସେ ବାଲୁଣୀ ଯାଇ ପ୍ରଣିପାତ କରି ଆର୍ତ୍ତୁର୍ଣ୍ଣଙ୍କର ଅର୍ଚ୍ଚନା କଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ପାଖରେ ଗୋଟିଏ ଶେଯ ପକାଇ ଶୋଇଲେ ।

ଏଣେ ଠିକ୍ ଏହି ସମୟକୁ ଉକ୍ତ ତପସ୍ୱୀଙ୍କ ସହଜ ସାକ୍ଷାତ କରିବା ପାଇଁ ରାଜା ସେଠି ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ଏବଂ ପ୍ରଣିପାତ କରି ଗୋଟିଏ ପାଖରେ ବସିଲେ । କିନ୍ତୁ ରାଜାଙ୍କୁ ଦେଖି ମଧ୍ୟ ତପସ୍ୱୀ ଶେଯରୁ ଉଠିଲେ ନାହିଁ । ସେହିଭଳି ଶୋଇରହି ଝୁବି ଆବେଗର ସହଜ “ଆର୍ ! କି ସୁଖ, ଆର୍ କି ସୁଖ ! ଏହିକଥା କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ରାଜା ମନେ ମନେ ଭାବିଲେ ତପସ୍ୱୀ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ତାଙ୍କୁ ଅବଜ୍ଞା କରୁଛନ୍ତି । ସେ ଟିକିଏ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କୁ କହିଲେ, “ପ୍ରଭୋ, ଏ ତପସ୍ୱୀ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଆକଣ୍ଠ ଭେଜନ କରିଛନ୍ତି; ତା ନହେଲେ ଏଭଳି ଶୋଇରହି ‘ଆର୍ କି ସୁଖ ! କି ସୁଖ !’ ଏମିତି ଚିତ୍କାର କରିବାର କାରଣ କ’ଣ ଅଛି ?

ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ମହାରାଜା, ଏ ତପସ୍ୱୀ ପୂର୍ବକାଳରେ ଆପଣଙ୍କ ଭଲ ହିଁ ରାଜପଦରେ ବସିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ସୁଖର ସ୍ୱାଦୁ ପାଇଛନ୍ତି, ରାଜ୍ୟର ସକଳ ସମ୍ପତ୍ତି ଥାଇ ଏବଂ ଆତ୍ମରକ୍ଷା ଲାଗି ପ୍ରହରାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରିବେଷ୍ଟିତ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଆଗେ ସେଭଳି ସୁଖ ସେ ଭୋଗକରି ପାରିନାହାନ୍ତି । ଏବେ ସେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେଇ ଧ୍ୟାନଜନିତ

ବିମଳ ଆନନ୍ଦ ଭୋଗ କରୁଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଦୃଢ଼ସ୍ୱରେ ଉଚ୍ଛ୍ୱସିତ ଆବେଗରେ ଏଭଳି କହୁଛନ୍ତି ।” ଏହାପରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ରାଜାଙ୍କୁ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ପାଇଁ ଏହି ଗାଥାଟି ପାଠକଲେ :—

ଯାହାର ରକ୍ଷକର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ,
ଯେ ଅନ୍ୟର ରକ୍ଷାଲାଗି ବିବ୍ରତ ନୁହେଁ,
ସକଳ କାମନାକୁ ଜିଣିଥିବା ସେହି ନରପୁଂବ
ସର୍ବଦା ଅରୁଣାୟ ସ୍ୱର୍ଗର ସ୍ୱାଦୁ ପାଇଥାଏ ।
କାମନାହୀନ ପୁରୁଷମାନେ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ସୁଖୀ ।
ସେମାନେ ନିଜର ରକ୍ଷାଲାଗି କାହା ଉପରେ ଭରସା କରନ୍ତି ନାହିଁ ।
କିନ୍ତୁ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ସେମାନେ ବିବ୍ରତ ହୁଅନ୍ତିନାହିଁ ।

ଏହି ଧର୍ମବାଣୀ ଶୁଣି ରାଜା ଝୁବ୍ ଘନୁଷ୍ଠ ହେଲେ ଏବଂ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ଗୋଡ଼ତଳେ ପଡ଼ି ରାଜପ୍ରାସାଦକୁ ଫେରିଗଲେ । ତପସ୍ୱୀ ମଧ୍ୟ ଆରୁଣ୍ୟାଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ହିମାଳୟକୁ ଫେରିଆସିଲେ । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ବାଘଘାଟୀରେ ରହି ପୂର୍ଣ୍ଣଜ୍ଞାନରେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ପାଇଲେ ।

— — —

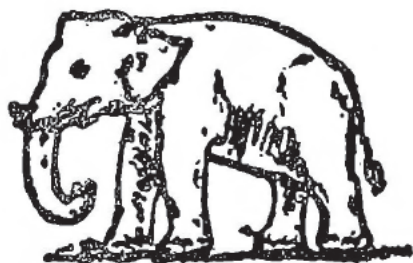
[ସମବଧାନ :—

• ସେତେବେଳେ ସ୍ଥବିର ଭଦ୍ରିକ ଥିଲେ ପୂର୍ବର ସେହି ବଡ଼ ତପସ୍ୱୀ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ତପସ୍ୱୀମାନଙ୍କର ଆରୁଣ୍ୟ ।]

ଚିତ୍ପଟଣୀ

୧) ଅଷ୍ଟସମାପତ୍ତି ହେଉଛି ଆଠ ପ୍ରକାର ଧ୍ୟାନର ଫଳ, ଗୁଣି ପ୍ରକାର ଧ୍ୟାନ ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତି, ଅବଶର ଅନନ୍ତତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତି, ବିଜ୍ଞାନର ଅନନ୍ତତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତି, ଶୂନ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧି, ଏବଂ ଚିତ୍ତ ସର୍ବଦା ସମାଧିସ୍ଥ ହେବାର ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତି ।

— — —

ଶୀଳ ବର୍ଗ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ରାଜଗୃହ ନିକଟରେ ଥିବା ବେଣୁବନରେ (୧) ରତ୍ନଧିବାବେଳେ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ବିଷୟରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ଦେବଦତ୍ତ ପ୍ରଥମେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ପରେ ଭୂର୍ଗାବତଃ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନାତି ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ନାତି ଅପେକ୍ଷା ଆହୁରି ଅଧିକ ଶୁଦ୍ଧ, ଏହା ପ୍ରମାଣ କରିବା ପାଇଁ ଦେବଦତ୍ତ ପାଞ୍ଚଟି ନୂଆ ନିୟମ ପ୍ରସ୍ତାବ କଲେ, ଯଥା : ଭିକ୍ଷୁମାନେ ସବୁଦିନେ ବଟରେ ରହିବେ, ଗଛ ମୂଳରେ ରହିବେ, ଆଶ୍ରମ ବାହାରକୁ ଯାଇ ଯେଉଁ ଭିକ୍ଷା ପାଇବେ ତାହା ସେହିଦିନ ଖାଇ ବଞ୍ଚିବେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆଶ୍ରମରେ ରହି ଉପାସନାମାନଙ୍କଠାରୁ କୌଣସି ଉପହାର ଆଣି ପାରିବେ ନାହିଁ, ଗାଁରେ ଅଳିଆ ଗଦାରେ ଯେଉଁସବୁ ଛୁଣ୍ଟା ଲୁଗାଧର କେବଳ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପିନ୍ଧିବେ ଏବଂ କେବେହେଲେ ମାଛ କି ମାଂସ ଖାଇବେ ନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧଦେବ କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ନିୟମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ରାଜିହୁଏଲେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଦେବଦତ୍ତ ସଫଳ ଛାଡ଼ିଦେଇ ପାଞ୍ଚ ଶହ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଗୟାରେ ପବ୍ବତକୁ ଚାଲିଗଲେ ଏବଂ ସେଠି ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ସପ୍ତଦାୟ ଗଢ଼ିଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜାଣିପାରିଲେ ଯେ, ଏ ପାଞ୍ଚଶହ ଶିଷ୍ୟଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ଏଭଳି ପରିପକ୍ୱ ହୋଇଛି ଯେ, ଭଲ ଉପଦେଶ ପାଇବା ମାତ୍ରେ ସେମାନେ ପୃଣ୍ଡିଆରେ ତ୍ରିରତ୍ନଙ୍କର ଶରଣ ନେଇପାରିବେ । ସେତେବେଳେ ସେ ଶାଶ୍ୱତପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଡାକି କହିଲେ, “ତୁମର ଯେଉଁ ପାଞ୍ଚ ଶହ ଶିଷ୍ୟ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଭୁଲ ବାଟରେ ଯାଇଛନ୍ତି, ଏବେ ସେମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଧତ ଜ୍ଞାନ ହୋଇଛି । ତୁମେ କେତେଜଣ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ନେଇ ଗୟାଶିରକୁ ଯାଅ; ସେମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମ ଉପଦେଶ ଦିଅ, ଗୁରୁମାର୍ଗ ଓ ସେଗୁଡ଼ିକର ଫଳ ବିଷୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କର ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ଫେରାଇଆଣ ।” ସାଶ୍ୱତପୁତ୍ର ଏହି ଆଦେଶ ଅନୁସାରେ କାମକଲେ ଏବଂ ତା’ ଆରତ୍ନ ସକାଳୁ ଏ ପାଞ୍ଚ ଶହ ଲୋକଙ୍କୁ ବେଣୁବନକୁ ଫେରାଇଆଣିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ବେଣୁବନରେ ଥିବା ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଜୟଧ୍ୱନି କରି ଉଠିଲେ ଏବଂ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ଆମ ଧର୍ମ-ସେନାପତି ସାଶ୍ୱତପୁତ୍ରଙ୍କର କି ଅଭୁତ କ୍ଷମତା ! ସେ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କର ସବୁ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଏବେ ନେଇ ଆସିଛନ୍ତି ।”

ଏହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ସାଶ୍ୱତପୁତ୍ର ପୂର୍ବ ଜନ୍ମରେ ବି ଏଭଳି ଅଭୁତ କାମ କରିଥିଲେ । ଦେବଦତ୍ତ କେବଳ ଏ ଜନ୍ମରେ ସଫଳ ଛାଡ଼ିଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଏହିଭଳି ଅପମାନ ପାଇଥିଲେ ।” ଏହାପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ପୂର୍ବଜନ୍ମର ସେହି କଥାଟି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭକଲେ ।]

ସୁବେ ମଗଧ ଅନ୍ତର୍ଗତ ରାଜଗୃହରେ ଜଣେ ରାଜାଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ମୃଗଯୋନରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ । ଯେତେବେଳେ ସେ ବଡ଼ ହେଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ହଜାରେ ମୃଗ ସାଙ୍ଗରେ ଧର ବଣରେ ବୁଲିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ପୁଅ ହେଲା; ବଡ଼ଟିର ନାମ ଲକ୍ଷଣ ଏବଂ ସାନଟିର ନାମ କାଲୁ । ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଯେତେବେଳେ ବୃଦ୍ଧ ହେଲେ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରତି ପୁଅକୁ ପାଞ୍ଚ ଶହ ମୃଗର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ ଭାର ଦେଲେ । ମଗଧ ରାଜ୍ୟରେ ଫସଲ ସମୟରେ ମୃଗମାନଙ୍କୁ ବଡ଼ ବିପଦ ପଡ଼େ । ଫସଲ ଟାଆନ୍ତି ବୋଲି ସେମାନଙ୍କୁ ମାରବା ପାଇଁକ ଲୋକମାନେ କେଉଁଠି ଗାତ ଖୋଳି ଦିଅନ୍ତି, କେଉଁଠି ଖୁଲି ପୋତି ଦିଅନ୍ତି, କେଉଁଠି ପଥରର ଯନ୍ତ୍ର ରଖିଦିଅନ୍ତି, ଆଉ ବା କେଉଁଠି ଜାଲ ବିଛେଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏଥିରେ ବହୁତ ମୃଗ ମରଯାଆନ୍ତି ।

ଦିନେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଦେଖିଲେ, ଫସଲ ସମୟ ଆସିଯାଇଛି । ସେ ପୁଅ ଦୁହେଁକୁ ଡାକି କହିଲେ, “ଏବେ ବିଲରେ ଫସଲ ହୋଇଛି । ଏହି ସମୟରେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ବହୁ ମୃଗ ମରନ୍ତି । ମୁଁ ବୃଦ୍ଧା ହୋଇଯାଇଛି, ଏଣୁ ସବୁଆଡ଼କୁ ଆଖି ଥିବାରୁ କୌଣସି ନା କୌଣସି ଉପାୟରେ ନିଜକୁ ରକ୍ଷାକରି ପାରବ । କିନ୍ତୁ ତୁମ ଦୁହେଁକର ତ ଅଭିଜ୍ଞତା ନାହିଁ; ତୁମେ ନିଜ ନିଜର ସାଥୀ ମୃଗମାନଙ୍କୁ ନେଇ ପାହାଡ଼ ଉପରକୁ ଯାଅ । ଯେତେବେଳେ ବିଲରୁ ଫସଲ ଉଠିଯିବ; ସେତେବେଳେ ଫେରିଆସିବ ।” ସେମାନେ “ଯେ ଆଜ୍ଞା” ବୋଲି କହି ସାଥୀ ମୃଗମାନଙ୍କ ସହତ ପାହାଡ଼ ଆଡ଼କୁ ଗଲେ ।

ମୃଗମାନଙ୍କ ଯିବାବାଟରେ ଯେଉଁ ଲୋକମାନେ ଥାଆନ୍ତି, ସେମାନେ ଜାଣନ୍ତି କେତେବେଳେ ମୃଗମାନେ ପାହାଡ଼ ଉପରକୁ ଯାଆନ୍ତି ଏବଂ କେତେବେଳେ ଓହ୍ଲାଇନ୍ତି । ସେମାନେ ଏହି ସବୁ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଛାନରେ ଲୁଚି ଛପି ଅନେକ ମୃଗ ମାରିପକାନ୍ତି ।

କେତେବେଳେ ଚାଲିବାକୁ ହେବ, କେତେବେଳେ ପୁଣି ବିଶ୍ରାମ ନେବାକୁ ହେବ ଏ ବିଷୟରେ କାଲୁର ଜ୍ଞାନ ଜ୍ଞାନ ନଥିଲା । ସେ ସାଥୀ ମୃଗମାନଙ୍କୁ ଧରି ସକାଳ ସନ୍ଧ୍ୟା ଯେତେବେଳେ ଇଚ୍ଛା ସେତେବେଳେ ଜନବସତି ନିକଟଦେଇ ଚାଲିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଲୋକମାନେ କେତେବେଳେ ଲୁଚି ଛପି, ଆଉ କେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କ ଆଗକୁ ଆସି ବହୁତ ମୃଗ ମାରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ଏଭଳି କାଲୁର ବୋକାପଣିଆ ଯୋଗୁଁ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ମୃଗ ମରିଗଲେ । ସେ ଯେତେବେଳେ ଯାଇ ପାହାଡ଼ରେ ପହଞ୍ଚିଲା, ସେତେବେଳକୁ ତାର ସାଥୀ ମୃଗ ଭିତରୁ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ବଞ୍ଚିଥିଲେ ।

ଲକ୍ଷଣ ଥିଲା ବୁଦ୍ଧିମାନ ଏବଂ ସବୁ ଉପାୟ ତାକୁ ଜଣା । ସେ ଜନବସତି ପାଖ ଦେଇ ଯାଏନାହିଁ, ଦିନରେ ଚାଲିନାହିଁ, ସକାଳେ ବା ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ବା ଚାଲିନାହିଁ । ସେ ଗୁଡ଼ିରେ ବାଟ ଚାଲେ; ଫଳରେ ତାର ଗୋଟିଏ ହେଲେ ସାଥୀ ମୃଗ ମଲେନାହିଁ; ସେ ପାଞ୍ଚ ଶହ ମୃଗ ନେଇ ପାହାଡ଼ ଉପରେ ପହଞ୍ଚିଲା ।

କାଲୁ ଓ ଲକ୍ଷଣ ପାହାଡ଼ରେ ଗୁରମାସ କଟେଇଲେ । ଏହାପରେ ବଲରୁ ଫସଲ ଉଠିଯିବାରୁ ସେମାନେ ପାହାଡ଼ରୁ ତଳକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ । କିନ୍ତୁ କାଲୁ ଏଥରକ ବ ପୁଷ୍ପପରି ନରୁଁ ଧୂଆ ଭଳି ଗୁଲିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଫଳରେ ତାହାର ବାକିଥିବା ସାଥୀମୁଗମାନେ ସମସ୍ତେ ମରିଗଲେ ଏବଂ ସେ ଏକାକୀ ଘରକୁ ଫେରିଲା । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଲକ୍ଷଣର ଗୋଟିଏ ହେଲେ ସାଥୀ ମୁଗଙ୍କ ପ୍ରାଣହୀନ ହେଇନାହିଁ । ତାର ପାଞ୍ଚ ଶହ ଯାକ ମୁଗ ରହିଲେ । ବୋଧହୁଏ ପୁଅ ଦୁର୍ଦ୍ଦିକୁ ଫେରିଆସିବାର ଦେଖି ଏହି ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଲେ :—

ରୁକ୍ମିମାନ, ଦୟାଳୁ, ସୁଶୀଳ ଓ ସଦାଗୁଣର ଏ ସଂସାରରେ ମଙ୍ଗଳ ହୁଏ,
ଏବେ ଦେଖ, ତାର ଜାତିମାନଙ୍କ ସହର ଲକ୍ଷଣ ଫେରିଆସିଛି,
ଯାତାୟାତ ପଥରେ କାହାର ଜଙ୍ଗର ପ୍ରାଣନାଶ ହୋଇନାହିଁ ।

କିନ୍ତୁ ଅବଚୀନ, ଦୁର୍ଗୁର ନାଲୁର କଥା ଦେଖ,
ତାର କୌଣସି ଜଣେ ହେଲେ ଯଜ୍ଞମୁଗ ଜୀବିତ ନାହାନ୍ତି ।

ବୋଧହୁଏ ଏହା କହି ଲକ୍ଷଣକୁ ଅଭିନନ୍ଦନ ଜଣାଇଲେ ଏବଂ ପରେ ପରିଣତ ବୟସରେ ତାଙ୍କର କର୍ମ ଯଥାବସ୍ତୁ କରି ଅନ୍ୟଲୋକକୁ ଯାହାକଲେ ।

[ସମବଧାନ

ସେତେବେଳେ ଦେବଦତ୍ତ ଥିଲା ସେହି ନାଲୁ; ତାର ଶିଷ୍ୟମାନେ ଥିଲେ କାଲୁର ଅନୁଚରଗଣ; ସାଗୁପୁତ୍ର ଥିଲା ଲକ୍ଷଣ; ଆଉ ତାର ଅନୁଚରମାନେ ଥିଲେ ମୋର ଶିଷ୍ୟ; ରାହୁଲର ମାଆ ଥିଲେ କାଲୁ ଓ ଲକ୍ଷଣଙ୍କର ମାଆ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେମାନଙ୍କର ବାପା।]

ଚିପ୍ପପଣୀ

୧) ବେଣୁବନ-ବିହାରଟି ରାଜଗୁହରୁ ପ୍ରାୟ ବାର ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ମଧ୍ୟରାତ୍ର ବର୍ମିସାର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପରେ ଏହି ଉଦ୍ୟାନଟିକୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଅବସ୍ଥାନ ଲାଗି ଦାନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ରୁହନ୍ତୁ, ଯେପରିକି ସେ ତାଙ୍କଠାରୁ ସଦାସଦ୍‌ବଦା ବୌଦ୍ଧତତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଓ ଉପଦେଶମାନ ଶୁଣି ପାରିବେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ବହୁଦିନ ଧରି ବେଣୁବନରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ । ଏଥିରେ ବହୁତଗୁଡ଼ିଏ ବାଉଁଶ ବୁଦା ଥିଲା ବୋଲି ଏହାକୁ “ବେଣୁବନ-ବିହାର” କୁହାଯାଉଥିଲା ।

୧୭ - ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୃଗ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନରେ ସ୍ଥବର କୁମାର କାଶ୍ୟପଙ୍କ ମା'ଙ୍କ ବିଷୟରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । କୁମାର କାଶ୍ୟପଙ୍କର ମା' ରାଜଗୃହ ସହରର କୌଣସି ଧନୀ ଶ୍ରେଣୀଙ୍କର ହିଁ ଅଟେ । ଏହି ନାସା ପିଲାଦିନରୁ ଖୁବ୍ ଧର୍ମପରାୟଣା ଥିଲେ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ସୁଖ ଭୋଗଲାଗି ତାଙ୍କ ମନ କେବେ ହେଲେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । ବୟସ ବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ଖୁବ୍ ଆଗ୍ରହ ହୋଇ ଉଠିଲେ ଏବଂ ବାପା ମା'ଙ୍କ ନିକଟରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନେବାଲାଗି ଅନୁମତି ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରେଣୀ ଦମ୍ଭଜଙ୍କର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସନ୍ତାନ ନଥିବାରୁ ସେ ଏ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ରାଜ ହେଲେନାହିଁ । ମୋମେ କନ୍ୟାକୁ ବିବାହ ଦେଇଦେଲେ ଏବଂ ଭାବିଲେ, “ଆଜିଠାରୁ ଏହାର ସଂସାର ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ଅସିଯିବ ।”

ଶ୍ରେଣୀ-କନ୍ୟା ପତିଗୃହକୁ ଗଲେ । ତାଙ୍କ ରୂପଗୁଣରେ ସ୍ୱାମୀ-କୁଳର ସମସ୍ତେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଉଠିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ମନରୁ ବୈରାଗ୍ୟ ଭାବ ଦୂର ହେଲନାହିଁ । ଥରେ କୌଣସି ପବନ ନଗରବାସୀ ସମସ୍ତେ ବହୁ ପ୍ରକାର ବେଶଭୂଷା ପିନ୍ଧି ଉତ୍ସବ ଲାଗି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରେଣୀକନ୍ୟା ଅନ୍ୟତନମାନଙ୍କ ଭଳି ସାଧାରଣ ବେଶଭୂଷା ପିନ୍ଧି ରହୁଲେ । ତାଙ୍କର ସ୍ୱାମୀ ଏହାର କାରଣ ପଚାରିବାରୁ ସେ ଉତ୍ତରଦେଲେ, “ଆର୍ଯ୍ୟପୁତ୍ର, ଏ ଶରୀରଟି ବଡ଼ଶକ୍ତି ଶବ୍ଦ-ଉପାଦାନରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ସ୍ୱାକୁ ସଜେଇଲେ କ’ଣ ହେବ ? ଏହା ଦେବତାଙ୍କ ନିର୍ମିତ ନୁହେଁ କି ବ୍ରହ୍ମନିର୍ମିତ ନୁହେଁ କିମ୍ବା ସୁନା, ମଣି ବା ହରିତକାନଦ୍ୱାରା ବି ନିର୍ମିତ ନୁହେଁ । ଏହା ପଦ୍ମରୁ ଜାତ ହୋଇନାହିଁ କିମ୍ବା ଏଥିରେ ଅମୃତ ଭରି ରହିନାହିଁ । ଏହା ପାପରେ ପରିପୁଷ୍ଟ ଓ ମରଣଶୀଳ ବାପ ମା'ଙ୍କଠାରୁ ଜନ୍ମ । ଏହା ଯଶ-ଭଙ୍ଗୁର । କ୍ଷୟ ଓ ବିନାଶ ହେଉଛି ଏହାର ସ୍ୱଭାବ । ଏହା ଝରୁପ କାର୍ଯ୍ୟରେ ରତ, ଦୁଃଖର ଝଣି, ପରିବେଦନାର ହେତୁ, ବ୍ୟାଧିର ମନ୍ଦିର, କର୍ମର କ୍ଷେତ୍ର ଓ କୃମିର ଆହାର । ମଣାଣୀର ପାଉଁଶର ପରିମାଣକୁ ବଢ଼ାଇବା ହିଁ ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ । ଏହା ମଳପୂର୍ଣ୍ଣ; ନବଦ୍ୱାର ଦେଇ ସେ ମଳ ସବୁବେଳେ ବାହାରୁଛି । ମରଣ ପରେ ମଣାଣୀ ଭୂଇଁରେ ସ୍ୱାକୁ ଫିଙ୍ଗି ଦେଲେ ହିଁ ଏହାର ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମ ସବୁ ଲୋକଙ୍କ ଆଖିରେ ପଡ଼େ ।

ଜୀବର ଦେହ ବାହ୍ୟ ଓ ଅସ୍ଥି ସ୍ନାୟୁମୟ,

ଖାଲି ଯାହା ଚର୍ମ ଓ ମାଂସରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ ।

ଭିତରେ ଯାହାଅଛି ତାହା ଦୃଶ୍ୟର ପାତ୍ର ।

ଖାଲି ଚର୍ମର ଆବରଣ ତଳେ ଥାଇ ଦୁଇ ଆଖିରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଦେହ ଭିତରେ ଯେତେ ଯେତେ ବସ୍ତୁ ଅଛି,
ତାକୁ ସବୁ ଦେଖିଲେ ନୟନରେ ଘୁଣାଭାବ ଆସେ ।

ହୃତପିଣ୍ଡ, ଫୁସ୍‌ଫୁସ୍, ବୃକ୍କକ, ପ୍ଳୀହା ଏବଂ ଯକୃତ
କଫ, ଲଳ, ସ୍ପେଦ, ମେଦ, ରସ, ରକ୍ତ, ପିତ୍ତ
ଆଦି ଯେତେ ଯେତେ ଦେହ ଭିତରେ ଅଛି,
ସେ କଥା ଭାବିଲେ ମନେ ମନେ ଅଶେଷ ଘୃଣା ଆସେ ।

ନବଦ୍ୱାର ଦେଇ ସଦା ସର୍ବଦା ମଳ ଝରୁଛି,
ଆଖିରୁ ନେନ୍ଦେର କର୍ଣ୍ଣରୁ କର୍ଣ୍ଣମଳ,
ନାକରୁ ଶିଙ୍ଘାଣି ଆଉ କେବେ କେବେ,
ମୁହଁରୁ ପିତ୍ତ କମ୍ପା ରକ୍ତ ଓ ରସ ବାହାରେ ।
ଲେମ୍ବୁ କୂପରୁ ବାହାରେ ସ୍ପେଦଜଳ,
ମସ୍ତିଷ୍କରେ ବି ରହୁଛି ପୁଣି ସଜ୍ଜିତ୍ର କପାଳ ।

ଅବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭାବରେ ମୂର୍ଖଲୋକ ନିଜ ଶରୀରକୁ ଦେଖେ ଏବଂ
ଏହା ମଙ୍ଗଳର ମନ୍ଦିର ବୋଲି ବୁଝା ଆସ୍ଥାନନ କରେ ।

ଜୀବ କଲେବର ହେଉଛି ବିଷବୃକ୍ଷ;
ପରିବେଦନାର ଏହା ହେଉଛି ଅସରନ୍ତି ଝଣି;
ସକଳ ବ୍ୟାଧିର ଏହା ହେଉଛି ପ୍ରିୟ ମନ୍ଦିର;
ସାଧୁମାନେ କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ କହନ୍ତି ପୁଞ୍ଜିଭୂତ ଦୁଃଖ ବୋଲି ।

ଦେହ ଭିତର ଯଦି ବାହାରକୁ ଦେଖି ହୁଅନ୍ତା,
ତେବେ କୁକୁରକୁ ଘଉଡ଼ାଇବା ଲାଗି ଠେଙ୍ଗା ଝଣେ ହାତରେ ଧରିଥିଲା ଭଳି
ମଣିଷ ଲାଗି ସବୁବେଳେ ଠେଙ୍ଗା ଧରିବାକୁ ପଡ଼ନ୍ତା ।

ଏ ଦେହ ଶବ ଭଳି ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ଏବଂ ଅଶୁଦ୍ଧକର କମ୍ପା
ବିଷ୍ଣୁ ଭଳି ଅତି ଘୃଣାର ପାତ୍ର,
ଯାହାର ଆଖିଅଛି ସେ ଯାକୁ ଘୃଣାକରେ;
କିନ୍ତୁ ମୂର୍ଖମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଏ ଅତି ଆଦରର ବସ୍ତୁ ।

ଭାବ ଦେହନ୍ତତ, ଆର୍ତ୍ତପୁତ୍ର, ଏଭଳି ଦେହକୁ ସଜେଇ ରଖିଲେ କ'ଣ ବା ଲାଭ ?
ଯାକୁ ସଜେଇ ରଖିବା ଯାହା ମଇଳା ହାଣ୍ଡିଟିକୁ ଆଖି ଚନ୍ଦ୍ର ବିଚନ୍ଦ୍ର କରି ସଜେଇବା
ହେଉଥା ।

ତାହା ଶୁଣି ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀମାନ କହିଲେ, “ପ୍ରିୟେ, ଯଦି ଦେହକୁ ଏଭଳି ଦୋଷଯୁକ୍ତ ମନେ କରୁଛ, ତେବେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରୁନାହିଁ କାହିଁକି ?

“ସ୍ତ୍ରୀମନ୍, ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ପାଇଲେ ଆଜିହିଁ ମୁଁ ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବି ।”

“ଆଜ୍ଞା, ମୁଁ ଏଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ତୁମର ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣର ସୁବିଧା କରିଦେଉଛି ।”

ଏହା କହି ସେ ବହୁ ପ୍ରକାର ଉପହାର ଧରି ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଉପାଶ୍ରୟରେ (୧) ପହଞ୍ଚିଲେ । ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ କନ୍ୟା ଏ ସମୟରେ ଗର୍ଭବତୀ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ ନିଜେ କିମ୍ବା ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀମାନ କେହି ଏକଥା ଜାଣି ପାରି ନଥିଲେ ।

ଏତେଦିନ ପରେ ତାଙ୍କ ଅଭିଳାଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀକନ୍ୟା ଖୁବ୍ ଆନନ୍ଦ-ବିହ୍ୱଳା ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ କିନ୍ତୁ କ୍ରମେ ଯେତେବେଳେ ଗର୍ଭର ଲକ୍ଷଣ ସବୁ ପ୍ରକାଶ ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ମନରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଅଶାନ୍ତ ଜାତ ହେଲା । ଶେଷରେ ଏକଥା ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ କାନରେ ପଡ଼ିଲା । ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ଦୃଢ଼ତ୍ଵରେ ଦୟା, କ୍ଷମା ପ୍ରଭୃତି କୋମଳ ବୃତ୍ତିମାନଙ୍କର ଅଭାବ ଥିଲା । ସେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଭଳି ସଫଳ ନଥିଲେ । ସେ ଭାବିଲେ “ଲୋକମାନେ ମନେକରିପାରନ୍ତି ଯେ, ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ କନ୍ୟା ଭିକ୍ଷୁଣୀ-ଆଶ୍ରମରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପରେ ଗର୍ଭବତୀ ହୋଇଛି । ଅତଏବ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଆଶ୍ରୟ ଦେଲେ ମୋର କଳାଙ୍କର ପ୍ରଭୂର ହେବ ।” ସୁତରାଂ ସେ କୌଣସି ଅନୁସନ୍ଧାନ ନକରି ଏ ଗର୍ଭବତୀ ରମଣୀଟିକୁ ଉଡ଼ିଦେବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଲେ ।

ଶ୍ରେଷ୍ଠୀକନ୍ୟାଙ୍କର ଇଚ୍ଛାଥିଲା ଯେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ ପରେ ସେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ନେବେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀମାନ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ସେ ସେତେବେଳେ କୌଣସି ଆପତ୍ତି କରି ନଥିଲେ । ଏବେ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ଆଦେଶ ଶୁଣି ସେ ସହ-ଭିକ୍ଷୁଣୀମାନଙ୍କୁ କହିଲେ, “ଆପଣମାନେ ଦୟାକରି ମୋତେ ଜେତବନକୁ ଭଗବାନଙ୍କ ନିକଟକୁ ନେଇ ଚାଲନ୍ତୁ । ସେ ସଫଳ । ମୋର ଦୋଷ ଅଛି କି ନାହିଁ ସେ ବିଷୟ ତାଙ୍କୁ ଅଜଣା ନଥିବ ।” ଭିକ୍ଷୁଣୀମାନେ ତାହା ହିଁ କଲେ । ରାଜଗୃହରୁ ଜେତବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯୋଜନ ବାଟ । ଶ୍ରେଷ୍ଠୀକନ୍ୟା ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଏଇ ଲମ୍ବା ବାଟ ଚାଲି ଚାଲି ଶେଷରେ ଜେତବନରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ ।

ତଥାଗତ ସବୁ ଘଟଣା ଶୁଣି ଚିନ୍ତାକଲେ, “ଏହି ନାରୀ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ହେବାର ସୁବିଧା ଗର୍ଭଧାରଣ କରିଛନ୍ତି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତଥାପି ଦେବଦତ୍ତ ଯେତେବେଳେ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଉଡ଼ି ଦେଇଛି, ସେତେବେଳେ ହଠାତ୍ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଆଶ୍ରମରେ ସ୍ଥାନ ଦେଲେ ବିରୋଧୀ ଲୋକମାନେ ମୋର ନିନ୍ଦା କରିବେ । ଅତଏବ ଏ ବିଷୟରେ କ’ଣ କରାଯିବ ବା ନ କରାଯିବ ତାହା

ଠିକ୍ କରିବା ପାଇଁ ରାଜାଙ୍କ ଉପରେ ଦାୟିତ୍ୱ ଦିଆଯାଉ ।” ଏହା ଶୁଣି କର ଭଗବାନ ପରଦିନ ରାଜା ପ୍ରସେନଜିତ, ଅନାଥପିଣ୍ଡିତ, ମହୋପାଧିକା ବିଶାଖା (୨) ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ଶିଷ୍ୟ ଓ ଶିଷ୍ୟାଙ୍କୁ ଜେତବନରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାକୁ ଖବର ପଠାଇଲେ ।

ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ସଭାକାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଭକ୍ଷୁ, ଭକ୍ଷୁଣୀ, ଉପାସକ ଉପାସିକା ଏହି ଚାରିପ୍ରକାର ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ନିଜ ନିଜ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ବସିଲେ । ଭଗବାନ ସ୍ଥବର ଉପାସିକାଙ୍କୁ (୩) ଡାକି କହିଲେ, “ତୁମେ ଏମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠାକନ୍ୟାଙ୍କର କାହାଣୀ ଶୁଣାଅ ଏବଂ ତାଙ୍କ ବିଷୟରେ କ’ଣ କବ୍‌ଯିବ ସେକଥା ପଚାର ।” ଉପାସିକା ‘ଯେ ଆଜ୍ଞା’ କହି ଉପାସିକା ବିଶାଖାଙ୍କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠାକନ୍ୟାଙ୍କର ଦେହ ପସ୍ତକ୍ଷା କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ବିଶାଖା ପରଦାର ଆଡୁଆଳରେ ରହି ତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ ଆଦି ପସ୍ତକ୍ଷା ନିରୀକ୍ଷା କରିବା ପରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କଲେ ଯେ ସେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବାର ପୂର୍ବରୁ ଗର୍ଭବତୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ତାପରେ ସମସ୍ତେ ଶ୍ରେଷ୍ଠାକନ୍ୟା ନିଷ୍ପାପ ବୋଲି ମତ ଦେଲେ ।

ଶ୍ରେଷ୍ଠାକନ୍ୟା ଏହାପରେ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ଆଶ୍ରମରେ ରହିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ଯଥା ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପୁଅ ହେଲା । ସନ୍ତାନ ପାଳନ କରିବାରେ ଭକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟାଘାତ ଘଟିବ ବୋଲି ବିଚାର କରି ପ୍ରସେନଜିତ ଏହି ଶିଶୁଟିକୁ ରାଜ-ପ୍ରାସାଦକୁ ନେଇଗଲେ ଏବଂ ରାଣୀମାନଙ୍କ ହାତରେ ସମର୍ପଣ କରିଦେଲେ । ସେମାନେ ନିଜ ପିଲା ଭଳି ସ୍ୱାକୁ ଲାଳନପାଳନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ଏହାର ନାମ କାଶ୍ୟପ ବୋଲି ରଖିଲେ । ରାଜପୁତ୍ରଙ୍କ ଭଳି ପ୍ରତିପାଳିତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଅନେକ ଏହାଙ୍କୁ କୁମାର କାଶ୍ୟପ ବୋଲି ଡାକନ୍ତି ।

କୁମାର କାଶ୍ୟପଙ୍କୁ ଯେତେବେଳେ ସାତ ବର୍ଷ ବୟସ, ସେତେବେଳେ ସେ ଭଗବାନଙ୍କ ଆଦେଶରେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଲାଭ କରନ୍ତି ଏବଂ ବୟଃପ୍ରାପ୍ତିର ପରେ ପରେ ଭକ୍ଷୁ ସଂଘରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । ସେ ଧର୍ମକଥା ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାରେ ଖୁବ୍ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମତରେ, ଭକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୁମାର କାଶ୍ୟପ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ବଳି ଭଲକଥା କହିପାରନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କୁମାର କାଶ୍ୟପ “ବଲ୍ଲୁକହୁସ” (୪) ଶୁଣି ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ଲାଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଆକାଶର ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଭଳି ବୌଦ୍ଧଶାସନରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ମା’ ମଧ୍ୟ ବିଦର୍ଶନା ଲାଭକରି ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ପାଇଥିଲେ ।

ଦିନେ ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳେ ଜେତବନରେ ଥିବା ଭକ୍ଷୁମାନେ ଏକାଠି ହୋଇ କୁମାର କାଶ୍ୟପ ଓ ତାଙ୍କର ଜନମାଙ୍କ କଥା ଉଠେଇଲେ । ସେମାନେ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ‘ଦେବଦତ୍ତ ବୁଦ୍ଧ ନୁହନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଦୟାମୟା ବି ନାହିଁ’; ସେଥିପାଇଁ ସେ ସ୍ଥବର କୁମାର

କାଶ୍ୟପ ଓ ତାଙ୍କର ଗର୍ଭଧାରଣୀ ମା'ଙ୍କର ସଫନାଣ କରିବାକୁ ବଢିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଆମର ରୁଚୁ ହେଉଛନ୍ତି ଧର୍ମରାଜ; ସେ ସଞ୍ଜ ଓ ପରମ କାରୁଣିକ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଏ ଦୁହିଁକୁ ଉଦ୍ଧାର କଲେ ।” ଏହି ସମୟରେ ରୁଚଦେବ ଗନ୍ଧକୁଟୀରରୁ ବାହାରି ସେଠି ଆସି ଦେଖାଦେଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, “ଆଜି ଉତ୍ତମମାନେ କେଉଁ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରୁଛୁ ?” ସେମାନେ କହିଲେ, “ଆମ୍ଭେମାନେ ଆପଣଙ୍କର ହିଁ ଗୁଣଗୁଣିତ କରୁଛୁ । ଅପଣ କୁମାର କାଶ୍ୟପଙ୍କ ମା'ଙ୍କ ସହିତ ଯେଉଁ ସଦୟ ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ, ସେହି କଥା ଆମେ ଆଲୋଚନା କରୁଥିଲୁ ।” ରୁଚଦେବ କହିଲେ, “ମୁଁ ଗତ ଜନ୍ମରେ ବି ଏହି ଦୁଇଜଣଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲି । ଦେବଦତ୍ତ ସେତେବେଳେ ବି ଏମାନଙ୍କର ସଫନାଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲୁ ।” ଏହାପରେ ସେ ଉତ୍ତମାନଙ୍କ ଅବଗତ ପାଇଁ ସେହି ପୂର୍ବ କଥାଟି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ସୂର୍ଯ୍ୟ ବାରାଣସୀରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ମୃଗ ରୂପରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଦେହ ସୁନାରଙ୍ଗର, ଶିଘ୍ର ରୂପାରଙ୍ଗର, ମୁହଁ ଥିଲା ଲାଲ କମ୍ବଳ ରଙ୍ଗର ଏବଂ ଆଖି ଦୁଇଟି ଥିଲା ଗୋଲକାର ମଣି ଭଳି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ । ତାଙ୍କ ଝୁରୁରୁଡ଼ିକ ଜଣାଯାଉଥିଲା ସତେ ଅବା ଅଳତାରଙ୍ଗ ଦିଆହୋଇ ଚକ୍ରଣ କରୁଯାଉଛି । ସେ ଜନ୍ମ ହେବା ମାତ୍ରେ ତାଙ୍କ ଲୁହଟି ଚମରା ଗାଈର ଲୁହ ଭଳିଆ ଦିଶୁଥିଲା ଏବଂ ଦେହଟି ସୋଡ଼ାକୁଆ ଭଳିଆ ଦିଶୁଥିଲା । ସେ “ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୃଗରାଜ” ନାମ ନେଇ ପାଞ୍ଚ ଶହ ମୃଗଙ୍କ ସହିତ ଜଙ୍ଗଲରେ ବିଚରଣ କରନ୍ତି । ଅଳ୍ପ ଦୂରରେ ତାଙ୍କର ଭଳି ଆଉ ଗୋଟିଏ ସୁନାରଙ୍ଗର ମୃଗର ବି ପାଞ୍ଚ ଶହ ସାଥୀମୃଗ ଥିଲେ । ତାର ନାମଥିଲା “ଶାଖାମୃଗ” ।

ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ଭାଷା ଶିକାରପ୍ରିୟ ଥିଲେ । ମୃଗମାଂସ ନ ପାଇଲେ ତାଙ୍କର ଖାଇବା ହୁଏନାହିଁ । ସେ ପ୍ରତିଦିନ ନଗରବାସୀ ଓ ଗ୍ରାମବାସୀ ବହୁ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ମୃଗୟା କରି ଯାଆନ୍ତି । ଏଥିରେ ସେମାନଙ୍କର ସାଂସାରିକ କାମରେ ଏତେ ବ୍ୟାପାତ ହୁଏ ଯେ, ଶେଷରେ ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ସେମାନେ ପରମର୍ଶ କଲେ, “ଗୁଲ ଭାଇ, ରାଜାଙ୍କ ବରିଗୁରେ ମୃଗମାନଙ୍କୁ ଖାଇବା ପାଇଁ କିଛି ସାଧ ରୋଇବା ଏବଂ ପିଇବା ପାଇଁ ପାଣିର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା । ତାହାପରେ ବଣରୁ ମୃଗମାନଙ୍କୁ ସଫାଫା ଆଣି ବରିଗୁ ଭିତରେ ପୁରାଇ ଦେବା ଏବଂ ରାଜାଙ୍କୁ ସବୁ ଦେଖାଇ ଦେଇ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ପାଇବା ।”

ଏହି କଥା ଠିକ୍ କରି ସେମାନେ ରାଜାଙ୍କ ବରିଗୁରେ ସାଧ ରୋଇଲେ ଏବଂ କୁଅ, ପୋଖରୀ ଖୋଳିଲେ ଏବଂ ମୁଦଗର ପ୍ରଭୃତି ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ନେଇ ଏକା ସାଥୀରେ ମୃଗ ଖୋଜି ଖୋଜି ବାହାରିପଡ଼ିଲେ । ସେମାନେ ବଣକୁ ଆସି ଏକ ଯୋଜନ ସ୍ଥାନ ବେଢି କରି ରଖିଲେ । ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୃଗ ଓ ଶାଖାମୃଗ ଏ ଦୁହେଁଙ୍କର ଭୁଲିବା ଜାଗାଟି ଏଇ ଘେର ଭିତରେ

ପଡ଼ିଲା । ସ୍ୱାପରେ ସେବାଳିମାନେ ମୁଗ ଖୋଜିବାକୁ ପାଇ ଗଛ ଲଟା ପ୍ରଭୃତିରେ ମୁଗ-
ରରେ ଆସାତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏଥିରେ ମୁଗମାନେ ଝୁବ୍ ଡରିଯାଇ ନିଜ ନିଜର
ଗୋପନ ସ୍ଥାନରୁ ବାହାରକୁ ବାହାର ପଡ଼ିଲେ । ସେତେବେଳେ ଏସବୁ ଲୋକ ଖଣ୍ଡା, ଶରୀ,
ଧନୁଶର ପ୍ରଭୃତି ଦେଖାଇ ବିନତି ଶବ୍ଦ ଆଛନ୍ଦ କଲେ ଏବଂ ମୁଗମାନଙ୍କୁ ତଡ଼ି ତଡ଼ି ବଗିଚା
ଆଡ଼କୁ ନେଇ ଚାଲିଲେ । ବଗିଚାର ଦ୍ୱାରଟି ସୁବରୁ ଖୋଲିଥିଲା । ମୁଗମାନେ ତରଫିଆ
ତା' ଭିତରେ ପଶିଗଲେ । ତା' ପରେ ଲୋକମାନେ ଆଗୁଣ ଦେଇ ସେମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରି
ପକାଇଲେ ।

ଏହିଭଳି ବହୁତଗୁଡ଼ିଏ ମୁଗ ସଂଗ୍ରହ କରି ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମଦେବଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ
କହିଲେ, “ମହାରାଜ, ଆପଣ ସବୁଦିନ ମୁଗମାନଙ୍କୁ ଯାଇ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର କାମରେ ଅସୁବିଧା
ସୃଷ୍ଟି କରାଉଛନ୍ତି । ଆଜି ଆମେ ଆପଣଙ୍କର ବଗିଚାଟି ମୁଗରେ ପୂର୍ଣ୍ଣକରି ରଖିଲୁ । ଆଜିଠାରୁ
ଏ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମାରି ଖାଆନ୍ତୁ ।”

ବ୍ରହ୍ମଦେବ ବଗିଚାକୁ ଯାଇ ଦେଖିଲେ ପ୍ରକୃତରେ ସେଠାରେ ଶହ ଶହ ମୁଗ ରହିଛନ୍ତି ।
ସେ ସୁନାରିଙ୍କର ମୁଗ ଦୁଇଟି ଦେଖି କହିଲେ, “ଭ୍ରମେମାନେ କିନା ଭୟରେ ଏଠି ରହ ।”
ଏହାପରେ କେବେ ସେ ନିଜେ, ଆଉ କେବେ ବା ତାଙ୍କର ରୋଷେଇଆ ବଗିଚାକୁ ଯାଇ
ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମୁଗକୁ ଶରରେ ମଂରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ଧନୁର ଟଙ୍କାର ଶୁଣିବା
ମାତ୍ରେ ମୁଗମାନେ ପ୍ରାଣ ଭୟରେ ଏପରି ଏଣେ ତେଣେ ଧାଆନ୍ତି ଯେ, ପ୍ରତିଦିନ ଗୋଟିଏ
ମୁଗ ସ୍ଥାନରେ ବହୁମୁଗ ଶରାହତ ହୁଅନ୍ତି ।

• ବୋଧସମ୍ଭବ ଦେଖିଲେ ଅନେକ ମୁଗ ନିରର୍ଥକ ମରୁଛନ୍ତି । ଏବଂ ସମସ୍ତେ ସବୁଦିନେ
ଭୟଭୀତ ହୋଇ ରହୁଛନ୍ତି । ଏହାର ପ୍ରତିବିଧାନ କରିବାପାଇଁ ଦିନେ ସେ ଶାଖାମୁଗ ସହଜ
ପରାମର୍ଶ କରି ଶୁଣି କଲେ ଯେ, ସେମାନଙ୍କର ଦୁଇ ଦଳରୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟ କ୍ରମେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିନ
ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏଁ ମୁଗ ନିଜ ନିଜ ପାଲ ଅନୁସାରେ ଧର୍ମଗଣ୍ଡି (*) ଉପରେ ବେକ
ରଖିବେ ଏବଂ ରାଜାଙ୍କ ରୋଷେଇଆ ସେଠିକି ଯାଇ ସେମାନଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ କାଟିବେ । ତାହା-
ହେଲେ ଯେଉଁଦିନ ଯେଉଁ ମୁଗର ପାଲ ପଡ଼ିବ ସେଦିନ କେବଳ ତା'ର ହିଁ ପ୍ରାଣଯିବ ।
ଅନ୍ୟ କେହି ଆହତ ବା ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନ ହେବେନାହିଁ । ସେହିଦିନଠାରୁ ମୁଗମାନେ ଏହି ନିୟମ
ଅନୁସାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଯେଉଁ ମୁଗ ଧର୍ମଗଣ୍ଡି ଉପରେ ଆସି ବେକ
ରଖିଦିଏ, ରାଜାଙ୍କର ରୋଷେଇଆ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ମାରିଥାଏ; ଅନ୍ୟ କାହାର ଉପରେ କୌଣସି
ଉପଦ୍ରବ କରେନାହିଁ ।

ଏହାପରେ ଦିନେ ଶାଖାମୁଗର ଦଳରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ ଗର୍ଭିଣୀ ହରିଣୀର ପାଲ-
ଦିନ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ସେ ଶାଖାମୁଗ ପାଖକୁ ଯାଇ କହିଲା, “ପ୍ରଭୋ, ମୋର ଏବେ
ଗର୍ଭବତ୍ସ୍ନା; ପ୍ରସବ ପରେ ଆମେ ଜଣକ ସ୍ଥାନରେ ଦୁଇଜଣ ହେବୁ, ସେତେବେଳେ ଆମେ

ଦୁଇଜଣ ଦୁଇଥର ପ୍ରାଣ ଦେଇପାରିବୁ । ଏଥରକ ମୋତେ ଗୁଡ଼ି ଦେବାକୁ ଅନୁମତି ଦିଅନ୍ତୁ ।” ଶାଖାମୃଗ ଉତ୍ତର ଦେଲା, “ତାହା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ; ତୁମର ଭାଗ୍ୟଫଳ ତୁମକୁ ହିଁ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ମୁଁ ଅନ୍ୟ କାହାର କାନ୍ଧରେ ତୁମର ବୋହୂ ଲଦି ପାରିବିନାହିଁ ।” ସେଥିରେ ହରିଣୀଟି ନରୁପାୟ ହୋଇ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ପାଖକୁ ଗଲା ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତ କଥା କହିଲା । ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ଆସ୍ତ୍ର, ତୁମେ ଦଳକୁ ଫେରିଯାଅ; ଯେପରି ତୁମର ପ୍ରାଣରକ୍ଷା ହେବ ତାହାର ଉପାୟ ମୁଁ କରୁଛି ।” ଏହାପରେ ସେ ନିଜେ ପଶୁବଧ ସ୍ଥାନଟିକୁ ଯାଇ ଧର୍ମଗଣ୍ଡି ଉପରେ ନିଜର ମୁଣ୍ଡଟି ରଖି ଶୋଇରହିଲେ ।

ରାଜାଙ୍କ ରୋଷେଇଆ ଠିକ୍ ସମୟରେ ଧର୍ମଗଣ୍ଡି ପାଖରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ସେ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱଙ୍କୁ ଦେଖି ଚମକି ପଡ଼ିଲା । କାରଣ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଅଭୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ଦୌଡ଼ି ଦୌଡ଼ି ଯାଇ ରାଜାଙ୍କୁ ଏକଥା କହିବାକୁ ଗଲା । ରାଜା ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ତାଙ୍କ ପାଦ ମନ୍ଥାଙ୍କ ସହୃଦ ରଥରେ ଚଢ଼ି ସେ ସ୍ଥାନରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ଏବଂ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱଙ୍କୁ ଡାକ କହିଲେ, “ସଖେ ମୃଗରାଜ, ମୁଁ ତୁମକୁ ଅଭୟ ଦେଇଛି । ତେବେ ତୁମେ କାହିଁକି ଧର୍ମଗଣ୍ଡି ଉପରେ ମୁଣ୍ଡ ରଖିଛ ?” ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ମହାରାଜ, ଆଜି ଯେଉଁ ମୃଗଟିର ପାଲି ପଡ଼ିଛି, ସେ ଅଛି ଗର୍ଭଣୀ । ସେ ଯେତେବେଳେ ମୋର ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲା, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ଦେଖିଲି ଜଣକର ପ୍ରାଣରକ୍ଷା ପାଇଁ ଆଉ ଜଣକର ପ୍ରାଣ ନେଇ ପାରିବିନାହିଁ । ଶେଷକୁ ଭବିଷ୍ୟ ନିଜର ପ୍ରାଣଦେଇ ତାର ପ୍ରାଣ ବଞ୍ଚେଇବ । ତା’ ପରିବର୍ତ୍ତେ ମୁଁ ହିଁ ମରିବି । ଏହାଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି କଥା ନାହିଁ, ମହାରାଜ !”

“ମୃଗରାଜ, ଆଜି ଆପଣ ଯେଉଁ ମୈତ୍ରୀ, ପ୍ରୀତି ଓ ଦୟାର ପରିଚୟ ଦେଲେ, ତାହା ତ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଆପଣ ଉଠନ୍ତୁ; ମୁଁ ଖୁବ୍ ଝୁସି ମନରେ ଆପଣଙ୍କୁ ଓ ସେହି ହରିଣୀକୁ ଅଭୟ ଦେଲି ।”

“ମହାରାଜ, ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ମୃଗ ଅଭୟ ପାଇଲେ ଅନ୍ୟ ମୃଗମାନଙ୍କର ଭାଗ୍ୟ କ’ଣ ହେବ ?”

“ଅନ୍ୟ ମୃଗମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଅଭୟ ଦେଲି ।”

“ଆପଣଙ୍କ ବରିଷ୍ଠରେ ଥିବା ସବୁ ମୃଗ ଏବେ ନିର୍ଭୟ ହେଲେ ସତ; କିନ୍ତୁ ବଣର ଅନ୍ୟ ମୃଗମାନଙ୍କର ଦଶା କ’ଣ ହେବ ?”

“ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଅଭୟ ଦେଲି ।”

“ମୃଗମାନେ ରକ୍ଷା ପାଇଗଲେ ସତ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଗୁରୁଗୋଡ଼ିଆ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଭାଗ୍ୟରେ କ’ଣ ଘଟିବ ?”

“ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଅଭୟ ଦେଲି ।”

“ଗୁରୁଗୋଡ଼ିଆ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଆଉ ଭୟ ରହିଲା ନାହିଁ ସତ, କିନ୍ତୁ ଚଢ଼େଇ-ମାନଙ୍କର ଗତି କ’ଣ ହେବ ?”

“ଚଢ଼େଇମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଅଭୟ ଦେଲି ।”

“ଚଢ଼େଇମାନେ ଅଭୟ ପାଇଲେ ସତ, କିନ୍ତୁ ମାଛ ଆଦି ଜଳଚର ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ଅବସ୍ଥା କ’ଣ ହେବ ?”

“ମାଛ ଆଦି ଜଳଚର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଅଭୟ ଦେଲି ।”

ଏହିଭଳି ରାଜାଙ୍କ ନିକଟରୁ ସବୁ ପ୍ରକାର ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ପାଇଁ ଅଭୟ ଅଣାଇ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଧର୍ମଗଣ୍ଡି ଉପରୁ ମୁଣ୍ଡ ଟେକିଲେ ଏବଂ ରାଜାଙ୍କୁ “ପଞ୍ଚଶୂଳ” ବିଷୟ ଶିକ୍ଷା ଦେଇ କହୁବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ମହାରାଜ, ଧର୍ମପଥରେ ଚାଲନ୍ତୁ । ବାପ, ମା’, ପୁଅ, ଝିଅ, ଗୃହ, ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଗାଁ, ସହର, ସମସ୍ତଙ୍କ ସହିତ ଧର୍ମବାଚରେ ଥାଇ ନିରପେକ୍ଷ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତୁ । ତାହା-ହେଲେ ଯେତେବେଳେ ଦେହତ୍ୟାଗ କରିବେ, ସେତେବେଳେ ଦେବଲୋକକୁ ଯାଇ-ପାରିବେ ।” ଏହିଭଳି ବୁଝାବୁଝି ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଭରା ଧର୍ମୋପଦେଶ ଦେଇ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଏହି ବରିଷ୍ଠରେ ଆଉ କିଛିଦିନ ରହି ତାଙ୍କ ସାଥୀମୁଗମାନଙ୍କ ସହିତ ଜଙ୍ଗଲକୁ ଚାଲିଗଲେ ।

ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ଦୟାରୁ ଜୀବନ ଫେରିପାଇ ସେହି ହରିଣୀଟି ଯଥା ସମୟରେ ପଦ୍ମଫୁଲ ଭଳି ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ଶାବକ ଜନ୍ମ କଲା । ଶାବକଟି କ୍ରମେ ବଡ଼ହୋଇ ଶାଖାମୁଗ ସାଙ୍ଗରେ ଖେଳି ଖେଳି ବୁଲିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହାଦେଖି ହରିଣୀଟି ତାକୁ କହିଲା, “ବାପା, ଶାଖାମୁଗର ସଙ୍ଗରେ ତୁ ବୁଝନାହିଁ । ତୁ ଆଜିଠୁ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୁଗଙ୍କ ଦଳରେ ମିଶିବୁ ।” ଏହାପରେ ସେ ଏହି ଗାଥାଟି ପାଠକଲା :—

ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୁଗଙ୍କ ଦଳରେ ତୁ ଏବେ ବିଚରଣ କର,
ଶାଖାମୁଗ ସମ୍ପର୍କରେ କେବେ ରହନାହିଁ ।

ଯଦି ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୁଗଙ୍କର ସାଥୀରେ ରହି ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ,
ସେଥିରେ ଦୁଃଖ କରିବାର କିଛି କାରଣ ନାହିଁ ।

ଶାଖାମୁଗ ଯଦି ତତେ ଅନନ୍ତ-ଜୀବନ ଦିଏ,
ତଥାପି ତାକୁ ସଫଦା ବର୍ଜନ କରବୁ ।

ଉଆଡ଼େ ରାଜା ଦେଇଥିବା ଅଭୟ ପାଇଁ ମୃଗମାନେ ଲୋକଙ୍କର ଖୁବ୍ ଅନିଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ସେମାନେ ଫସଲ ଖାଇ ଚୁଲନ୍ତି । ରାଜାଙ୍କ ଭୟରେ କେହି ସେମାନଙ୍କୁ ମାର ପାରନ୍ତି ନାହିଁ କିମ୍ବା ସେମାନଙ୍କର କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅସୁବିଧା କରନ୍ତିନାହିଁ । ଏହାପରେ ଦିନେ ପ୍ରଜାମାନେ ଏକାଠି ହୋଇ ରାଜାଙ୍କୁ ନିଜର ଦୁଃଖ କଥା ଜଣାଇଲେ । ରାଜା କହିଲେ, “ମୁଁ ଖୁସି ହୋଇ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧମୃଗଙ୍କୁ ବର ଦେଇଛି । ମୋ ରାଜ୍ୟରେ ମୃଗମାନଙ୍କର କେହି କୌଣସି ଅନିଷ୍ଟ କରିପାରବ ନାହିଁ ।”

କିନ୍ତୁ ଏକଥା ଯେତେବେଳେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ କାନକୁ ଗଲ, ସେତେବେଳେ ସେ ସାଥୀମୃଗମାନଙ୍କୁ ଡାକି କହିଲେ, “ଆଜିଠୁ ଉମ୍ମେମାନେ କେହି ଲୋକଙ୍କ ଫସଲ ଖାଇ ପାରବ ନାହିଁ ।” ଏହାପରେ ସେ ଲୋକମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ସମ୍ମୁଦ ପଠାଇଲେ, “ଭାଇ କୃଷକମାନେ, ଉମ୍ମେମାନେ ଆଜିଠୁ କ୍ଷେତର ଗୁଣପଟେ ବାଡ଼ି ବାନ୍ଧିବ ନାହିଁ । ଖାଲି ପହର-ମାଲ ଦେରେଇ ଦେବ । କାହାର କେଉଁ ବିଲ ଠିକ୍‌କରି ରଖିଦେବ ।”

କଥାରେ ଅଛି ପହମାଲ ଦେଇ ବିଲକୁ ଦେଇର ଦେବାର ପ୍ରଥା ଏହିଭଳି ଦୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । କୌଣସି ମୃଗ କେବେହେଲେ ଫସଲ ଲୋଭରେ ଏ ବାଡ଼ି ଡିଏଁ ନାହିଁ; କାରଣ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ତାଙ୍କୁ ଏହା ଡେଇଁବାକୁ ନିଷେଧ କରିଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି ଭାବରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ତାଙ୍କ ସାଥୀମାନଙ୍କୁ ବହୁଦିନ ଭଲକଥା ଶିଖେଇ ଶେଷରେ କର୍ମାନୁରୂପେ ଫଳ ପାଇବାପାଇଁ ଅନ୍ୟଲୋକକୁ ଗଲେ । ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ମଧ୍ୟ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ଚଳି ବହୁପ୍ରକାର ଭଲ କାମରେ ଘାଦ ଜୀବନ କଟାଇଲେ ଏବଂ କର୍ମାନୁସାରେ ଫଳ ପାଇଲେ ।

— — —

[ଏହାପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ଗୁଣସତ୍ୟ ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷାଦେଇ ଏକଥାଟିର ଏହିଭଳି ସମବଧାନ କଲେ :

ସେତେବେଳେ ଦେବଦତ୍ତ ଥିଲା ଶାଖାମୃଗ; ତାର ଶିଷ୍ୟଗଣ ଥିଲେ ଶାଖାମୃଗର ଅନୁର ଗଣ; ସେତେବେଳେ ଏହି ଭିକ୍ଷୁଣୀ ଥିଲେ ସେହି ହରିଣୀ; କୁମାର କାଶ୍ୟପ ଥିଲେ ତାଙ୍କର ଶାବକ; ସେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦ ଥିଲେ ସେହି ରାଜା ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ନ୍ୟଗ୍ରୋଧ-ମୃଗ ।]

ବିପ୍ଳବୀ

- ୧) ଭକ୍ତମାନେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ବୁଦ୍ଧି ତା'ର ନାମ ହେଉଛି ଉପାଶ୍ରୟ ।
- ୨) ବିଶାଖା ମଗଧବାସୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଧନା ଧନଞ୍ଜୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କ କନ୍ୟା ଏବଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନିବାସୀ ମୃଗାର ନାମକ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କର ବୋହୂ । ବୌଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟରେ ଉପାସକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନାଥପିଣ୍ଡବଙ୍କ ସ୍ଥାନ ଯେଉଁ ଉଚ୍ଚରେ ରହିଥାନ୍ତୁ, ଉପାସକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଶାଖାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ସେହିଭଳି ସମୟକ ଉଚ୍ଚରେ ରହିଥାନ୍ତୁ ।
- ୩) ଇପାଲି ଶାକ୍ୟ ରାଜବଂଶର ଉତ୍ତରୀ ଥିଲେ । ସେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଶିଷ୍ୟତ୍ବ ଗ୍ରହଣ କରି ପରେ ଜଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରିନିର୍ବାଣର ପରେ ପରେ ରାଜଗୃହଠାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଥମ ବୌଦ୍ଧ ମହାସଭାଟି ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରେ ତ୍ରିପିଟକର ସଂକଳନ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହି ଯିପିଟକ ମଧ୍ୟରୁ ବିନୟପିଟକ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କୁ ଜଣେ ବିଶେଷଜ୍ଞ ଭାବରେ ଗଣା ଯାଉଥିଲା ।
- ୪) ମହିମନକାୟର ୩୩ ତମ ସୂକ୍ତି “ବଲ୍ଲୁକସୂକ୍ତି” ନାମରେ ପରିଚିତ ।
- ୫) ଯେଉଁ କାଠ ଉପରେ ଜନ୍ତୁର ବେକଟି ରଖି ବଳି ଦିଆଯାଏ, ତାକୁ କୁହାଯାଏ “ଧର୍ମଗଣ୍ଡି” ବା “ସୁପକାଠ”

୧୩-କାଣ୍ଡିନ ମୃଗ-ଜାତକ

[କୌଣସି ଜଣେ ଭକ୍ତ ସଂସାର ତ୍ୟାଗ କରି ମଧ୍ୟ ପତ୍ନୀବିରହ ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ଉଠନ୍ତି । ଏ ବିଷୟରେ ବିସ୍ମୃତ ବିବରଣୀ ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୱ-ଜାତକ (ଜାତକ ସଂଖ୍ୟା ୪୨୩ରେ) ଦିଆଯିବ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେ ଭକ୍ତକୁ ଡାକି କହିଲେ, “ତୁମେ ଏ ସ୍ତ୍ରୀ ପାଇଁ କି ପୂର୍ବ ଜନ୍ମରେ ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖରେ ପଡ଼ିଥିଲ ଏବଂ ଲୋକମାନେ ନିଆଁରେ ପୋଡ଼ି ତୁମର ମାଂସ ଖାଇଥିଲେ ।” ଏହା ଶୁଣି ଭକ୍ତମାନେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଏହି କଥାଟି ବୁଝେଇ କହିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଭଗବାନ ଲୁଚି ରହିଥିବା ସେହି ଅଖଣ୍ଡ କଥାଟିକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।]

ସୂକ୍ଷ୍ମ ମଗଧର ରାଜାମାନେ ରାଜଗୃହ ନଗରରେ ରହି ରାଜ୍ୟଶାସନ କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସମ୍ବଲ ସମୟରେ ମଗଧବାର୍ଷାମାନଙ୍କ ଆଡୁ ମୃଗମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଖୁବ୍ ବିପଦର ଆଶଙ୍କା ଥିଲା । ଏଥିପାଇଁ ସେମାନେ ବିଲରେ ଫସଲ ହେଲେ ପାହାଡ଼ରେ ଉଠି ବଣ-ଜଙ୍ଗଲରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଉଥିଲେ । ଥରେ ଗୋଟିଏ ପାଞ୍ଚତ୍ୟ ମୃଗ ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ବାସ କରୁଥିବା ଗୋଟିଏ ମୃଗୁଣୀର ପ୍ରେମରେ ପଡ଼ିଗଲା । ଯେତେବେଳେ ସମତଳବାସୀ ମୃଗମାନେ ପଟ୍ଟତରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିବାର ଆସ୍ଥୋକନ କଲେ, ସେତେବେଳେ ସେହି ପାଞ୍ଚତ୍ୟ ମୃଗଟି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ପଛେ ପଛେ ଚାଲିଲା । କିନ୍ତୁ ମୃଗୁଣୀଟି ଏଥିରେ ଆପତ୍ତି କଲା । ସେ କହିଲା, “ଗାଁମାନଙ୍କରେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବହୁତ ବିପଦର ଆଶଙ୍କା ରହିଅଛି । ପାହାଡ଼ରେ ଅଛୁ ବୋଲି ତୁମମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧିଶୂନ୍ୟ ନାହିଁ । ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଗଲେ ତୁମେ ନିଶ୍ଚୟ ବିପଦରେ ପଡ଼ିବ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରେମାସକ୍ତ ପାଞ୍ଚତ୍ୟ ମୃଗଟି କୌଣସି କଥା ଶୁଣିଲା ନାହିଁ ।

ମଗଧବାର୍ଷାମାନେ ଯେତେବେଳେ ଦେଖିଲେ ଯେ ମୃଗମାନଙ୍କର ପାହାଡ଼ରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିବାର ସମୟ ଆସିଯାଇଛି, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ମାରିବା ପାଇଁ ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଲୁଚିଛପି ରହିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଯେଉଁ ବାଟଦେଇ ପାଞ୍ଚତ୍ୟ ମୃଗ ଏବଂ ତା’ର ମୃଗୁଣୀ ଆସୁଥିଲା, ସେହି ବାଟରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଶିକାରୀ ଲୁଚିଛପି ରହିଥିଲା । ମୃଗୁଣୀଟି ମଣିଷ ଗନ୍ଧ ଦାରିପାରୁ ବୁଝିଲା ଯେ, ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାଣ ନେବାପାଇଁ ପାଖରେ କେହି ଲୁଚିକରି ରହିଅଛି । ସେ ସେତେବେଳେ ପାଞ୍ଚତ୍ୟ ମୃଗକୁ ଆଗରେ ଯିବାକୁ ଗୁଡ଼ିଦେଇ ନିଜେ କିଛିଦୂର ପଛରେ ରହିଲା । ପାଞ୍ଚତ୍ୟ ମୃଗଟି ଯେମିତି ପାଟରେ ପହଞ୍ଚିଛି ସେମିତି ଶିକାରୀଟି ଗୋଟିଏ ଶର ମାରି ତାକୁ ଭୁଲ୍ ଭଲେ ପକାଇଦେଲା । ତାହା ଦେଖି ମୃଗୁଣୀଟି ପବନ

ବେଗରେ ପଳାଇଗଲା । ଏହାପରେ ଶିକାରୀ ମୃଗଟିର ଦେହରୁ ଚମଡ଼ା ଛଡ଼ାଇଲା ଏବଂ ନିଆଁରେ ଜଳାଇ ତାର ମଧୁର ମାଂସ ଖାଇଲା ଏବଂ ଅବଶିଷ୍ଟ ମାଂସକୁ ପୁଅଟିଏଙ୍କ ପାଇଁ ନେଇଗଲା ।

ଏହି ସମୟରେ ବୋଧହୁଏ ଗୋଟିଏ ବୃକ୍ଷଦେବତା ହୋଇ ଗୁପ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଯାହାସବୁ ଦୃଷ୍ଟିଗତ ତାହା ଦେଖି ସେ ଭାବିଲେ, “ହାୟ ! ଏ ବୋକା ମୃଗଟି ସିନା କାମରେ ଅଛି ହୋଇ ମରଣ ମୁହଁରେ ପଡ଼ିଲା । କାମର ଆରମ୍ଭଟି ସୁଖକର ହେଲେ ହେଁ, ପରିଣାମରେ ଏଥିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନଥିବା ଚନ୍ଦନ ଆଦି ନାନା ଦୁଃଖର କାରଣ ହୁଏ । ଏ ସଂସାରରେ ଅନ୍ୟର ଜୀବନ ନେବା ନିନ୍ଦନୀୟ, ଯେଉଁ ଦେଶରେ ସ୍ୱାମୀନଙ୍କର ଆଧିପତ୍ୟ ଅଛି, ସେ ଦେଶ ନିନ୍ଦନୀୟ । ଯେଉଁ ଲୋକମାନେ ସ୍ୱାମୀନଙ୍କର ବଶୀଭୂତ, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ନିନ୍ଦନୀୟ ।’ ଏହି କଥାଗୁଡ଼ିକ ଶୁଣି ବନବାସୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବତାଗଣ “ସାଧୁ, ସାଧୁ” ବୋଲି କହି ଗନ୍ଧପୁଷ୍ପ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଅର୍ଚ୍ଚନା କଲେ । ସେ ମଧ୍ୟ ମଧୁର ସ୍ୱରରେ ବନସ୍ଥଳୀଟିକୁ କର୍ମ କର ଗାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ—

ଯେଉଁ ମଦନର ଶର ଝୁବୁ କ୍ଳେଶ ଆଣିଦିଏ,

ତାକୁ ଶତଧୃକ;

ଯେଉଁ ଦେଶରେ ରମଣୀମାନେ ଶାସନ କରନ୍ତି,

ସେହି ଦେଶକୁ ଶତଧୃକ ।

ଯେଉଁ ଲୋକ ସ୍ତ୍ରୀର ଅଧୀନରେ ସର୍ବଦା ଥାଏ,

ତାକୁ ମଧ୍ୟ ଶତଧୃକ;

ସେ ମାନବ-ସମାଜରେ ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଗହଣରେ ମୁହଁ ଦେଖାଇପାରେନା ।

— — —

[କଥା ଶେଷରେ ଭଗବାନ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଦେଇ ସତ୍ୟ-ସମୂହର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲେ । ତାହାଶୁଣି ସେହି ଉତ୍ତରକୁ ତ ଉଷୁ ସୋଡ଼ାପଡ଼ିଯିଲା ପାଇଲେ । ଏହାପରେ ଭଗବାନ ଏହି ଭାବରେ କଥାଟିର ସମବଧାନ କଲେ—

ସେତେବେଳେ ଏହି ପତ୍ନୀବିରହବଧୂର ଉଷୁ ଥିଲା ସେହି ପାଟିଆ ମୃଗ; ଏହାର ପତ୍ନୀ ଥିଲା ସେହି ମୃଗୀ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ବନଦେବତା ।]

— — —

୧୪-କୃଷ୍ଣସାରମୃଗ-ଜାତକ

[ରୁକ୍ମଦେବ ଜେତବନରେ “ରୁକ୍ମପିଣ୍ଡପାତକ” ସ୍ଥବର ତିଷ୍ୟଙ୍କ ବିଷୟରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ପ୍ରବାଦ ଅଛି ଯେ ରୁକ୍ମଦେବ ଯେତେବେଳେ ରାଜଗୃହ ନିକଟସ୍ଥ ବେଣ୍ଟ-ବନରେ ରହୁଥିଲେ, ସେହି ସମୟରେ କୌଣସି ଜଣେ ଧନୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କର ତିଷ୍ୟକୁମାର ନାମକ ପୁଅ ତାଙ୍କ ନିକଟରୁ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଶୁଣି ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବାକୁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶକରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବାପମାଙ୍କର ଅନୁମତି ନ ମିଳିବାରୁ ସେ ପ୍ରଥମେ ଏଥିରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରନ୍ତି-ନାହିଁ । ଏହାପରେ ସେ ସ୍ଥବର ରକ୍ଷୁପାଳଙ୍କ (୧) ପତ୍ନୀ ଅବଲମ୍ବନ କରି ସପ୍ତାହେ କାଳ ଅନଶନ କରି ବାପମାଙ୍କର ଅନୁମତି ଲାଭକରନ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ପାଆନ୍ତି । ତିଷ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବାର ପନ୍ଦର ଦିନ ପରେ ରୁକ୍ମଦେବ ଜେତବନକୁ ଚାଲିଯାଆନ୍ତି । ତିଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ପଛେ ପଛେ ଯାଆନ୍ତି । ସେଠାରେ ସେ ତେର ପ୍ରକାର ଧୂତାଳ (୨) ଅବଲମ୍ବନ କରି ଘରେ ଘରେ ଭିକ ମାଗନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ “ରୁକ୍ମପିଣ୍ଡପାତକ” ଏହି ନାଁଟି ଦିଆଯାଇଥାଏ ।

ସେତେବେଳେ ସେ ନିଜର ନିଷ୍ଠା ଫଳରେ ବୌଦ୍ଧଅନୁଶାସନର ଆକାଶରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଭଳି ଦୀପ୍ତିମାନ ରହିଥିଲେ ।

ଇଆଡେ ରାଜଗୃହ ନଗରରେ ତିଷ୍ୟଙ୍କର ବାପମା’ ପୁଅକୁ ଗୁଡ଼ି ଖୁବ୍ କାତର ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ଥରେ କୌଣସି ପଟ୍ଟଦାନ ସେମାନେ ତିଷ୍ୟଙ୍କର ଗୁଡ଼ିଯାଇଥିବା ଅଳଙ୍କାରପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପା ଫରୁଆଟି ଗୁଡ଼ି ଉପରେ ରଖି କାତର ସ୍ଵରରେ କାନ୍ଦିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ପୁଅ ଆମର ପଟ୍ଟ ଦାନରେ ଏହି ସବୁ ଅଳଙ୍କାର ପିନ୍ଧିବାକୁ କେତେ ଭଲପାଏ; ସେ ଆମର ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପୁଅ, ଗୌତମ ତାକୁ ଶ୍ରାବସ୍ଥୀକୁ ନେଇଯାଇଥିଲେ । ସେ ଏବେ କେଉଁଠି ଅଛି କିଏ କହି ପାରବ ?” ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ଦମ୍ପତି ଏହିଭଳି କହୁଛନ୍ତି, ଠିକ୍ ସେହି ସମୟରେ ଜଣେ ଦାସୀର ହିଅ ତାଙ୍କ ଘରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ସେ ସେମାନଙ୍କର କାନ୍ଦିବାର କାରଣ ପଚାରିବାରୁ ଗୁଡ଼ିଣୀ ତାକୁ ସବୁକଥା କହିଲେ । ସେ ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନକଲ, “ଆପଣଙ୍କ ପୁଅ କେଉଁ କେଉଁ ଗହଣା-ଗୁଡ଼ିକ ଖୁବ୍ ଭଲ ପାଆନ୍ତି ?” ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ଗୁଡ଼ିଣୀ ସେଗୁଡ଼ିକ ଦେଖାଇଲେ । ତା’ପରେ ଦାସୀର ହିଅଟି କହିଲା, “ଆପଣମାନେ ଯଦି ମୋ ହାତରେ ପୁରା ଦାସିତ୍ଵ ଗୁଡ଼ିଦେବେ, ତାହାହେଲେ ମୁଁ ଆପଣଙ୍କ ପୁଅକୁ ଫେରାଇ ଆଣିବି ।” ତିଷ୍ୟଙ୍କର ମାଆ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ରାଜି ହୋଇଗଲେ ଏବଂ ଦାସୀର ହିଅକୁ ଯିବା ଅଢିବା ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ଟଙ୍କା ପଇସା ଓ ଅନେକ ଦାସଦାସୀ ଦେଇ ଶ୍ରାବସ୍ଥୀକୁ ପଠାଇଦେଲେ । ଦାସୀର ହିଅଟି

ସୁଆଁରେ ବସି ଶ୍ରାବଣୀରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା ଏବଂ ଯେଉଁ ବାଟରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଷା କରିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି, ତାରି ପାଖରେ ବସାଘର ନେଇ ରହିଲା । ସେଠି ସେ ନୂଆ ନୂଆ ଗୁଳର ରଖିଲା । ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବାପାଙ୍କ ଗୁଳରମାନଙ୍କ ଭିତରୁ କୌଣସି ଜଣେ ହେଲେ ଯେପରି ତାଙ୍କର ଆଖିରେ ନପଡ଼େ ସେ ତାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ଏହିଭଳି ସାବଧାନ କରି ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆଗମନକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହାପରେ ଯେତେବେଳେ ଚନ୍ଦ୍ର ତାର ଘରକୁ ଉଷା କରିବାକୁ ଗଲେ, ସେତେବେଳେ ଉଷାପାତ୍ରରେ ଭଲ ଭଲ ଖାଇବା ଜିନିଷ ଓ ପାମାସ୍ ଦେଲା । ଏହିସବୁ ଜିନିଷ ଖାଇ ଚନ୍ଦ୍ର ଲଳସାରେ ବାନ୍ଧି ହୋଇପଡ଼ିଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ସେ ସେଠି ନିସିବାକୁ ଲାଗିଲେ (୩) ।

ଦାସୀର ହିଅଟି ଯେତେବେଳେ ଦେଖିଲା ଯେ ଖାଇବା ଜିନିଷ ଏବଂ ପାମାସ୍‌ର ଲେଉଟରେ ଚନ୍ଦ୍ର ପୂରାପୂର ତାର ଆୟତ୍ତ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଦିନେ ତାର ଦେହ ଅସୁସ୍ଥ ଅଛୁବୋଲି ସେ ଛଳନା କରି ଘର ଭିତରେ ଗୋଟିଏ କୋଠାରେ ଶୋଇ ରହିଲା । ଚନ୍ଦ୍ର ଯଥା ସମୟରେ ଆସି ତାର ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଗୁଳରମାନେ ସମ୍ମାନର ସହିତ ତାଙ୍କ ହାତରୁ ଉଷାପାତ୍ର ଧରି ରଖିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ବସିବା ପାଇଁ ଆସନ ଦେଲେ । ସେ ବସିବା ପରେ ପ୍ରଶ୍ନକଲେ, “ଆଜି ଉପାଦିକା କାହାନ୍ତି ?”

ସେମାନେ କହିଲେ, “ତାଙ୍କ ଦେହ ଖୁବ୍ ବ୍ୟସ୍ତ ଅଛି; ଆପଣ ତାଙ୍କୁ ଟିକିଏ ଦେଖିଗଲେ ଭଲ ହେବ ।” ଏହି କଥାରେ ସେହି ଲେଖା ସ୍ଥବର ନିଜ ବୁଦ୍ଧି ଭାଙ୍ଗି ଦାସୀ-ହିଅଟିର ଶେଯ ପାଖକୁ ଗଲେ । ସେତେବେଳେ ଦାସୀହିଅଟି କେଉଁସ୍‌ପାଇଁ ଶ୍ରାବଣୀକୁ ଆସିଛି, ସେ କଥା ଖୋଲିକରି କହିଲା ଏବଂ ନାନା ପ୍ରଲେଭନ ଦେଖାଇ ତାଙ୍କୁ ଏମିତି ବଣ କରିଦେଲା ଯେ, ସେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଅନୁଶାସନ ଗ୍ରହଣଦେଲେ । ଏହାପରେ ସେ ଦାସୀର ହିଅଟି ତାଙ୍କୁ ଧରି ରାଜଗୃହ ସହରକୁ ଫେରିଗଲା ।

ଏହି କଥାଟି ଗୁଣିଆଡ଼େ ଗୁଣ୍ଡି ହୋଇଯିବାରୁ ଉତ୍ତମାନେ କୁହାକୁହି ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ଆମେ ଶୁଣୁଛୁ ଗୋଟିଏ ଦାସୀର ହିଅ ସ୍ଥବର ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସ୍ନେହର ବନ୍ଧନରେ ବାନ୍ଧି ରଖି ପୁଣି ଗୁଣ୍ଡି କରାଇ ଦେଇଛି ।” ସେମାନଙ୍କର ଏ କଥା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ସ୍ଥବର ଚନ୍ଦ୍ର ପୁଣି ଜନ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦାସୀର ହିଅଟିର ପ୍ରଲେଭନରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅସ୍ମତ କଥାଟିକୁ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ]

କା ରାଣୀର କୁହୁଦତ୍ତଙ୍କର ସଞ୍ଜୟ ବୋଲି ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ଜଗୁଆଳି ଥିଲା । ଦିନେ ଗୋଟିଏ କୃଷ୍ଣସାରମ୍ବର ଚଣ ଚଣ ରାଜାଙ୍କ ବରିଷ୍ଠରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ସଞ୍ଜୟ ତାକୁ ଡାକି କହି କଲନାହିଁ; ତଥାପି ସେଦିନ ତାକୁ ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ ମୁଗଟି ଛୁଟି ପଳାଇଲା । କିନ୍ତୁ ଡାକି ଡାକି ନକରିବା ଫଳରେ କ୍ରମେ ମୁଗର ସାହସ ବଢ଼ିଗଲା । ସେ ସେହି ଦିନଠୁ ବାରମ୍ବାର ବରିଷ୍ଠକୁ ଯାଇ ଲେଉଟୁ କରାବାକୁ ଲାଗିଲା ।

ସଞ୍ଜୟ ପ୍ରତିଦିନ ନାନା ପ୍ରକାର ଫଳ ଓ ଫୁଲ ତୋଳି ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ନେଇଯାଏ । ଦିନେ ରାଜା ତାକୁ ପଚାରିଲେ, “ଭଦ୍ର, ବରିଷ୍ଠରେ କେବେ କିଛି ଚମକପ୍ରଦ କଥା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛ କି ?” ସେ କହିଲା, “ମହାରାଜ, ଚମକପ୍ରଦ କଥା କିଛି ଦେଖିନାହିଁ, ତେବେ କେତେଦିନ ହେଲା ଗୋଟିଏ କୃଷ୍ଣସାରମ୍ବର ବରିଷ୍ଠ ଚଣବାକୁ ଅସୁସ୍ଥ ।”

“ଏ ମୁଗଟିକୁ ଧରିପାରିବ ?”

“ଯଦି କିଛି ମନ୍ତ୍ର ପାଇବ; ତେବେ ମୋର ମନେ ହେଉଛି ସ୍ବାକୁ ଧରି ଆଣିବି ।”

ରାଜା ବରିଷ୍ଠ ଜଗୁଆଳିକୁ ଗୋଟିଏ ମାଠିଆ ମନ୍ତ୍ର ଦେଲେ । ସେ ତାହା ନେଇ ବରିଷ୍ଠକୁ ଗଲା ଏବଂ ଯେଉଁଠି କୃଷ୍ଣସାରମ୍ବର ଚଣବାକୁ ଆସେ, ସେଠି ସାଥ ଉପରେ ମନ୍ତ୍ର ଗୋଳିଦେଇ ନିଜେ ଲୁଚକରି ରହିଲା । ମୁଗ ଆସି ଏହି ମନ୍ତ୍ରବୋଲା ସାଥ ଖାଇଲା ଏବଂ ଏହାର ସ୍ବାଦରେ ଏତେ ମୁଗଧ ହୋଇଗଲା ଯେ ଏହାପରେ ଆଉ କୌଣସି ସ୍ଥାନକୁ ନ ଯାଇ ପ୍ରତିଦିନ ସେହି ବରିଷ୍ଠରେ ହିଁ ଚଣବାକୁ ଲାଗିଲା । ଔଷଧ କାହୁଁ କରୁଛି ଦେଖି ସଞ୍ଜୟ ମୁଗର ଆଫିୟାତରେ ନିଜକୁ ଦେଖାଦେଲା । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ମୁଗଟି ତାକୁ ଦେଖି ପଳାଇ ଯାଉଥିଲା, କିନ୍ତୁ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ସଞ୍ଜୟ ହାତରୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ମନ୍ତ୍ରବୋଲା ସାଥ ଖାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ଏହିଭଳି ମୁଗର ବିଶ୍ବାସ ଜନ୍ମାଇ ଦିନେ ସଞ୍ଜୟ ସାରା ରାତ୍ରୀ ଉପରେ ଛୋଟ ଛୋଟ ଡାଳପତ୍ର ଭର୍ତ୍ତି ଗାଲିରୁ ଭଲ ସଜେଇ ରଖିଲା । ମାଠିଆଟିଏ ମନ୍ତ୍ରରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ତାକୁ ବେକରେ ବୁଲାଇଲା । ବୋହେ ସାଥ ଧରି କେରାଏ କେରାଏ ମନ୍ତ୍ରବୋଲା ସାଥ ମୁଗକୁ ଦେଇ ଦେଇ ଚାଲିଲା ଏବଂ ମୁଗଟି ମଧ୍ୟ ତା’ ପଛେ ପଛେ ଚାଲି ରାଜଭବନ ଭିତରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ସେତେବେଳେ ରାଜାଙ୍କ ଚାକରମାନେ ଦରଜାଟିକୁ ବନ୍ଦ କରି ଦେଲେ । ମୁଗଟି ପ୍ରାଣ ଭୟରେ ଥର ଥର ଇଆଡ଼େ ଦିଆଡ଼େ ପଳାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । କିନ୍ତୁ ପଳାଇବାର ବାଟ ପାଇଲା ନାହିଁ । ରାଜା ଏଭଳି ବେଳେ ହିମହଳ ଉପରେ ଥିଲେ । ସେ ତଳକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସି ମୁଗଟିକୁ ଥରୁଥର ଦେଖି କହିଲେ, “ସଂସାରରେ କିହା-ଲକ୍ଷ୍ୟା ଭଳି ଅନିଷ୍ଟକାରୀ ଶତ୍ରୁ ଦ୍ବିତୀୟ ଆଉ କେହି ନାହିଁ । କୃଷ୍ଣସାରମ୍ବର ସ୍ବଭାବରେ ଏପରି ଭରଜୁଳା ଯେ କେଉଁଠି ମଣିଷଟିଏ ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ ସାତ ଦିନ ଧରି ସେ ଦରଜୁ ଯାଏ ନାହିଁ । କେଉଁଠି ଭୟ ପାଇଲେ ସାରା ଜୀବନ ତାହାର ଦ୍ବିତୀୟାରେ ପାଦ ଦିଏ ନାହିଁ ।

କିନ୍ତୁ ଜିହ୍ୱା'ର ଏମିତି ଲଳସା ଯେ ଏ ନିର୍ଜନ ବଣର ପ୍ରାଣୀଟି ମଧ୍ୟ ରାଜଭବନ ମଧ୍ୟରେ ଅସି ପ୍ରବେଶ କରିଛି । ଏହା କହ ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଚାଆଦ୍ୱାରା ଧର୍ମୋପଦେଶ ଦେଲେ :—

ଗୃହରେ କିମ୍ବା ବନ୍ଧୁମେଳରେ ଯାହାର ମନ ପ୍ରଲୋଭିତ;

ତାର ଜିହ୍ୱାର ଲଳସା ଭଳି ସମାନ ଆଉ ପାପ ନାହିଁ ।

ସ୍ୱରୁ କୃଷ୍ଣସାର ଗନ୍ଧନବନ ଛାଡ଼ି,

ମଧୁ ଲୋଭରେ ଏବେ ରାଜ ପ୍ରାସାଦରେ ବନ୍ଦୀ ।

ଏହାପରେ ସେ ମୃଗଟିକୁ ଛାଡ଼ିଦେବାକୁ କହିଲେ । ସେ ମୁକ୍ତ ପାଇ ବଣକୁ ଚାଲିଗଲା ।

— — —

[ସମବଧାନ :—

ସେତେବେଳେ ଏହି ଦାସୀ ଝିଅଟି ଥିଲା ସଞ୍ଜୟ; “ରୁକ୍ମପିଣ୍ଡପାତକ” ଥିଲା କୃଷ୍ଣ-ସାରମୁଗ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ବାରାଣସୀର ରାଜା]

ଚିପ୍ପଣୀ

୧) ରାକ୍ଷସାଳ ହେଉଛନ୍ତି କୁରୁରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ “ସୁଲକୋଟ୍ଟମ୍” ନାମକ ଗୋଟିଏ ନଗରରେ ରହୁଥିବା ଜଣେ ଧନୀ ଲୋକର ପୁଅ । ଇଏ ବାପମାଙ୍କର ଅକାଶତଳେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବାପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାହା ମଞ୍ଜୁର କଲେ ନାହିଁ । ସେ ବାପମାଙ୍କର ଅନୁମତି ଆଣିବାପାଇଁ ପରାମର୍ଶ ଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ରାକ୍ଷସାଳଙ୍କ ବାପମା ଏ ଅନୁମତି ଦେଲେ ନାହିଁ । ତା'ପରେ ରାକ୍ଷସାଳ ଆହାର ନଦ୍ୱା ସବୁ ଛାଡ଼ି ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକଲେ । ଶେଷକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ତାଙ୍କ ବାପମା ତାଙ୍କୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେବାଲାଗି ଅନୁମତି ଦେଲେ (ଦେଖନ୍ତୁ ମହିମନିକାୟ : ମହାରାକ୍ଷସାଳ ସୂତ୍ର : ୫୩) ।

୨) ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ-ଧାରଣାରେ “ଧୂତାଙ୍ଗ” ହେଉଛି ଉପଦମନର ନାନାବିଧ ଉପାୟ । ଏହା ତେର ପ୍ରକାର, ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା, ପାଂଶୁ-କୁଳିକାଙ୍ଗ, ଚୈତ୍ରୀବରକାଙ୍ଗ, ପିଣ୍ଡ-ପାତକାଙ୍ଗ, ସପଦାନ ଗୁରକାଙ୍ଗ, ଏକାସନକାଙ୍ଗ, ପାଞ୍ଚପିଣ୍ଡିକାଙ୍ଗ, ଖଳ୍ପପଣ୍ଡାଦ୍ଭକ୍ତିକାଙ୍ଗ, ଆରଣ୍ୟକାଙ୍ଗ, ବୃକ୍ଷମୂଳକାଙ୍ଗ, ଅଭ୍ୟାକାଶିକାଙ୍ଗ, ଶ୍ମାଶାନକାଙ୍ଗ, ଯଥାସ୍ୱପ୍ନକାଙ୍ଗ ଏବଂ ନିସଙ୍ଗିକାଙ୍ଗ । ପାଂଶୁକୁଳିକାଙ୍ଗର ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିବା ଭିକ୍ଷୁ ମଇଲା ଚଦାରେ ଯେଉଁ

ହୁଣ୍ଡାକନା ପଡ଼ିଥାଏ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଗୋଟେଇ ଆଣି ପିନ୍ଧନ୍ତି । ତ୍ରୈବୀବରକ ଭିକ୍ଷୁ ଏହି ଦିନେଟି ଲୁଗାରୁ ଆଉ ଅଧିକା ଲୁଗା ପିନ୍ଧନ୍ତି ନାହିଁ । ପିଣ୍ଡପାତକ ଭିକ୍ଷୁ ଭିକ୍ଷାପାଇଁ ଉପାସକମାନଙ୍କର ଦ୍ଵାରକୁ ଯାଆନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କେବେହେଲେ ଭିକ୍ଷାଦିଅ ବୋଲି କହନ୍ତି ନାହିଁ । ଲୋକମାନେ ଖୁସିମନରେ ଯାହା ଦିଅନ୍ତି ତାହା ଖାଇ ସେମାନେ ଜୀବନ ଧାରଣ କରନ୍ତି । ସପତାନଗୁରୁକ ଭିକ୍ଷୁ ସବୁବେଳେ ଠିକ୍ ସମୟରେ ଭିକ୍ଷା କରନ୍ତି । କୌଣସି ଘରକୁ ବାଦ୍ ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଏକାସନକ ଭିକ୍ଷୁ ଗୋଟିଏ ଆସନରେ ବସି ଖାଇବା ଶେଷ କରନ୍ତି । ଖାଇଲାବେଳେ ଗୋଟିଏ ଆସନ ଛାଡ଼ି ଅଉ କୌଣସି ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ପାଦପିଣ୍ଡିକ ଭିକ୍ଷୁ ଗୋଟିଏ ମାଦ ପାଦରେ ଖାଆନ୍ତି । ଖୁଦ୍ଧପଶ୍ଚାଦ୍ଭକ୍ତ ଭିକ୍ଷୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରମାଣରୁ ଅଧିକା ଖାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ଆରଣ୍ୟକ ଭିକ୍ଷୁ ସଙ୍ଗଦା ବଣରେ ଥାଆନ୍ତି । ବୃକ୍ଷମୂଳକ ଭିକ୍ଷୁ ସବୁବେଳେ ଗଛମୂଳରେ ଥାଆନ୍ତି । ଅଭ୍ୟାକାଶିକ ଭିକ୍ଷୁ ସବୁବେଳେ ଖୋଲା ଜାଗାରେ ଥାଆନ୍ତି । ଶ୍ଵାଶାନକ ଭିକ୍ଷୁ ସବୁବେଳେ ଶ୍ଵାଶାନରେ ରହି ଦେହର ଅନିଷ୍ଟା ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରନ୍ତି । ଯଥାସମ୍ପ୍ରଦିକ ଭିକ୍ଷୁ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ଆସନ ପାଆନ୍ତି, ତା ଉପରେ ବସନ୍ତି । ନିସଙ୍ଗିକ ଭିକ୍ଷୁ କିଛି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ପାଇଁ ଶୋଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ତାଙ୍କୁ ଶୋଇବାକୁ ହେଲେ ବସି ଆଖି ବୁଜିବାକୁ ପଡ଼େ ।

- ୩) ଭିକ୍ଷାଲଗି ଭିକ୍ଷୁମାନେ କେବଳ ଗୃହସ୍ଥର ଦ୍ଵାରରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାର ବିଧିଥିଲା; ଭିକ୍ଷା ଦିଅବୋଲି ଡାକିବା ବିଧି ନଥିଲା । ତାଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତି ମାତ୍ରେ ଗୃହସ୍ଥମାନ କିମ୍ବା ଗୃହଣୀ ତାଙ୍କୁ ଭିକ୍ଷା ଦେଇ ଦେଉଥିଲେ । ଭିକ୍ଷା ସମୟରେ ତାଙ୍କର କାହାର ଘରେ ବସିବାର ବିଧି ନଥିଲା । କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗୃହସ୍ଥର ଆକର୍ଷଣ ଆସିଯିବା ଆଶଙ୍କା କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଏ ପ୍ରକାର କଡ଼ାକଡ଼ି ବିଧିମାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା ।

୧୮. ଖରାଦିଆ-ଜାତକ (୧)

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନରେ ଜଣେ ଅବାଧ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ବିଷୟରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ସେହି ଭିକ୍ଷୁକଙ୍କେ ଝୁର୍ ଅବାଧ ଥିଲେ । ସେ କୌଣସି ଉପଦେଶ ଶୁଣନ୍ତୁ ନାହିଁ । ଦିନେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, “କହୋ, ତୁମେ ନା ଏଭଳି ଅବାଧ ଓ କୌଣସି କଥା ଶୁଣିବାକୁ ଚାହୁଁନାହିଁ ?” ସେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ହଁ ଭଗବନ୍ ।” ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ତୁମେ ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ଅବାଧ ଥିଲ ଏବଂ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଉପଦେଶ ନ ଶୁଣିବା ଫଳରେ ଜାଲରେ ବନ୍ଦୀହୋଇ ପ୍ରାଣ ହରାଇଥିଲ ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅପାତ କଥାଟି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ]

ସୁରାକାଳରେ ବାହାଘରୀରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ମୃଗଜନ୍ମ ନେଇ ଗୋଟିଏ ମୃଗପଲର ନେତା ଭାବରେ ଜଙ୍ଗଲରେ ଚଲାବୁଲ କରୁଥାନ୍ତୁ । ଦିନେ ତାଙ୍କ ଭଉଣୀ ନିଜ ପୁଅକୁ ନେଇ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚି କହିଲା, “ଭାଇ, ଏଇଟି ତୁମର ଭଣଜା । ଏହାକୁ ମୃଗମାୟା (୧) ସତ୍ତ୍ୱ ଶିଖାଇଦିଅ । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଭଣଜାକୁ କହିଲେ. “ବାପା, ତୁମେ ଅମୃତ ଅମୃତ ସମୟରେ ମୋ ପାଖକୁ ଆସ । ମୁଁ ତୁମକୁ ମୃଗମାୟା ଶିଖାଇଦେବି ।” କିନ୍ତୁ ମୃଗଶିଖିଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ଆସିଲା ନାହିଁ । ସେ ଦିନେ ନୁହେଁ, ଦୁଇ ଦିନ ନୁହେଁ, ସାତ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ପାଖକୁ ଆସିଲା ନାହିଁ ଏବଂ ମୃଗମାୟା ବିଷୟରେ କିଛି ଶିଖିପାରିଲା ନାହିଁ । ଦିନେ ସେ ଚରିବାକୁ ଯାଇ ଜାଲରେ ବନ୍ଦୀ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ତାହା ଶୁଣି ତାର ଗର୍ଭଧାରଣୀ ମା’ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ କହିଲା, “ଭାଇ, ତୁମର ଭଣଜାକୁ କ’ଣ ମୃଗମାୟା ଶିଖାଇନାହିଁ ?” ଭଣଜାର ବ୍ୟବହାରରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଏତେ ବିରକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ଯେ, ଏ ଭୟଙ୍କର ବିପଦ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ତାକୁ କୌଣସି ଉପଦେଶ ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା ନକରି ଏହି ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଥିଲେ :—

ମୃଗର ଅଳ୍ପ ଆଠଟି ଝୁର୍ ଆଉ ଚାରିଟି ପାଦ,
ଆଉ ଅଳ୍ପ ଅଳ୍ପ ଶକ୍ତି, ଅଳ୍ପ କଠିନ ଓ ଭୟଙ୍କର ଦୁଇ ଶୁଙ୍ଘ ।
ଏତେ ସୁବିଧା ଥାଇ ମୃଗର ଆଉ ଭୟ କ’ଣ
ଯଦି ସେ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ ଶୁଣି ସନ୍ଦେହରେ ସେଇ ବାଟେ ଚାଲେ ?
ଆଗୋ ଖରାଦିଆ, ପୁଅ ତୋର ଯଦି ସତରେ ମୃଗମାୟା ଶିଖିଥାନ୍ତା,
ତେବେ କ’ଣ ଏ ଘୋର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ତାର ହୋଇଥାନ୍ତା ?

ଯେଉଁ ଲୋକ ଅବାଧ, ସେ ପାପଶୁକୁ ଉପଦେଶ ଦେବା ବୃଥା;
ଗୁରୁବାଣୀ ଅବମାନନା କରି ସେ ପ୍ରାଣ ହରାଇଥାଏ ।

ଇଥାଡ଼େ ଯେଉଁ ଶିକାରୀଟି ଜାଲ ପାନ୍ଦିଥିଲା, ସେ ସେଇ ଅବାଧ ମୃଗ ଛୁଆଟିକୁ ମାରି
ତାର ମାଂସ ନେଇ ଚାଲିଗଲା ।

[ସମବଧାନ

ସେତେବେଳେ ଏହି ଅବାଧ ଭିକ୍ଷୁ ଥିଲା ସେହି ମୃଗଶିଶୁ; ଉତ୍ପଳବର୍ଣ୍ଣୀ (୩) ଥିଲେ
ଖରବିଆ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଉପଦେଷ୍ଟା ।]

ଚିତ୍ରପଣୀ

- ୧) ଏ ଜାତକଟି ଗୋଟିଏ ମୃଗୁଣୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଲିଖିତ । ଏହି ମୃଗୁଣୀଟିର ନାମଥିଲା
ଖରବିଆ । ତାହାର ନାମାନୁସାରେ ଗଳ୍ପଟିର ନାମ ଖରବିଆ ଜାତକ
ହୋଇଛି ।
- ୨) ମୃଗମାନେ ନାନା କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରି ନିଜର ଆହରଣ କରିଥାନ୍ତି । ଏହିସବୁ
କୌଶଳସୂଚୀ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପକୁ ମୃଗମାୟା କହନ୍ତି ।
- ୩) ଉତ୍ପଳବର୍ଣ୍ଣୀ ଶ୍ରାବସ୍ଥୀ ନଗରର ଜଣେ ସମ୍ରାଟ୍ ପରିବାରର ରମଣୀ । ସେ ଖୁବ୍
ସୁନ୍ଦରୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଜଣକୁ ବିବାହ ଦେଲେ କାଳେ ଅନ୍ୟମାନେ ରାଗରେ
ପ୍ରତିଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵିତା କରିବେ, ସେହି ଭୟରେ ତାଙ୍କର ପିତା ତାଙ୍କୁ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ସମ୍ରାଟ୍‌ମାୟାରେ
ପ୍ରବେଶ କରାଇଥିଲେ । ଭିକ୍ଷୁଣୀ ହେବାର ଅଳ୍ପଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍ପଳବର୍ଣ୍ଣୀ ଅର୍ହତ୍ତ୍ଵ
ପାଇଥିଲେ । ସେ ଅନେକ ସମୟରେ ଶ୍ରାବସ୍ଥୀ ନିକଟରେ ଥିବା ଅନ୍ଧବଣର ଗୋଟିଏ
ଗୁହାରେ ନିର୍ଜନରେ ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ ରହୁଥିଲେ । ଏହାର ସୁଯୋଗ ନେଇ ତାଙ୍କର ମାମୁଁ
ପୁଅ ଭାଇ ନନ୍ଦ ତାଙ୍କର ସଖାହୁ ନଷ୍ଟ କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ନନ୍ଦକୁ “ଅସାତ”
ନରକ ଭେଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ବୋଲି ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଉତ୍ପଳବର୍ଣ୍ଣୀ
ବୌଦ୍ଧଧର୍ମଜଗତରେ ଜଣେ “ଅଗ୍ରଶ୍ରାବିକା” ନାମରେ ପରିଚିତା ।

୧୭-ବିପର୍ଯ୍ୟୟ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ କୌଶାମ୍ବୀ ସହରରେ ଥିବା ବଦରିକାଗ୍ରମରେ ରହୁଥିଲାବେଳେ ସ୍ଥବର ରାହୁଳଙ୍କ ବିଷୟରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ରାହୁଳ ଏହାର ଝୁର୍ ଅଳ୍ପଦିନ ପୂର୍ବେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେଇଥିଲେ ଏବଂ ଝୁର୍ ଆଗ୍ରହ ସହକାରେ ସଂଘର ନିୟମାବଳୀ ଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ।

ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେତେବେଳେ ଆଲିସା ସହର ନିକଟରେ ଅଗ୍ନିଗାଲବଚୈତ୍ୟରେ ରହୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଦିନବେଳା ଉପାସିକା ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀମାନେ ଧର୍ମକଥା ଶୁଣିବା ପାଇଁ ସେଠାରେ ଏକଜୁଟ ହେଉଥିଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ଉପାସିକା ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ଆଉ ଆସିଲେ ନାହିଁ; କେବଳ ଉପାସକ ଓ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଆସିଲେ । ସେହିଦିନଠାରୁ ସନ୍ଧ୍ୟାପରେ ଧର୍ମକଥା ଆଲୋଚନା ହୁଏ; ଏହା ଶେଷ ହେଲେ ସ୍ଥବର ଭିକ୍ଷୁମାନେ ନିଜ ନିଜ ରହିବା ଜାଗାକୁ ଚାଲିଯାଆନ୍ତି । ଅଳ୍ପ ବୟସର ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଏବଂ ଉପାସକମାନେ ଉପସ୍ଥାନଶାଳାରେ (୧) ଶୋଇଥାନ୍ତି । ଶୋଇବା ପରେ ପରେ ସେମାନଙ୍କର ନାକର ଘୁଙ୍କୁଡ଼ି ଛେ ଓ ଦାନ୍ତ ରଗଡ଼ିବା ଶବ୍ଦ ଏଭଳି ବିକଟ ହୋଇଉଠେ ଯେ ଏଥିରେ ଅନେକ ଲୋକଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁରୂପ ମଧ୍ୟରେ ନିଦ ଭାଙ୍ଗି ଯାଏ । ଏମାନେ ଦିନେ ଭଗବାନଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ନିଜର ଅସୁବିଧା କଥା ଜଣାଇଲେ । ତା'ପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ ଯେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଉପସ୍ୟପଦା (୨) ପାଇନଥିବା ଉପାସକଙ୍କ ସହିତ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଶୋଇଲେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହାପରେ ଭଗବାନ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ କୌଶାମ୍ବୀକୁ ଚାଲିଗଲେ ।

ସେଠି ଦିନେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ରାହୁଳକୁ କହିଲେ, “ଭଗବାନ୍ ଯେଭଳି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ଆଜିଠୁ ଆପଣଙ୍କୁ ନିଜର ରହିବା ଜାଗା ବାଛି ନେବାକୁ ପଡ଼ିବ ।” ରାହୁଳ ଝୁର୍ ଯନ୍ତ୍ରର ସହିତ ସଂଘର ନିୟମ ଅଭ୍ୟାସ କରୁଥାନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ସେ ହେଉଛନ୍ତି ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପୁଅ । ଏଥିପାଇଁ ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ତାଙ୍କ ସହିତ ଏଭଳି ବ୍ୟବହାର କରୁଥାନ୍ତି ଯେ, ତାଙ୍କର ମନେ ହେଉଥାଏ ସେ ଯେପରି ନିଜଘରେ ଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ତାଙ୍କର ଶେଷ ପକାଇ ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଢଳୁଆ ହେବା ପାଇଁ ଶୁଣିବ ଲାଗା ଦେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପରେ ନିୟମ ଭଙ୍ଗ ହେବ ଏହି ଆଶଙ୍କା କରି ସେହିଦିନ ସେମାନେ ରାହୁଳଙ୍କୁ ଶୋଇବା ପାଇଁ ଜାଗା ଟିକିଏ ବି ଦେଲେ ନାହିଁ । ରାହୁଳ ଥିଲେ ଝୁର୍ ଶାନ୍ତିଶିଷ୍ଟ । ନିଜେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ହେଉଛନ୍ତି ତାଙ୍କର ବାପା । ଧର୍ମ-ସେନାପତି ସାଗୁପ୍ତ

ହେଉଛନ୍ତି ତାଙ୍କର ଉପାଧ୍ୟାୟ, ମହାମୌଦଗଲ୍ୟାୟୁନ ହେଉଛନ୍ତି ତାଙ୍କର ଆର୍ୟ୍ୟ (୩) ପ୍ରବର ଆନନ୍ଦ ହେଉଛନ୍ତି ତାଙ୍କର ଡ୍ରୁଡ଼ା । କିନ୍ତୁ ସେ କାହା ପାଖକୁ ନଯାଇ ସେଦିନ ରାତିରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଇଖାନା ଘରେ ଯାଇ ଶୋଇଲେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ଭକ୍ତି ଥିବାରୁ ଏ ସ୍ଥାନଟି ବି ତାଙ୍କ ଲାଗି ସ୍ୱର୍ଗଭଳି ଆନନ୍ଦଦାୟକ ବୋଧହେଲା । ଏ ପାଇଖାନାର କବାଟଟି ଯତ୍ନବେଳେ ବନ୍ଦ ଥାଏ । ଏହାର ଚଟାଣଟି ସୁଗନ୍ଧ ମାଟିରେ ତିଆରି । ଏହାର ବାଟର ଦୁଇଧାରରେ ଫୁଲ ଓ ଫୁଲମାଳ ଝୁଲୁଥାଏ ଏବଂ ମଝିରେ ମଝିରେ ରାତିରେ ଘାସ ଜଳୁଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହିସବୁ ସୁନ୍ଦର ବସ୍ତୁମାନ ଥିଲା ବୋଲି ଯେ ରାତ୍ନଳ ସେଠି ରାତିଟି କଟେଇଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ଭିକ୍ଷୁମାନେ ତାଙ୍କୁ ନିଜର ଶୋଇବା ସ୍ଥାନଟି ଠିକ୍ କରିନେବାକୁ କହୁଥିଲେ; ସେ ନିଜେ ସଂଘର ନିୟମ କଡ଼ାକଡ଼ି ଭାବରେ ପାଳନ କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ ସର୍ବଦା ଉପଦେଶ ପାଇବା ପାଇଁ ଆଗ୍ରହୀ ଥାଆନ୍ତି । ଏହିସମୟରେ କେବଳ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ସୁବିଧା ନଦେଖି ପାଇଖାନା ଘରେ ଯାଇ ସେ ରହିଲେ ।

ଏହା ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ରାତ୍ନଳଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମଜ୍ଞା କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁଥିରେ ତାଙ୍କର ବିରକ୍ତ ଭାବ ଆସିବ, ସେହିଭଳି କାମ କରୁଥିଲେ । ଦୂରରୁ ତାଙ୍କୁ ଆସୁଥିବାର ଦେଖି କେହି ଦ୍ରୁବଳ ପହିରା ମୁଠା, କେହିବା ମଇନା ଆଣି ବାଟରେ ପକାଇ ଦିଅନ୍ତି ଏବଂ ରାତ୍ନଳ ଆସିବା ମାତ୍ରେ ପଚାରନ୍ତି, “ଏସବୁ ଜନସ ଏଠି କିଏ ପକେଇ ଦେଇଛୁ ?” ସେତେବେଳେ ଆଉ ଜଣେ କୁହନ୍ତି, “ରାତ୍ନଳ ତ ଏଇବାଟେ ଆସିଲେ, ଭାଙ୍ଗିଛନ୍ତି ଆଉକିଏ ପକେଇ ଥିବେ ?” ରାତ୍ନଳ ସଂଘର ନିୟମ ସବୁକୁ ଏଭଳି ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ପାଳନ୍ତି ଯେ ସେ କେବେ-ହେଲେ, “ମୁଁ ପକେଇନାହିଁ କିମ୍ବା ମୁଁ ଏକଥା କିଛି ଜାଣେନାହିଁ” ଏଭଳି କହନ୍ତି ନାହିଁ । ବରଂ ନିଜ ହାତରେ ସେ ଅଳିଆକୁ ସଫା କରିଦେଇ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ଉପା ରୁହାନ୍ତି ଏବଂ ସେତେବେଳେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନେ ଉପା ଦେଲେ ବୋଲି ଠିକ୍ ଭାବରେ ଜାଣିନପାରି-ଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ସ୍ଥାନ ଗୁଡ଼ି ଯାଆନ୍ତିନାହିଁ । ସଂଘର ନିୟମ ବିଷୟରେ ଗଭୀର ଶ୍ରଦ୍ଧା ହେଉଛି ସେ ସେହି ରାତିଟି ପାଇଖାନାରେ ଶୋଇପାରିଥିଲେ ।

କଥାଟେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଦୁର୍ଘା ଉଠିବା ପୂର୍ବରୁ ପାଇଖାନା କବାଟ ପାଖରେ ଠିଆହୋଇ ଗଳାଝଙ୍କାର ମାରିଲେ । ତାହା ଶୁଣି ରାତ୍ନଳ ମଧ୍ୟ ଭିତରୁ ଗଳାଝଙ୍କାର ମାରିଲେ; ବୁଦ୍ଧଦେବ ପଚାରିଲେ, “ସେଠି କିଏ ?” ରାତ୍ନଳ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ଆଜ୍ଞା, ମୁଁ ରାତ୍ନଳ”, ଏବଂ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବାହାରିଆସି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କଲେ ।

“ତୁମେ ଏଠି କାହିଁକି ଶୋଇଥିଲ, ରାତ୍ନଳ ?”

“ରହୁବାର ଜାଗା ପାଇଲିନାହିଁ । ଏହାଛଡ଼ା ଏତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ମୋ ପ୍ରତି ଯଥେଷ୍ଟ ଅନୁଗ୍ରହ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏବେ କାଳେ ସଦର ନିୟମ ଉଠି ହେବ, ଏହି ଭିକ୍ଷରେ ସେମାନେ ମତେ ଆଉ ସ୍ଥାନ ଦେବାକୁ ଚାହୁଁନାହାନ୍ତି । ପାଇଖାନାରେ କାହାରି ସଫାର୍ଗର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ, ଏହା ଭାବି ମୁଁ ଏଇଠି ହିଁ ରାତିଟି କଟେଇ-ଦେଇଛି ।”

ସେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭାବିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଯଦି ରାତ୍ରିକ ସହୃଦ ଏଭଳି ବ୍ୟବହାର କରୁଛନ୍ତି, ତେବେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭଦ୍ର ଘରର ପିଲା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନେଲେ, ତାକୁ କେତେ ଯେ ଅସୁବିଧାରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହେବ, ସେକଥା ମୁଁ ଭାବିପାରୁନାହିଁ । ଏହାପରେ ଧର୍ମକଥା ଚନ୍ଦ୍ରାକର ତାଙ୍କର ମନ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇଉଠିଲା । ସେ ସକାଳେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ଏକାଠି କରାଇ ଧର୍ମ-ସେନାପତି ସାଂସ୍ପର୍ଶ୍ୟକୁ ପଚାରିଲେ, “ସାଂସ୍ପର୍ଶ୍ୟ” ଆଉ କେହି ନ ଜାଣନ୍ତି, ଅନ୍ତତଃ ତୁମେ ବୋଧହୁଏ ଜାଣିଛ ଯେ ରାତ୍ରିକ ଏବେ କେଉଁଠି ଘର ପାଇଛି ?” ସାଂସ୍ପର୍ଶ୍ୟ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ନା, ଭଗବନ୍, ମୁଁ ସେକଥା ଜାଣିନାହିଁ ।” ରାତ୍ରିକ ଆଜି ପାଇଖାନାରେ ଶୋଇଥିଲା । ଦେଖ, ତୁମେ ଯଦି ରାତ୍ରିକ ସହୃଦ ଏଭଳି ବ୍ୟବହାର କର, ତେବେ ମୁଁ ଭାବିପାରୁନାହିଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭଦ୍ରପରିବାର ପିଲା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ କଲେ ତାକୁ କି ଅସୁବିଧାରେ ପକେଇବ । ଏଭଳି କଲେ ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଧର୍ମଶାସନରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନେବେ ସେମାନେ ଚଳିପାରିବେନାହିଁ । ଆଜିଠାରୁ ତୁମେ ଯେଉଁମାନେ ଉପସମ୍ପାଦା ନେଇନାହାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଦିନେ ବା ଦୁଇଦିନ ନିଜଘରେ ‘ରଖିବ । ଚୈତ୍ୟ ଦିନ ସେମାନେ ନିଜଘର ଠିକ୍ କରିନେବେ । କିନ୍ତୁ କିଏ କେଉଁଠି ଘର ଠିକ୍ କଲେ ତୁମକୁ ତାହା ଜାଣିବାକୁ ହେବ ।” ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏହିଭଳି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ନିୟମରେ ଗୋଟିଏ ଅଧିକା ନିୟମ ଯୋଗକରିଦେଲେ ।

ସେତେବେଳେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଧର୍ମ-ସଭାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ରାତ୍ରିକଙ୍କର ଗୁଣଗାଉଁନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେମାନେ କହିଲେ, “ଦେଖ, ରାତ୍ରିକ କେତେ ଯତ୍ନରେ ସଦର ନିୟମ ମାନ୍ତୁଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଯେତେବେଳେ ଘର ଖୋଜିବାକୁ କୁହାଗଲା, ସେତେବେଳେ ସେ ହୁଏତ କହିପାରିଥାନ୍ତେ, ମୁଁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପୁଅ, ମୋର ଘର ନେଇ ତୁମର ମୁଣ୍ଡ କାଟିବ ବୋଲି ? ତୁମେ ଏଠୁ ଚାଲିଯାଅ । କିନ୍ତୁ ସେ ସେଭଳି ବଡ଼ପଣିଆ ଦେଖାଇଲେ-ନାହିଁ । ଜଣେହେଲେ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କଘରୁ ବାହାର କରାଇ ଦେଲେନାହିଁ, ନିଜେ ଯାଇ ବରଂ ପାଇଖାନା ଘରେ ଶୋଇଲେ । “ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଏହିଭଳି ଆଲୋଚନା କରୁଥିବା ସମୟରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଧର୍ମ ସଭାକୁ ଆସି ତାଙ୍କ ପାଇଁ ସଜା ହୋଇଥିବା ଆସନରେ ବସିଲେ ଏବଂ ପଚାରିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁମାନେ, ତୁମ୍ଭେମାନେ କେଉଁ ବସ୍ତ୍ରରେ ଆଲୋଚନା କରୁଛ ?”

ସେମାନେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ଭଗବନ୍, ରାହୁଳଙ୍କ ନୟନ ପାଳନ ବିଷୟରେ କଥାବାଣୀ ହେଉଥିଲା; ଆଉ କୌଣସି ବିଷୟରେ ନୁହେଁ ।” ତାହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ରାହୁଳ ଯେ ଖାଲି ଏ ଜନ୍ମରେ ନୟନ ପାଳନ ବିଷୟରେ ଝୁଲୁ ଆଗ୍ରହ ଦେଖାଇଛୁ ତାହା ନୁହେଁ; ପୂର୍ବେ ଯେତେବେଳେ ସେ ପଶୁଯୋନିରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲା, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି ନୟନ ପାଳନ କରୁଥିଲା ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅନ୍ତତ କଥାଟିକୁ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ମଗଧର ରାଜାମାନେ ଯେତେବେଳେ ରାଜଗୃହରେ ରହୁ ଶାସନ କରୁଥାନ୍ତି, ସେହି ସମୟରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ମୃଗଜନ୍ମ ନେଇ ମୃଗପଲଙ୍କର ଦଳପତ୍ନୀ ହିସାବରେ ଜଙ୍ଗଲରେ ବୁଲୁଥିଲେ । ଦିନେ ତାଙ୍କର ଭଉଁଣୀ ନିଜ ପୁଅକୁ ନେଇ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚି କହିଲା, “ଭାଇ, ତୁମ ଭଣଜାକୁ ମୃଗମାୟାଗୁଡ଼ିକ (୪) ଟିକେ ଶିଖେଇ ଦିଅ ।” ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ନିଶ୍ଚୟ ଶିଖାଇଦେବି; ଏବେ ବାହାରକୁ ଯା, ଟେକାବୁଲୁ କର । ଅମୁକ ଅମୁକ ବେଳେ ମୋ ପାଖକୁ ଆସି ଉପଦେଶ ନେବୁ ।” ମାମୁଁ ଯେଉଁଭଳି ଧମୟ ଦେଖେଇ ଦେଲେ, ଭଣଜା ଠିକ୍ ସେହିଭଳି ତାଙ୍କ ପାଖକୁ ଆସି ମୃଗମାୟା ଶିଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ଦିନେ ମୃଗ ଶିଶୁଟି ବଣରେ ବୁଲୁବୁଲୁ ଜାଲରେ ବାନ୍ଧିହୋଇଯାଇ ବିକଳ ଚିତ୍କାର କରୁଥିଲା । ତାହା ଶୁଣି ତା ସଙ୍ଗମାନେ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଦୌଡ଼ିଯାଇ ତା ମା’କୁ ଏ ଝବରଟି ଦେଲେ । ତା’ପରେ ସେ ମୃଗୁଣୀଟି ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ପଚାରିଲା, “ଭାଇ, ତୁମେ ମୋ ପୁଅକୁ ସବୁ ମୃଗମାୟା ଶିଖେଇଅଛୁଟି ?” ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ଭଉଁଣୀ ତୋ ପୁଅ ବିଷୟରେ କିଛି ଭୟକରନା; ସେ ସବୁ ମୃଗମାୟା ଭଲ ଭାବରେ ଆୟତ୍ତ କରନ୍ତି । ତୁ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ରହିଥା; ସେ ଏହି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଫେରିଆସି ତୋର ଆନନ୍ଦ ବଢ଼ାଇଦେବ ।” ଏହାପରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଏହି ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଲେ :—

ଭଣଜା ମୋର ବ୍ୟାଧକୁ ଠକିବା ଲାଗି ଛଅ ପ୍ରକାର ମୃଗମାୟା ଜାଣେ,
ଦୁଇପାଖ କମ୍ପା ପିଠିଦେଇ ନିର୍ଜୀବ ଭଳି ସେ ଶୋଇପାରେ ।

ତାର ଝୁରୁ ଆଠଟି ପ୍ରୟୋଜନ ମତେ ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରେ;
ଶୋଷରେ ତଣ୍ଡି ଶୁଖିଗଲେ ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟରାତ୍ରି ବିନା କେବେ ପାଣି ପିଏନାହିଁ;

ନାକସୂତାର ଉପର ଅଧକରେ ବାୟୁକୁ ନିରୋଧ କର,
କେବଳ ଜଳ ଅଧକରେ ନିଃଶ୍ୱାସ ନିଏ ।

ଭଣ୍ଡାଟି ମୃଗମାୟାରେ ଝୁବୁ ପିଇହୁଏ ଏହା ବୁଝାଇ ଦେଖିବୁ ଏହୁଭଳି ଭଣ୍ଡାଟିକୁ ଆଶ୍ଚାୟନା ଦେଲେ । ଇଆଡ଼େ ଜାଲରେ ଛନ୍ଦ ହୋଇଥିବା ମୃଗ ଶିଶୁଟି ଗୋଟିଏ କଡ଼ଦେଇ ଦେହଟି ବଢ଼ାଇଦେଲା ଏବଂ ଭୂଇଁରେ ଶୋଇପଡ଼ିଲା । ପାଦଗୁଡ଼ିକ ଫରକଟେଇ ଦେଲା । ପାଦ ପାଖରେ ଯେଉଁ ଜାଗା ଥିଲା ସ୍ବରମାର ସେଥିରୁ ଘାସ ଓ ଧୂଳି ବାହାର କରି ଗୁରୁଆଡ଼େ ବଢ଼ିଥିବା ପକାଇଲା । ଝାଡ଼ା ପରିଣା କରିଦେଲା । ମୁଣ୍ଡଟି ଏମିତି ଭାବେ ରଖିଲା ଯେ, ଯେ କହିବ ବେଳଟି ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଛି । ଜିଭଟି ବାହାର କରିଦେଲା । ଦେହସାରା ଲଳରେ ବୁଡ଼ାଇଦେଲା । ଆଖି ଦିଇଟା ତରଟି ଦେଲା । ନାକପୁଡ଼ାର ଉପର ଭାଗରେ ପବନକୁ ରୁଦ୍ଧଦେଇ ତଳ ଭାଗରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ପବନ ନେଲା । ବାୟୁଦ୍ବାରା ପେଟକୁ ଫମ୍ପେଇ ଦେଲା । ଫଳରେ ସେ ଏଭଳି ଜଡ଼ ଭାବରେ ରହିଲା ଯେ, ଦେଖିଲେ ଜଣାଗଲା ସେ ଯେମିତି ମରିଯାଇଛି । ନେଳି ମାଛୁମାନେ ଆସି ତାର ଦେହସାରା ବସିଲେ । ଦେହର ଠାଏ ଠାଏ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି କୁଆ ବି ଆସି ବସିଲେ ।

ମୃଗ ଶିଶୁଟି ଏହୁଭଳି ପଡ଼ିଥିବା ସମୟରେ ଶିକାରୀଟି ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ସେ ତାହା ପେଟ ଉପରେ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟା ଗୁଳି ମାରି ଭାଙ୍ଗିଲା, “ବୋଧହୁଏ ବଢ଼ିଗଲୁ ଜାଲରେ ପଡ଼ିଛୁ । ମାଂସ ହୁଏତ ସଢ଼ିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି ।” ତାପରେ ସେ ଜାଲ ବନ୍ଦନ ଖୋଲି-ଦେଲା ଏବଂ ଏବେ ଯୁକ୍ତ କାଟି ମାଂସ ଖାଇବ ଏବଂ ଘରକୁ ନେଇଯିବ ମନେକରି ନିଆଁ ଜଳାଇବା ପାଇଁ ମନରେ କିଛି ସନ୍ଦେହ ନରଖି କାଠ ଓ ଶୁଖିଲା ଫସ ସବୁକୁ ଜଳିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହି ସୁଯୋଗରେ ମୃଗ-ଶିଶୁଟି ପାଦ ଉପରେ ଭରା ଦେଇ ଉଠି ଠିଆହେଲା । ଦେହ ଝାଡ଼ିଦେଲା ଏବଂ ବେଳଟି ଲମ୍ବାଇ ଦେଇ ପବନ ଗୁଲିତ ମେଘଶୁ ଭଳି ଅତି ବେଗରେ ମା’ର କୋଳକୁ ଫେରିଗଲା ।

[ସମକଥାନ :

ସେତେବେଳେ ଗୁଡ଼ୁଳ ଥିଲା ସେହି ମୃଗଶାବକ; ଉତ୍ପଳବର୍ଣ୍ଣୀ ଥିଲା ତା’ର ମା’ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ମୃଗଶିଶୁର ମାମୁଁ ।] (*)

ଚିତ୍ରପଟୀ

- ୧) ବୌଦ୍ଧବିହାରରେ ଯେଉଁ ଘରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଦିଅନ୍ତି, ତାହାକୁ ଉପସ୍ଥାନ-ଶାଳା ବୋଲି କହନ୍ତି ।
- ୨) ଉପେକ୍ଷିତା ପାଇବାର ବୟସସୀମା ଥିଲା ୨୦ ବର୍ଷ କମ୍ବା ତା’ଠାରୁ ଅଧିକ । ତା’ଠାରୁ କମ୍ ବୟସର ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଉପେକ୍ଷିତା ଦିଆଯାଉନଥିଲା, ଯଦିଓ ସେମାନେ ଭିକ୍ଷୁ ସଂଘରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରୁଥିଲେ ।

୩) ସାଗ୍ନପୁତ୍ର ଓ ମହାମୌଦ୍ଗଲ୍ୟାୟନ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଦୁଇଜଣ ପ୍ରଧାନ ଶିଷ୍ୟଥିଲେ । ସାଗ୍ନପୁତ୍ରଙ୍କର ମା'ଙ୍କ ନାମ ହେଉଛି ସାଗା । ମା'ଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ସେ ସାଗ୍ନପୁତ୍ର ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ନାମଥିଲା “ଉପତପ୍ତ” । ସେ ଧର୍ମ-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଟୁଙ୍ଗ ପାରଦର୍ଶିତା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ତାଙ୍କୁ “ସମସ୍ତେ ଧର୍ମ-ସେନାପତି ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ଭାରତୀୟ ପରମ୍ପରାରେ ‘ଆର୍ୟ୍ୟ ଓ ଉପାଧ୍ୟାୟ’ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵୟ ପ୍ରଥକ୍ ପ୍ରଥକ୍ ଅର୍ଥ ବହନ କରନ୍ତି । ଯେ ଶିଷ୍ୟର ଉପନୟନ କରାଇ ତାକୁ ଶିକ୍ଷାଦେଇ ଆଆନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ “ଆର୍ୟ୍ୟ” କୁହାଯାଏ । ସେହିପରି ସେ ନିଜର ଜୀବନ ଅର୍ଜନ ଲାଗି ଶିଷ୍ୟକୁ ଶିକ୍ଷାଦାନ କରୁଥାନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ “ଉପାଧ୍ୟାୟ” କୁହନ୍ତି । ଏହି ମଠକୁ ଅନୁସରଣ କରି ବୌଦ୍ଧ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର “ଆର୍ୟ୍ୟ ଓ ଉପାଧ୍ୟାୟ” ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟିକୁ ନିମ୍ନମତେ ଅର୍ଥ କରାଯାଇପାରେ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ଶିକ୍ଷା ଦିଅନ୍ତି ସେ ହେଲେ ଆର୍ୟ୍ୟ । ସେହିପରି ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶିକ୍ଷା (Secular Education) ଦିଅନ୍ତି ସେ ହେଲେ ଉପାଧ୍ୟାୟ ।

୪) ଶିକାରୀ କିମ୍ବା ଆତ୍ମମଣିକାରୀ ପଶୁମାନଙ୍କ କବଳରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ ମୃଗକୁ ନାନା ପ୍ରକାର କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ମୃଗ ଶିଶୁଟି ବୟସ୍କ ମୃଗମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଏହି କୌଶଳମାନ ଶିକ୍ଷା କରିଥାଏ । ଏହାକୁ କୁହାଯାଏ ମୃଗମାୟା ।

୫) ଏହି ଗଳ୍ପଟିକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହା ସହିତ ହିତୋପଦେଶରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ କୁଆ, ମୃଗ ଓ କ୍ଷୁଦ୍ରବୃକ୍ତି ନାମକ ବିଲୁପ୍ତ ବିଷୟରେ ଥିବା କାହାଣୀଟିର କେତେକାଂଶ ମେଳ ହୋଇଯାଉଅଛି । ହିତୋପଦେଶର ରଚୟିତା ଶୀଘ୍ର ଜାତକ ଗଳ୍ପଟିରୁ ତାଙ୍କର କଥା-ବସ୍ତୁଟି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

— — —

୧୭-ମାଛୁତ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନଠାରେ ଦୁଇଜଣ ବୃଦ୍ଧ ଭକ୍ଷୁଙ୍କ ବିଷୟରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ଏ ଦୁହେଁ ପୂର୍ବେ କୋଶଳ ରାଜ୍ୟରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ ବଣରେ ରହୁଥିଲେ । ସେ ଦୁହେଁଙ୍କ ଭିତରୁ ଜଣକର ନାଁ ଥିଲା କାଳସ୍ଥବିର ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଜଣକର ନାଁ ଥିଲା ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାସ୍ଥବିର । ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ଦିନେ କାଳକୁ ପଚାରିଲେ, “ମହାଶୟ, କେତେବେଳେ ଶୀତ ହୁଏ ?” କାଳ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “କୃଷ୍ଣପକ୍ଷରେ ।” ଆଉଦିନେ କାଳ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାକୁ ପଚାରିଲେ, “ମହାଶୟ, ଶୀତ କେବେହୁଏ ?” ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ଉତ୍ତର ଦେଲେ “ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷରେ ।” ତା’ପରେ ଉଭୟ କଥାଟିର ମୀମାଂସା ଲାଗି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଖକୁ ଗଲେ ଏବଂ ମୁଣ୍ଡିଆ ମାରି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନକଲେ, “ଭଗବନ୍, ଶୀତ କେତେବେଳେ ହୁଏ ?” ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ଯାହାର ଯାହା କହିବାର ଥିଲା ତାହା ଶୁଣି ସାରିବା ପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ମୁଁ ଅତୀତରେ ମଧ୍ୟ ତୁମ ଦୁହେଁଙ୍କର ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଇଥିଲି ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି କଥାଟି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ପୁରାକାଳରେ କୌଣସି ପଦ୍ମତର ପାଦ-ଦେଶରେ ଗୋଟିଏ ସିଂହ ଓ ଗୋଟିଏ ବାଘ ବନ୍ଧୁ ଭାବରେ ଗୋଟିଏ ଗୁହାରେ ରହୁଥିଲେ । ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳେ ରୁଚି-ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରି ସେ ଦୁହେଁଙ୍କ ପାଖରେ ଗୋଟିଏ ଅଣ୍ଟାମ କରି ରହୁଥିଲେ ।

ଦିନେ ଏଇ ଦୁଇ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଭିତରେ ଶୀତ କେତେବେଳେ ହୁଏ ଏ ବିଷୟରେ ନେଇ ଝଗଡ଼ା ହେଲା । ବାଘ କହିଲା, “କୃଷ୍ଣ ପକ୍ଷରେ ଶୀତ ହୁଏ ।” ସିଂହ କହିଲା, “ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷରେ ଶୀତ ବେଶୀ ହୁଏ ।” ଏଣୁ ସେମାନେ ନିଜର ସନ୍ଦେହ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ପାଖରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ସେ ଦୁହେଁଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ସ୍ବରୂପ ଏଇ ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଥିଲେ :—

ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ ହେଉ କିମ୍ବା କୃଷ୍ଣପକ୍ଷେ ହେଉ
ପବନ ବହୁଲେ ଯାଇ ହାଡ଼ କମ୍ପାଇ ଶୀତ ହୁଏ ।

ମୋ ମତରେ ବାୟୁରୁ ହିଁ ଶୀତର ଜନ୍ମ;
ଏଣୁ ତୁମେ ଦୁହେଁ ଏ ବିଷୟରେ ପରାଜିତ ।

ଏହିଭଳି ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ଉଭୟଙ୍କର ଝଗଡ଼ାଟି ଚୁଟାଇଦେଲେ ।

[ଏହାପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସତ୍ୟ-ସମୁଦ୍ର ବିଷୟରେ (ବୌଦ୍ଧ ଗୁରୁସତ୍ୟ) ବ୍ୟାଖ୍ୟା କଲେ । ତାହା ଶୁଣି ଉଭୟ ଭକ୍ତ ସ୍ତୋତାପଞ୍ଚିତଳ (୧) ପାଇଲେ ।]

— — —

[ସମରଧାନ

ସେ ସମୟରେ କାଳ-ସ୍ଥବିର ଥିଲା ସେହି ବାଘ; ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା-ସ୍ଥବିର ଥିଲା ସେହି ସିଂହ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେ ଦୁହେଁଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରଦାତା]

ଚିତ୍ପଣୀ

୧) ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଉପଦେଶର ସ୍ରୋତରେ ଭାସି ଯେ ନିଜର କର୍ମ ଓ ଚିନ୍ତାକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରେ ସେହି ଉପାସକ ସ୍ରୋତାପଞ୍ଚିମାର୍ଗରେ ଗୁଲୁହନ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସେହି ମାର୍ଗର ଫଳକୁ “ସ୍ତୋତାପଞ୍ଚିତଳ” ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

— — —

୧୮-ମୃତକଭକ୍ତ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ନେତବନଠାରେ ମୃତକଭକ୍ତ (୧) ବିଷୟରେ ଏହି କଥାଟି କହୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଲୋକମାନେ ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ ଛେଲି ମେଣ୍ଟି ପ୍ରଭୃତି ପଶୁକୁ ବଳିଦେଇ ମୃତ ଜ୍ଞାତବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମୃତକଭକ୍ତ ଦେଉଥିଲେ । ତାହା ଦେଖି ଉନେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, “ଭଗବନ୍, ଏହି ଲୋକମାନେ ଯେଉଁ ବହୁ ଜୀବ ବଧ କରି ମୃତକଭକ୍ତ ଦେଉଛନ୍ତି ଏଥିରେ କିଛି ଭଲ ଫଳ ଅଛିକ ?” ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁମାନେ, ମୃତକଭକ୍ତରେ କୌଣସି ଭଲଫଳ ନାହିଁ; ଏଥିପାଇଁ ଜୀବହତ୍ୟା କଲେ କୌଣସି ପୁଫଳ ମିଳେ ନାହିଁ । ପୁଣ୍ୟକାଳରେ ମଧ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆକାଶରେ ବସି ଏହି କୃପ୍ରଆର ଦୋଷ ଦେଖାଇ ଏହାକୁ ସାରା ଜମ୍ବୁଦେଶରୁ ଉଠାଇ ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ଲୋକମାନଙ୍କର ପୁଣ୍ୟସୂକ୍ଷ୍ମ ଲୋପ ପାଇଯାଇଛି; ଏଇ ପ୍ରଥା ଏବେ ପୁଣି ଆସି ଦେଖାଦେଇଛି ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅଖଟ କଥାଟିକୁ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।]

- ପୁଣ୍ୟକାଳରେ ବାରାଣସୀର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରବେଦରେ ପଣ୍ଡିତ ବୋଲି ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଖ୍ୟାତ ହୋଇଥିବା ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ-ଗୁରୁ ମୃତକଭକ୍ତ (ଶ୍ରାଦ୍ଧରେପିଣ୍ଡ) ଦେବାପାଇଁ ଗୋଟିଏ ଛେଲି ଆଣି ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ କହିଲେ, “ବାପାମାନେ, ସ୍ତ୍ରୀକୁ ନେଇ ନଈରେ ଗାଧୋଇଆଣି ଏବଂ ବେକରେ ମାଳା ପକେଇ ପଞ୍ଚାଗୁଳିକ (୨) ଦେଇ ସଜେଇ ନେଇଆସ । ସେମାନେ “ଯେ ଆଜ୍ଞା” ବୋଲି କହି ଛେଲିଟିକୁ ନେଇ ନଈକୁ ଗଲେ । ତାକୁ ଗାଧୋଇ ଦେଇ ଏବଂ ସଜେଇ ଦେଇ ନଦୀ କୂଳରେ ଠିଆ କରେଇଲେ । ସେତେବେଳେ ପୁଣ୍ୟ ଜନ୍ମଗୁଡ଼ିକର କଥା ଛେଲିଟିର ମନେ ପଡ଼ିଲା ଏବଂ “ଆଜ୍ଞା ମୋର ଦୁଃଖ ଉଚ୍ଛିନ୍ନିବ”, ଏହି କଥା ଶୁଣି ସେ ଖୁସିହୋଇ ଅଛନ୍ଦାସ୍ୟ କଲା । କିନ୍ତୁ ପରମ୍ପରାରେ “ଆହା ! ମୁଁ ଏତେଦିନ ଧରି ଯେଉଁ ଦୁଃଖ ପାଇଲି, ମୋତେ ମାରି ଏ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିଚର ଏହାପରେ ସେଇ ଦୁଃଖ ପାଇବ”, ଏହା ଶୁଣି ସେ କରୁଣାପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିନ୍ତାର କରି କାନ୍ଦିଉଠିଲା । ସେତେବେଳେ ଶିଷ୍ୟମାନେ ତାକୁ ପଚାରିଲେ, “ଛେଲିଭାଇ, ତୁମେ ହସିଲବେଳେ ବିକଟ ଶବ୍ଦ କଲ, ପୁଣି କାନ୍ଦିଲବେଳେ ମଧ୍ୟ ବିକଟ ଶବ୍ଦ କଲ । କୁହତ ତୁମେ କାହିଁକି ବା ହସିଲ ପୁଣି କାହିଁକି ବା କାନ୍ଦଲ ?” “ଛେଲିଟି କହିଲା, “ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖକୁ ନେଇ ମୋତେ ଏ ପ୍ରଶ୍ନଟି ପଚାରି ।”

ଶିଷ୍ୟମାନେ ଛେଳିଟିକୁ ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖକୁ ନେଇଗଲେ ଏବଂ ଯାହା ଘଟିଥିଲା ସବୁ କଥା କହିଲେ । ତାହା ଶୁଣି ବ୍ରାହ୍ମଣ ନଜେ ଆସି ଛେଳିଟିକୁ ହସିବାର ଆଉ କାନ୍ଦିବାର କାରଣ ପଚାରିଲେ । ଛେଳିଟି ଜାତିସ୍ମର ଥିଲା । ସେ କହିଲା, “ବିପ୍ରବର, ଦିନେ ମୁଁ ବି ଆପଣଙ୍କ ଭଳି ଚନ୍ଦ୍ରବେଦରେ ପାରଦର୍ଶୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲି; କିନ୍ତୁ ଥରେ ଗୋଟିଏ ଛେଳି ମାରି ‘ମୃତକଭକ୍ତ’ ଦେଇଥିଲା ବୋଲି ସେହି ପାପରେ ଶୂରଣହୁଏ ଅନେଶ୍ୱର ଥର ଏହି ଛେଳିଜନ୍ମ ନେଇ ମୁଣ୍ଡକଟା ହେବାର ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କରନ୍ତୁ । ଏଇ ମୋର ୫୦୦ତମ ଆଉ ଶେଷ ଜନ୍ମ । ଆଜିଠାରୁ ଚରଦିନ ପାଇଁ ଦୁଃଖର କବଳରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବ ଭାବି ମୁଁ ହସୁଛି । ଆଉ ଦେଖିଲି, ମୁଁ ତ ପାଞ୍ଚଶହ ବାର ମୁଣ୍ଡକଟା ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗକରି ଏବେ ମୁକ୍ତି ହୋଇ ଚାଲିଲି; କିନ୍ତୁ ଆପଣଙ୍କୁ ମୋତେ ବଧ କରିବା ପାପର ଠିକ୍ ଏହିଭଳି ପାଞ୍ଚଶହ ଥର ମୁଣ୍ଡକଟା ଦଣ୍ଡ ଭୋଗିବାକୁ ହେବ । ସେଥିପାଇଁ ଆପଣଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୟା ଦେଖାଇ ମୁଁ କାନ୍ଦୁଛି ।”

“ଏହି କଥା ଶୁଣି ବ୍ରାହ୍ମଣ କହିଲେ, ତୁ ଭୟ କରନାହିଁ; ମୁଁ ତୋତେ ମାରିବି ନାହିଁ ।”

“ଆପଣ ମାରନ୍ତୁ ବା ନ ମାରନ୍ତୁ, ଆଜି ମୋର କିନ୍ତୁ ନିନ୍ଦାର ନାହିଁ ।”

“କିନ୍ତୁ ଚିନ୍ତାନାହିଁ, ମୁଁ ପାଖେ ପାଖେ ଥାଇ ତୋତେ ରକ୍ଷାକରିବି ।”

“ବିପ୍ରବର, ଆପଣ ଯେଉଁ ରକ୍ଷାର ଚେଷ୍ଟା କରିବେ ସେ ନୁହେଁ ଦୁର୍ବଳ, ଆଉ ମୋର କରଥିବା ପାପର ଶକ୍ତି ଖୁବ୍ ପ୍ରବଳ ।”

ଏହିଭଳି କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେବାପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଛେଳିଟିକୁ ଫିଟେଇଦେଲେ ଏବଂ ଦେଖିବା କିଏ ଏ ଛେଳିକି ମାରିବ” ଏହି ସଂକଳ୍ପ କରି ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ସହୁତ ତାର ପାଖେ ପାଖେ ରହିଲେ । ଛେଳିଟି ବନ୍ଦନରୁ ମୁକୁଳି ଯିବାମାତ୍ରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ପଥର ଉପରେ ଚଢ଼ିଯାଇ ବେଳଟି ଲମ୍ବାଇଦେଇ ଲଟାପଟ ବାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲା । ଠିକ୍ ସେହି ସମୟରେ ପଥର ଉପରେ ବଜ୍ରପାତ ହେଲା । ତାହାର ଅଘାତରେ ପଥର ଖଣ୍ଡିଟି ଛୁଲୁଛୁଲୁ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ସେଥିରୁ ଖଣ୍ଡେ ଅସି ଏତେ ଜୋରରେ ଛେଳିର ବେକରେ ବାଜିଲା ଯେ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ତାର ଦେହରୁ ମୁଣ୍ଡଟି ଛୁଣି ଅଲଗା ହୋଇଗଲା ।

ଏହି ଅଦ୍ଭୁତ ଘଟଣାଟି ଦେଖି ସେଠାରେ ବହୁ ଲୋକ ଆସି ଠୁଲହେଲେ । ସେତେବେଳେ ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ବୃକ୍ଷଦେବତା ହୋଇ ସେଠାରେ ରହୁଥିଲେ । ଦୈବଶକ୍ତିର ପ୍ରଭାବରେ ସେ ଆକାଶରେ ସାରସନ ନେଇ ବସିଲେ । ସମସ୍ତେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ତାହା ଦେଖିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ଭାବିଲେ, “ଆହା ଏହି

ହୃତଭାଗ୍ୟ ଲୋକମାନେ ଯଦି ଖରାପ କାମର ଫଳ ଜାଣିପାରନ୍ତେ, ତାହାହେଲେ ବୋଧହୁଏ କେବେହେଲେ ଜୀବହଂସା କରନ୍ତେ ନାହିଁ ।” ଏହାପରେ ସେ ଅତି ମଧୁର ସ୍ଵରରେ ଏହି ସତ୍ୟ-ବସ୍ତୁ ଶିକ୍ଷାଦେଲେ—

ଜୀବ ଯଦି ଜାଣିପାରନ୍ତା,
ହଂସା ଯୋଗୁଁ ଜନ୍ମ ଜନ୍ମାନ୍ତରରେ କି କଠୋର ଦଣ୍ଡ ସେ ପାଉଛି,
ତେବେ କ’ଣ ଜୀବହତ୍ୟା କେବେ ସେ କରନ୍ତା ?

ଏହିଭଳି ସେହି ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ ଶ୍ରୋତାମାନଙ୍କ ମନରେ ନରକର ଭୟ ଫୁଟି କରାଇ ସେ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାହା ଶୁଣି ସମସ୍ତେ ଏତେ ଡରଗଲେ ଯେ ସେହି ଦିନଠାରୁ ସେମାନେ ଜୀବହତ୍ୟା ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଏବଂ ବୋଧହୁଏ ଶିକ୍ଷା ବଳରେ ସମସ୍ତେ “ଦଶ ପ୍ରକାର ଶାଳର ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିଲେ । ଏହାପରେ ବୋଧହୁଏ କର୍ମାନୁରୂପ ଫଳ ପାଇବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟଲୋକକୁ ଯାହା କଲେ । ସେହି ସବୁ ଲୋକମାନେ ମଧ୍ୟ ଆମରଣ ଦାନ ଧର୍ମ ଆଦି ଭଲ କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରି ଶେଷରେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଯା’ହା କଲେ ।

[ସମବଧାନ :

ସେତେବେଳେ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ବୃକ୍ଷଦେବତା ।]

ଚିପ୍ପଣୀ

- ୧) ମୃତବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ପ୍ରେତାତ୍ମାର ସନ୍ତୋଷ ବ୍ୟାଧି ଲାଗି ଯେଉଁ ଅଳ୍ପ ଆଦି ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ଦିଆଯାଇଥାଏ, ତାହାକୁ ମୃତକଭକ୍ତ କୁହାଯାଏ । ଶ୍ରାବ୍ଧରେ ଦିଆଯାଉଥିବା ପିଣ୍ଡ ହେଉଛି “ମୃତକଭକ୍ତ” ।
- ୨) ବଧ ପୂର୍ବରୁ ପଶୁଟିକୁ ସିନ୍ଦୂର, ଚନ୍ଦନ ଆଦି ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ଭୂଷଣରେ ସଜ୍ଜିତ କରାଯାଇଥାଏ । ଏହାକୁ ପଞ୍ଚାଗୁଳିକ କୁହାଯାଏ ।

୧୯-ଆତ୍ମାଚିତ୍ତକ୍ର-ଜାତକ

[ଲେ କମାନେ ବାଣିଜ୍ୟ-ବ୍ୟବସାୟ ଲାଗି ଦୂର ଦେଶକୁ ଯିବା ସମୟରେ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ପଶୁବଳି ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ “ଯଦି ଲାଭକରି ଫେରିଆସିବୁ ତେବେ ଆପଣଙ୍କୁ ଆଉ ବେଶୀ ପଶୁବଳି ଦେଇ ପୂଜା କରିବୁ,” ଏହିଭଳି ଦେବତାଙ୍କ ନିକଟରେ ମାନସିକ କରି ଯାହା କରୁଥିଲେ । ଏହାପରେ ଯଦି କିଛି ଲାଭକରି ନିଜ ଦେଶକୁ ଫେରୁଥିଲେ, ତେବେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ପ୍ରସାଦରୁ ହିଁ ଏହି ସୁବିଧା ମିଳିଛି ଭାବି ସେମାନଙ୍କର ମାନସିକରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ଆତ୍ମର ଅନେକ ପଶୁବଳି କରୁଥିଲେ ।

ଦିନେ ଜେତବନର ଭିକ୍ଷୁମାନେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, “ଭବେନ୍, ଦେବତାଙ୍କୁ ପଶୁବଳି ଦେଲେ କ’ଣ କିଛି ଉପକାର ଅଛି ?” ତାହାର ଉତ୍ତରରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏହି ଅଟ୍ଟାଳ କଥାଟି କହିଥିଲେ ।]

ପୁରୁଷାଳରେ କାଶୀ ରାଜ୍ୟରେ ଜଣେ ବଡ଼ ଜମି-ମାଲିକ ଗାଁର ବରଗଛ ମୂଳେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ଦେବତାଙ୍କୁ ପଶୁବଳି ଦେବା ପାଇଁ ମାନସିକ କରି ବିଦେଶକୁ ଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରୁ ଫେରିବା ପରେ ଅନେକ ପଶୁବଳି ଦ୍ଵାରା ମାନସିକଟି ପୁରଣ କରିବା ପାଇଁ ସେହି ଗଛ ତଳେ ଆସି ଠିଆ ହୋଇଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ବୃକ୍ଷଦେବତା ଗଛତାଳରେ ଠିଆ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଏହି ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ—

ହେ ଜୀବ, ତୁମେ ଯଦି ମୁକ୍ତି ଚାହୁଁଛ,
ପରଲୋକ କଥା ଯଦି ଯବୁବେଳେ ଶୁଭୁଛ,
ରେ ମୁକ୍ତମତି;
ଏ ମୁକ୍ତି ତୁମର କେବଳ ଦୃଢ଼ ବନ୍ଧନର କାରଣ,
ଜ୍ଞାନ ଓ ଧାର୍ମିକ ଲୋକମାନେ ଆତ୍ମମୁକ୍ତି ଲାଭିଥାନ୍ତି,
ଅଜ୍ଞାନ ଓ ପାପୀମାନେ ଅହରହ ଜୀବହଂସା କରି,
ମୁକ୍ତିର ଭ୍ରମରେ ବନ୍ଧନରେ ପଡ଼ିଥାନ୍ତି ।

ସେହି ଦିନଠୁଁ ଲୋକମାନେ ଏହି ବଳିଦେବା ପ୍ରଥାରୁ ବିରତ ହୋଇ ଧର୍ମପଥରେ ଚାଲି ଦେବଲୋକର ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସଂଖ୍ୟାକୁ ବଢ଼ାଇଥିଲେ ।

[ସମବଧାନ :-

ସେତେବେଳେ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ବୃକ୍ଷଦେବତା ।]

ଚିପ୍ପଣୀ

୧) ‘ଆୟାଚନ’ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ପ୍ରାର୍ଥନା କରି ଠାକୁରଙ୍କ ନିକଟରେ କିଛି ମାନସିକ କରିବା ।
‘ଆୟାଚିତଭକ୍ତ’ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଠାକୁରଙ୍କଠାରେ କିଛି ମାନସିକ କରିଥିବା ଭକ୍ତ ।

୨ ଠ-ନଳପାନ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ କୋଶଳ ରାଜ୍ୟରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିବା ସମୟରେ ନଳପାନ ନାମକ ଗାଁରେ ପହଞ୍ଚି ନଳକପାନ ପୋଟ୍‌ଘୋଷ ପାଖରେ ଥିବା କେତକ ବନରେ ରହୁଥିଲେ । ସେହି ସମୟରେ ସେ ଗୋଟିଏ କଣାଥିବା ନଳ ବିଷୟରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ ।

• ଭ୍ରମଣମାନେ ନଳକପାନ ପୋଟ୍‌ଘୋଷରେ ଗାଧୋଇସାରି ଶ୍ରମଣେରମାନଙ୍କୁ ପୋଷଣ ନିକଟରେ ଥିବା ପାହାଡ଼ରୁ ନଳ କାଟି ଆଣି କୁହୁ ରଖିବା ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ଜାଗା ଦିଆର କରିବାକୁ କହିଲେ । ସେମାନେ କେତେଖଣ୍ଡ ନଳ କାଟି ଆଣିବାରେ ଦେଖାଗଲା ଯେ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଆଗ ପଛ ସବୁ ସମ୍ପା । କେଉଁଠି ହେଲେ ଗଣ୍ଠି ନାହିଁ । ସେମାନେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ଏହି କଥା କଣାଇବାରେ ସେ କହିଲେ, “ପୁରାକାଳରେ ଏଠିକାର ନଳ ବିଷୟରେ ଏହିପରି ହିଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଥିଲା ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅଞ୍ଚଳ କଥାଟିକୁ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।]

ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଜଙ୍ଗଲ ଥିଲା ଏବଂ ଏହି ପୋଟ୍‌ଘୋଷରେ ଗୋଟିଏ ନଳ-ରକ୍ଷସ ରହୁଥିଲା । ସେତେବେଳେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ମାଙ୍କଡ଼ ରୂପରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଦେହ ଲାଲ ରଙ୍ଗର ମୃଗକୁଆ ଭଳି ଦିଶୁଥିଲା । ସେ ଅଶୀହଜାର ମାଙ୍କଡ଼ଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଏହି ଜଙ୍ଗଲରେ ରହୁଥିଲେ ।

ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ମାଙ୍କଡ଼ମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ କହିଥିଲେ, “ବାପାମାନେ, ଏ ବଣରେ ବସିଗଛ ଅଛି । ଏମିତି ଗୁଡ଼ିଏ ପୋଷଣ ଅଛି, ଯାହାର ଭିତରେ ଜଳ-ରାକ୍ଷସ ଥାଏ । ସାବଧାନ, ମତେ ନପରୁଣ କୌଣସି ଅଜଣା ଫଳ ଖାଇବ ନାହିଁ । ଆଗରୁ ଯେଉଁ ପୋଷଣର ପାଣି ପିଇ ନଥିବ, ସେ ପୋଷଣର ପାଣିରେ ହାତ ଦେବ ନାହିଁ ।” ସେମାନେ “ଯେ ଆଜ୍ଞା” କହି ତାଙ୍କର ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ଚଳିବାକୁ ଗଲେ ହୋଇଗଲେ । ଦିନେ ମାଙ୍କଡ଼ମାନେ ଏହି ଜଙ୍ଗଲର ଏମିତି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ ଯାହାକି ସେମାନେ ପୁରୁଷ ଜମା ଦେଖି ନାହାନ୍ତି । ସାବଧାନ ବୁଲିବୁଲି ପାଣି ଖୋଜି ଖୋଜି ସେମାନେ ଗୋଟିଏ ପୋଷଣ କୁଳରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ । କିନ୍ତୁ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଆସିବାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ପାଣି ନପିଇ ପୋଷଣ କୁଳରେ ବସି ରହିଲେ । ଏହାପରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଆସି ପରୁରଲେ, “ତୁମ୍ଭେମାନେ ପାଣି ପିଇନାହିଁ କାହିଁକି ?” ସେମାନେ କହିଲେ, “ଆପଣଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ବସିଛୁ ।” ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ଭଲ କରନ୍ତୁ ।”

ଏହାପରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଏହି ପୋଷଣର ଗୁରୁଆଡ଼େ ବୁଲି ପାଦଚନ୍ଦ୍ରମାନ ଦେଖି ବୁଝିଲେ ଯେ, ପ୍ରାଣୀମାନେ ପାଣି ପିଇବା ପାଇଁ ଏହା ଭିତରକୁ ଯାଇଛନ୍ତି ସତ, କିନ୍ତୁ କେହି ଏହା ଭିତରୁ ଉଠିକରି ଆସିନାହାନ୍ତି । ଅତଏବ ପୋଷଣରେ ଯେ ନିଶ୍ଚୟ ରାକ୍ଷସ ଅଛି ସେ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ରହିଲା ନାହିଁ । ସେ କହିଲେ, “ବାପାମାନେ, ତୁମ୍ଭେମାନେ ପାଣି ଭିତରକୁ ନପିଣି ଠିକ୍ କରନ୍ତୁ । କାରଣ ଏହା ଭିତରେ ରାକ୍ଷସ ଅଛି ।”

ଜଳ-ରାକ୍ଷସ ଦେଖିଲା ମାଙ୍କଡ଼ମାନେ କେହିହେଲେ ପାଣି ଭିତରକୁ ଓହ୍ଲାଇ ନାହାନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ସେ ଶୁଣି ମୁର୍ଚ୍ଛି ଧାରଣ କରି ପାଣିର ପେଟ ଚରି ସେମାନଙ୍କ ଆଗରେ ଆସି ଠିଆହେଲା । ତାହାର ଦେହ ମାଲ ରଙ୍ଗର, ମୁହଁ ପାଣ୍ଡୁର ରଙ୍ଗର ଏବଂ ଆଖି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଲାଲ ରଙ୍ଗର । ସେ କହିଲା, “ଆରେ...ତୁମ୍ଭେମାନେ ଯେ ଏଠି ବସିଛ; ଓହ୍ଲାଇ ଆସି ପାଣି ପିଅନା ?”

ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ପରୁରଲେ :

“ତୁମ୍ଭେ ଏଇ ପୋଷଣରେ ରହୁଥିବା ରାକ୍ଷସ ନୁହଁକି ?” ସେ କହିଲା, “ହଁ ।”

“ଯେଉଁମାନେ ଏଇ ପାଣିକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସନ୍ତି ସେ ସବୁ କ’ଣ ତୁମର ଖାଦ୍ୟ ?”

“ହଁ ଯେଉଁମାନେ ପାଣିକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସନ୍ତି ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ମୋର ଖାଦ୍ୟ ଛୋଟ ଛୋଟ ଚଢ଼େଇଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବଡ଼ ବଡ଼ ଗୁରଗୋଡ଼ିଆ ପ୍ରାଣୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁମାନେ ଏ ପାଣିରେ ପଶନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ମୋ କବଳରୁ ନିସ୍ତାର ନାହିଁ । ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମୋର ହୃଦୟରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହେବ ।”

“ଆମ୍ଭେମାନେ ତୋର ହୃଦୟରେ ପଡ଼ିବୁ ନାହିଁ ।”

“ଏବେ ପାଣି ପିଇ ଦେଖ, ପଡ଼ୁଛ କି ନାହିଁ ।”

“ଆମେ ପାଣି ପିଇରୁ, କିନ୍ତୁ ତୋର ଆସୁଛି ହେବୁନାହିଁ ।”

“ଆଗ୍ର ଦେଖି ତୁମେ କେମିତି ପାଣି ପିଉଛ ।”

“ସତେ, ତୁମେ ଭାବିବ ଆମେ ପାଣି ପିଇବା ପାଇଁ ପୋଖରୀକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଯିବୁ ? କିନ୍ତୁ ଆମେ ଜମା ପାଣିରେ ପଶିବୁ ନାହିଁ, ଅଥଚ ଆମର ଏଇ ଅଶୀହଜାର ମାଙ୍କଡ଼ ସମସ୍ତେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନଳ ନେଇ ତା ସାହାଯ୍ୟରେ ପାଣି ପିଇବେ । ଲୋକମାନେ ଯେମିତି ପଦ୍ମନାଭରେ ପାଣି ଖୋସି ନଥାନ୍ତି, ଆମେମାନେ ସେମିତି ଏଇ ନଳରେ ପାଣି ଖୋସି ନେବୁ । ଫଳରେ ତୁମେ ଆମମାନଙ୍କୁ ଛୁଇଁ ପାରିବ ନାହିଁ ।” ଏହି କଥା କହି ବୁଦ୍ଧଦେବ ଅଭୟମୁକ ହୋଇ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟି ପାଠ କରିଥିଲେ—

ପାଦ ଚନ୍ଦ୍ରରୁ ବୁଝିଲି କେତେ ପ୍ରାଣୀ ଏ ନଳରେ ପଶିଛନ୍ତି,
ପାଦର ଚନ୍ଦ୍ରରୁ ବୁଝିଲି, କେହି ଗୋଟିଏ କିନ୍ତୁ ନିଜଘରକୁ ଫେରିନାହାନ୍ତି ।

ଆମେ ବାନରଗଣ ପାଣି ପିଇବାକୁ କେବେହେଲେ ପୋଖରୀକୁ ଓହ୍ଲାଇବୁ ନାହିଁ,
ଏହି ଡାରତୁମିରେ ହିଁ ରହି ନଳଦ୍ୱାରା ପାଣି ଖୋସିନେବୁ ।

ଏହାପରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଗୋଟିଏ ନଳ ଅଣେଇଲେ ଏବଂ “ମୁଁ ଯଦି ଦଶପାରମିତା ଜ୍ଞାନ ପାଇଥାଏ, ତେବେ ଏ ନଳଟିର ଗଣ୍ଠି ନରହୁ ଏବଂ ସବୁଠାରେ ଗୋଟିଏ କଣା ରହୁ ।” ଏହି କଥାଟି କହି ସେଇଟିକୁ ଫୁର୍ଜି ଦେଲେ । ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଏଇ ନଳଟିର ଗଣ୍ଠି ଗୁଡ଼ିକ ଗୁଲିଗଲା ଏବଂ ସବୁଆଡ଼େ କଣା ହୋଇଗଲା । ତାହାପରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଆଉ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ନଳ ଆଣି ତହିଁରେ ତଳୁ ଉପରଯାଏଁ ଗୋଟିଏ କଣା କରାଇଲେ । ସେ ସେହି ପୋଖରୀଟିର ଗୁଣ୍ଠିଆଡ଼େ ବୁଲି କହିଲେ, ଏ ସ୍ଥାନରେ ଯେତେ ନଳ ଜନ୍ମିବ କେଉଁଥରେ ହେଲେ ଗଣ୍ଠି ନରହୁ ଏବଂ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର କଣା ରହୁ ।” ପରହୁତ ଲାଗି ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ଏଭଳି ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଯେ ତାଙ୍କର ଆଦେଶ କେବେହେଲେ ବିଫଳ ହୁଏନାହିଁ । ଫଳରେ ସେହିଦିନଠାରୁ ଏ ସ୍ଥାନରେ ଯେତେ ନଳ ହେଉଛି ସେ ସବୁର ଅଗରୁ ମୂଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର କଣା ରହିଆସିଅଛି ।

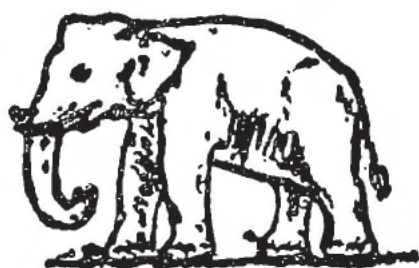
ଏହାପରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଗୋଟିଏ ନଳ ହାତରେ ନେଇ ପୋଖରୀ କୂଳରେ ବସିଲେ; ତାଙ୍କର ଅନୁଚରମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହିଭଳି କରି ଏବଂ ତାଙ୍କର ଦେଖା ଦେଖି ନଳଦ୍ୱାରା ପାଣି ପିଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । କାହାକୁ ପାଣି ଭିତରେ ପଶିବାକୁ ହେଲାନାହିଁ । ଫଳରେ ରାକ୍ଷସ ସେମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେହେଲେ କୌଣସି ପ୍ରାଣୀକୁ ଛୁଇଁ ନପାରି ଖୁବ୍ ରାଗିଯାଇ ନିଜସ୍ଥାନକୁ ଚାଲିଗଲା । ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ନିଜ ନିଜର ଦଳବଳ ନେଇ ବଣରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ।

— — —

[ସମବଧାନ :

ସେତେବେଳେ ଦେବଦତ୍ତ ଥିଲା ସେହି ଜଳ-ରାକ୍ଷସ; ମୋର ଶିଷ୍ୟମାନେ ଥିଲେ ସେହି ଅଶୀହଜାର ମାଙ୍କଡ଼ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ମାଙ୍କଡ଼ମାନଙ୍କର ରାଜା ।]

—————

କୁରଙ୍ଗ ବର୍ଗ

୨୧-କୁରଙ୍ଗମୃଗ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନରେ ଥିବା ସମୟରେ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ଦେବଦତ୍ତ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଜୀବନରେ ମାରିଦେବା ପାଇଁ ବହୁ ଚକ୍ରାନ୍ତ କରିଥିଲେ । ସେ ତାଙ୍କୁ ଗୋପନରେ ମାରିଦେବା ପାଇଁ ଡାର ମାରିବା ଲୋକ ନିୟୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଦିନେ ତାଙ୍କ ଉପରକୁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶ୍ଚ ପଥର ଖଣ୍ଡ ପକାଇଥିଲେ; ଆଉଦିନେ ଧନପାଳକ ନାମକ ଗୋଟିଏ ପାଗଳା ହାତୀକୁ ପଠାଇଥିଲେ । ଥରେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଧର୍ମ-ସତ୍ତାରେ ଏକାଠି ହୋଇ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କର ଏହିସବୁ ଖରାପ ଆଚରଣ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରୁଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେଠି ପହଞ୍ଚିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଯେଉଁ ଆସନଟି ରଖାହୋଇଥିଲା ତାହା ଉପରେ ବସି ପଚାରିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁମାନେ, ତୁମେମାନେ ଏଠି ବସି କେଉଁ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରୁଛ ?” ସେମାନେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ଭଗବନ୍, ଦେବଦତ୍ତ ଆପଣଙ୍କ ଜୀବନ ନେବାପାଇଁ ଯେଉଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ, ଆମେ ତାଙ୍କର ସେହି ଖରାପ କାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରୁଥିଲୁ ।” ତାହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ଦେବଦତ୍ତ ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ମୋର ପ୍ରାଣ ନେବାଲାଗି ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରି ନଥିଲା ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅଗାଧ କଥାଟି କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।]

ସୁଦ୍ଧେ ବାସୁକୀର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ କୁରଙ୍ଗ-ମୃଗର ଜନ୍ମ ନେଇ ବଣରେ ବଣଫଳ ଖାଇ ବୁଲୁଥିଲେ । ସେ ଥରେ ସପ୍ତପର୍ଣ୍ଣୀ ଫଳ ଖାଇବା ପାଇଁକ ଗୋଟିଏ ସପ୍ତପର୍ଣ୍ଣୀ ଗଛ ମୂଳକୁ ଯିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେତେବେଳେ ପାଖରେ ଥିବା ଗାଁରେ ଗୋଟିଏ ଶିଳାସ୍ତର ରହିଥାଏ । ସେ ପାଦଚିହ୍ନ ଦେଖି ଦେଖି ମୃଗମାନଙ୍କର ଯିବା ଆସିବା ବାଟ ବୁଝିପାରେ ଏବଂ ସେମାନେ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁଠି ଫଳ ଖାଇବାକୁ ଯାଆନ୍ତି ତାହାର ଉପରେ ମଞ୍ଚା ବାନ୍ଧ ସେମାନଙ୍କର ଅସିବାର ଅପେକ୍ଷା କରି ବସିଥାଏ । ମୃଗମାନେ ନକାଣି ତା ପାଖକୁ ଆସିବା ମାତ୍ରେ ସେ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କୁ ମାରିଦିଏ । ଏହିଭଳି କରି ସେ ଦୁର୍ ମାଂସ ପାଏ ଏବଂ ତାହା ବିକି ତାର ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରେ । ଶିଳାସ୍ତର ସେହି

ସପ୍ତପଣ୍ଡି ଗଛ ମୂଳରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ପାଦଚିହ୍ନ ଦେଖି ତାଳରେ ଲୁଚିକରି ମଞ୍ଚା ବାନ୍ଧି ଏବଂ ସକାଳୁ ସକାଳୁ ଖାଇବା ଶେଷ କରି ଶକ୍ତି ଧରି ସେଠି ଯାଇ ବସିଲା । ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ସପ୍ତପଣ୍ଡି ଫଳ ଖାଇବା ପାଇଁ ସକାଳୁ ରହବା ଜାଗାରୁ ବାହାରି ‘ପଡ଼ିଲେ; କିନ୍ତୁ ହଠାତ୍ ଗଛ-ମୂଳକୁ ନଯାଇ ଟିକିଏ ଦୂରରେ ରହିଲେ । ସେ ଭାବିଲେ “ବେଳେବେଳେ ଶିକାସ୍ତ୍ରମାନେ ଗଛ ଉପରେ ମଞ୍ଚା ବାନ୍ଧି ବସିଥାଆନ୍ତି; ଏଠି ସେଭଳି ଦଟିଛୁ କି ନାହିଁ ଦେଖିବା ଦରକାର ।” ଏହା ଫଳରେ ସେ କିଛି ଦୂରରେ ଅଟକି ଯାଇ କୌଣସି ଭୟର କାରଣ ଅଛି କି ନାହିଁ ସେ ବିଚାର ପରଖିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ଶିକାସ୍ତ୍ର ଦେଖିଲା, “ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଗଛ ମୂଳକୁ ଆସୁନାହାନ୍ତି । ସେ ସପ୍ତପଣ୍ଡି ଫଳ ଛୁଣ୍ଟାଇ ତାଙ୍କ ଆଗକୁ ପକାଇଲା । ସେତେବେଳେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ମନେକଲେ ଏ ଫଳଗୁଡ଼ିକ ଯେ ମୋ ପାଖକୁ ଆସି ପଡ଼ୁଛି, ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ଗଛ ଉପରେ ଶିକାସ୍ତ୍ର ଅଛି ।” ଏହାପରେ ସେ ବାରମ୍ବାର ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ଗଛତାଳ ଭିତରେ ଶିକାସ୍ତ୍ରକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । କିନ୍ତୁ ନ ଦେଖିଲା ଭଳି ଛଳନା କରି କହିଲେ, “ଆରେ ଗଛ, ଏତେ ଦିନ ଧରି ତୁମେ ତ ଫଳଗୁଡ଼ିକ ସରଳ ଭାବରେ ଛୁଣ୍ଟାଇକରି ପକାଉନଥିଲ, କିନ୍ତୁ ଆଜି ତୁମେ ଗଛ ଭଳି ଆଚରଣ କରୁନାହିଁ କାହିଁକି ? ବେଶ୍, ତୁମେ ଯେମିତି ଗଛର ଧର୍ମ ଗୁଡ଼ିକ, ମୁଁ ବି ସେମିତି ମୋ ଧର୍ମ ଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗଛତଳେ ଯାଇ ଆହାର ଖୋଜୁଛି ।” ଏହାକହି ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟି ପାଠ କଲେ :—

ହେ ସପ୍ତପଣ୍ଡି ଭାଇ;

ତୁମେ କୁରଙ୍ଗମୃଗ ପାଖକୁ ଆଜି ଯେଉଁ ଫଳ ପିଜିଲ,

ତାହା ମୋତେ ଅଜଣା ନାହିଁ ।

ମୁଁ ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ସପ୍ତପଣ୍ଡି ଗଛ ମୂଳକୁ ଯାଉଛି;

ତୁମର ଏହି ଫଳରେ ମୋର ସାମାନ୍ୟତମ ରୁଚି ନାହିଁ ।

ସେତେବେଳେ, “ଦୂର ଦୁଅ, ଆଜି ମୋର ହାତରୁ ଗୁଡ଼ ପାଇଗଲା ।” ବୋଲି କହି ସେ ଶିକାସ୍ତ୍ରଟି ମଞ୍ଚା ଉପରୁ ଶକ୍ତିଟି ଫିଙ୍ଗିଲା । ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ମୁହଁ ଚୁଲାଇ କହିଲେ, “ମୁଁ ତୁମର ହାତରୁ ଖସିଗଲା ସତ, କିନ୍ତୁ ତୁମେ କେବେହେଲେ ତୁମର କର୍ମଫଳରୁ ଖସି

ପାରିବନାହିଁ । ତୁମକୁ ଅଷ୍ଟମହାନରକରେ ଏବଂ ସୋହଲ ଉତ୍ସାଦ ନରକରେ (୧) ରହବାକୁ ହେବ । ତୁମେ ପାଞ୍ଚପ୍ରକାର ବନ୍ଧନ କଷ୍ଟ (୨) ଭୋଗ କରିବ ।” ଏହାପରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ନିଜର ଅଶ୍ୱଷ୍ଟ ସ୍ଥାନକୁ ଚାଲିଗଲେ । ଶି କାଗୁଟି ମଧ୍ୟ ଗଛରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଗଲା ।

— — —

[ସମବଧାନ :

ସେତେବେଳେ ଦେବଦତ୍ତ ଥିଲା ସେହି ବ୍ୟାଧି ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି କୁରଙ୍ଗମୁଗ]

ଚିପ୍ପଣୀ

- ୧) ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ମତରେ ଆଠଟି ମହାନରକ ଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା, ସଞ୍ଜୀବ, କାଳସୂତ୍ର, ସଂହାତ, ଗୌରବ, ମହାଗୌରବ, ଭୟାନ, ଏବଂ ଅସାଗ । ଏହା ଛଡ଼ା ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଅନେକ ନରକ ଅଛି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକଙ୍କୁ “ଲୋକାନ୍ତରକ” ଏବଂ ଆଉ କେତେକଙ୍କୁ ଉତ୍ସାଦ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ ।
- ୨) ପଞ୍ଚବନ୍ଧନ ହେଉଛି ପାଞ୍ଚଟି ଦୁଃଖର ବନ୍ଧନ । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ ଲୋଭ, କ୍ରୋଧ, ମୋହ, ମାନ ଏବଂ ଔଦତ୍ୟ ।

— — —

୨୨ - କୁକୁର-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନଠାରେ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାତ ଲୋକମାନଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ଲାଗି ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ଏ ବସୟରେ ବସ୍ତ୍ରତ ବର୍ଣ୍ଣିନା “ଭଦ୍ରଶାଳ-ଜାତକ” ରେ (ଜାତକ ସଂଖ୍ୟା ୪୭୫) ରେ-ଦିଆଯାଇଅଛି । ସେହି ଉପଦେଶଟି ଉତ୍ତମ ରୂପେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାଲାଗି ନିମ୍ନଲିଖିତ ଅଙ୍ଗତ କଥାଟି ସେ କହିଥିଲେ ।]

ସୁରାକାଳରେ ବାସନ୍ତୀର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ପୁଂଜନ୍ମର କର୍ମଫଳ ହେତୁ କୁକୁର-ଜନ୍ମ ପାଇଥିଲେ । ସେ ଶହ ଶହ କୁକୁରଙ୍କୁ ଧରି ମହାଶ୍ୱଶାନରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ।

ଦିନେ ରାଜା ସିନ୍ଧୁଦେଶୀୟ ଧନା ଘୋଡ଼ା ଯୋଗୁ ହୋଇଥିବା ଏବଂ ବହୁ ଅଳଂ-କାରରେ ମଣ୍ଡିତ ରଥରେ ଚଢ଼ି ବସିବାକୁ ବୁଲି ଯାଇଥିଲେ । ସେଠି ସାବୁଦିନ ବୁଲୁଚଲା କରି ସେ ଫୁର୍ତ୍ତ ଅସ୍ତ ହେବାପରେ ନଅରକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ରଥରେ ଚମଡ଼ା ତିଆରି ଯେଉଁ ସାଜ ଥିଲା ତାକୁ ଆଉ ସେ ରାତିରେ କେହି ଖୋଲିଲେ ନାହିଁ; ସାଜଟି ସେମିତି ରଥ-ପଡ଼ିଆରେ ପଡ଼ି ରହିଲା । ତା’ପରେ ବର୍ଷା ହେଲା, ରଥଗୁଡ଼ିକ ଭଜିଗଲା ଏବଂ ରାଜାଙ୍କ କୁକୁରମାନେ ଦୋତାଲା ଉପରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସି ସବୁ ଚମଡ଼ା ଖାଇଗଲେ । ତା’ଆରଦିନ ଶୁକରମାନେ ରାଜାଙ୍କୁ ଜଣାଇଲେ, “ମହାରାଜ, ନନ୍ଦିଆ ମୁହଁ ଦେଇ କୁକୁର ଆସି ରଥର ସାଜସବୁ ଖାଇ ଯାଇଛନ୍ତି ।” ଏଥିରେ ରାଜା କୁକୁରମାନଙ୍କ ଉପରେ ଝୁବ୍ ରାଗିଯାଇ ଆଦେଶ ଦେଲେ, “ଯେଉଁଠି କୁକୁର ଦେଖିବାକୁ ପାଇବ, ମାରିପକାଇବ ।” ଏହାପରେ କୁକୁରଙ୍କୁ ମାରିବାକୁ ଭୟାନକ ଅଭିଯାନ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଯେଉଁଠି ଗଲେ ସେଠି ମରିବାକୁ ହେବ ଦେଖି ଶେଷରେ କୁକୁରମାନେ ହତାଶ ହୋଇ ମଣାଣିରେ ଆସି ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ପଚାରିଲେ, “ତୁମ୍ଭେମାନେ ଏତେଗୁଡ଼ିଏ କୁକୁର ଏକା-ସାଥୀରେ କାହିଁକି ଆସିଲା ?” ସେମାନେ କହିଲେ, “କୁକୁରମାନେ ରାଜାଙ୍କ ନଅରରେ ପଶି ରଥର ସାଜକୁ ଖାଇଯାଇଛନ୍ତି । ତାହାଶୁଣି ରାଜା ରାଗିଯାଇ ସବୁ କୁକୁରଙ୍କୁ ମାରିଦେବା ପାଇଁ ଆଜ୍ଞା ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ଶହ ଶହ କୁକୁରଙ୍କୁ ମର ସରିଲାଣି । ଆମ୍ଭେମାନେ ଝୁବ୍ ଡରିଯାଉଛୁ ।” ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଭାବିଲେ, “ରାଜାଙ୍କ ନଅର ଯେମିତି ଭାବରେ ସୁରକ୍ଷିତ,

ସେଥିରେ ବାହାରର କୌଣସି କୁକୁର ତାହା ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ନଅର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁସବୁ ଜାତିଆ (୧) ଚୁକୁର ଅଛନ୍ତି ଏ ସେଇମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ । ଯେଉଁମାନେ ଅସଲ ଦୋଷୀ ସେମାନେ ନିର୍ଭୟରେ ଅଛନ୍ତି; ଅଥଚ, ଯେଉଁମାନେ ଦୋଷୀ ନୁହଁନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ମରାଯାଉଛି । ଏହିଭଳି ଅବସ୍ଥାରେ ରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତ ଦୋଷୀଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବେ ଦେଇ ମୋର ଜ୍ଞାତ ଲୋକମାନଙ୍କର ପ୍ରାଣରକ୍ଷା କାହିଁକି କରିବ ନାହିଁ ?” ଏହାପରେ ସେ ଜ୍ଞାତ-ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଇ କହିଲେ, “ତୁମ୍ଭେମାନେ ଭୟ କରନାହିଁ । ମୁଁ ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କର ରକ୍ଷାର ଉପାୟ ଏବେ କରୁଛି । ମୁଁ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ ନକରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତୁମ୍ଭେମାନେ ଅପେକ୍ଷା କର ।” ଏହାପରେ ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ମୈତ୍ରୀ ଶ୍ରବ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଦାନାଦି ଦଶପାତ୍ରମିତାକୁ ସ୍ୱରୂପ କରି, “ବାଟରେ ଯେପରି କେହି ମୋ ଉପରକୁ ପଥର ନ’ପକାନ୍ତି ବା ଠେଙ୍ଗା ନମାରନ୍ତି” ଏହା ସଂକଳ୍ପ କରି ଏକାକୀ ରାଜାଙ୍କ ନଅର ଆଡ଼କୁ ଚାଲିଲେ । ଏଥିରେ କେହି ତାଙ୍କୁ ଦେଖି କୋପର ଚିହ୍ନ ଦେଖାଇଲେ ନାହିଁ ।

ରାଜା କୁକୁରମାନଙ୍କୁ ମାରବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଇ ବିରୁରାଲସୁରେ ବସିଥିଲେ । ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚି ଗୋଟିଏ ଡ୍ରାଆଁରେ ରାଜାଙ୍କର ଆସନର ତଳେ ଯାଇ ଠିଆ ହେଲେ । ରାଜାଙ୍କ ଚାଲିମାନେ ତାଙ୍କୁ ପିଟି ବାହାର କରିଦେବାକୁ ଚାଲେ; କିନ୍ତୁ ରାଜା ସେମାନଙ୍କୁ ବାରଣ କଲେ । ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ଟିକିଏ ଭରସା ପାଇ ଆସନ ତଳୁ ଥଲ୍ଲୁ ଦୂରେଇ ଆସିଲେ ଏବଂ ରାଜାଙ୍କ ଗୋଡ଼ତଳେ ପଡ଼ି ପଶୁରିଲେ, “ଆପଣ କ’ଣ କୁକୁରମାନଙ୍କୁ ମାରିଦେବା ଲାଗି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି ?”

“ହଁ, ମୁଁ ଏ ଆଦେଶ ଦେଇଛି ।”

“କୁକୁରମାନଙ୍କର ଅପରାଧ କ’ଣ, ମହାରାଜ ?”

“ସେମାନେ ମୋ ରଥର ଚମଡ଼ା ଡାକ୍ତୁଣୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚମଡ଼ାର ସାଜମାନ ଖାଇ ପକାଇଛନ୍ତି ।”

“କେଉଁ କୁକୁର ଖାଇଛି ତାହା ଜାଣିଛନ୍ତି କି ?”

“ନାଁ, ମୁଁ ତାହା ଜାଣିନାହିଁ ।”

“ମହାରାଜ, ଯଦି ପ୍ରକୃତ ଅପରାଧୀ କିଏ ତାହା ଆପଣ ଜାଣି ନାହାନ୍ତି, ତେବେ କୁକୁର ଦେଖିଲମାନେ ମାରିବାକୁ ହେବ ଏଭଳି ଆଦେଶ ଦେବା ଉଚିତ ହୋଇନାହିଁ ।”

“କୁକୁରମାନେ ରଥର ଚମଡ଼ା ଖାଇଛନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ସବୁ କୁକୁରଙ୍କୁ ମାରିଦେବାକୁ ମୁଁ ଆଦେଶ ଦେଇଛି ।”

“ଆପଣଙ୍କ ଲୋକେ ସବୁ କୁକୁରକୁ ମାରୁଛନ୍ତି ନା କୌଣସି କୁକୁରକୁ
ନ ମାରିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି ?”

“ମୋ ଘରେ ଯେଉଁ ଜାତିଆ କୁକୁର ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ମରାଯାଉନାହିଁ ।”

“ମହାରାଜ, ଏହିମାତ୍ର ଆପଣ କହୁଥିଲେ ଯେ, ଆପଣଙ୍କ ରଥର ଚମଡ଼ା ଖାଇଛନ୍ତି
ବୋଲି ସବୁ କୁକୁରକୁ ମାରିବାର ଆଦେଶ ଆପଣ ଦେଇଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏବେ କହୁଛନ୍ତି ଯେ,
ଜାତିଆ କୁକୁରମାନଙ୍କୁ ମରାଯିବ ନାହିଁ । ଏହା ଆପଣଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଘୃଣାର ଓ ମୋହର
କାରଣ ହୋଇଛି । ଘୃଣା ଓ ମୋହ ଭଲକଥା ନୁହେଁ; ରାଜାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହା ଉଚିତ ବି
ନୁହେଁ । ବିଚାର କଲେବେଳେ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ନିକଟ ଭଳିଆ ନିରପେକ୍ଷ ବିଚାର କରିବାକୁ
ହେବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଘଟନାରେ ଭଲ ବର୍ଣ୍ଣର କୁକୁରମାନେ ନିର୍ଭୟରେ ଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଦୁଷ୍ଟ
କୁକୁରମାନେ ମରୁଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଏହାକୁ ସବୁ କୁକୁରଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ନିରପେକ୍ଷ ଦଣ୍ଡ-
ବୋଲି କହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏହା ଦୁଷ୍ଟ କୁକୁରକୁ ମାରିବା କଥା ଛଡ଼ା ଆଉ
କିଛି ନୁହେଁ । ମହାରାଜ, ଆପଣ ଯାହା କରୁଛନ୍ତି ତାହା ନ୍ୟାୟର ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ
କରୁଛନ୍ତି ।”

ଏହାପରେ ବୋଧସମ୍ଭବ ରାଜାଙ୍କୁ ଧର୍ମକଥାମାନ ବୁଝାଇବା ଲାଗି ଏଇ ଗାଥାଟି
ପଢ଼ିଥିଲେ :—

ରାଜନବରରେ ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ପାଳିତ କୁକୁରମାନେ ଅଛନ୍ତି,
ଅତି ଦୃଷ୍ଟପୁଷ୍ଟ, ଚିତ୍ରିତ ଓ ଲେମ୍ବଣ,
ସେମାନେ ଏବେ ଅଭୟ ପାଇଲେ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ଦୁଷ୍ଟ, ଏଣୁ ଆମକୁ ମରିବାକୁ ହେବ ।

ଏ କଭଳି ରାଜମାତା, ମହାରାଜ ?

ଏକ ଧର୍ମ ନୁହେଁ ବରଂ ଏ ହେଉଛି ଦୁଷ୍ଟ ପ୍ରତି ସବଳର ଅଭ୍ୟାସ ।

ବୋଧସମ୍ଭବଙ୍କ କଥା ଶୁଣି ରାଜା କହିଲେ, “ହେ କୁକୁରଶ୍ରେଷ୍ଠ, କେଉଁ
କୁକୁର ରଥର ଚମଡ଼ା ଖାଇଛି ଆପଣ ତାହା ଜାଣନ୍ତି କି ?”

“ଜାଣିଛି ମହାରାଜ ।”

“କେଉଁମାନେ ଖାଇଛନ୍ତି ?”

“ଯେଉଁସବୁ ଜାତିଆ କୁକୁର ଆପଣଙ୍କର ରାଜଭବନରେ ରହୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ
ହଁ ଖାଇଛନ୍ତି ।”

“ସେମାନେ ଯେ ଖାଇଛନ୍ତି ସେକଥା କଭଳି ଜଣାଯିବ ?”

“ମୁଁ ତାହାର ପ୍ରମାଣ ଦେଉଛି ।”

“କଅନ୍ତୁ ଦେଖି ।”

“ଆପଣ କୁକୁରମାନଙ୍କୁ ଆଣିବାକୁ ପଠାନ୍ତୁ ଏବଂ କିଛି ଘୋଳଦହି ଓ କିଛି ଲୁଣ ଆଣିବାକୁ କୁହନ୍ତୁ ।” ରାଜା ତାହାହିଁ କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ ।

ଏହାପରେ ବୋଧସ୍ୱତ୍ୱ ସେ ଲୁଣକୁ ଦହିରେ ମଝି କୁକୁରମାନଙ୍କୁ ଖାଇବାକୁ କହିଲେ । ରାଜା ତାହାହିଁ କରାଇଲେ । ତାହାପରେ କୁକୁରମାନେ ଚମଟା ଖଣ୍ଡିମାନ ବାନ୍ଧି କରିପକାଇଲେ । ଏଥିରେ ରାଜା ଖୁବ୍ ଝୁପି ହୋଇଯାଇ କହିଲେ, “ଏବେ ଦେଖୁଛୁ ଫସଲ ବୁଦ୍ଧି ଭଲ ଏ ବ୍ୟବସ୍ଥା ।” ସେ ନିଜର ଧନା ଛତାଟି ଉପହାର ଦେଇ ବୋଧସ୍ୱତ୍ୱଙ୍କୁ ପୂଜାକଲେ । ବୋଧସ୍ୱତ୍ୱ “ଧର୍ମମାର୍ଗରେ ଚାଲି, ବାପାମା’ଙ୍କର ପୂଜାକର” ଇତ୍ୟାଦି ଦଶଟି ଗାଥା ପଢ଼ି ରାଜାଙ୍କୁ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଦେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ପଞ୍ଚଶୀଳ ବସୟରେ ଶିକ୍ଷା ଦେଇ, “ମହାରାଜ, ଆଜିଠାରୁ ସ୍ଥିରବୃତ୍ତି ହୋଇ ଚଳନ୍ତୁ ।” ଏହି ଉପଦେଶ ଦେଇ ଧନାଛତାଟି ତାଙ୍କୁ ଫେରାଇଦେଲେ । ମହାସତ୍ୱଙ୍କର (୧) ଧର୍ମକଥା ଶୁଣି ରାଜା ସବୁ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ଅଭୟ ଦେଲେ । ବୋଧସ୍ୱତ୍ୱ ଆଦି ସବୁ କୁକୁରଙ୍କ ପାଇଁ ପ୍ରତିଦିନ ରାଜଭୋଗ ଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ ଏବଂ ବୋଧସ୍ୱତ୍ୱଙ୍କ ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ଦାନାଦି ପୁଣ୍ୟ କର୍ମମାନ କଲେ । ମୃତ୍ୟୁପରେ ସେ ଦେବଲୋକକୁ ଯାଇ ସୁନର୍ଜନ୍ମ ପାଇଲେ । କୁକୁର-ରୂପୀ ବୋଧସ୍ୱତ୍ୱଙ୍କର ଉପଦେଶ ଦଶ ହଜାର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବ୍ୟାହତ ରହିଥିଲା ।

ବୋଧସ୍ୱତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ବୁଢ଼ା ହୋଇଯିବା ପରେ କୁକୁରମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ନିଜ କର୍ମାନୁରୂପ ଫଳ ଭୋଗିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟଲୋକକୁ ଯାଆକଲେ ।

କଥାର ଶେଷରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ଭବୁଗଣ, ବୁଦ୍ଧ କେବଳ ଏହି ଜନ୍ମରେ ସେ ଜ୍ଞାନଲୋକମାନଙ୍କର ଉପକାର କରିଛନ୍ତି, ତାହା ନୁହେଁ; ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଏଭଳି ଉପକାର କରିଥିଲେ ।”

[ସମବଧାନ :

ସେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦ ଥିଲା ସେହି ରାଜା; ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଶିଷ୍ୟମାନେ ଥିଲେ ସେହି ଯାଆରଣ କୁକୁରମାନେ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ମଣାଣିରେ ରହୁଥିବା କୁକୁରରାଜା ।]

ବିଷୟଶୀ

- ୧) ମୂଳ ଜାତକରେ “କୌଲେୟ” ଏହିଭଳି ବିଶେଷଣ ଶବ୍ଦ କୁକୁର ପାଇଁ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଇଂରାଜୀରେ ଏହାକୁ କୁହାଯିବ “Pedigree” । ଏହାଏ ଅର୍ଥ ଉକ୍ତ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା କୁକୁର । ରାଜନବରରେ ସେତେବେଳେ ଜାତିଆ କୁକୁରଙ୍କୁ ପାଳନ କରାଯାଉଥିଲା ବୋଲି ଏହି ଜାତକ-ଗଳ୍ପରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଅଛି ।
- ୨) ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ ବୋଧିଦତ୍ତଙ୍କୁ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ମହାସତ୍ତ୍ୱ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଉଭୟ ଶବ୍ଦ ଏକାର୍ଥ ବୋଧକ ।

୭୩-ଭୋଜାଜାନେୟ-ଜାତକ (୧)

[ଭୁବନେଶ୍ୱର ଜେତବନରେ ରହୁଥିବା ସମୟରେ କୌଣସି ଉତ୍ସାହୀନ ଭିକ୍ଷୁ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ସେ କହିଥିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁମାନେ; ପୂର୍ବକାଳରେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବହୁପ୍ରକାର ବିପଦ ମଧ୍ୟରେ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ସାହ ହରାଇ ନଥିଲେ; ଆହତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଗରପଣିଆ ଦେଖାଇ ଥିଲେ ।” ଏହାପରେ ସେ ଏହି ଅତୀତ କଥାଟି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ପୁରାଣକରେ କାରଣସୀରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଗୋଟିଏ ଜାତିଆ ଯିରୁ ଦେଶୀୟ ଘୋଡ଼ା ରୂପେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ କାରଣସୀର ରାଜାଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ା (୧) ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଆଦର ଯତ୍ନର ସୀମା ନଥିଲା । ସେ ଲକ୍ଷେ ଟଙ୍କା ଦାମ୍ରେ ସୁନାର ପାତ୍ରରେ ନାନା ପ୍ରକାର ବଢ଼ିଆ ବଢ଼ିଆ ଦିନବର୍ଷର ସୁରୁଣା ଚାରିଥିଲେ । ସେ ଯେଉଁଠି ରହୁଥିଲେ, ସେ ଘରର ଚଟାଣ ଚାରି ପ୍ରକାର ସୁଗନ୍ଧରେ ଲିପା ଯାଇଥିଲା । ତାହାର ଚାରିପଟେ ଲାଲ କମ୍ବଳର ପରଦା ଓ ଉପରେ ସୁନାର ତାରା ଚଞ୍ଚା ହୋଇଥିବା ଗୁନ୍ଥା ଥିଲା ହୋଇଥିଲା । ଏହାର କାନ୍ଥରେ ବାସନା ଫୁଲର ଡୋଡ଼ା ଓ ମାଳା ଝୁଲୁଥିଲା ଏବଂ ଭିତରେ ସବୁବେଳେ ବାସନା ଡେଲର ଘାସ ଚଳୁଥିଲା ।

ବାସନ୍ତୀର ଗୁରୁ ପାଖରେ ଥିବା ରାଜାମାନେ ଏ ରାଜ୍ୟଟି ପ୍ରତି ଝୁବୁ ଲେଉଟି କରନ୍ତି । ଥରେ ସାତ ଜଣ ରାଜା ମିଶି ବାସନ୍ତୀକୁ ଦେଖିଯାଇ ବ୍ରହ୍ମଦେବଙ୍କ ପାଖକୁ ଚାଲି ଲେଖିଲେ, “ତୁମେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟ ଗୁରୁତ୍ବ ଅଳ୍ପ କମ୍ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସହକାରେ ଯୁଦ୍ଧକର ।” ବ୍ରହ୍ମଦେବ ମନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ଡିକାଇ ଏକଥା ଜଣାଇଲେ ଏବଂ କ’ଣ କରବକୁ ହେବ ତାହା ଠିକ୍ କରବାକୁ ପରାମର୍ଶ ମାଗିଲେ । ମନ୍ତ୍ରୀମାନେ କହିଲେ, “ମହାରାଜ, ପ୍ରଥମେ ଆପଣ ନିଜେ ଯୁଦ୍ଧକୁ ଯାଆନ୍ତୁ ନାହିଁ । ଆପଣ ଅମୃତ ଅଶ୍ଵାବେଶକୁ ଯୁଦ୍ଧ କରବାକୁ ପଠାନ୍ତୁ । ସେ ଯଦି ପରାସ୍ତ ହେବେ, ତେବେ ଯାହା କରବାର କଥା ତାହା ଧୂର କରାଯିବ ।”

ବ୍ରହ୍ମଦେବ ସେହି ଅଶ୍ଵାବେଶକୁ ଡାକି ପଚାରିଲେ, “ବାପା, ତୁମେ କ’ଣ ଏଇ ସାତଜଣ ରାଜାଙ୍କ ସହକାରେ ଯୁଦ୍ଧକର ପାରିବ ?” ଅଶ୍ଵାବେଶ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ଦେବ, ଯଦି ସେହି ଜାତିଆ ଘୋଡ଼ାଟି ମୁଁ ପାଏ, ତେବେ ଖାଲି ସାତ ରାଜା କାହିଁକି, ଜମୁଦ୍ରୀପର ସମସ୍ତ ରାଜା ଏକାଠି ହେଲେବ ସେମାନଙ୍କ ସହକାରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିପାରିବ । ରାଜା କହିଲେ, “ବାପା, ସେ ଜାତିଆ ଘୋଡ଼ାଟି ବା ଅନ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ଘୋଡ଼ା ଯାହା ଇଚ୍ଛା କରୁବ ନଥ ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଯାଅ ।” ଅଶ୍ଵାବେଶ “ଯେ ଅଛି” ବୋଲି କହି ରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରି ରାଜଭବନରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲେ ଏବଂ ବୋଧସ୍ପତିଙ୍କୁ ବାହାରେ ଅଣି ତାଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗୁ ପିଛାଇଦେଲେ, ନିଜେ ପାଦରୁ ମୁଣ୍ଡ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବଶ୍ୟରେ ସଜ୍ଜିତ ହେଲେ ଏବଂ ଅଶ୍ଵାରେ ଚରବାଣ୍ଟି ବାନ୍ଧିଲେ । ଏହାପରେ ସେ ବୋଧସ୍ପତିଙ୍କ ପିଠିରେ ବସି ନଗରରୁ ବାହାରିଗଲେ । ବିଜୁଳି ଗଡ଼ରେ ସେ ପ୍ରଥମ ଅବଶ୍ୟକତାକୁ ଭେଦକରି ପ୍ରଥମ ରାଜାଙ୍କୁ ଜୀବିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଧରି ଆଣିଲେ ଏବଂ ନଗରରେ ଥିବା ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ କରିଦେଲେ । ଏହାପରେ ସେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଅବଶ୍ୟକ ଭେଦକରି ଆଉ ଜଣେ ରାଜାଙ୍କୁ ଧରି ଆଣିଲେ । ଏହିଭଳି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କରି ପାଞ୍ଚ ଜଣ ରାଜାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରିଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ଷଷ୍ଠ ଅବଶ୍ୟକତା ଭେଦ କରି ଷଷ୍ଠ ରାଜାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରିବା ସମୟରେ ବୋଧସ୍ପତି ଆହତ ହେଲେ । ସେତେବେଳେ ଅଶ୍ଵାବେଶ ଜଣକ ଆହତ ଘୋଡ଼ାଟିକୁ ରାଜଦ୍ଵାରରେ ରଖି ତା’ର ସାଜ ଖୋଲିଦେଲେ ଏବଂ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଘୋଡ଼ାକୁ ତାହା ପିନ୍ଧାଇଦେଲେ । ଅଗ୍ନିରୂପୀ ବୋଧସ୍ପତି ଗୋଟିଏ ପାଖରେ ଭରା ଦେଇ ସାରା ଶରୀରଟି ବସ୍ତ୍ରାବୃତ୍ତ କରି ଭୂଇଁରେ ପଡ଼ିଥିଲେ । ସେ ଆଖି ଖୋଲି ଖର ପୁରୁଷ କ’ଣ କରୁଛନ୍ତି ତାହା ଚିହ୍ନିପାରିଲେ । ସେ ଭାବିଲେ, “ଏହି ଯୋଦ୍ଧା ଜଣକ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଘୋଡ଼ା ସଜେଇଁ କରି ନେଉଛନ୍ତି ସତ; କିନ୍ତୁ ଏ ଘୋଡ଼ାଟି କେବେହେଲେ ସମ୍ପ୍ରମ ବ୍ୟୁତ୍ଥ ଭେଦକରି ସମ୍ପ୍ରମ ରାଜାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରିବା ପାରିବନାହିଁ । ଫଳରେ ମୁଁ ଏତେ ସମୟ ଧରି ଯାହା କରିଛି ତାହା ସବୁ ଶୁଣି ହୋଇଯିବ । ଏହି ଅଦ୍ଵିତୀୟ ଖର ପୁରୁଷ ଜଣକ ମରିବେ ଏବଂ ରାଜା ବି ଶହେ ଜଣ ହାତରେ ପଡ଼ିବେ ।

ମୋ ଛଡ଼ା ଆଉ କୌଣସି ଘୋଡ଼ା ଯସ୍ତମ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଭେଦ କରିବାକୁ ଓ ଯସ୍ତମ ରାଜାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ ।” ଏହାପରେ ସେ ଶୋଇରହି ବାର ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଡାକ କହିଲେ, “ହେ ବୀର; ମୋ ଛଡ଼ା ଆଉ କୌଣସି ଘୋଡ଼ା ଯସ୍ତମ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିକୁ ଭେଦକରି ଯସ୍ତମ ରାଜାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ । ମୁଁ ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛୁ ତାକୁ କଦାପି ପଣ୍ଡା କରାଇ ଦେଖିନାହିଁ । ମୋତେ ଉଠାଇ ଠିଆ କରାଇ ଦିଅନ୍ତୁ ଏବଂ ପୁଣି ସଜାଇ ଦିଅନ୍ତୁ ।” ଏହା କହି ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟିକୁ ପଢ଼ିଲେ : -

କଣ୍ଠାକତ ସିମିଳି ଗଛ ଭଳି ଦେହସାରା ମୋର ଶରବିଜ,
ମୁଁ ଏବେ ଆହତ ଓ ଭୂତଳଶାୟୀ
ତଥାପି ହେ ବୀର;
ଯାମାନ୍ୟ ଘୋଡ଼ାଠାରୁ ଉଚ୍ଚବଂଶଜାତ ମୋତେ ଶ୍ରେୟାନ୍ ବୋଲି ଜାଣିବ;
ଭୂମେ ଆହୁରି ଥରେ ମୋତେ ସଜାଇ ଦିଅ;
ଅନ୍ୟ ଘୋଡ଼ାରେ ଭୂମର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ ।

ଏହା ଶୁଣି ସେହି ଅଶ୍ଵାରେଞ୍ଚ ବୋଧୁସଦ୍ଵୟଙ୍କୁ ଟେକିଧରି ଉଠେଇଦେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର କ୍ଷତ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଧିଦେଲେ; ତାଙ୍କୁ ପୁଣିଥରେ ସଜେଇ ଦେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପିଠିରେ ଚଢ଼ି ଯସ୍ତମ ରାଜାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀକରି ନିଜର ଯୈନ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ଅଣାଇଲା । ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ଆସିଲେ । ସେତେବେଳେ ବୋଧୁସଦ୍ଵୟ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ମହାରାଜ, ରାଜା ସାତ ଜଣଙ୍କୁ ମାରନ୍ତୁ ନାହିଁ; ସେମାନଙ୍କୁ ଶପଥ କରାଇ ଗୁଡ଼ିଦିଅନ୍ତୁ ଏବଂ ଏ ଅଶ୍ଵାରେଞ୍ଚଙ୍କର ଯାହା ପୁରସ୍କାର ପାଇବାର କଥା ତାହା ଏ ଅଶ୍ଵାରେଞ୍ଚଙ୍କୁ ଦିଅନ୍ତୁ; କାରଣ ସେ ସାତଜଣ ରାଜାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରି ଆଣିଛନ୍ତି; ତାଙ୍କର ମର୍ଯ୍ୟାଦାକୁ କମେଇ ଦେବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ଆପଣ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ନାନା ପ୍ରକାର ପୁଣ୍ୟକର୍ମ କରନ୍ତୁ, ଶୀଘ୍ରତ ପାଳନ କରନ୍ତୁ ଏବଂ ଧର୍ମ ଅନୁସାରେ ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରନ୍ତୁ ।” ବୋଧୁସଦ୍ଵୟ ରାଜାଙ୍କୁ ଏହିଭଳି ଉପଦେଶ ଦେବାପରେ ଉପସ୍ଥିତ ଲୋକମାନେ ତାଙ୍କର ଯାକ ଖୋଲିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କରି ଯବୁ ସାଞ୍ଜୁ ଗୁଡ଼ିକ ଖୋଲିଦେଲେ ସେତେବେଳେ ବୋଧୁସଦ୍ଵୟ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ ।

ବୋଧୁସଦ୍ଵୟଙ୍କର ଦେହକୃତ୍ୟ କରିଯାରିବା ପରେ ରାଜା ଅଶ୍ଵାରେଞ୍ଚ ବୀରଙ୍କୁ ନାନା ଯମ୍ଭାନରେ ଭୂଷିତ କଲେ ଏବଂ ବନ୍ଦୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ଶତ୍ରୁତା ଆଚରଣ କରିବେ ନାହିଁ ବୋଲି ଶପଥ କରାଇନେଇ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ପଠାଇଦେଲେ । ଏହାପରେ ସେ ଶାସ୍ତ୍ରର ନିୟମ ଅନୁସାରେ ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରି ତାଙ୍କର ଆୟୁଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବା ପରେ କର୍ମାନୁରୂପ ଫଳ ପାଇବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟଲୋକକୁ ଚାଲିଗଲେ ।

[କଥା ଶେଷରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ଭୟମାନେ, ଆଗେ ବି ବିଜ୍ଞାନେନ ମାନେ ବିପଦରେ ପଡ଼ି ଆସୁଛ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବାଞ୍ଛାହୀନ ହେଉନଥିଲେ । ଆଉ ଭୁଲ୍‌ମାନେ ଏହିଭଳି ନିର୍ବାଣପଦ ଦେଇ ପାରୁଥିବା ଶାସନର ଆଶ୍ରୟରେ ରହି ନାହିଁନ ବା ନିରୁତ୍ସାହତ ହେବ ? ଏହାପରେ ସେ ଗୁରୁ ପ୍ରକାର ସତ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ ବୁଝାଇ କହିଲେ । ତାହା ଶୁଣି ସେହି ନିରୁତ୍ସାହ ଭୟ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ପାଇଲେ ।

ସମକାଳୀନ : —

ଯେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦ ଥିଲା ନାରାଣସୀ ରାଜା, ସାବୁଦିନ ଥିଲା ସେହି ଅଶ୍ୱାତ୍ତେୟ ବୀର ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ଜାତିଆ ଘୋଡ଼ା]

ଚିପ୍ପଣୀ

୧) “ଆଜାନେୟ” ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଲା ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ବଂଶ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ । ଏହା ଘୋଡ଼ା ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ । ଜାତିଆ ଘୋଡ଼ା ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏ ଶବ୍ଦଟି ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ।

୨) ରାଜାଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ଲାଗି ଉଲ୍ଲ ଲକ୍ଷଣ ଥିବା ହାତୀ, ଘୋଡ଼ା ଇତ୍ୟାଦି ପଶୁମାନଙ୍କୁ ମଙ୍ଗଳର ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଉଥିଲା । ସେମାନଙ୍କୁ “ମଙ୍ଗଳ-ହାତୀ, ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ା” ଇତ୍ୟାଦି ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା ।

୨୪- ଆଜନ୍ମ-ଜାତକ(୧)

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନରେ କୌଣସି ଜଣେ ନରୁଣାହୁ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କୁ ଡାକିକରି କହିଥିଲେ, “ପୁତ୍ରେ ବିକ୍ଷିଲେକ-ମାନେ ଆବାତ ପାଇ ମଧ୍ୟ ବୀର-ପଣିଆ ଗୁଡ଼ି ନଥିଲେ ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅତୀତ କଥାଟି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ପୁରାକାଳରେ ବାରାଣସୀରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ଥରେ ସାତ ଆଠ ଜଣ ରାଜା ମିଶି ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀକୁ ଅବରୋଧ କରିଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କର ଜଣେ ରଥୀ ନିଜ ରଥରେ ଗୋଟିଏ ଘୋଡ଼ାଠାରୁ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା ଦୁଇଟି ହିରୁ ଦେଶର ଘୋଡ଼ା ଯୋଡି ନଗରରୁ ବାହାରପଡ଼ିଲେ ଏବଂ ଏକାକୀ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କର ଛଅଟି ବ୍ୟୁତ୍ତ ଭେଦ କରି ଛଅ ଜଣ ରାଜାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରି ଆଣିଲେ । ଠିକ୍ ଏହି ସମୟରେ ବଡ଼ ଘୋଡ଼ାଟି ଆହତ ହେଲା । ତାହାପରେ ରଥୀ ଜଣେ ରାଜଦ୍ବାରକୁ ଫେରିଆସି ଘୋଡ଼ାଟିକୁ ରଥରୁ ଖୋଲିଦେଲେ ଏବଂ ସେ ଗୋଟିଏ ପାଖ ଭରା ଦେଇ ଖୋଇବାପରେ ତା’ଦେହରୁ ସାତ ଆଠ ଖୋଲିଦେଇ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଘୋଡ଼ା ସଜେଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ତାହା ଦେଖି ଆହତ ଅଶ୍ବରୂପୀ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ବ (ଭୋଜନାନେୟ-ଜାତକରେ ଯେଉଁ ଭଲ କୁହାଯାଇଅଛି ସେହିଭଳି ଚନ୍ଦ୍ରାକର) ରଥୀଙ୍କୁ ଡାକି ତାଙ୍କୁ ଆଗରେ ଏଇ ଗାଆଟି ଡିଲେ :—

ଏଠି, ସେଠି ସଜଳ ସ୍ଥାନରେ,
ଜାଣିଆ ଘୋଡ଼ାଟି ତାର ବୀର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ ।

ଆଉ ଯେଉଁ ଘୋଡ଼ାଗୁଡ଼ିକ ଅଛନ୍ତି,
ରଣକ୍ଷେତ୍ରର ବିପଦସଙ୍କୁଳ ସ୍ଥାନରେ,
ରହିବା ଲାଗି କି ସାଧ୍ୟ ବା ଅଛି ସେମାନଙ୍କର ?

ଏଇ କଥା ଶୁଣି ରଥୀ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ବଙ୍କୁ ଟେକି ଧରିଲେ; ତାଙ୍କୁ ପୂର୍ଣ୍ଣଥରେ ରଥରେ ଯୋଡି ସପ୍ତମ ବ୍ୟୁତ୍ତକୁ ଭେଦକଲେ ଏବଂ ସପ୍ତମ ରାଜାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରି ରାଜଦ୍ବାରକୁ ଫେରିଆସିଲେ । ତା’ପରେ ସେଠାରେ ସେ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ବଙ୍କୁ ବନ୍ଦନମୁକ୍ତ କରିଦେଲେ । ଏହାପରେ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ବ ଗୋଟିଏ ପାଖରେ ଭରାଦେଇ ଖୋଇ ପଡ଼ିଲେ ଏବଂ “ଭୋଜନାନେୟ-ଜାତକ” ରେ ଯେଉଁ ଭଲ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି ସେହିଭଳି ରାଜାଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ

ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ । ରାଜା ତାଙ୍କର ଦେହକୃତ୍ୟ କରିଯାରିବା ପରେ ରଥୀଙ୍କୁ ନାନାପ୍ରକାର ସମ୍ମାନରେ ଭୂଷିତ କଲେ । ରାଜା ଯଥାସାଧ୍ୟ ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରି ତାଙ୍କର ଆୟୁଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବା ପରେ କର୍ମନୁରୂପ ଫଳ ପାଇବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ଲୋକକୁ ଚାଲିଗଲେ ।

[କଥା ଶେଷରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଚାରି ସତ୍ୟ ବିଷୟରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାହା ଶୁଣି ଏହି ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ଲାଭକଲେ ।

ସମବଧାନ :—

ସେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦ ଥିଲେ ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ, ଏବଂ ସମ୍ୟକ୍‌ସମ୍ଭବ ବୁଦ୍ଧଦେବ (୧) ଥିଲେ ସେହି ଜାତି ଘୋଡ଼ା ।]

ଚିପ୍ପଣୀ

୧) ଆଜନ୍ମ ଅର୍ଥ ହେଉଛି “ଆଜାନେୟ” ବା ଉଦ୍‌ବେଗ ଜାତ ।

୨) ସମ୍ୟକ୍‌ସମ୍ଭବ ଅର୍ଥ ହେଲା ସମ୍ୟକ୍‌ଜ୍ଞାନ । ଏହା ଜାତିସ୍ତର ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ନିଜର ଓ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ପୁର୍ବଜନ୍ମବୃତ୍ତାନ୍ତ ଜାଣି ଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ୟକ୍‌ସମ୍ଭବ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

---

୨ ୧୫-ତୀର୍ଥ-ଜାତକ

[ଜଣେ ଲୋକ ପୁଅରୁ ବଣିଆ ବ୍ୟବସାୟ କରୁଥିଲା । ପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ କରି ସାଗୁପୁତ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଗୋଟିଏ ବିହାରରେ ବାସ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ତାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ ।]

ଅନ୍ୟର ଦୁଃସ୍ୱପ୍ନ ଓ ମନର କଥା ବୁଝିବାର କ୍ଷମତା କେବଳ ବୁଦ୍ଧମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ । ଧର୍ମ-ସେନାପତିଙ୍କର (୧) ଏହି କ୍ଷମତା ନଥିଲା । ସେ ତାଙ୍କ ସହିତ ଗୋଟିଏ ବିହାରରେ ରହୁଥିବା ଏ ଲୋକଙ୍କର ମନକଥା ଜାଣିପାରିନଥିଲେ । ଫଳରେ ତାଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନ ବିଷୟ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରଥମେ ଦେହର ଅପବିତ୍ରତା କଥା ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଏ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର କିଛି ମାନ୍ୟ ଉପକାର ହେଲାନାହିଁ । ନହେବାର କଥା; କାରଣ, ସେ ଲାଗି ଲାଗି ପାଞ୍ଚଶହ ଥର ବଣିଆ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଫଳରେ ଏତେ ଦୀର୍ଘ ସମୟଧରି ବିଶୁଦ୍ଧ ସୁନା ଦେଖିବାର ସଫଳ ଯୋଗୁଁ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ “ଅଶୁଭ” ଚିନ୍ତା (୨) କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହେଲାନାହିଁ । ସେ ଗୁରୁମାସ କାଳ “ଅଶୁଭ” ଚିନ୍ତା କରି ମଧ୍ୟ ଏହାର କୌଣସି ମର୍ମ ବୁଝିପାରିଲେ ନାହିଁ । ନିଜ ପାଖରେ ଏକା ବିହାରରେ ରହୁଥିବା ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ପାଇବାରେ ଅସମର୍ଥ ହେବାର ଦେଖି ଧର୍ମ-ସେନାପତି ଭବିଷ୍ୟକୁ ଲାଗିଲେ, “ମୁଁ ଦେଖୁଛି ଏଭଳି ଲୋକ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଛଡ଼ା ଆଉ କାହା ପାଖରୁ ଶିକ୍ଷା ପାଇପାରିବେ ନାହିଁ । ଅତଏବ ମୁଁ ଏହାଙ୍କୁ ଏବେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପାଖକୁ ନେଇଯାଏଁ ।” ଏହା ଠିକ୍ କରି ସେ ତହିଁଆର ଦିନ ସକାଳୁ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଖରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ ।

ବୁଦ୍ଧଦେବ ପଚାରିଲେ, “କିହୋ ସାଗୁପୁତ୍ର; ତୁମେ ଏ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ନେଇ ଆସିଲ କାହିଁକି ?” ସାଗୁପୁତ୍ର କହିଲେ, “ପ୍ରଭୋ, ମୁଁ ଏହାଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ କର୍ମସ୍ଥାନ (୩) ଦେଖେଇ ଦେଇଥିଲି । କିନ୍ତୁ ଗୁରୁମାସ କାଳ ଚେଷ୍ଟା କରି ମଧ୍ୟ ଏ ତାହାର ସାମାନ୍ୟ ଟିକିଏ ମର୍ମ ବୁଝିପାରିଲେ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ସ୍ୱାକ୍ଷୁ ମୁଁ ଆପଣଙ୍କ ପାଖକୁ ନେଇ ଆସିଲି । କାରଣ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବ୍ୟାଘାତ ଆଉ କେହି ସ୍ୱାକ୍ଷୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ ।”

“ସ୍ବାକୁ ତୁମେ କି କର୍ମସ୍ଥାନ ଦେଇଥିଲ ସାଗପୁତ ?”

“ମୁଁ ସ୍ବାକୁ ‘ଅଶୁଭ’ ବିଷୟ ଶୁଣିବାକୁ କହିଥିଲି ।”

“ସାଗପୁତ ! ଅନ୍ୟର ଦୁଦୟ ଜାଣି ମଧ୍ୟ ତା ମନ ବୁଝିବା ତୁମର ସାଧ୍ୟ ନାହିଁ । ତୁମେ ଏବେ ଏକା ଏକା ଫେରିଯାଅ । ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟକୁ ଆସି ତୁମ ସଙ୍ଗରେ ଏକା ବିହାରରେ ରହୁଥିବା ଏକ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ନେଇଯିବ ।”

ସାଗପୁତଙ୍କୁ ଏହିପରି ବିଦାୟ ଦେଇ ବୁଢ଼ଦେବ ସେହି ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ସୁନ୍ଦର ଗୋଟିଏ ବିହାରମଣ୍ଡାନ ଦେଲେ । ତାଙ୍କୁ ଚାବର ପିନ୍ଧାଇଲେ, ଭିକ୍ଷା କରିବା ସମୟରେ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇଗଲେ ଏବଂ ଫୁଲ୍ ଭଲ ଜିନିଷ ଖାଇବାକୁ ଦେଲେ । ଏହାପରେ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ଗହଣରେ ବିହାରକୁ ଫେରିଆସି ଦିନର ବାଳାତକ ସମୟ ‘ଗନ୍ଧ-କୁଟୀରରେ’ (୪) କଟାଇଲେ । ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳେ ଏ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବିହାରରେ ବୁଲୁଥିବା ସମୟରେ ସେ ନିଜ ପ୍ରଭାବ ବଳରେ ଅମୃତୋଟାରେ ଗୋଟିଏ ପୋଖରୀ ଫୁଟି କଲେ । ଏ ପୋଖରୀର ଗୋଟିଏ ଅଂଶରେ ପଦ୍ମଫୁଲ ଭରି ଉଠିଥିଲା ଏବଂ ତା’ଉତ୍ତରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ପଦ୍ମଫୁଲ ଫୁଟିଥିଲା । “ତୁମେ ଏଇଠି ବସି ଏଇ ପଦ୍ମକୁ ଗୁଡ଼ିଆଅ” ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ଏହି କଥା କହି ବୁଢ଼ଦେବ ନିଜ ଗନ୍ଧକୁଟୀରକୁ ଫେରିଗଲେ । ଭିକ୍ଷୁ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପଦ୍ମକୁ ଗୁଡ଼ିଲେ । କିନ୍ତୁ ସମୟ ପରେ ଭଗବାନ ଏକ ପଦ୍ମଟିର ବିନାଶ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ଭିକ୍ଷୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ଏହା କ୍ରମେ କ୍ରମେ ବିବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଗଲା । ତା’ପରେ କଡ଼ରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପାଖୁଡ଼ା ଛୁଡ଼ିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲା । ଶେଷରେ କେଶରଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଝରିପଡ଼ିଲା । କେବଳ ନାଡ଼ଟି ବାକୀ ରହିଗଲା । ଏହା ଦେଖି ଭିକ୍ଷୁ ଶୁଣିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ଏଇମାତ୍ର ଏ ପଦ୍ମଫୁଲଟି କେତେ ସୁନ୍ଦର ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଗୁଡ଼ି ଗୁଡ଼ି ଏହା ବିବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଗଲା । ଏବେ ଏହାର ନା ଅଳ୍ପ ପାଖୁଡ଼ା ନା ଅଳ୍ପ କେଶର । ଖାଲି ଯାହା ବାକୀ ରହିଛି ନାଡ଼ଟି । ଏହାର ଯେମିତି ବିନାଶ ହେଲା ମୋ ଦେହ ସେମିତି ବିନାଶ ହେବନାହିଁ କାହିଁକି ? ଜଗତର ସକଳ ବସ୍ତୁ ହିଁ ଅନିତ୍ୟ ।” ଏହିଭଳି ଚିନ୍ତାକରି ସେ ଫୁଲଦୃଷ୍ଟି ଲାଭକଲେ ।

ଏକ ଭିକ୍ଷୁ ସୁନ୍ଦରଦୃଷ୍ଟି ପାଇଛନ୍ତି ଜାଣିପାରି ବୁଢ଼ଦେବ ଗନ୍ଧକୁଟୀରରେ ରହି ମଧ୍ୟ ନିଜ ଦେହରୁ ଗୋଟିଏ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟୀ ପ୍ରତିମାକୁ ବାହାର କରେଇ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟିକୁ ଛାଉଣୀ କଲେ :-

ଶରତର ଶତଦଳ ଏବେ ଜଳରେ ଶୋଭା ପାଉଛି,

ତାକୁ ତୁମେ ବୁଢ଼ରୂପେ କର ତୋଳିନଥ ।

ହେ ଜୀବ, ଠିକ୍ ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ମନରେ ଓ ସଦଗ୍ର ପ୍ରସ୍ତାସରେ

ମନରୁ ଆତ୍ମ-ପ୍ରୀତିକୁ ଟାଣି ନେଇ ଦୂରକୁ ଫିଙ୍ଗି ଦିଅ ।

ଏହାହିଁ ଶାନ୍ତର ମାର୍ଗ,
ଏହା ଛଡ଼ା ଆଉ ଭଲ ପଥ ନାହିଁ;
ତୁମେ ଏଇ ପଥରେ ସଦା ବିଚରଣ କର,
ଅନ୍ୟ ପଥରେ ଯାଅ ନାହିଁ ।

ନିର୍ବାଣ ଲଭ ଲାଗି ଏଇ ଏକମାତ୍ର ସେଥି;
ବୁଦ୍ଧଙ୍କର କରୁଣା ବିନା ଏହାର ସନ୍ତାନ ମିଳେନାହିଁ ।

ଏଇ ଗାଥାଟି ଶୁଣି ଉକ୍ତ ଭିକ୍ଷୁ ଜଣକ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ପାଇଗଲେ । ସେତେବେଳେ ‘ମୁଁ
ମୁକ୍ତ ହେଲି; ଆଉ ଜନ୍ମ ନେଚାର ବିତମ୍ବନା ଭୋଗ କରିବାକୁ ହେବନାହିଁ’ ଏହି ବିଶ୍ୱାସରେ
ସେ ଖୁବ୍ ଖୁସିହୋଇ ମନ ଖୋଲି ନିମ୍ମଲିଖିତ ଗାଥାଗୁଡ଼ିକ ବୋଲିବାକୁ ଲାଗିଲେ :

ଯେ ନିର୍ମଳ ଦୃଢ଼ସ୍ୱ ଏବଂ କୃପ୍ରବୃତ୍ତିମାନ ଯାହାଙ୍କର କ୍ଷୀଣ,
ଜୀବନର ଅବସାନରେ ତାଙ୍କର ଆଉ ଏ ସହାରରେ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ନାହିଁ;
ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ ହେଉ ଅଶେଷ ଦୁଃଖ ଆଉ ଭୋଗ କରିବାର ନାହିଁ ।

ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଚନ୍ଦ୍ର ଭଳି,
ଶୁଦ୍ଧଶୀଳ, ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟ ସେହି ନରପୁଞ୍ଜବ ସଦା ଶୋଭିତ ।

ମନ ମୋର ଚୁଡ଼ି ରହି ଥିଲା ଶୁଷ୍କ ପାପର ପଙ୍କରେ,
ମୋହର ଅବକାରରେ ସେ ଥିଲା ଆଚ୍ଛନ୍ନ;
ଜ୍ଞାନର ରବି ଏବେ ସେ ଅବିଦ୍ୟାର ପଛଦାକୁ ଭେଦି,
ମୋର ଚିତ୍ତତଳକୁ ଭରି ଆଲୋକରେ ଦେଉଛି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳାଘ ।

ହର୍ଷୋତ୍ତୁଫୁଲ୍ଲ ଭାବରେ ଏହିଭଳି ଗାଥାଟି ପଢ଼ି ପଢ଼ି ସେ ଭଗବାନଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ
ତାଙ୍କର ପାଦପଦ୍ମନା କଲେ । ତାପରେ ସ୍ଥବର ସାଂସୁଧି ମଧ୍ୟ ସେଠାକୁ ଯାଇ ଭଗବାନଙ୍କୁ
ମୁଣ୍ଡିଆ ମାରିଲେ ଏବଂ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଘରକୁ ଫେରିଲେ । ଏହି ଝଗଡ଼ି ଶୁଣି
ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଧର୍ମ-ସଭାରେ ଏକଜୁଟ ହୋଇ “ଦଶବଳ” (୫) ଜଣ ଗୁଣଜର୍ଜିତ କରିବା
ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ସେମାନେ କହିଲେ, “ଦେବ, ମଣିଷର ଚିତ୍ତ ଓ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଜାଣିବାର
କ୍ଷମତା ନଥିବାରୁ ସାଂସୁଧି ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରବୃତ୍ତି ବୁଝିପାରିଲେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧ-
ଦେବଙ୍କର କି ବିରାଟ କ୍ଷମତା; ତାଙ୍କ ନିକଟରେ କିଛିମାତ୍ର ଅଜଣା ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ସେ
ସ୍ୱାକ୍ଷୁ ଗୋଟିଏ ଦିନ ଭିତରେ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ ଓ ଅର୍ହତ୍ତ୍ୱ ଦାନ କରିପାରିଲେ ।”

ଏହି ସମୟରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେଠି ପହଞ୍ଚି ଆସନରେ ବସିପଡ଼ିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା ବସ୍ତବ୍ୟ ଜାଣିପାରି କହିଲେ, “ଭ୍ରଷ୍ଟମାନେ, ମୁଁ ମୋର ବୁଦ୍ଧତ୍ବ ବଳରେ ଯେ ଏହି ଲୋକଟିର ପ୍ରବୃତ୍ତି ବୁଝିପାରୁଛି ଏହା କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବସ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ । ପୁଣ୍ୟକାଳରେ ମଧ୍ୟ, ମୁଁ ଏହା ବୁଝିପାରୁଥିଲି ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅପାତ କଥାଟି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ପୁଣ୍ୟକାଳରେ ବାସନ୍ତୀରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ବ ତାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ । ସେ ରାଜାଙ୍କୁ ଧର୍ମ ଓ ଅର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମନ୍ତ୍ରଣା ଦିଅନ୍ତି ।

ଦିନେ ରାଜାଙ୍କର ଘୋଡ଼ା ରଝୁଆଳମାନେ ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ାର ଗାଧୁଆ ଘାଟରେ ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ଘୋଡ଼ା ଗାଧୋଇଦେଲେ । ତାହାପରେ ଯେତେବେଳେ ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ାର ରଝୁଆଳଟି ନିଜ ଘୋଡ଼ାକୁ ସେହି ପାଣି ପାଟକୁ ନେଇ ଚଲି, ସେତେବେଳେ ଘୋଡ଼ାଟି ନିଜାନ୍ତ ଦୂଢ଼ାର ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖାଇ ଯାହା କଲେ ବି ପାଣି ତଳକୁ ଓହ୍ଲାଇଲ ନାହିଁ । ଘୋଡ଼ା ରଝୁଆଳଟି ରାଜାଙ୍କ ପାଟକୁ ଯାଇ କହିଲା, “ମହାରାଜ, ଆପଣଙ୍କ ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ାଟି ଗାଧୋଇବାକୁ ଚାହୁଁ ନାହିଁ ।” ରାଜା ବୋଧିସତ୍ତ୍ବଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରି କହିଲେ, “ପଣ୍ଡିତ-ପ୍ରବର, ଆପଣ ଯାଇ ଦେଖନ୍ତୁ, କାହିଁକି ଏମାନେ ଚେଷ୍ଟା କରି ମଧ୍ୟ ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ାଟିକୁ ପାଣିକୁ ନେଇପାରୁ ନାହାନ୍ତି ।” ବୋଧିସତ୍ତ୍ବ “ଯେ ଆଜ୍ଞା ମହାରାଜ” ବୋଲି କହି ନିଜ-କୁଳକୁ ଚଲେ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ ଯେ ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ାର ଦେହରେ କୌଣସି ପୀଡ଼ା ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ କାହିଁକି ଯେ ସେ ପାଣିକୁ ଓହ୍ଲାଇଲ ନାହିଁ ତାହାର କାରଣ ବସ୍ତବ୍ୟ ଚିନ୍ତାକରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ଏହାପରେ ସେ ସ୍ଥିର କଲେ, “ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଲୋକମାନେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଘୋଡ଼ାକୁ ଏଇ ଘାଟରେ ଗାଧୋଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେଇଥିପାଇଁ ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ାଟି ଦୂଢ଼ାରେ ପାଣିକି ଓହ୍ଲାଇବାକୁ ଚାହୁଁ ନାହିଁ ।” ଏହା ଭାବି ସେ ଘୋଡ଼ା ରଝୁଆଳମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, “ତୁମ୍ଭେମାନେ ଏହା ପୃଷ୍ଠରୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଘୋଡ଼ାକୁ ଏହି ଘାଟରେ ଗାଧୋଇ ଦେଇଛ କି ?” ସେମାନେ କହିଲେ, ହଁ ମହାରାଜ, ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ଘୋଡ଼ାକୁ ଗାଧୋଇ ଦେଇଛୁ ।” ଏହାଶୁଣି ବୋଧିସତ୍ତ୍ବ ଭାବିଲେ, “ଏହାର ଆତ୍ମାଭିମାନରେ ଆପାତ ଲାଗିଛି ବୋଲି ଏତେ ଦୂଢ଼ାପରବଶ ହୋଇ ଏଠି ଗାଧୋଇବାକୁ ଏ ଘୋଡ଼ା ଚାହୁଁ ନାହିଁ । ସ୍ବାକୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଘାଟରେ ଗାଧୋଇ ଦେଲେ ଭଲ ହେବ ।” ଏହିଭଳି ମଙ୍ଗଳ ଘୋଡ଼ାଟିର ମନକଥା ବୁଝି ସେ ଘୋଡ଼ା ରଝୁଆଳମାନଙ୍କୁ କହିଲେ, “ଦେଖ, ଦିଅ, ମହୁ, ଗୁଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ମିଶା ହୋଇ-

ଥବା ଶ୍ରୀର ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଦିନ ଟାଙ୍କିଲେ ଅରୁଚି ଆସେ । ଏଇ ଘୋଡ଼ାଟି ଅନେକ ଥର ଏଇ ଘାଟରେ ଗାଧୋଇଛି । ଆଜି ଉନ୍ମେଷମାନେ ଯୁଦ୍ଧ ନେଇ ଅନ୍ୟ ଘାଟରେ ଗାଧୋଇ ଦିଅ ଏବଂ ପାଣି ପିଇବାକୁ ଦିଅ । ଏହା କହି ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟି ପାଠକଲେ :—

ଯୁଦ୍ଧ ନିତି ନିତି ନୂଆ ନୂଆ ଘାଟରେ ପାଣି ପିଆଇବ,
ତା ହେଲେ ଏହାର ପ୍ରାଣରେ ସବୁବେଳେ ଝୁର୍ତ୍ତି ରହିବ ।

ପାୟସାନ୍ନ ମଧୁର ଥିଲେ ବି,
ବାରମ୍ବାର ତାକୁ ସେବନ କଲେ,
ବୈଷମ୍ୟ-ସ୍ଥାନତା ହେତୁ ରସନାରେ ଅରୁଚି ଆସିଥାଏ ।

ଘୋଡ଼ା-ରତ୍ନଆଳମାନେ ଏହି ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ାଟିକୁ ଅନ୍ୟ ଘାଟକୁ ନେଇଗଲେ; ତାକୁ ଗାଧୋଇଦେଲେ ଏବଂ ପାଣି ପିଆଇ ଦେଲେ । ପାଣି ପିଆଇ ସାରିବା ପରେ ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ଘୋଡ଼ାର ଦେହଟାକୁ ପୋଛିଦେଲେ, ଯେତେବେଳେ ବୋଧୁସ୍ଥରୁ ରଜାଙ୍କ ପାଦକୁ ଫେରିଗଲେ । ରଜା ପଚାରିଲେ, “ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ାଟି ଗାଧୋଇଛି ଓ ପାଣି ପିଇଛି ତ ?”

“ହଁ ମହାଶୟ ।”

“ସେ ପ୍ରଥମେ କାହିଁକି ମଙ୍ଗଳ ନଥିଲା ?”

ବୋଧୁସ୍ଥରୁ ରଜାଙ୍କୁ ତାହାର ନ ଗାଧୋଇବା କାରଣ ବୁଝାଇ ଦେଲେ । ରଜା ଶୁଣିଲେ, “ଦେଖ ତ, ଯୁଦ୍ଧର କି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ; ଏ ଇତର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ମନର କଥା ମଧ୍ୟ ବୁଝିପାରୁଛନ୍ତି ।” ଏହାପରେ ସେ ବୋଧୁସ୍ଥରୁଙ୍କୁ ବହୁପ୍ରକାର ସମ୍ମାନ ଦେଲେ । କାଳ-କ୍ରମେ ରଜା ଓ ବୋଧୁସ୍ଥରୁ ନିଜ ନିଜର କର୍ମାନୁସାରେ ଫଳ ପାଇବା ପାଇଁ ଲୋକାନ୍ତର ଗମନ କଲେ ।

[ସମବଧାନ

ସେତେବେଳେ ଏହି ଚକ୍ଷୁ ଥିଲା ସେହି ମଙ୍ଗଳ-ଘୋଡ଼ା, ଯାହାସ୍ପର୍ଶ ଥିଲେ ରଜା ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ତାଙ୍କର ବଚନଶ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରୀ ।]

ଚି ପ୍ରସଙ୍ଗୀ

୧) ସାଂସ୍କୃତିକ “ଧର୍ମସେନାପତି” ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା ।

୨) ବଶିଷ୍ଠ-ମାର୍ଗରେ ଯେଉଁ ଗୁଣଗତି କର୍ମସ୍ଥାନର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି, ତହିଁରେ ମାନବ ଶରୀର ଦଶଟି ଅଙ୍ଗର ବା ଅପବିତ୍ରତାର ସ୍ଥାନ ଅଟେ ବୋଲି କଳନା କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶରୀର ଉପରେ ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ନଦେବାକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି ।

୩) “ଅଶ୍ଵିନ-ମାର୍ଗ”ରେ ସଂମୋଚ ଗୁଣଗତି କର୍ମସ୍ଥାନ ବା “ଧ୍ୟାନ ବିଷୟ” ସମ୍ପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । କୌତୁହଳପାତ୍ରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଷୟକୁ ଧରି ତାର ପ୍ରକୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଧ୍ୟାନ କରନ୍ତି ଏବଂ ଫଳସ୍ଵରୂପେ ଏକାଗ୍ରତା ଫଳରେ ତାହାର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଶୁଦ୍ଧ ଓ ଅସାର ଶୁଦ୍ଧ ସମ୍ପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ “ବଶିଷ୍ଠମାର୍ଗ”ରେ ସଂମୋଚ ଗୁଣଗତି କର୍ମସ୍ଥାନର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ :—
ଦଶ କୃଷ୍ଣ, ଦଶ ଅଶ୍ଵତ୍ଥ, ଦଶ ଅନୁମୁଦି, ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମବିଗୁର, ଗୁଣ ଆରୁଂଧ୍ୟ, ଏକ ସଞ୍ଜ୍ଞା ଏବଂ ଏକ ବ୍ୟବସ୍ଥାନ । ଶିବ, ଅପ୍. ତେଜ, ମରୁତ୍, ମାନ, ଧୀର, ଲେହନ, ଶ୍ଵେତ, ଆଲୋକ ଓ ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ଆକାଶ ହେଉଛନ୍ତି ଦଶ କୃଷ୍ଣ । ଶବର ଦଶ ପ୍ରକାର ଅଂଶୁରା ଯଥା : କେତେବେଳେ ଏହା ଫୁଲ ଉଠେ, ପୁଣି କେତେବେଳେ ମାଳବର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣ କରେ, ପୁଣି କେତେବେଳେ ଏଥିରେ ପୋକ ପଡ଼ିଯାଏ, ପୁଣି କେତେବେଳେ ଏଥିରେ ଖାଲି ହାଡ଼ି ମାଂସ ଥାଏ ଇତ୍ୟାଦି ।

୪) ବୁଦ୍ଧଦେବ ନିଜେ ଯେଉଁ ଘରେ ରହୁଥିଲେ ତାକୁ “ଗନ୍ଧକରୁଟୀର” କୁହାଯାଉଥିଲା ।

୫) ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଅନ୍ୟ ନାମ “ଦଶବଳ” । ଦଶଟା ହାତୀର ବଳ ଏହାଙ୍କର ଥିଲା ବୋଲି ତାଙ୍କୁ “ଦଶବଳ” ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା ।

୧୭-ମହିଳାନୁଷ୍ଠାନ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ବେଣୁବନରେ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ଦେବଦତ୍ତ କୁମାର ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କର ମନ ଦୁଃସ୍ଥି କରାଇ ତାଙ୍କଠାରୁ ବହୁ ଓ ଉପହାର ସମ୍ମାନ ପାଇଥିଲେ । ଅଜାତଶତ୍ରୁ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଗୟସିରଠାରେ ଗୋଟିଏ ବିହାର କରାଇ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରତିଦିନ ତାଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ ଉନ୍ନତ ବର୍ଷର ସୁରୁଣା ବାସନା ଗୁଡ଼ିକରେ ଘିଅର ପାଞ୍ଚ ଶହ ଥାଳ ଭାତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସୁଆଦିଆ ଖାଇବା ଜନିଷ୍ଠ ପଠାଉଥିଲେ । ଏହି ସବୁ ଉପହାର ଓ ସମ୍ମାନର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବଳରେ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କର ବହୁତ ଶିଷ୍ୟ ହୋଇଗଲେ । ସେ ଏମାନଙ୍କୁ ନେଇ ସବୁବେଳେ ବିହାର ଭିତରେ ଥାଆନ୍ତି; କେବେହେଲେ ବାହାରକୁ ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଏହି ସମୟରେ ରାଜଗୃହରେ ରହୁଥିବା ଦୁଇ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଭିତରୁ ଜଣେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଖରୁ ଓ ଆଉ ଜଣେ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ପାଖରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନେଇଥିଲେ । ସେ ଦୁହେଁ କେତେବେଳେ ବିହାର ବାହାରେ ବା ଆଉ କେତେବେଳେ ବିହାର ଭିତରେ ପରସ୍ପର ସହୃଦୟ ଦେଖା ସାକ୍ଷାତ କରନ୍ତି । ଦିନେ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ କହିଲେ, “ଭାଇ, ତୁମେ ପ୍ରତିଦିନ ଝାଲନାଲ ହୋଇ ଲକ୍ଷା କରି ବୁଲୁଛ କାହିଁକି ? ଦେଖ ତ ଦେବଦତ୍ତ କେମିତି ଗୟସିରଠାରେ ବସି ରହୁ ମଧ୍ୟ ନାନା ପ୍ରକାର ଭଲ ଭଲ ସୁଆଦିଆ ଜନିଷ୍ଠ ଖାଇଛନ୍ତି । ସ୍ୱାଠାରୁ ଭଲ ଆଉ ସୁବିଧା କ’ଣ ହୋଇପାରେ ? ନିଜର ଦୁଃଖ କାହିଁକି ଆଉ ବଢ଼ାଉଛ ? ପ୍ରତିଦିନ ସକାଳେ ଗୟସିରକୁ ଆସି ଭୋଜନ କରିଗଲେ କ’ଣ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ ? ସେଠି ପ୍ରଥମେ ଆସିଲେ ପଣା ପିଇବ; ତାହା ଯେ କେତେ ସୁଆଦିଆ ତାହା କହିବା କଥା ନୁହେଁ । ତାପରେ ଅଠର ପ୍ରକାର ଶୁଖିଲା ଖାଦ୍ୟ ଏବଂ ମିଠା ରସୁଆନା କଅଁଳିଆ ଖାଦ୍ୟ ଖାଇ ରସନା ତୃପ୍ତ କରିପାରିବ ।”

ବାରମ୍ବାର ଅନୁରୋଧ କରିବା ପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଶେଷରେ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ରାଜି ହେଲା ଏବଂ ସେହିଦିନଠାରୁ ଗୟସିରକୁ ଯିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେଠି ସେ ଆକଣ୍ଠ ଭୋଜନ କରେ; କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ସମୟରେ ବେଣୁବନକୁ ଫେରି ଆସିବା କଥା ଭୁଲେ ନାହିଁ । କଥାଟା ସବୁଦିନେ ଅଛପା ରହୁଲା ନାହିଁ । କିଛିଦିନ ପରେ ଜଣାଗଲା ଯେ ସେ ଗୟସିରକୁ ଯାଇ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ଅନ୍ତରେ ପେଟ ଭରି କରି ଆସୁଛି । ଦିନେ ତାହାର ସାଥୀ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ତାକୁ ପଚାରିଲେ, “ତୁମେ ନା ଦେବଦତ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ଯେଉଁ ଖାଦ୍ୟ ଆସୁଛ ତାହା ଖାଇଛ ? ଏକଥା କ’ଣ ସତ୍ୟ ?”

“ଏ କଥା କିଏ କହୁଛି ?”

“ଅମୁକ ଅମୁକମାନେ କହୁଛନ୍ତି ।”

“ହଁ, ଏକଥା ମିଛ ନୁହେଁ । ମୁଁ ଗୟାସିରକୁ ଯାଇ ଆହାର କରେ; କିନ୍ତୁ ଦେବଦତ୍ତ ମୋତେ ଖାଇବାକୁ ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ; ଅନ୍ୟମାନେ ଦିଅନ୍ତି ।”

“ଦେଖ ଦେବଦତ୍ତ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଶତ୍ରୁ । ସେ ଦୁଷ୍ଟ ଅଜାତଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ଖୁସି କରାଇ ଅଧର୍ମ ବଳରେ ସମ୍ମାନ ଓ ସମ୍ବାର ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି । ତୁ, ତୁମେ ପୁଣି ନିର୍ବାଣପ୍ରଦ ବୌଦ୍ଧ ଶାସନରେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେଇ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କର ଅଧର୍ମ ମାର୍ଗରେ ଉପାର୍ଜିତ ଅନ୍ନ ଗ୍ରହଣ କରୁଛ; ଏବେ ଗୁଲ, ତୁମକୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ନିକଟକୁ ନେଇଯିବା ।” ଏହା କହି ଭିକ୍ଷୁମାନେ ସେ ଲୋକଟିକୁ ସାଙ୍ଗରେ ଧରି ଧର୍ମସତ୍ତା ପାଟରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ବୁଦ୍ଧଦେବ ପଚାରିଲେ, “ତୁମ୍ଭେମାନେ ଏ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏଠିକି ଆଣିଛ କି ?”

“ହଁ ପ୍ରଭୋ ! ଏ ଲୋକ ଆପଣଙ୍କ ନିକଟରୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେଇ ମଧ୍ୟ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କର ଅଧର୍ମ ଉପାୟରେ ଅର୍ଜିତ ଅନ୍ନ ଗ୍ରହଣ କରୁଛ ।”

“କହୋ, ତମେ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କର ଅଧର୍ମ ଉପାୟରେ ଅର୍ଜିତ ଅନ୍ନ ଖାଉଥିବା କ’ଣ ସତ୍ୟ ?”

“ହଁ ମହାଶୟ, ମୁଁ ଯେଉଁ ଅନ୍ନ ଖାଉଛି, ତାହା ଦେବଦତ୍ତ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି, ଅନ୍ୟମାନେ ଦେଉଛନ୍ତି ।” “ଦେଖ ଭିକ୍ଷୁ, ସେ ସବୁ ଅଜ୍ଞା ବଙ୍କା କଥା ଗୁଡ଼ିକ । ଦେବଦତ୍ତ ଅନାଗୁର ଓ ଦୁଷ୍ଟ । ତୁମେ ମୋ ପାଟରୁ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନେଇଛ; ମୋ ଅନୁଶାସନରେ ରହୁଛ; ଅଥଚ ଏଭଳି ଲୋକର ଅନ୍ନ ଖାଉଛ । କେବଳ ଏ ଜନ୍ମରେ ନୁହେଁ, ଚିରଦିନ ହିଁ ତୁମେ ଭୁଲ ବାଟରେ ଗୁଲିଛ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ଯାହାକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଛ, ତାକୁ ହିଁ ଅନୁସରଣ କରି ଗୁଲିଛ ।” ତାହାପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେହି ଅଜ୍ଞତ କଥାଟିକୁ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ପୁରୀକାଳରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ବାରାଣସୀର ରାଜାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କର ମହାଲୀମୁଖ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ଝୁର୍-ସୁନ୍ଦର ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ-ହାତୀ ଥିଲା । ସେ କେତେବେଳେ ହେଲେ କାହାର ଶରୀରରେ ଆଘାତ କରେନାହିଁ ।

ଥରେ ରାତିରେ କେତେଜଣ ଚୋର ଆସି ହାତୀଶାଳ ପାଖରେ ବସିଲେ ଏବଂ ମନ୍ତ୍ରଣା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ଏଇ ପାଖରେ ଦିନି କରିବାକୁ ହେବ । ପାତରର ଏଇ ଜାଗାରେ କଣା କରି ଭିତରେ ପଶିବାକୁ ହେବ । ଚୋର ଜନସ୍ତ ସବୁ ନେଇ ବାହାରିବା ପୂର୍ବରୁ ଦିନ ଓ ପାତରର ଫାଙ୍କଟିକୁ ରକ୍ତପଥ ବା ନଦୀ ଡର୍ପ ଭଳି ପରିଷ୍କାର ଓ ଓସାରିଆ କରିବାକୁ ହେବ । ଚୋର କରିବା ବେଳେ ଦରକାର ପଡ଼ିଲେ ମଣିଷ ମାରିବାକୁ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କରିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ । ତାହାହେଲେ କେହି ଆମକୁ ବାଧା ଦେଇପାରିବେ ନାହିଁ । ଯେ ଚୋର ସେ ଭଲ ଆଚରଣ କଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ତାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ନିଷ୍ଠୁର ଓ ଅତ୍ୟାଗୁଣ ହେବାକୁ ହେବ ।” ଚୋରମାନେ ଅପଣା ଭିତରେ ଏହିଭଳି ଉପଦେଶ ଥିଆ ଦେଇ କରି ସେ ରାତିରେ ସେମିତି ଚାଲିଗଲେ । ଅନ୍ୟ ରାତିରେ ସେମାନେ ସେହି ଜାଗାକୁ ଆସି ଏଭଳି ପଦ୍ଧତି କଲେ ଏବଂ ଫଳାଫଳ ଆଉ ବି କେତେ ରାତି ଯିବା ଆସିବା କଲେ ।

ପ୍ରତିଦିନ ରାତିରେ ସେମାନଙ୍କର ଏ ପଦ୍ଧତି ଶୁଣି ହାତୀଟି ସ୍ଥିର କଲା : “ଏମାନେ ମୋତେ ମଧ୍ୟ ଉପଦେଶ ଦେଉଛନ୍ତି । ଏଣୁ ମୋତେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦୟ, ନିଷ୍ଠୁର ଓ ଅତ୍ୟାଗୁଣ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ ।” ତା’ପରେ ସେ ସେହିଭଳି ପ୍ରକୃତି ଧାରଣ କଲା ଏବଂ ପରଦିନ ସକାଳୁ ମାନ୍ଦୁଳୁ ଆସିବା ମାତ୍ରେ ତାକୁ ଶୁଣିରେ ଟେକିଧରି ତଳେ ପକେଇ ମାରିପକାଇଲା । ଏମିତି ଜଣ ଜଣ କରି ଯେ ତା ପାଖକୁ ଆସିଲା ସେ ତାକୁ ମାରିଦେଲା ।

ତମେ ରାଜାଙ୍କ କାନକୁ କଥା ଗଲା ଯେ ମହଲାମୁଖ ପାଗଳ ହୋଇଯାଇ ଯାହାକୁ ଦେହରୁ ମାରି ପକାଉଛୁ । ତା’ପରେ ସେ ବୋଧସୂତ୍ରକୁ କହିଲେ, “ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର ! ଆପଣ ଯାଇ ଦେଖନ୍ତୁ ତ ସେ କାହିଁକି ଏଭଳି ଦୁଷ୍ଟ ହେଉଛୁ ?”

ବୋଧସୂତ୍ର ଯାଇ ଦେଖିଲେ ହାତୀର ଦେହରେ କିଛି ରୋଗ ନାହିଁ । ଅଥଚ କାହିଁକି ବା ତାହାର ଏଭଳି ପ୍ରକୃତି ବଦଳି ଯାଇଛି, ଏକଥା ଚିନ୍ତା କରୁ କରୁ ତାଙ୍କର ମନେ ହେଲା, ନିଷ୍ଠୁର କେତେକ ଦୁଷ୍ଟ ଲୋକ ସ୍ତ୍ରୀ ପାଖରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହା ଶୁଣି ସେ ଭବିଷ୍ୟ ତାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଉଛନ୍ତି ବୋଲି । ଫଳରେ ତାର ଏପରି ପ୍ରକୃତି ହୋଇଛି । ତା’ପରେ ସେ ଜଣେ ହାତୀ ରତ୍ନଆଳକୁ ପଚାରିଲେ, “ସ୍ତ୍ରୀ ପର୍ବରୁ କେହି ହାତୀଶାଳ ପାଖରେ କିଛି କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିଛୁ କି ?” ସେ କହିଲା, “ଆଜ୍ଞା ହଁ, କେତେଜଣ ଚୋର ଆସି କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିଥିଲେ ।” ସେତେବେଳେ ବୋଧସୂତ୍ର ରାଜାଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ କହିଲେ, “ମହାରାଜା, ହାତୀର ଦେହରେ କିଛି ରୋଗ ନାହିଁ, ଚୋରମାନଙ୍କ କଥା ଶୁଣି ତାର ମୁଣ୍ଡ ଗୋଲମାଲିଆ ହୋଇଯାଉଛି ।”

“ଯଦି ତାହା ହୋଇଛି, ତେବେ କ’ଣ କରାଯିବ ?”

“ପୁଣି ଓ ଜ୍ଞାନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନେଇ ହାତଶାଳରେ ବସେଇ ଦିଅନ୍ତୁ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ଶୀଳବ୍ରତର ମହତ୍ତ୍ୱପଣିଆ କଥା ବୁଝେଇବାକୁ କୁହନ୍ତୁ ।”

ରାଜା କହିଲେ, “ଆପଣ ତାହାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରନ୍ତୁ ।” ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ ତାହାହିଁ କଲେ । ସେ ଉତ୍ତମ ସ୍ୱଭାବବିଶିଷ୍ଟ ଶ୍ରମଣ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ହାତଶାଳରେ ବସାଇଲେ ଏବଂ କହିଲେ, “ଆପଣମାନେ ଶୀଳକଥା କୁହନ୍ତୁ ।” ତା’ପରେ ସେମାନେ ହାତ ପାଖରେ ବସି, “କାହାକୁ ଧର୍ମାନ୍ତ ଦିଅନ୍ତୁ, ଶୀଳ ଓ ଆଚାରବାନ୍ ହୁଅ, ଶାନ୍ତି ମୈତ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣଯୁକ୍ତ ହୁଅ ।” ଏହିଭଳି ସମ୍ବେଦନା ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାହା ଶୁଣି ହାତୀ ଭାବିଲା “ଏମାନେ ମୋତେ ହିଁ ଉପଦେଶ ଦେଉଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଏଣିକି ମୋତେ ଉତ୍ତମସ୍ୱଭାବବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ଚଳିବାକୁ ହେବ ।” ଏହାପରେ ସେ ପୁଣି ଉତ୍ତମ ସ୍ୱଭାବ ଧାରଣ କଲା । ରାଜା ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱକୁ ପଚାରିଲେ, “ହାତୀଟି ପୁଣି ଥରେ ଉତ୍ତମସ୍ୱଭାବବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଛି କି ?” ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ହଁ ମହାରାଜା, ଏହି ସବୁ ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ମୁହଁରୁ ଭଲ ଉପଦେଶମାନ ଶୁଣି ଦୁଷ୍ଟ ହାତୀଟି ପୁଣି ଥରେ ପୁଣ୍ୟଭଳି ପ୍ରକୃତିସ୍ଥ ହୋଇଛି ।” ଏହା କହି ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଲେ :—

ନିତି ନିତି ଭୋଗମାନଙ୍କ କଥା ଶୁଣି,
ମହିଳାମୁଖର ପ୍ରବୃତ୍ତି ପରୀକ୍ଷନ ଲାଗି ଧାଉଁଥିଲା ।
କିନ୍ତୁ ପରେ ବିଜ୍ଞାନ-ବାଣୀ ଶୁଣି,
ତାର ଯେତେ ଯାହା ଦୁଷ୍ଟ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଉଭେଇଗଲା ।

ଏହା ଶୁଣି ରାଜା ଭାବିଲେ, “କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଥା, ମୁଁ ଦେଖୁ ଏ ମହାଶୟ ଇତର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ମନର କଥା ମଧ୍ୟ ବୁଝିପାରୁଅଛନ୍ତି ।” ତା’ପରେ ସେ ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱକୁ ବହୁ ମାନ ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇଲେ ।

ଏହାପରେ ଆଶୁଚ ପୁର ଯିବାକୁ ସେ ଓ ବୋଧସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ ଉଭୟେ କର୍ମାନୁରୂପ ଫଳ ପାଇବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟଲୋକକୁ ଗଲେ ।

[ସମକଥାନ

ସେତେବେଳେ ଏହି ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ଭିଷ୍ମ ଥିଲା ମହିଳାମୁଖ, ଆନନ୍ଦ ଥିଲା ସେହି ମହାରାଜା ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ତାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ]

୨୭-ଅଭୀଷ୍ଟ-ଜାତକ(୧)

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନରେ ଜଣେ ଉପାସକ ଓ ଆଉ ଜଣେ ସ୍ଥବିରଙ୍କ ପ୍ରତିଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ଶ୍ରୀବତ୍ସୀ ନଗରରେ ଦୁଇ ବନ୍ଧୁ ଭିତରୁ ଜଣେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ପ୍ରତିଦିନ ଅନ୍ୟର ଘରକୁ ଯାଆନ୍ତି, ସେ ଲୋକ ଜଣଙ୍କଠାରୁ ଭିକ୍ଷା ନିଅନ୍ତି, ଖାଇ ସାରିବା ପରେ ତାଙ୍କ ସହିତ ବିହାରକୁ ଆସନ୍ତି, ସାରାଦିନ ବସି ଗପସପ କରନ୍ତି ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚୁଡ଼ି ଗଲେ ନଗରକୁ ଫେରି ଯାଆନ୍ତି । ଭିକ୍ଷୁଟି ନଗରଦ୍ୱାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କ ପଛେ ପଛେ ଯାଇ ପୁଣି ବିହାରକୁ ଫେରିଆସନ୍ତି ।

ଏହି ଦୁଇ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଘଟଣାକଥା ଅନ୍ୟ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରାସ୍ତା ହୋଇଗଲା । ସେମାନେ ଘନେ ଧର୍ମସତ୍ତାରେ ବସି ଏହି ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ପହଞ୍ଚି କହିଲେ, “ପୁଷ୍କଳନୁରେ ମଧ୍ୟ ଏ ଦୁଇ ଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଝୁର୍ ବନ୍ଧୁତା ଥିଲା ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅଟ୍ଟତ କଥାଟି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ପୁଷ୍କଳାଳରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ବାସୁଣୀର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ । ଗୋଟିଏ କୁକୁର ରାଜାଙ୍କ ହାତୀଶାଳକୁ ଯାଇ ମଙ୍ଗଳ-ହାତୀର ଖାଇବା ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁସବୁ ଖାଇବା ଜନସ ପଡ଼ିଥାଏ ସେସବୁକି ଖାଏ । ଏହିଭଳି ଖାଦ୍ୟ ଖୋଜି ଖୋଜି ସେଠିକୁ ବାରମ୍ବାର ଯିବା ଫଳରେ ସେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ମଙ୍ଗଳ-ହାତୀଟିର ଝୁର୍ ସ୍ୱେଦର ପାତ୍ର ହୋଇ ପଡ଼ିଲା ଏବଂ ତା ସଙ୍ଗରେ ପ୍ରତିଦିନ ଖାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେ ଦୁଇଟି ପ୍ରାଣୀରୁ ଜଣେ ଅପରଟିକୁ ଗୁଡ଼ି ରହିପାରିଲା ନାହିଁ । କୁକୁରଟି ହାତୀର ଶୁଣ୍ଠ ଉପରେ ଚଢ଼ି ଝୁଲୁଥାଏ । ଘନେ ଜଣେ ଶ୍ରାମବାସୀ ମାହୁନ୍ତକୁ ମୂଲ୍ୟ ଦେଇ ଏ କୁକୁରଟିକୁ କିଣି ନିଜ ଗାଁକୁ ନେଇଗଲା । ସେଇଦିନଠୁ ମଙ୍ଗଳ-ହାତୀଟି କୁକୁରକୁ ଦେଖିବାକୁ ନପାଇ ଗାଧୁଆ, ଖିଆ ପିଆ ସବୁ ଗୁଡ଼ିଦେଲା । ଏ କଥାଟି ରାଜାଙ୍କ କାନରେ ପଡ଼ିବାରୁ ସେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କୁ କହିଲେ, “ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ, ଆପଣ ଯାଇ ଦେଖନ୍ତୁ ତ ହାତୀଟା ଏମିତି କାହିଁକି ହେଉଛି ?” ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ହାତୀଶାଳକୁ ଯାଇ ଦେଖିଲେ ହାତୀଟି ଝୁର୍ ମନ ମାରିକରି ରହୁଛି; କିନ୍ତୁ ତା ଦେହରେ କିଛି ରୋଗ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ଭବିଷ୍ୟେ, “ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଏ ସ୍ତ୍ରୀ ସହିତ କାହାର ବନ୍ଧୁ ହୁଅନ୍ତୁ; ତାକୁ ନଦେଖି ଏ ମନେ ମନେ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ କାନ୍ଦୁଛି ।” ଏହାପରେ ସେ ମାହୁନ୍ତକୁ ପଚାରିଲେ, “ଏ ହାତୀଟି ସଙ୍ଗରେ ଆଉ କେହି ପ୍ରାଣୀ ଥିଲେ କି ?” ମାହୁନ୍ତ ଉତ୍ତର ଦେଲା, “ହଁ ମହାଶୟ, ଗୋଟିଏ କୁକୁର ସହିତ ଏହାର ଝୁର୍ ବନ୍ଧୁତା ଥିଲା ।”

“ସେ କୁକୁରଟି ଏବେ କେଉଁଠି ?”

“ଜଣେ ଲୋକ ଏବେ ନେଇଯାଇଛି ।”

“ସେ ଲୋକଟି କେଉଁଠି ଅଛି ଜାଣିଛ କି ?”

“ନା ମହାଶୟ, ସେ କେଉଁଠି ଅଛି ମୁଁ ଜାଣିନାହିଁ ।”

ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ ରାଜାଙ୍କ ପାଖରେ ଯାଇ କହିଲେ, “ମହାରାଜ, ଆପଣଙ୍କ ହାତର ଦେହରେ କୌଣସି ରୋଗ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ କୁକୁର ସହଜ ଏହାର ଝୁବ ବନ୍ଧୁତା ଥିଲା; ଏବେ ତାକୁ ଦେଖିବାକୁ ନ ପାଇ ସେ ଖାଇବା ପିଇବା ଛାଡ଼ି ଦେଇଛି ।” ଏହା କହି ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଲେ :—

ଗୁଡ଼ଳ କମ୍ପା ଘାସ କେଉଁଥିରେ ଏହାର ରୁଚି ନାହିଁ;
ପୁଷ୍ପଭଳି ସ୍ନାନରେ ବି ଏହାର ଡୁଫ୍ଟି ନାହିଁ;
ସଙ୍ଗତା ମଙ୍ଗଳ-ହାତୀଟି ଏବେ ବିଷଣୁ ।
ମୋ ମତରେ କୁକୁର ସହୃଦ ମମତାର ଏହା ହେଉଛି ଫଳ;
ବାରମ୍ବାର ତାକୁ ଦେଖି ତାର ସ୍ନେହ ବଢ଼ିଉଠୁଥିଲା;
ଏବେ ତାର ଅଦର୍ଶନରେ ହାତୀର ଦୁଃଖ ବଢ଼ି ଉଠିଛି ।

ଏହା ଶୁଣି ରାଜା କହିଲେ, ‘ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର, ଏବେ ତାହାହେଲେ କ’ଣ କରିବା?’
ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ମହାରାଜ, ଭେଦ ବଜାଇ ଏବେ ଘୋଷଣା କରିଦିଅନ୍ତୁ, “ମୋ ମଙ୍ଗଳ-ହାତୀ ସହୃଦ ଗୋଟିଏ କୁକୁରର ବନ୍ଧୁତା ହୋଇଥିଲା । ଶୁଣାଯାଇଥିବା କୌଣସି ଲୋକ ସେ କୁକୁରଟିକୁ ନେଇଯାଇଛି । ଅତଏବ ଯାହା ପାଖରେ ଏ କୁକୁରଟି ମିଳିବ, ତା ପାଇଁ ଦଣ୍ଡ ବିଧାନ କରାଯିବ ।” ରାଜା ତାହାହିଁ କଲେ । ଯେଉଁ ଲୋକଟି କୁକୁରକୁ ନେଇଥିଲା, ତାହା ଶୁଣିବା ମାନ୍ୟ ତାକୁ ଗୁଡ଼ିଦେଲା । କୁକୁରଟି ଧାଇଁ ଧାଇଁ ଆସି ହାତୀ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଲା ଏବଂ ହାତୀଟି ତାକୁ ଶୁଣିବେ ଟେକି ନେଇ ନିଜ ମଥା ଉପରେ ରଖିଲା । ଆନନ୍ଦରେ ଲୁହ ଢାଳି ଚିକାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ ପୁନଃବାର ତାକୁ ମଥାରୁ ଆଣି ତଳେ ଗୁଡ଼ିଦେଲା । ସେ ଖାଇସାରିବା ପରେ ନିଜେ ଯାଇ ଖାଇଲା ।

ରାଜା ଦେଖିଲେ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ ଇତର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ମନକଥା ବୁଝି ପାରୁଛନ୍ତି । ତେଣୁ ସେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଖୁବ୍ ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇଲେ ।

[କଥା ଶେଷରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଗୁରୁସତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକଲେ ।

ସମବଧାନ :—

ସେତେବେଳେ ଏହି ଉପାସକ ଥିଲା ଉକ୍ତ କୁକୁର, ଏହି ବୁଦ୍ଧ ସ୍ତବର ଥିଲା ସେହି ହାତୀ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ବାରାଣସୀ ରାଜାଙ୍କର ବିଜ୍ଞ ମନ୍ତ୍ରୀ ।]

ଚିପ୍ପଣୀ

୧) “ଅଭିଷ୍ଟ” ଅର୍ଥ ହେଉଛି ବାରମ୍ବାର ।

୨୮-ନନ୍ଦିବିଳାସ-ଜାତକ

[ଜେତବନରେ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଛଅ ଜଣ ଭିକ୍ଷୁ (୧) ଭାରି କର୍କଶ କଥା କହିଥିଲେ ଏବଂ ସବୁବେଳେ କଳିଗୋଳ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ସଞ୍ଚର ନିୟମ ଭଙ୍ଗନ୍ତି । ଶ୍ରୀମନ୍ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କ ସହଜ ଯତ୍ନ ମତଭେଦ ଘଟେ, ତେବେ ସେମାନଙ୍କୁ ଖରାପ କଥାରେ ଗାଳିଦିଅନ୍ତି; ବ୍ରହ୍ମ ପ ଓ ଉପହାସ କରନ୍ତି ଏବଂ ଦଶପ୍ରକାର ଗାଳିରେ (୨) ସେମାନଙ୍କୁ ଅତିଷ୍ଠ କରନ୍ତି । ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଆଉ ଏକଥା ସହ ନପାରି ଦିନେ ଶେଷରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଯାଇ ଜଣାଇଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେହି ଛଅ ଜଣ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ଡକାଇ ପଚାରିଲେ, ‘ବ୍ରହ୍ମମାନଙ୍କ ନାଁରେ ଯେଉଁ ଅଭିଯୋଗ ଆସିଛି ତାହା କ’ଣ ସତ୍ୟ?’ ସେମାନେ ନିଜ ଭୁଲ ସ୍ୱୀକାର କରିବାରୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଇକରି କହିଲେ, ‘ଦେଖ, କର୍କଶ କଥା କହିଲେ ଇଚ୍ଛର ପ୍ରାଣୀମାନେ ମଧ୍ୟ ମନକଷ୍ଟ କରିଥାନ୍ତି । ପୃଥ୍ବୀକାଳରେ ଗୋଟିଏ ଇଚ୍ଛର ପ୍ରାଣୀର ମନ କର୍କଶ କଥାରେ ଏତେ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇଥିଲା ଯେ, ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବାପାଇଁ ସେ ଏ କର୍କଶ କଥା କହିଥିବା ଲୋକ ଉପରେ ହଜାର ଟଙ୍କାର ଅର୍ଥଦଣ୍ଡ ଦିଆଇଥିଲା । ଏହାପରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେହି ଅପାତ ଯୁଗର କଥାଟି ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ପୁରାକାଳରେ ଗନ୍ଧର ଦେଶର ରାଜାମାନେ ତନ୍ତ୍ରଶିଳାରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଗୋ-ଜନ୍ମ ପାଇଥିଲେ । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଯେତେବେଳେ ଚୁର୍ବ କମ୍ ବନ୍ଧୁହର ବାଛୁରି ଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତାଙ୍କୁ ଗୋଦକ୍ଷିଣୀ ଦେଉଥିବା କୌଣସି ଦାତାଙ୍କ ଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣୀ ସ୍ୱରୂପ ପାଇଥିଲେ । ସେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କୁ ‘ନନ୍ଦିବିଳାସ’ ନାମ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ଭାତ, ଜାଉ ପ୍ରଭୃତି ଖାଦ୍ୟ ଦେଇ ତାଙ୍କୁ ପୁଅ ଭଳିଆ ପାଳିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ବଡ଼ ହୋଇଯିବା ପରେ ଭାବବାନ, ଲାଗିଲେ, ‘ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅତି କଷ୍ଟରେ ମତେ ପାଲଟନ୍ତି । ସାରା ଜନ୍ମଦ୍ୱୀପରେ ଏମିତି କୌଣସି ବଳଦ ନାହିଁ ଯେ କି ମୋ’ଭଳି ଭାବ ଟାଣିପାରିବ । ଏଣୁ ମୋ ନିଜ ବଳର ପରିଚୟ ଦେଇ ସ୍ୱାକ୍ଷ ମୋ ଲଳନପାଳନର କିଛିଟା ମାତ୍ର ପ୍ରତିଦାନ ମୁଁ କରୁଛି ।’ ଏହା ଭାବ ସେ ଦିନେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ କହିଲେ, ‘ମହାଶୟ, ଯାହାଙ୍କର ଅନେକ ଗୁଣ୍ଡିଏ ବଳଦ ଅଛନ୍ତି, ସେମିତି କୌଣସି ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ଅପଣ ଏକ ହଜାର ଟଙ୍କା ପକେଇ କୁହନ୍ତୁ, ‘ମୋ ବଳଦ ଏକାକୀ ଏକ ଶହ ବୋହେଇ ଗାଈ ଟାଣିପାରିବ ।’

ଏହି କଥା ଅନୁସାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ସହରର କାହାର ବଳଦ ବେଶୀ ବଳୁଆ ଏଇ ପ୍ରଶ୍ନଟି ତାଙ୍କ ଆଗରେ ଉଠାଇଲେ । ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ କହିଲେ, ‘ଅନୁକଙ୍କର ଅନୁକଙ୍କର; କିନ୍ତୁ ମୋ ବଳଦ ଭଳିଆ ବଳୁଆ ନୁହେଁ ।’ ବ୍ରାହ୍ମଣ କହିଲେ,

“ମୋର ଗୋଟିଏ ବଳଦ ଅଛି; ସେ ଏକାକୀ ଏକ ଶହ ବୋହେର ଗାଡ଼ି ଟାଣିପାରିବ ।”
ଶ୍ରେଷ୍ଠା ହସି ହସି କହିଲେ, “ଏଭଳି ବଳଦ କେଉଁଠି ଥାଏ ?” ବ୍ରାହ୍ମଣ କହିଲେ, ମୋର
ଘରେ ହିଁ ଅଛି ।”

“ଆସ୍ତ୍ର ତେବେ ବାଜି ପକାନ୍ତୁ ।”

“ବେଶ୍ ଡାହାନ୍ତି ହେଉ” ବୋଲି କହି ବ୍ରାହ୍ମଣ ହଜାର ଟଙ୍କା ବାଜି ରଖିଲେ ।
ଏହାପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବାଲି, ମାଟି, ପଥର ଭରି ଶହେଟି ଗାଡ଼ି ବୋହେଇ କଲେ ।
ସେଗୁଡ଼ିକ ଧାଡ଼ି ଧାଡ଼ି କରି ଯୋଡ଼ି ଦେଇ ଏକ ଯଙ୍ଗରେ ବାନ୍ଧିଦେଲେ । ସେ ନନ୍ଦବିଳାସକୁ
ଗାଧୋଇ ଦେଲେ, ମାଲି ପିନ୍ଧାଇ ଦେଲେ ଏବଂ ରେଦ୍ଦାକୁ “ପଞ୍ଚାଙ୍ଗୁଲି” ଦେଲେ ଏବଂ
ତାଙ୍କୁ ସଭା ଆଗରେ ଥିବା ଶଗଡ଼ରେ ଯୋଡ଼ି ନିଜେ ଶଗଡ଼ ଉପରେ ବସି ବଡ଼ ପାଟିରେ,
“ଆରେ ବଦମାସ ! ଜୋରରେ ଟାଣ୍” ବାରିମ୍ବାର ଏହି କଥା କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ବୋଧୁଦତ୍ତ ଭାବିଲେ, “ମୁଁ ତ ବଦମାସ୍ ନୁହେଁ ତଥାପି ଏ ମୋତେ ବଦମାସ୍
ବୋଲି ଡାକୁଛନ୍ତି ।” ତାହା ପରେ ସେ ଚାରି ପାଦକୁ କାଠ ଝୁମୁ ଭଳି ନିଶ୍ଚଳ କରି ରଖି
ଠିଆ ହୋଇ ରହିଲେ । ସାମାନ୍ୟ ପାଦଟିଏ ମଧ୍ୟ ଆଗେଇଲେ ନାହିଁ ।

ଶ୍ରେଷ୍ଠା ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ପାଖକୁ ଆସି ବାଜି ରଖା ହୋଇଥିବା ହଜାର
ଟଙ୍କା ଆଦାୟ କରିନେଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ବରଷା ହଜାରେ ଟଙ୍କା ଦେଇ ନନ୍ଦବିଳାସକୁ
ଫିଟେଇଦେଲେ ଏବଂ ଘରକୁ ଯାଇ ଝୁମ୍ ମନକଷ୍ଟରେ ଶୋଇରହିଲେ । ନନ୍ଦବିଳାସ ଚରି
ଚାରି ଘରକୁ ଫେରିବା ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ଦେଖି ପଚାରିଲେ, “ଆପଣ କ’ଣ
ଶୋଇଛନ୍ତି ?” ବ୍ରାହ୍ମଣ କହିଲେ, “ଯାହାର ହଜାର ଟଙ୍କା ଷଡ଼ି ହୋଇଛି ସେ କେବେ
କ’ଣ ଶାନ୍ତରେ ଶୋଇପାରେ ?” ବୋଧୁଦତ୍ତ କହିଲେ, “ମହାଶୟ, ମୁଁ ଦୃଢ଼ଦଳ ଧରି ଅପଣଙ୍କ
ଅଶ୍ରୁଧରେ ଚାହିଁଛି; ଯା ଭିତରେ କ’ଣ କେବେ ଆପଣଙ୍କର କୌଣସି ଜିନିଷର ଷଡ଼ି କଣ୍ଠେ
ନା ଗୋଟିଏ ହାଣ୍ଡି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାଙ୍ଗିଛି ନା କାହାକୁ ମରମରି କରିଛି ନା ଅକାଗାରେ
କେଉଁଠି ଡଗା ମୁତା କରିଛି ?” ବ୍ରାହ୍ମଣ କହିଲେ, “ନା ବାପା, ତୁମେ ମୋର କୌଣସି
ଅନ୍ନକ୍ଷ କରିନାହ ।” “ତେବେ ଆପଣ ମୋତେ ବଦମାସ୍ ବୋଲି ଡାକିଲେ କାହିଁକି ?
ଅତଏବ ଆପଣଙ୍କର ଯେଉଁ ଷଡ଼ି ହୋଇଛି ତାହା ଆପଣଙ୍କର ନିଜ ଦୋଷରୁ ହିଁ ହୋଇଛି;
ମୋ ଦୋଷରୁ ନୁହେଁ । ଆପଣ ଆଉଥରେ ସେହି ଶ୍ରେଷ୍ଠାଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଆନ୍ତୁ ଏବଂ ଦୁଇ
ହଜାର ଟଙ୍କା ବାଜି ରଖନ୍ତୁ । କିନ୍ତୁ ମୋତେ ଆଉ ବଦମାସ୍ ବୋଲି ଡାକିବେ ନାହିଁ ।”
ଏହା ଶୁଣି ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୁଣି ଥରେ ସେହି ଶ୍ରେଷ୍ଠାଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ ଦୁଇ ହଜାର ଟଙ୍କା ବାଜି
ରଖିଲେ । ପୁଣି ଥରେ ପୁଣି ଭଳି ଶଗଡ଼ଗୁଡ଼ିକ ବୋହେଇ କରି ପରିଚ୍ଛେଦକୁ ଭଲ ଭାବରେ
ବାନ୍ଧି ନନ୍ଦବିଳାସକୁ ସଜା ସଜି କରି ଆଗ ଶଗଡ଼ରେ ଜୁଆଳିରେ ନେଇ ଯୋଡ଼ିଦେଲେ ।
କିଭଳି ଯୋଡ଼ିଲେ ଶୁଣେ । ପ୍ରଥମେ ସେ ଜୁଆଳିରେ ଯୋଡ଼ିବାକୁ ନେଇ ବାନ୍ଧିଲେ ।
ଏହାପରେ ଜୁଆଳିର ଗୋଟିଏ ପାଖରେ ନନ୍ଦବିଳାସକୁ ଯୋଡ଼ିଲେ ଏବଂ ଟଣିଏ କାଠ

ନେଇ କୁଆଁର ଆରପାଖ ସହୃଦ ଏମିତି କଢ଼ାକରି ବାନ୍ଧିଦେଲେ ଯେ କୁଆଁରଟି ଆଉ କୌଣସି ଆଡ଼କୁ ହଲଚଲ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ଫଳରେ ଗାଡ଼ିଟି ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ବଳଦ ଦ୍ଵାରା ଟଣା ହେବା ଅବସ୍ଥାକୁ ଆସି ପ ରଲା । ଏହିଭଳି ଆଧୋଜନ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶଗଡ଼ ଉପରେ ଚଢ଼ି ନନ୍ଦବିଳାସର ପିଠିରେ ହାତବୁଲାଇ, “ମୋ ସୁନାଟା ପରା ! ଜୋରରେ ଗାଡ଼ି ଟାଣ ତ !” ସେ ଏହିପରି ମିଠା କଥାମାନ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ଏହାପରେ ଗୋଟାଏ ଟଣାରେ ସେ ଶହେଟି ଯାକ ବୋହେଇ ଗାଡ଼ି ନେଇ ଚାଲିଲେ । ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁଠି ପ୍ରଥମ ଗାଡ଼ିଟି ଥିଲା ସେଠି ଶେଷ ଗାଡ଼ିଟି ଆସି ଠିଆହେଲା । ତାହାପରେ ବାଜିରେ ହାରିଯାଇ ସେହି ଶ୍ରେଣୀ ଜଣକ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଦୁଇ ହଜାର ଟଙ୍କା ଦେଲେ । ଅନ୍ୟ ଲୋକମାନେ ବୋଧସଦୃଶ୍ୟକୁ ବହୁ ଧନ ଦାନ କଲେ । ସେ ସବୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ପାଇଲା । ଏହିଭଳି ବୋଧସଦୃଶ୍ୟ ଚେଷ୍ଟାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବହୁତ ଧନ ପାଇଲା ।

[ସତ୍ତ୍ଵର୍ଣ୍ଣାୟମାନଙ୍କୁ ରୁହାଇ ଦେଇ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଦେଖାଇଦେଲେ ଯେ କର୍ମଣ ବାକ୍ୟ କାହାର ମଧ୍ୟ ରୁଚିକର ନୁହେଁ । ଏହାପରେ ଶଙ୍କଟା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ସେ ଏହି ଗାଥାଟି ପାଠକଲେ :—

ମିଠାକଥା କୁହ, ତେବେ ସମସ୍ତେ ଚୁଷ୍ଟ ହେବେ,
 ରୁଷ୍ଟ ଭାଷାରେ କାହାର ମନରେ କଷ୍ଟ ହୁଅନାହିଁ;
 ମିଠା କଥାରେ ବଳଦଟି ଝୁର୍ ଝୁରି ମନରେ
 ବ୍ରାହ୍ମଣର ହିତ ସାଧନ କରିଥିଲା;
 ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଝୁର୍ ଗୁରୁ ଭାର ସେ ବହନ କରିଥିଲା;
 ବ୍ରାହ୍ମଣ ସେଥିପାଇଁ ଝୁର୍ ଧନ ପାଇଁଥିଲେ ।

ସନବଧାନ :

ସେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦ ଥିଲା ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ନନ୍ଦବିଳାସ ।]

ଚିତ୍ତପଣୀ

- ୧) ଏହି ଛଅ ଜଣ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ନାମ ବିନୟପିଟକରେ ଲେଖା ହୋଇଅଛି । ଏମାନେ ହେଲେ, ଅଶ୍ଵଜିତ୍, ସୁନସ୍ଵା, ମୈସେୟ, ଭୃମିଜକ, ପାଣ୍ଡୁକ ଓ ଲୋହକା । ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ ଏମାନଙ୍କୁ “ସତ୍ତ୍ଵର୍ଣ୍ଣାୟ ଭିକ୍ଷୁ” ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ ।
- ୨) ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ “ଦଶ ଭୟଦ୍ରବ” ବୋଲି ରହିଅଛି । ଲୋକଙ୍କୁ ଦଶ ପ୍ରକାର ସ୍ଵାନ ନାମରେ ଡାକି ଗାଳି ଦେବାକୁ କୁହାଯାଏ “ଦଶ ଭୟଦ୍ରବ” । ଏହି ନାମଗୁଡ଼ିକ ହେଲା, ତୁ ଗ୍ଢେର, ତୁ ମୂର୍ଖ, ତୁ ମୂଢ଼, ତୋର ରୂପ ଓଟ ଭଲିଆ, ତୁ ଗୋରୁ, ତୁ ଗଧ, ତୁ ନରକକୁ ଯିବୁ, ତୁ ମନୁଷ୍ୟତର ଜନ୍ମ ପାଇବୁ, ତୋର କେବେ ସୁଗତି ହେବ ନାହିଁ ଏବଂ ଖାଲି ତୋର ଦୁର୍ଗତି ହେବ ।

୨୯-ବୁଦ୍ଧ-ଜାତକ

[ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜେତବନରେ ହଠାତ୍ (୧) ବସ୍ତ୍ରରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ହଠାତ୍ ଓ ଦେବଲୋକରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିବା ସମ୍ପର୍କରେ ବସ୍ତ୍ର ବିକରଣୀ “ଗରଭଜା ମୃଗ-ଜାତକ”ରେ (ଜାତକ ସଂଖ୍ୟା ୪୮୩) ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ପରମ ଜ୍ଞାନ ବୁଦ୍ଧଦେବ ହଠାତ୍ ଦେଖାଇବା ପରେ କିଛିଦିନ ଲାଗି ସ୍ୱର୍ଗପୁରରେ ଯାଇ ରହିଥିଲେ । ଏହାପରେ “ମହାପ୍ରବାରଣ” (୨) ଦିନ ସେ ସଙ୍ଗାଣୀ ନାମକ ନଗରରେ ଓହ୍ଲାଇ ପଡ଼ି ବହୁ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଧରି ଜେତବନକୁ ଗଲେ । ସେଠି ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଧର୍ମ-ସତ୍ତାରେ ଏକାଠି ହୋଇ ତାଙ୍କର ଗୁଣଗୁଣିତ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସେମାନେ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ତଥାଗତଙ୍କ ଭଲ କେହି ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ କେହି ତାଙ୍କ ଭଲ ଭାବ ବୋଧ ପାରିବେ ନାହିଁ । ଦେଖ ତ, ଆଗୁଣୀ ଛଅ ଜଣ ‘ଆମେ ହଠାତ୍ ଦେଖାଇବୁ, ଆମେ ହଠାତ୍ ଦେଖାଇବୁ’ ବୋଲି କେତେ ବାହାଦୁରୀ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ହଠାତ୍ ଦେଖାଇବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଲେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର କି ଅସାଧାରଣ କ୍ଷମତା !” ଏତିକିବେଳେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେଠି ପହଞ୍ଚି ପହଞ୍ଚିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁମାନେ, ତୁମେସବୁ କେଉଁ ବସ୍ତ୍ରରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଉଛ ?” ସେମାନେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, “ଭଗବନ୍ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆପଣଙ୍କର ହିଁ ଗୁଣଗୁଣିତ କରୁଛୁ ।” ତାହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ଭିକ୍ଷୁମାନେ, ମୁଁ ଏବେ ଯେମିତି ଭାବ ବୋଧୁଛି, ସେପରି ଭାବ ବୋଧିବାକୁ ଅନ୍ୟ କାହାର ସାଧ୍ୟ ନାହିଁ । ପୂର୍ବକାଳରେ ମନୁଷ୍ୟ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଯୋନିରେ ଜନ୍ମ ନେଇ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଭାବବାସ ପଶୁମାନଙ୍କର ନେତା ଥିଲି । ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅଜାତ କଥାଟିକୁ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।]

ପୂର୍ବ ଚାରୁଣ୍ୟାସୁକ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଗୋ-ଯୋନିରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବୟସ ଯେତେବେଳେ ଝୁବ୍ ଅଳ୍ପ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ମାଳିକମାନେ ଗୋଟିଏ ବୁଢ଼ୀଘରେ ଉଡ଼ା ନେଇ ରହୁଥିବା ସମୟରେ ଉଡ଼ା ବାବଦକୁ ତାଙ୍କୁ ସେ ବୁଢ଼ୀକୁ ଦେଇଥିଲେ । ବୁଢ଼ୀଟି ତାଙ୍କୁ ନିଜ ପୁଅ ଭଳି ପାଳୁଥିଲା । ତାଙ୍କୁ ସେକ, ଭାତ ପ୍ରଭୃତି ଭଲ ଭଲ ଜିନିଷମାନ ଖାଇବାକୁ ଦେଉଥିଲା । ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ଆଇ-ପୁଅ (୩) ନାଁରେ ଡାକୁଥିଲେ ।

ବୟସ ବଢ଼ି ଯିବାପରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ଦେହ କଜଳ ଭଳିଆ କଳା ରଙ୍ଗରେ ଚହଟି ଉଠିଲା । ସେ ଗାଁର ଅନ୍ୟ ଗୋରୁ-ଗାଈମାନଙ୍କ ସହିତ ଚରିବୁଲି ଯାଆନ୍ତି ଏବଂ ଶୀଳବ୍ରତ ପାଳନ କରନ୍ତି । ଗାଁର ପିଲାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ବା ତାଙ୍କର ଶିଦ୍ଧ ଧରି, କେହି ବା ତାଙ୍କର କାନ ଧରି, କେହି ବା ତାଙ୍କର ଗଳାର କମ୍ବଳ ଧରି ଝୁଲନ୍ତି । କେହି ବା ଝେଲି

ତେଲ ତାଙ୍କର ଲୁହ ଧରି ଟାଣନ୍ତି, ଆଉ ଚେହେରା କେନ୍ଦୁ ବା ତାଙ୍କର ପିଠି ଉପରେ ବସନ୍ତି ।
 ଉଦେ ବୋଧୁପତ୍ନୀ ଭାବକୁ ଲାଗିଲେ, “ମୋ ମା’ ଖୁବ୍ ଦୁଃଖିନୀ, ଅତି କଷ୍ଟରେ ମୋତେ
 ପୁଅ ଭଳି ପାଳନ୍ତି । ମୁଁ ଏବେ ଟଙ୍କା ସେବାଗାର କରି ସ୍ବାଂସର ଦୁଃଖ ଦୂର କରିବି ନାହିଁ
 କାହିଁକି ?” ସେହି ଭଳି ସେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ କାମ ଖୋଜି ଖୋଜି ବୁଲିବାକୁ
 ଲାଗିଲେ ।

କିଛିଦିନ ପରେ କୌଣସି ଜଣେ ବେପାରୀ ପାଞ୍ଚଶହଟି ଶଗଡ଼ ଗାଡ଼ି ଧରି
 ନରୁଲୁ ଉଠାଣି ରାସ୍ତାରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ଏ ବାଟର ତଳଟି ଏତେ ଆବଡ଼ା ଟାବଡ଼ା
 ଥିଲା ଯେ ବଳଦଗୁଡ଼ିକ କୌଣସିଫେର ଗାଈ ଟାଣି ଆଉ ପାଂକୁ ଯାଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ ।
 ଶେଷକୁ ବେପାରୀଟି ହଜାରେ ବଳଦ ଆଣି ଏକାଠି ଯୋଗଲା । କିନ୍ତୁ ସେ ସମସ୍ତେ ଏକାଠି
 ଟାଣି ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ବି ଗାଡ଼ିକୁ ନରୁ ପାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଲେ ନାହିଁ ।
 ବୋଧୁପତ୍ନୀ ଏହି କାଗାଟିର ବେଂ ଅଳ୍ପ ଦୂରରେ ଅନ୍ୟ ଗାଈମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବସୁଥିଲା ।
 ବେପାରୀ ପୁଅଟି ବଳଦ ଦେଖି ବୁଝି ପାରନ୍ତି କେଉଁ ବଳଦଟି ଭଲ, ଆଉ କେଉଁଟି ମନ୍ଦ ।
 ତାଙ୍କର ଗାଡ଼ି ଟାଣିଲା ଭଳି ଏମିତି ଗୋଟିଏ ଭଲ ଜାତିଆ ବଳଦ ଏଇ ଗୋରୁ ପଲରେ
 ଅଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ସେ ସେଇ ଆଡ଼କୁ ଆଖି ପକେଇଲେ ଏବଂ ବୋଧୁପତ୍ନୀଙ୍କୁ
 ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ ବୁଝିପାରିଲେ. “ଏହାଦ୍ୱାରା ହିଁ ମୋର କାମଟି ସୁଗୁ ହେବ ।” ତା’ପରେ
 ସେ ଗାଈଆଳମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲା “ଏ ବଳଦଟି କାହାର ? ମୁଁ ସ୍ବାକୁ ଯୋଗ ଗାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକ
 ପାରି କରେଇ ପାରିଲେ ସେଥପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ଭଡ଼ା ଦେବାପାଇଁ ରାଜିଅଛି ।” ସେମାନେ
 କହିଲେ, “ଆପଣ ସ୍ବାକୁ ନେଇ ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତୁ; ଏଠି ସ୍ବାର କୌଣସି ମାଲିକ ନାହିଁ ।”

କିନ୍ତୁ ବେପାରୀ ପୁଅ ଯେତେବେଳେ ବୋଧୁପତ୍ନୀଙ୍କ ନାକରେ ଦଉଡ଼ି ବାନ୍ଧି
 ନେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଗୋଟିଏ ପାଦ ବି ହଲଚଲ ହେଲେ ନାହିଁ ।
 ‘ଆଗ ଭଡ଼ା ଠିକ୍ ନକଲେ ଯିବି ନାହିଁ.’ ବୋଲି ସତେ ବା ସେ ଏହିଭଳି ସଙ୍କଳ୍ପ
 କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛାଟି ବୁଝିପାରି ବେପାରୀ ପୁଅଟି କହିଲେ, “ମାଲିକ୍, ଆପଣ ଯଦି
 ଏହି “ପାଞ୍ଚ ଶହ ଗାଡ଼ି ପାର କରିଦେବେ, ତେବେ ମୁଁ ଗାଡ଼ି ପିଣ୍ଡ ଦୁଇଟଙ୍କା ହିସାବରେ
 ମୋଟ ଏକ ହଜାର ଟଙ୍କା ଦେବି ।” ତା’ପରେ ଆଉ ବୋଧୁପତ୍ନୀଙ୍କୁ କୋର କରି ନେବା
 ଦରକାର ହେଲା ନାହିଁ । ସେ ନିଜେ ଶଗଡ଼ଗୁଡ଼ିକ ପାଖକୁ ଗଲେ । ବେପାରୀଙ୍କ ଶୁକରମାନେ
 ତାଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗାଡ଼ି ସହଜ ଯୋଗ ଦେବାରୁ, ସେ ତାହା ଟାଣିବାକୁ
 ଲାଗିଲେ । ସେ ଗୋଟିଏ ଟଣାରେ ଏଇ ଗାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକୁ ଅନ୍ୟ ପଟକୁ ନେଇଯାଇ ଶୁଖିଲା
 ଭୂମିରେ ଚାପିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହିଭଳି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କରି ବୋଧୁପତ୍ନୀ ବେପାରୀଟିଙ୍କର
 ପାଞ୍ଚ ଶହଟି ଯାକ ଗାଡ଼ି ପାର କରିଦେଲେ । ଏହାପରେ ବେପାରୀ ପୁଅ ଗାଡ଼ି ପିଣ୍ଡ
 ଗୋଟିଏ ଟଙ୍କା କରି ପାଞ୍ଚ ଶହ ଟଙ୍କା ଗୋଟିଏ ଥଳିରେ ରଖି ସେଇ ଥଳିଟିକୁ ବୋଧୁପତ୍ନୀଙ୍କ
 ଗଳାରେ ଝୁଲାଇଦେଲେ । ବୋଧୁପତ୍ନୀ ଭାବିଲେ, “ଏ ଲୋକଟି ଯାହା ଚାହୁଁ କରିଥିଲା, ସେହି

ଅନୁସାରେ ପାରିଶ୍ରମିକ ଦେଇ ନାହିଁ । ଅତଏବ ସ୍ୱାକୁ ମୁଁ ଗୁଡ଼ିଦେବ ନାହିଁ ।” ଏହା ଶୁଣି ସେ ଯବା ଆଗରେ ଥିବା ଶଗଡ଼ ପାଖରେ ବାଟ ବନ୍ଦ କରି ଠିଆ ହେଲେ । ବେପାରୀଙ୍କ ଗୁରୁମାନେ ଯେତେ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ମଧ୍ୟ କୌଣସିଥରେ ତାଙ୍କୁ ହଟେଇ ଦେଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ତା’ପରେ ବେପାରୀ ମନେକଲେ, “ମୁଁ ଯେ ସ୍ୱାକୁ ରାଜି ହୋଇଥିବା ପାଉଣାରୁ କମ୍ ଦେଇଛି, ସେ କଥା ବୋଧହୁଏ ଏ ବୁଝିପାରିଛନ୍ତି ।” ଏହାପରେ ସେ ଗୋଟିଏ ଥଳରେ ଏକ ହଜାର ଟଙ୍କା ରଖି ସେଇଟିକୁ ବୋଧସବୁଙ୍କ ବେକରେ ବାନ୍ଧିଦେଇ କହିଲେ, “ଏଇ ନିଅନ୍ତୁ, ଆପଣଙ୍କର ସମସ୍ତ ପାଉଣା ମୁଁ ଦେଇ ଦେଲି ।” ବୋଧସବୁ ତାହାପରେ ଏଇ ହଜାର ଟଙ୍କା ନେଇ ତାଙ୍କ ମା’ଙ୍କ ପାଖକୁ ଚାଲିଗଲେ ।

ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ଗାଁର ପିଲାମାନେ “ବୁଢ଼ୀର ପୁଅ ବେକରେ କ’ଣ ନେଇ ଯାଉଛି” ବୋଲି ପାଟି କରି କରି ଘୌଡ଼ି ଆସିଲେ । ବୋଧସବୁ ସେମାନଙ୍କୁ ତଡ଼ି ଦେଇ ଦୂର କରିଦେଲେ ଏବଂ ମା’ଙ୍କ ନିକଟରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ପାଞ୍ଚ ଶହ ଗାଡ଼ି ଟାଣି ସେ ଖୁବ୍ କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଆଖି ଭଲଟା ନାଲି ହେଇଯାଇଥିଲା । ଦୟାବତୀ ବୁଢ଼ୀ ତାଙ୍କ ବେକରୁ ହଜାରେ ଟଙ୍କା ପାଇ କହିଲେ, “ବାପା ଏ କ’ଣ ? ସ୍ୱାକୁ କେଉଁଠି ପାଇଲ ?” ତାହାପରେ ଗାଈ-ରଝୁଆଳମାନଙ୍କ ପାଖରୁ ସବୁ କଥା ଜାଣି ବୁଢ଼ୀ କହିଲେ, “ଆରେ ବାପା ! ମୁଁ କ’ଣ କେବେ ତୋ ରୋଜଗାରରେ ବସ୍ତ୍ରବାକୁ ଚାହିଁଛି ? ତୁ ନାହିଁ କି ଏତେ କଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଚାଲୁ, କହ ।” ତା’ପରେ ସେ ବୋଧସବୁଙ୍କୁ ଗରମ ପଣିରେ ଗାଧୋଇ ଦେଲେ । ତାଙ୍କ ଦେହ ସାରା ତେଲ ଲଗାଇଦେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ଭଲ ଭଲ ଜିନିଷ ଖାଇବାକୁ ଓ ପିଇବାକୁ ଦେଲେ ।

କାଳକ୍ରମେ ବୁଢ଼ୀ ଓ ବୋଧସବୁ ଭଉସୁ ଆରୁଣ ପୁଣି ଯିବା ପରେ ନିଜ ନିଜ କର୍ମାନୁରୂପ ଫଳ ପାଇବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟଲୋକକୁ ଚାଲେ ।

[ବୁଢ଼ିଦେବ କହିଲେ, “ଏବେ ତୁମ୍ଭେମାନେ ଦେଖିଲ ତ କେବଳ ଏ ଜନ୍ମରେ ନୁହେଁ, ଅନ୍ତତଃ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଧୂରନ୍ଧର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ନେତା ଥିଲି । ଏହାପରେ ସେ ଅଭ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଏ ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଥିଲେ :

ଯେଉଁ ପଥ ଅସମ୍ଭବ ଓ ଅସୀମ ଗର୍ଭରେ ଭର,
 ସେହି ପଥରେ ଗୁରୁ ଶ୍ରୀ ବହୁନେବା ପାଇଁ କାଲୁଙ୍କୁ (୪) ଶଗଡ଼ରେ ଯୋଗିଲେ ।
 କାଲୁ ନିଜର ଗାଈ ବଳରେ ଅନାୟାସରେ ନିଜ ଘର କରି,
 ପାଞ୍ଚ ଶହ ଶଗଡ଼କୁ ଆଉ କୂଳରେ ନେଇ ରଖିଦେଲେ ।

ସମରଧାନ :

ସେତେବେଳେ ଉତ୍ପଳବର୍ଣ୍ଣୀ ଥିଲେ ସେହି ବୃଦ୍ଧା ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସେହି ଆଉ ପୁଅ ।]

ଚିତ୍ରପଣୀ

୧) ମୂଳ ଜାତକରେ “ପ୍ରାତିହାର୍ଯ୍ୟ” ଶବ୍ଦର ଉଚ୍ଚ୍ଵେଗ ରହିଅଛି । ଏହା “ପ୍ରାତିହାର” ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ଯାହାର ଅର୍ଥ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ହେଉଛି ଯାଦୁବିଦ୍ୟାକାଣ୍ଡ । ଏହି “ପ୍ରାତିହାର୍ଯ୍ୟ” ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଲା “ଯାଦୁବିଦ୍ୟା” । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରାତିହାର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦ “ହଠଯୋଗ” ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ସାଧାରଣତଃ ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦର୍ଶନକୁ ଘୃଣା କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ଜନତା ମନରେ ଏଣି ଶକ୍ତି ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ଜନ୍ମାଇବା ଲାଗି ସେ ଅଳ୍ପ କେତେକ ପାଇଁ ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇପାରେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଥିଲେ । ସେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ କେତେକ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିବା କଥା ଚୈତ୍ତ-ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମସୂତ୍ରମାନଙ୍କର ଅଲେଖନାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

୨) “ମହାପ୍ରବାରଣ” ହେଉଛି ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ପର୍ବ । ବର୍ଷାକାଳ ଶେଷରେ ଗୋଟିଏ ଦିନ ଏହି ଉତ୍ସବଟି ପାଳିତ ହୁଏ । ଏଥିରେ ଉପାସକମାନେ ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀମାନଙ୍କୁ ନାନା ପ୍ରକାର ଦାନ ଦେଇଥାନ୍ତି ।

୩) ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ‘ଆର୍ଯ୍ୟକା’ ନାମ ରହିଛି । ଏହାର ଅର୍ଥ ପିତାମହ କିମ୍ବା ମାତାମହ । ଏହି ‘ଆର୍ଯ୍ୟକା’ ଶବ୍ଦରୁ ବୋଧହୁଏ ‘ଆବର’ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛି ।

୪) ଗୋ-ଯୋନିରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ରଙ୍ଗ କଳା ଥିଲା । ତେଣୁ ଏଠାରେ ତାଙ୍କୁ “କାଲୁ” ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି ।

୩୦-ମୁଣିକ-ଜାତକ

[ଜଣେ ଭୟ ଗୋଟିଏ ମୋଟୀ ଝିଅର ପ୍ରେମରେ ପଡ଼ିଯାଇଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କ ବିଷୟରେ ଜେତବନରେ ଏହି କଥାଟି କହିଥିଲେ । ସେ ବିଷୟରେ ବିଷ୍ଣୁଟ ବବରଣୀ ସସ୍ତୋଦଣ ନିପାଠସ୍ଥ ‘ରୁକ୍ଷନାରଦକାଣ୍ଡ-ପ-କାତକ’ରେ ଦିଆଯିବ (କାତକ ପୃଷ୍ଠା ୪୭୭) ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେ ଭୟଙ୍କୁ ଫଗୁଣିଲେ, “ତୁମେ କ’ଣ ପ୍ରକୃତରେ ଚୁର୍ ପ୍ରୟୋଗକୁ ଓ ଉକ୍ଷିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛ ?” ଭୟ କହିଲେ,

“ହଁ, ପ୍ରଭୋ, ଏହା ମିଛ ନୁହେଁ ।”

“ତୁମେ କାହା ପ୍ରେମରେ ପଡ଼ିଛ ?”

“ପ୍ରଭୋ ଅମ୍ଭକ ମୋଟୀ ଝିଅଟିର ପ୍ରେମରେ ପଡ଼ିଛୁ ।”

“ଦେଖ, ସେ ତୁମର ଚୁର୍ ଅନଷ୍ଟ କରବ । ସେ ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ତୁମର ସଙ୍ଗୀନାଶର କାରଣ ହୋଇଥିଲା । ତାହାର ବିବାହ ସମୟରେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ଲୋକମାନଙ୍କର ପେଟ ଭରିବା ପାଇଁ ଲୋକେ ତୁମକୁ ହତ୍ୟା କରିଥିଲେ ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅଟ୍ଟାଳ କଥାଟି ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।]

ପୁଣେ ବାସୁଣୀରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧହୁଏ ଗୋ-ଜନ୍ମ ନେଇ ଗାଁର ଜଣେ ଜମିମାଲିକ ଘରେ ରହୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ନାଁ ଥିଲା ‘ମହାଲେହତ’ । ଏ ଘରେ ତାଙ୍କର ସ ନଭାଇ ‘ରୁକ୍ଷଲେହତ’ ମଧ୍ୟ ରହୁଥିଲା ।

ଏ ତୁମ୍ପି-ମାଲିକଙ୍କର ଗୋଟିଏ କୁଆଁର ଝିଅ ଥିଲା । ନଗରବାସୀ ଜଣେ ଦେହଲକ ନିଜର ପୁଅ ସହିତ ତାର ବିବାହ କ୍ଷିର କଲେ । ବରୋହୀ ଓ ଜନ୍ୟାହାଣୀମାନଙ୍କର ଖାଇବା ପିଇବା ଆୟାଜନରେ ଯେପରି କୌଣସି ସୂଚି ନ ହୁଏ ସେଥିପାଇଁ ଝିଅର ମା’ ମୂଣିକ ନାମକ ଗୋଟିଏ ଘୁଞ୍ଚିକୁ ଭାତ ଚୁଆଇ ଚୁର୍ ମୋଟା ସୋଟା କରି ଖିରାକୁ ଲୁଗିଲେ । ଏହା ଦେଖି ରୁକ୍ଷଲେହତ ତାଙ୍କ ବଡ଼ ଭାଇଙ୍କୁ କହିଲା, “ଦେଖ ଭାଇ, ଆମେ ଯେଉଁ ଏ ଘରବାଲୁଙ୍କର ସବୁ ବୋହୂ ବୋହୂ ପରିପାଉଛୁ । କିନ୍ତୁ ଏତେ କଷ୍ଟକରି ମଧ୍ୟ ଆମେ ସାମାନ୍ୟ ଘାସ, ଚୋରଣୀ ମାତ୍ର ଖାଇବାକୁ ପାଉଛୁ । ଆଉ ଏ ଘୁଞ୍ଚି ପାଇଁ ହୋଇଛି ଭାତର ବ୍ୟବସ୍ଥା; ସ୍ବାକୁ ଏମିତି ଭଲ ଭଲ ଖାଇବା ଜିନିଷ ଦେବାର କାରଣ କ’ଣ ଭାଇ ?” ବୋଧହୁଏ କହିଲେ, “ଭାଇ, ଏ ଘୁଞ୍ଚିର ଖାଦ୍ୟ ଦେଖି ହୁଏତ କର ନା; କାରଣ ଏ ଏବେ ମରିବା ପାଇଁ ଖାଦ୍ୟ ଖାଉଛି । ଘରମାଲିକର ବାହାଘରକୁ ଯେଉଁଠି

ଲୋକମାନେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ଆସିବେ, ସେଇମାନଙ୍କର ଜିଭର ସୁଆଦ ଲାଗି ସ୍ବାକୁ ଏତେ ଯତ୍ନରେ ଖାଇବାକୁ ଦିଆଯାଉଛି । ଦୁଇ ଗୁଣ ଦାନ ଅପେକ୍ଷା କରି, ତୁ ଦେଖିବୁ, ଯେତେବେଳେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ଲୋକମାନେ ଆସିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିବେ, ସେତେବେଳେ ଘରମାଲିକମାନେ ସ୍ବାର ଗୁଣଗୋଡ଼ ଧରି ଟାଣି ଟାଣି ମଞ୍ଚାର ତଳକୁ ନେଇଯିବେ ଏବଂ ସ୍ବାକୁ କାଟି କୁଟି ତରକାରି ରନ୍ଧିବେ । ଅତଏବ ହତଭାଗ୍ୟ ମୁଣିକର ବର୍ତ୍ତମାନର ସୁଖ ଦେଖି ତୁ ହଂସା କରନା ।” ଏହାପରେ ସେ ଏଇ ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଲେ—

ମୁଣିକର ସୁଖ ଦେଖି ମନରେ ଭର୍ତ୍ତା କରନା;
 ସେ ଏବେ ପ୍ରଚୁର ଅଳ୍ପ ଭୁରି ଭୋଜନ କରୁଛି ।
 କୁଣ୍ଡା, ଭୂସି, ଯାହା ତୁମେ ପାଉଛ, ସେତିକିରେ ଝୁସି ହୁଅ;
 ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ ଭାବରେ ତୁମର ଆୟୁଷ ବଢ଼ାଇବ ।

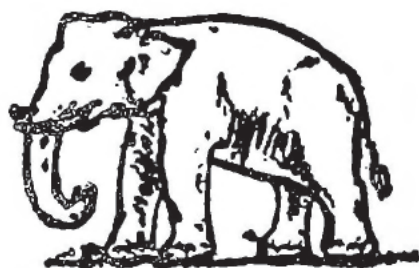
ଏହାର ଅଳ୍ପ ଦିନ ପରେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ଲୋକମାନେ ଆସି ଠିକ୍‌ହେଲେ ଏବଂ ଝିଅ ପକ୍ଷର ଲୋକେ ମୁଣିକକୁ ମାରି ତାର ମାଂସରେ ତରକାଣ୍ଡ ରନ୍ଧିଲେ । ସେତେବେଳେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ରୁକ୍ଷଲୋହକ କହିଲେ, “ଦେଖିଲୁ ତ ମୁଣିକର ଦଶା ? ତାର ଭୁରି ଭୋଜନର ପରିଣାମ ନିଜ ଆଖିରେ ଦେଖିଲୁ ତ ? ଆମେମାନେ ସ ସ, କୁଣ୍ଡା ଓ ଭୂସି ଖାଉଛେ ସତ । କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟ ଖାଦ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଶବ୍ଦ ଗୁଣ, ହଜାରେ ଗୁଣ ଭଲ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଆମର ଯତ୍ନ ହେଉନାହିଁ, ବରଂ ଆମର ପରମାୟୁ ବଢ଼ୁଛି ।” ଏହାପରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଧର୍ମ ସମ୍ପର୍କରେ ଉପଦେଶ ଦେଲେ । ତାହା ଶୁଣି ସେହି କାମାର ଭକ୍ଷୁ ଜଣକ ହୋତାପତ୍ତିଫଳ (୧) ଲାଭ କଲେ ।

[ସମବଧାନ :

ସେତେବେଳେ ଏହି କାମୁକ ଭକ୍ଷୁ ଥିଲା ମୁଣିକ; ଏଇ ଅବବାହିତା ଝିଅଟି ଥିଲା ସେହି ଜମିମାଲିକର ଝିଅ; ଆନନ୍ଦ ଥିଲା ରୁକ୍ଷଲୋହକ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ମହାଲୋହକ ।]

ଚିତ୍ରପଟୀ

୧) ରୁକ୍ଷଦେବଙ୍କ ଉପଦେଶର ଫଳରେ ଭାସି ଭାସି ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଯାଆନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ରୁକ୍ଷଦେବଙ୍କ ଉପଦେଶକୁ ଝୁଟ୍ ନିଷ୍ଠାପର ଭାବରେ ସେ ପାଳନ କରନ୍ତି, ସେ ହୋତାପତ୍ତି ମାର୍ଗରେ ଗତି କରୁଛନ୍ତି ବୋଲି ଧରାଯାଇଥାଏ । ସେ ଯେଉଁ ଫଳ ପାଆନ୍ତି ତାକୁ ‘ହୋତାପତ୍ତିଫଳ’ କୁହାଯାଏ ।

କୁଳାୟକ ବର୍ଣ୍ଣ

୩୧-କୁଳସୂକ-ଜାତକ

[କ୍ରାନ୍ତୀର ଦୁଇ ଜଣ ଅଳ୍ପବୟସ୍କ ଭ୍ରଷ୍ଟ କୋଶଳ ରାଜ୍ୟର କୌଣସି ଗୋଟିଏ ପକ୍ଷୀ ଗାଁରେ ରହୁଥିଲେ । ଦିନେ ସେମାନେ ପରମଜ୍ଞାନୀ ବୃକ୍ଷଦେବଙ୍କ ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଜେତବନ ଅଭିମୁଖରେ ଯାହାକଲେ । ପାଣି ପିଇବା ବେଳେ କାଳେ କୌଣସି ଜୀବ ପେଟକୁ ଚାଲିଯିବ ସେହି ଭୟରେ ଭ୍ରଷ୍ଟମାନଙ୍କୁ ପାଣି ପିଇବା ସମୟରେ ପାଣିକୁ ଗୁଡ଼ି ନେବାକୁ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ପାଖରେ ଖଣ୍ଡିଏ ଲେଖାଏଁ ଛଣାକନା ରଖିଥାନ୍ତି । ଭ୍ରଷ୍ଟ ଦୁଇଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ଜଣକ ପାଖରେ ଛଣାକନାଟି ଥିଲା । ତା'ର ସାହାଯ୍ୟରେ ଦୁହେଁ ବାଟରେ ଗଲବେଳେ ପାଣି ଗୁଡ଼ି ପିଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦିନେ ସେ ଦୁଇଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଝଗଡ଼ା ଲାଗିଲା । ତା'ପରେ ଯାହାଙ୍କର ପାଣିଛଣା କନାଟି ଥିଲା, ସେ ଅନ୍ୟ ଜଣକୁ ତାହା ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ଦେଲେ ନାହିଁ । ଫଳରେ, ଅନ୍ୟ ଭ୍ରଷ୍ଟ ଯେତେବେଳେ ଶୋଷରେ ଅଧୀର ହୋଇପଡ଼ିଲେ, ସେତେବେଳେ ପାଣି ନଗୁଡ଼ି କରି ମଧ୍ୟ ପିଇଲେ ।

ଭ୍ରଷ୍ଟ ଦୁହେଁ ଠିକ୍ ସମୟରେ ଯାଇ ଜେତବନରେ ପହଞ୍ଚି ବୃକ୍ଷଦେବଙ୍କୁ ମୂର୍ଖ ଅଟିଏ ମାର ଦିଏ ପଡ଼ିଲେ । ବୃକ୍ଷଦେବ ସେ ଦୁହେଁଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ପଚାରିଲେ, “କ’ଣ ବାଟରେ ତୁମ ଦୁହେଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କିଛି ଝଗଡ଼ା ଲାଗିଛି କି?” ତାହାଶୁଣି ସେ ଦୁହେଁ ସବୁକଥା ଖୋଲି କରି କହିଲେ । ଏହାପରେ ବୃକ୍ଷଦେବ ଯେଉଁ ଭ୍ରଷ୍ଟ ଛଣାପାଣି ପିଇଥିଲେ ତାଙ୍କୁ ତାକ କହିଲେ, “ହଁ, ତୁମେ ଜାଣି ଶୁଣି ବଡ଼ ଖରାପ କାମଟିଏ କରିଛ । ପୁଣି ଯେତେବେଳେ ଦେବତାମାନେ ଅସୁରମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ସମୁଦ୍ର ଉପର ଦେଇ ଧାଇଁ ପଳାଉଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଚଢ଼େଇ କୁଅଟିମାନ (୧) ମରିଯିବେ ବୋଲି ଭାବି ସେମାନଙ୍କର ରଥକୁ ଫେରାଇ ଆଣିଥିଲେ । ଏଥିରେ ସେମାନଙ୍କର ଅନନ୍ତ ହେବାର ଆଶଙ୍କା ଥିଲା । ତଥାପି ସେମାନେ ଜାବହତ୍ୟା ହେବ ବୋଲି ନିଜର ଅସୁରାଧା ପ୍ରତି ଭ୍ରଷ୍ଟେଷ କରି ନଥିଲେ ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅପାତ କଥାଟି କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ଏ ବହୁ ସ୍ଵର ଭଲର କଥା । ସେତେବେଳେ ମଗଧର ରାଜାମାନେ ରାଜଗୃହ ନଗରରେ ରହୁଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ମଗଧ ରାଜ୍ୟର ମଗଳ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଗାଁରେ ଗୋଟିଏ ଛଦ ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ନାମ ମଦକୁମାର ବୋଲି ରଖାଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେ ଯେତେବେଳେ ବଡ଼ ହେଲେ, ସେତେବେଳେ

✱

ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ‘ମଦମାଣବକ’ ନାଁରେ ଡାକିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାଙ୍କର ବାପା ମା’ ଉଚ୍ଚକୁଳରୁ ବନ୍ୟାସିଏ ଅଟି ତାଙ୍କ ସହଚ ବାହା କଲେଇ ଦେଲେ । ଏହାପରେ ବୋଧୁଦତ୍ତ ପୁଅ ହିଅର ବାପ ହୋଇ ନାନା ପ୍ରକାର ଭଲ କାମ କରି ଏବଂ ‘ପଞ୍ଚଶୀଳ’ ମାନ ଦିନ କାଟିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ମରଳ ଗାଁରେ ଜେବଳ ଚିରଣ ଦର ଲୋକ ହେଉଥିଲେ । ଦିନେ ସେହି ଲୋକମାନେ ଗାଁର କୌଣସି ଗୋଟିଏ କାମ କରିବାଲାଗି ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଏକଜୁଟ ହେଲେ । ବୋଧୁଦତ୍ତ ଯେଉଁଠି ଠିଆ ହୋଇଥିଲେ, ତାଙ୍କ ପାଦରେ ସେ ଜାଗାର ଧୂଳିକୁ ଦୂଷ୍ଟାଢ଼ ଦେଇ ଟିକିଏ ଜାଗା ସଫା କରିଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ଆଉ ଜଣେ ଲୋକ ସେଠି ପହଞ୍ଚି ଯିବାରୁ ବୋଧୁଦତ୍ତ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ନିଜର ଜାଗାଟି ଗୁଡ଼ିଦେଇ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଜାଗା ଏହିଭଳି ସଫା କଲେ । ଏପରକ ମଧ୍ୟ ଆଉ ଜଣେ ଲୋକ ତାଙ୍କର ସେଇ ଜାଗାରେ ଆସି ଠିଆ ହେଲା । ଏହିଭଳି ସେ ସେଠାରେ ଏକଜୁଟ ହୋଇଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକଙ୍କ ସୁବିଧା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଠିଆ ହେବାର ଜାଗାଟିକୁ ସଫା କରିଦେଲେ ।

ଆଉଥରେ ବୋଧୁଦତ୍ତ ଲୋକମାନଙ୍କ ସୁବିଧା ପାଇଁ ପ୍ରଥମେ ଗୋଟିଏ ମଣ୍ଡପ ଓ ଶେଷରେ ତାକୁ ଭୁଜିଦେଇ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମଶାଳା ତିଆରି କଲେ । ସେଠି ଲୋକେ ବସିବା ପାଇଁ କାଠର ଆସନ, ଏବଂ ପିଇବା ଲାଗି ପାଣିଭରା ମାଠିଆ ରଖାଇଲେ । ଏହାପରେ ସେହି ଗାଁରେ ବସ କରୁଥିବା ସବୁ ପୁରୁଷ ଲୋକେ ତାଙ୍କର ପତ୍ନୀ ପରୋପକାରୀ ହେଲେ । ସେମାନେ ‘ପଞ୍ଚଶୀଳ’ କୁ ମାନ ଓ ବୋଧୁଦତ୍ତଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଶି ଭଲ ଭଲ କାମ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେମାନେ ସକାଳୁ ଶେଯରୁ ଉଠନ୍ତି; କଢ଼ି, କୁରଡ଼ି, ମୁଦ୍‌ଗର ପ୍ରଭୃତି ହାତରେ ଧରି ବାହାରକୁ ଯାଆନ୍ତି; ରାତ୍ରୀ ଉପରେ ଯେଉଁସବୁ ଇଟା, ପଥର ଦେଖିବାକୁ ପାଆନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଉଠାଇଦିଅନ୍ତି । ରାତ୍ରୀଧାରରେ କୌଣସି ଗଛ ଗାଡ଼ିର ଚଳ ଅଟକେଇ ଦେଖିଥିବାର ଦେଖିଲେ ତାହା କାଟିଦିଅନ୍ତି; ଅସମାନ ଜାଗାକୁ ସମାନ କରିଦିଅନ୍ତି; ବନ୍ଦ ତିଆରି କରନ୍ତି, ପୋଟେଇ ଖୋଳନ୍ତି; ଧର୍ମଶାଳା ତିଆରି କରନ୍ତି; ଦାନ ଆଦି ପୁଣ୍ୟକାମ କରନ୍ତି ଏବଂ ବୋଧୁଦତ୍ତଙ୍କ ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ‘ଶୀଳବ୍ରତ’ ପାଳନ କରନ୍ତି ।

ଦିନେ ଗାଁର ଚୌକଦାର ଭବିଷ୍ୟତ ଲାଗିଲା, ‘ଯେତେବେଳେ ଏଇସବୁ ଲୋକେ ମଦ ଖାଇ ମଦାମରି କଟାକଟି ହେବେ, ସେତେବେଳେ ମଦର ଶୂଳ୍‌କ ଏବଂ ଲୋକମାନଙ୍କ ଉପରେ ଯେଉଁ କୋରମାନା ହେବ ସେଥିରୁ ମୋର ବେଶ୍‌ ଉ’ ପଇସା ଆସୁ ହେବ; କିନ୍ତୁ ଏବେ ମଦମାଣବକ ଏମାନଙ୍କୁ ଶୀଳବ୍ରତ ଶିକ୍ଷାଦେଇ ହଲପ କରେଇ ଦେଇଛି ବୋଲି ନରହତ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ଅପରାଧ ଗାଁରୁ ଉଠିଯାଇଛି ।’ ଏଇ କଥା ଭାବି ଭାବି ସେ ମନେ ମନେ ଟୁଟୁ ଶୁଣିଯାଇ କହିଲା, ‘ଅଛା ମୁଁ ଏମାନଙ୍କୁ ଶୀଳବ୍ରତ ଦେଖେଇ ଦେଉଛି ।’

ଏହାପରେ ଏ ଚୌକିଦାର ରାଜାଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇ କହିଲା, “ମହାରାଜ, ଗାଁରେ ଦଳେ ଡକାୟିତ ଆସି ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି; ସେମାନେ ଲୁଟ୍‌ପାଟ୍ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପଦ୍ରବ କରି ଚାଲିଛନ୍ତି ।” ରାଜା କହିଲେ, “ସେମାନଙ୍କୁ ଧରି ଆଣ ।” ଏହାପରେ ସେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଓ ତାଙ୍କର ଅନୁଚରମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରି ଆଣି ରାଜାଙ୍କ ପାଖରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ରାଜା କିଛି ମାତ୍ର ଅନୁରୋଧ ନକରି ଆଦେଶ ଦେଲେ, “ଏମାନଙ୍କୁ ହାତୀ ପାଦତଳେ ଚକଟେଇ ଦିଅ ।”

ରାଜାଙ୍କ ଶୁକରମାନେ ବନ୍ଦୀମାନଙ୍କୁ ରାଜନିଅରର ଆଗରେ ଥିବା ପଡ଼ିଆକୁ ନେଇଗଲେ ଏବଂ ସେଠି ସେମାନଙ୍କର ଗୋଡ଼ ହାତ ବାନ୍ଧି ଭୂଇଁରେ ପଛକଇ ଦେଲେ । ଏହାପରେ ସେମାନେ ହାତୀ ଅଣ୍ଟେ ପଠେଇଲେ । ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ତାଙ୍କ ସାଥୀମାନଙ୍କୁ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ଭରମାନେ, ଶୀଳବ୍ରତ କଥା ଭୁଲନା; ହିଂସୁକ ଲୋକ, ରାଜା ଓ ହାତୀ ସମସ୍ତେ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ନିଜ ଭଲ ସ୍ୱେଚ୍ଛା ପାସ । ଏହି କଥାଟି ମନେରଖ ।” ତା’ପରେ ସେମାନଙ୍କୁ ହାତୀ ପାଦରେ ଚକଟେଇବା ପାଇଁ ହାତୀ ଅଣାଗଲା । କିନ୍ତୁ ମାତ୍ରନ୍ତ ବାରମ୍ବାର ଚେଷ୍ଟା କରି ମଧ୍ୟ ହାତୀକୁ ବନ୍ଦୀମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ନେଇ ପାରୁନାହିଁ । ହାତୀଟି ବନ୍ଦୀମାନଙ୍କୁ ଦେଖିବାମାତ୍ରେ ବିକଟ ଚିତ୍କାର କରି ପଲେଇଗଲା । ତାହାପରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କରି ଆଉ କେତେଟି ହାତୀ ଅଣାଗଲା । କିନ୍ତୁ ଏମାନେ ବି ପଲେଇଗଲେ । ରାଜା ଭାବିଲେ, ‘ବନ୍ଦୀମାନଙ୍କ ପାଖରେ ବୋଧହୁଏ ଏମିତି ଗୋଟିଏ କିଛି ଓଷ୍ଠ ଅଛି ଯାହାର ଗନ୍ଧରେ ହାତୀଗୁଡ଼ିକ ଏମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇପାରୁନାହାନ୍ତି ।’ କିନ୍ତୁ ତଳସି ନେବାରେ କାହାର ପାଖରୁ ବି କୌଣସି ଓଷ୍ଠ ମିଳିଲାନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ରାଜାଙ୍କର ମନେ ହେଲା ‘ଏମାନେ କୌଣସି ମନ୍ତ୍ର ଜାଣନ୍ତି’ । ସେ ଶୁକରମାନଙ୍କୁ କହିଲେ, “ପରୁର ତ, ଏମାନେ କୌଣସି ମନ୍ତ୍ର ଜାଣନ୍ତି କି ନାହିଁ?” ଶୁକରମାନେ ପରୁରବାରେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ହଁ, ଆମେ ମନ୍ତ୍ର ଜାଣିଛୁ ସତ ।” ଶୁକରମାନେ ରାଜାଙ୍କୁ ଏଇ କଥା ଜଣାଇବାରେ ସେ ବନ୍ଦୀମାନଙ୍କୁ ପାଖକୁ ଅଣେଇ କହିଲେ, “କି ମନ୍ତ୍ର ଜାଣିଛୁ କୁହ ।”

ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ କହିଲେ, “ମହାରାଜ, ଆମେ ଜାହ୍ନବ୍ୟା କରୁନାହୁଁ; କେହି କୌଣସି ଜନସ ନଦେଲେ ତାହା ନେଉନାହୁଁ; ମିଛକଥା କହୁନାହୁଁ, ମଦ ପିଉନାହୁଁ, ଆମେ ସବୁ ଜୀବଙ୍କୁ ପ୍ରତି ଦୟା ଓ ମୈତ୍ରୀ ଦେଖାଉ; ଅସମାନ ବାଟକୁ ସମାନ କରିଦେଉ; ପୋଷାଣ ଟୋଳୁ ଏବଂ ଧର୍ମଶାଳା ଉଆରି କରୁ । ଏହାହିଁ ଆମର ମନ୍ତ୍ର, ଏହାହିଁ ଆମର କବଚ, ଏହାହିଁ ଆମର ବଳ ।” ଏକଥା ଶୁଣି ରାଜା ଖୁବ୍ ଖୁସି ହୋଇଗଲେ । ସେ ସେହି ହିଂସୁକ ଚୌକିଦାରର ସବୁ ସମ୍ପତ୍ତି ବାଜ୍ୟାସ୍ତ୍ର କରି ତାହା ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ଓ ତାଙ୍କର ଅନୁଚରମାନଙ୍କୁ

ଦାନକଲେ ଏବଂ ତାକୁ ନେଇ ସେମାନଙ୍କର ଗୁରୁର ଭବରେ ଖଟେଇଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ଦଳି ଦେବା ଲାଗି ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁ ହାତଟିକୁ ଅଣାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ଯେଉଁ ଗାଁରେ ରହୁଥିଲେ ତାହା ମଧ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ଆଦେଶ କ୍ରମେ ସେମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରାଗଲା ।

ସେହି ଦିନଠାରୁ ଏଇସବୁ ଲୋକ ଇଚ୍ଛାମତେ, ପୁଣ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେମାନେ ବଢ଼େଇ ଡକେଇ ଗାଁ । ଚୌପାଞ୍ଚି ପାଖରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଧର୍ମଶାଳା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । କିନ୍ତୁ ସ୍ତ୍ରୀ ଜାତି ପ୍ରତି ବୈରାଗ୍ୟ ଦେଖାଇ ସେମାନେ ଏହିସବୁ ପୁଣ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କରେ ଗାଁର ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଲେନାହିଁ ।

ବୋଧସାପ୍ତକୀକ ଘରେ ଶୁଣିଗଣ ସ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ । ଜଣଙ୍କର ନାଁ ଥିଲା ସୁଧର୍ମା, ଆଉ ଜଣଙ୍କର ନାଁ ଥିଲା ଚନ୍ଦ୍ରା, ଆଉ ଜଣଙ୍କର ନାଁ ନନ୍ଦା ଏବଂ ଆଉଜଣଙ୍କର ନାଁ ଥିଲା ସୁଜାତା । ସୁଧର୍ମା ବଢ଼େଇକୁ ଏକାଟିଆ ପାଇ ତାକୁ ଗୋଟିଏ ମିଠେଇ ଓ କିଛି ପଇସା ଦେଇ କହିଲେ, “ଭାଇ, ତୁମକୁ ଏମିତି ଗୋଟିଏ ଉପାୟ କରିବାକୁ ହେବ, ଯେଉଁଥିରେ କି ମୁଁ ଏ ଧର୍ମଶାଳା ତିଆରିରେ ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ଅଧିକ ପୁଣ୍ୟର ଅଧିକାରଣୀ ହୋଇଯାଉଛି ।” ବଢ଼େଇ କହିଲା, “ଏହୁପାଇଁ ଭାବନା କାହିଁକି ?” ତା’ପରେ ସେ ଧର୍ମଶାଳାର ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଟଙ୍କା ଏ କାଠ କାଟି, ଶୁଖେଇ, ଗୁଣ୍ଠି ଓ ତାକୁ ପାଲିଷ୍ କରି ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ଚୁଲ ତିଆରି କଲା ଏବଂ ତାକୁ ଲୁଗାରେ ଘୋଡ଼େଇ ସୁଧର୍ମାଙ୍କ ଘରେ ନେଇ ଦେଇଦେଲା । ପରେ ଯେତେବେଳେ ଧର୍ମଶାଳାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାମସବୁ ଶେଷ ହେଲା ଏବଂ ଚୁଲ ବସାଇବା ସମୟ ଆସିଲା, ସେତେବେଳେ ସେ କହିଲା, ‘ଆରେ, ଆଉ ତ ଗୋଟିଏ କାମ ବାକି ରହିଯାଇଛି !’ ଗାଁ ଲୋକମାନେ ପଚାରିଲେ, “କି କାମ ବାକି ରହିଯାଇଛି ?”

“ଆଉ କି କାମ, ଚୁଲଟି ତ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ହୋଇନାହିଁ । ଚୁଲ ବିନା କ’ଣ ଧର୍ମଶାଳା ହୋଇପାରିବ ?”

“ଚୁଲଟିଏ ଗଢ଼ି ଦେଉନ କାହିଁକି ?”

“ଚୁଲ ତ କଥା କାଠରେ ହେବ ନାହିଁ । ଆଗରୁ କାଠଟି କାଟି, ତାକୁ ଚଞ୍ଚାଚଞ୍ଚି କରି ଠିକ୍ ଠାକ୍ ରଖିବା ଉଚିତ ଥିଲା ।”

“ଏବେ ତେବେ କ’ଣ କରିବାକୁ ଗୁଡ଼ୁଛି ?”

“ଖୋଜି ଦେଖିବାକୁ ହେବ କାହା ଘରେ ତିଆରି ହୋଇଥିବା ଚୁଲ କିଣିବାକୁ ମିଳିବ କି ନାହିଁ ।”

ତାପରେ ସମସ୍ତେ ଚୁଲ ଖୋଜିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ଏବଂ ସୁଧର୍ମାଙ୍କ ଘରେ ସେହି ଚଳଟିକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ।

ସୁଧୀ କିନ୍ତୁ କୌଣସି ମୁଲ୍ରେ ସେଇଟିକୁ ବିକବାକୁ ଚାହୁଁଲେ ନାହିଁ । ସେ କହିଲେ, “ଯଦି ତୁମେମାନେ ମୋତେ ଧର୍ମରେ ଭାଗୀଦାର କରାଇବ, ତେବେ ବିନା ମୁଲ୍ରେ ତୁମକୁ ଏଇ ଚୁଲଟି ଦେଇଦେବି ।” ସେମାନେ କହିଲେ, “ସେ କଥା କ’ଣ କେବେ ହୋଇପାରେ ? ଆମେ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକକୁ ଧର୍ମରେ ଭାଗୀଦାର କରାଇବୁ ନାହିଁ ।” ଏହା ଶୁଣି ବଡ଼େଇଟି କହିଲା, “ଆପଣମାନେ ଏକ ଆଦେଶ ଦେଉଛନ୍ତି ? ଏ ବିଶ୍ୱରେ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଛଡ଼ା ଆଉ କ’ଣ କେଉଁଠି ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକ ନଥିବା ସ୍ଥାନ ଅଛି ? ଆସନ୍ତୁ, ଆମେ ଏ ଚୁଲଟି ଦେଇ କାମ ଶେଷ କରିବା ।” ତାହାପରେ ଗାଁ ଲୋକମାନେ ବାଧ୍ୟ ହେଇ ସେହି ଚୁଲଟିକୁ ନେଇ ଧର୍ମଶାଳାର ତିଆରି କାମ ଶେଷକଲେ । ସେମାନେ ତାହା ଭିତରେ କାଠର ପିଠା ଏବଂ ହାଣ୍ଡିରେ ପାଣି ଭରି ରଖିଦେଲେ ଏବଂ ଯେପରିକି ସବୁବେଳେ ଅତିଥିମାନେ ଭାତ ଖାଇବାକୁ ପାଇପାରିବେ ତାହାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ଧର୍ମଶାଳାର ଗୁରୁପଟେ ଗୋଟିଏ ପାଚେଣ୍ଡା ତିଆରି ହେଲା । ତା’ର ଗୋଟିଏ ପାଖରେ ଗୋଟିଏ ବାଟ ରହିଲା । ପାଚେଣ୍ଡା ଭିତରେ ଥିବା ସବୁ ଜାଗାରେ ବାଲି ବିଛା ହେଲା । ବାହାରେ ଗୋଟିଏ ଧାଡ଼ି ତାଳଛେ ଲଗାହେଲା । ନନ୍ଦା ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ପୋଖରୀ ଖୋଳାଇ ଦେଲେ । ସେଥିରେ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ପଦ୍ମ ଫୁଟି ଝୁବୁ ଝୁବୁର ରୂପ ଧାରଣ କଲା । କେବଳ ଯୁକ୍ତାଜା କିଛି କଲେନାହିଁ ।

ଏହାପରେ ବୋଧହୁଏ ସାତ ପ୍ରକାର ବ୍ରତ ପାଳନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେ ବାପା ମା’ଙ୍କର ସେବା କରନ୍ତି, କୁଳର ବଡ଼ମାନଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ ଦେଖାନ୍ତି, ସତକଥା କହନ୍ତି, କେବେ-ହେଲେ କତାକଥା କାହାକୁ କହନ୍ତି ନାହିଁ, ଝଗଡ଼ା କଥାବାଣ୍ଟି ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ, ଓ ନିଜର ବଡ଼ମା ଦେଖାନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଯେ ସବଦା କାୟମନୋବାକ୍ୟରେ ସେବା କରନ୍ତି,
କୁଳର ଜ୍ୟେଷ୍ଠମାନଙ୍କୁ ଯେ ଭକ୍ତ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦିଅନ୍ତି,
ଯେ ସତ୍ୟଭାଷୀ, ମିଷ୍ଟଭାଷୀ ଏବଂ କୋପର ବିଜେତା,
ଯାହାଙ୍କର ରସନା ପରଚର୍ଚ୍ଚରେ ରତ ନୁହେଁ,
ସେ ହେଉଛନ୍ତି ନିର୍ମଳଚିତ୍ତ, ଯାଧୁ, ଦେବପୁତ୍ର,
ଏ କଥା ତୁମେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଜାଣିଥାଅ ।

ଏହିଭଳି ସମସ୍ତକ୍ରମାରୁ ପ୍ରଶଂସା ପାଇ ବୋଧହୁଏ ଯଥା ସମୟରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗପୁରରେ ଜନ୍ମ ନେଇ ଇନ୍ଦ୍ରପଦ ପାଇଲେ । ତାଙ୍କର ଅନୁଚରମାନେ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଲୋକ ଗୁଡ଼ି ଦେବଜନ୍ମ ପାଇଲେ ।

ସେତେବେଳେ ସ୍ୱର୍ଗପୁରରେ ଅତୁରମାନେ ଶାସନ କରୁଥାନ୍ତି । ଧନେ ଦେବରାଜ ଇନ୍ଦ୍ର ହେଲେ, ‘ସେହି ରାଜ’ରେ ଭଲ ଶାସକ ନାହାନ୍ତି, ସେ ଶାସନ ବିଫଳ । ଏହାପରେ

ସେ ଅସୁରମାନଙ୍କୁ ଦେବସୁର ପିଆଇ ଦେଲେ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ସୁସ୍ଥପାନରେ ପାଗଳ ହୋଇ ଉଠିଲେ, ସେତେବେଳେ ଜଣ ଜଣ କରି ପତ୍ୟୋକଙ୍କର ଗୋଡ଼ ଧରି ସୁମେରୁ ପର୍ବତ ଡଳକୁ ପଡ଼ିଲାବେଳେ । ସେମାନେ ଯାଇ ଅସୁରଲୋକରେ ପଡ଼ିଲେ । ତାହା ସୁମେରୁ ଡଳଭାଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ଆୟତନରେ ସ୍ବର୍ଗସୁର ସଙ୍ଗେ ସମାନ । ଦେବଲୋକରେ ଯେମିତି ପାରିଜାତ ଗଛ ଅଛି, ଅସୁରଲୋକରେ ଯେମିତି କଲ୍ଲ କଲ୍ଲ କାଳ ଧରି ବଞ୍ଚି ରହିଥିବା ଚନ୍ଦ୍ରପାଟଳ ଗଛ ଅଛି । ଅସୁରମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରପାଟଳର ଫୁଲ ଦେଖି ବୁଝିପାରିଲେ ଯେ, ସେମାନେ ଆଉ ଦେବଲୋକରେ ନାହାନ୍ତି; କାରଣ ଦେବଲୋକରେ ପରିଜାତ ଫୁଲ ଫୁଟେ । ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଚକ୍ରାର କରି ଉଠିଲେ, ‘ବୁଢ଼ା ଇନ୍ଦ୍ର ଆମକୁ ମାତାଲ କରେଇ ଦେଇ ରସାତଳକୁ ଫିଙ୍ଗି ଦେଇଛି; ଆଉ ନିଜେ ଦେବଲୋକକୁ ଅଧିକାର କରିନେଇଛି । ଗୁଲ, ଆମେ ଯାଇ ତା ସାଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ କରି ପୁଣି ଥରେ ଦେବଲୋକକୁ ଅଧିକାର କରିନେବା ।’ ଏହାପରେ ଅସୁରମାନେ ପିଣ୍ଡୁଡ଼ି ଭଳି ଯାଡ଼ି ବାନ୍ଧି ସୁମେରୁ ପର୍ବତରେ ଚଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ଅସୁରମାନେ ଦେବସୁରକୁ ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଆସୁବନ୍ଧୁ ଶୁଣି ଇନ୍ଦ୍ର ପୃଥ୍ବୀକୁ ଆସି ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ କଲେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ପଛଘୁଞ୍ଚି ଦେଲେ । ତାଙ୍କର ପରାଣ ଯୋଜନ ଲମ୍ବା ବୈଜୟନ୍ତୀ ରଥ ଦକ୍ଷିଣ ସମୁଦ୍ରର ତରଙ୍ଗମାଳା ଉପରେ ଝୁବ୍ ବେଗରେ ଛୁଟିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହିଭଳି ସମୁଦ୍ର ଉପରେ ଗୁଲି ଗୁଲି ଶେଷରେ ଦେବତାମାନେ ସିମିଳି ବଣଟିଏ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ସିମିଳି ଗଛଗୁଡ଼ିକ ରଥ ଗୁଲିବାର ପବନ ଆଘାତରେ ଉଠୁଡ଼ି ଯାଇ ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଚଢ଼େଇ ଛୁଆମାନେ ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ି ଚୈ ଗୁଁ ରଡ଼ି କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହାଶୁଣି ଇନ୍ଦ୍ର ପଚାରିଲେ, “ମାତଳ, ଏ କି ଶବ୍ଦ ? ଏ ତ ଛୁବ୍ କରୁଣା ବୋଧ ହେଉଛି ।” ମାତଳ କହିଲେ, “ଦେବରାଜ, ଆପଣଙ୍କ ରଥ ଗୁଲିର ପବନ ଆଘାତରେ ସିମିଳି ଗଛଗୁଡ଼ିକ ଉଠୁଡ଼ି ଯାଇଛି, ସେଥିପାଇଁ ଚଢ଼େଇ ଛୁଆମାନେ ପ୍ରାଣ ଭୟରେ ବିକଳ ଚକ୍ରାର କରୁଛନ୍ତି ।” ଏହା ଶୁଣି ମହାସତ୍ତ୍ବ (୨) ଇନ୍ଦ୍ର କହିଲେ, “ହେ ମାତଳ ! ମୋର ଧନ ପାଇବା ପାଇଁ ଏ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ କଷ୍ଟ ଦେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ମତେ ଯେମିତି ଧନ ପାଇବା ପାଇଁ ଜୀବହତ୍ୟା କରିବାକୁ ନପଡ଼ୁ । ଏମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଅସୁରମାନଙ୍କ ହାତରେ ମୋର ପ୍ରାଣ ଯାଉ, ତାହା ବରଂ ଭଲ । ତୁମେ ରଥ ଫେରେଇ ଆଣ ।” ଏହା କହି ଦେବରାଜ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟି ପାଠକଲେ :—

ହେ ମାତଳ,
ସିମିଳି ଗଛରେ ଥିବା ଚଢ଼େଇଛୁଆଗୁଡ଼ିକ,
ରଥ ବେଗରେ ବସାରୁ ଯେମିତି ପଲେଇ ନ ଯାଆନ୍ତି,
ତାହାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ତୁମେ କର ।

ଅପ ରଜ ହାତରେ ମୋର ଜୀବନ ଆଜି ଗଲେ ମଧ୍ୟ,
ମୁଁ ଏମାନଙ୍କୁ କଷ୍ଟ ଦେବିନାହିଁ ।

ସାରଥ ମାତଳି ତାହାପରେ ରଥକୁ ଫେରେଇ ଆଣି ଅନ୍ୟ ବାଟ ଦେଇ ଦେବନଗର ଆଡ଼କୁ ଚାଲିଲେ । ଅସୁରମାନେ ରଥ ଫେରୁଥିବା ଦେଖି ମନେ କଲେ, “ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରୁ ଆଉ ଇନ୍ଦ୍ରମାନେ ଆସି ଏ ଦେବରାଜ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବଳ ବୃଦ୍ଧି କରେଇଛନ୍ତି । ସେଇଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ସେ ରଥ ଫେରାଇ ଆଣିଛନ୍ତି ।” ଏହା ଛବି ସେମାନେ ପ୍ରାଣଭୟରେ ପଲେଇ ଯାଇ ଅସୁରଲୋକରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ । ଇନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗପୁରରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେଠି ଦେବଲୋକ ଓ ବ୍ରହ୍ମଲୋକର ଅଧିବାସୀମାନେ ତାଙ୍କୁ ବେଢ଼ି ଠିଆହେଲେ । ସେହି ସମୟରେ ପୃଥିବୀକୁ ଭେଦ କରି ହଜାରେ ଯୋଜନ ଉଚ୍ଚର ଗୋଟିଏ ପ୍ରାସାଦ ଉଠିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏକଟି ବିଜୟ ସମୟରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲା ବୋଲି ଏହାର ନାମ ହେଲା ‘ବୈଜୟନ୍ତ’ । ଏହାପରେ ପ୍ରତିରୋଧ କରିବା ପାଇଁ ସେ ସୁମେରୁର ପାଞ୍ଚଟି ସ୍ଥାନରେ ସୈନ୍ୟ ସାମନ୍ତ ଠୁଳ କରି ରଖେଇଲେ । ସେ ବିଷୟରେ ଏହିଭଳି କୁହାଯାଇଥାଏ :

ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ଦେବପୁରୀ:

ଆଉ ବିପକ୍ଷେ ଦିଗରେ ଅସୁରପୁରୀ,
ଉଭୟ ନଗର ହେଉଛନ୍ତି ଅଜେୟ ।
ଭବିଷ୍ୟତରେ ଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରତିରୋଧ ଲାଗି,
ଏହାର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ପଞ୍ଚମହାବଳ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ,
ସଦା ତଳେ ନାଗଗଣ, ତା ଉପରେ ସ୍ୱପର୍ଣ୍ଣ,
ତା ଉପରେ ଭୀଷଣରୂପୀ କୁସ୍ତାଣ୍ଡ (୩),
ଚତୁର୍ଥ ଅଳିନ୍ଦରେ ଅଗଣନ ଯକ୍ଷ,
ସଦା ଉପରେ ପୁଣି ପଞ୍ଚମ ଅଳିନ୍ଦର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା,
ଚତୁର୍ଥହାସକ (୪) ଅଧିଷ୍ଠିତ ଅଟନ୍ତି ।

ଇନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ଏହିଭଳି ଦିବ୍ୟ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଭୋଗ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ସେତେବେଳେ ସୁଧର୍ମା ନାରୀ ଦେହ ଗୁଡ଼ି ତାଙ୍କର ପାଦଗୁରଣୀ ହୋଇ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ଲଭିଲେ । ସେ ଧର୍ମଶାଳାର ଚୁଲ ଦାନ କରି ଯେଉଁ ପୁଣ୍ୟ ଫଳ ସ୍ୱୀକୃତି କରୁଥିଲେ, ତାହା ବଳରେ ତାଙ୍କର ରହିବା ପାଇଁ ପାଞ୍ଚଶହ ଯୋଜନ ଉଚ୍ଚର ସୁଧର୍ମା କାମଳ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ମଣିମୟ ଅପୂର୍ବ ଦେଉଳ ଉଠି ଠିଆହେଲା । ସେଠି ପୁନାର ପଲଙ୍କରେ ସୁନ୍ଦର ଧନୀ ଛନ୍ଦିତଳେ ବସି ଇନ୍ଦ୍ର ଦେବଲୋକ ଓ ନରଲୋକର ଶାସନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

କାଳକ୍ରମେ ଚନ୍ଦ୍ରା ଇନ୍ଦ୍ରଲୋକ ଗୁପ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପାଦପରିଚ୍ଛରକା ରୂପେ ଜନ୍ମନେଲେ । ସେ ବଗିଚାଟିଏ ଦାନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କର ରହବା ପାଇଁ ଚନ୍ଦ୍ରଲତାବନ ନାମକ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ବଗିଚା ଗଢ଼ା ହେଲା । ଶେଷରେ ନନ୍ଦା ମଧ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପାଦପରିଚ୍ଛରକା ହେଲେ ଏବଂ ପୋଷଣଟିଏ ଦାନ କରିଥିବାର ପୁଣ୍ୟ ଫଳରେ ସ୍ୱର୍ଗପୁରରେ ନନ୍ଦା ନାମକ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ପୋଷଣ ପାଇପାରିଲେ । ସୁଜାତା କୌଣସି ପ୍ରକାର କାମ କରି ନଥିଲେ: ସେଥିପାଇଁ ମୃତ୍ୟୁପରେ ସେ ବଗରୂପରେ ଜନ୍ମନେଇ ଗୋଟିଏ ଗହନ ବଣରେ ରହବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତନେ ଇନ୍ଦ୍ର ଭାବିଲେ, ‘ସୁଜାତା ଚେଉଁଠି କିଭଳି ଜନ୍ମ ନେଇଛି ଜାଣିଲି ନାହିଁ; ଥରେ ତାକୁ ଖୋଜି ବାହାର କରିବାକୁ ହେବ ।’ ଏହାପରେ ସେ ବଗ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିବା ସୁଜାତାକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ତାକୁ ନେଇ ଦେବଲୋକକୁ ଗଲେ ଏବଂ ଦେବପୁଣ୍ୟରେ ସୁନ୍ଦର ସଭାଗୃହ ସୁଧର୍ମା, ସୁନ୍ଦର ଚନ୍ଦ୍ରଲତାବନ, ନନ୍ଦା ପୁଷ୍କରିଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଦେଖାଇ କହିଲେ, “ଦେବ, ସୁଧର୍ମା ଚନ୍ଦ୍ରା ଓ ନନ୍ଦା ଭଲ ଭଲ କାମ କରିଥିବା ହେତୁ ଏବେ ମୋ ପାଦପରିଚ୍ଛରକା ହୋଇଛନ୍ତି; ଆଉ ଭଲ କାମ କରିନାହିଁ ବୋଲି ତୁମେ ପକ୍ଷୀ-ସୋନରେ ଜନ୍ମ ନେଇଛ । ଅଜଠାରୁ ପୁଣି ପୃଥିବୀକୁ ଯାଇ ‘ଶୀଳବ୍ରତ’ ପାଳନ କର ।” ଏହାପରେ ସେ ସୁଜାତାକୁ ସେହି ବଣରେ ଗୁପ୍ତ ଆସିଲେ ।

ସୁଜାତା ସେହିଦିନଠାରୁ ଶୀଳବ୍ରତ ପାଳନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିଛିଦିନ ଧରେ ତାଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଇନ୍ଦ୍ର ନିଜେ ମାଛ ରୂପ ଧରି ତାଙ୍କ ଆଗରେ ପଡ଼ି ରହିଲେ । ମାଛଟିକୁ ମରିଯାଇଛି ଭାବି ସୁଜାତା ଥଣ୍ଡରେ ତାହାର ମୁଣ୍ଡଟି ଧରିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ସେ ଲୁହ ଝୁଲାଇଲା, ସେତେବେଳେ ସୁଜାତା ତାକୁ ବହୁତ ବୋଲି ଜାଣି ଗୁପ୍ତଦେଲେ । ‘ସାଧୁ ସୁଜାତା, ତୁମେ ଶୀଳବ୍ରତ ପାଳନ କରିପାରିଛ’ ବୋଲି କହି ଇନ୍ଦ୍ର ଉତ୍ତର ଦେଇଲେ ।

ବଗ-ଜନ୍ମ ପରେ ସୁଜାତା ବାସୁଣୀ ନଗରରେ ଗୋଟିଏ କୁମ୍ଭାର ଘରେ ପୁଣି ଥରେ ଜନ୍ମ ହେଲେ । ଏଇ ସମୟରେ ଇନ୍ଦ୍ର ଆଉ ଥରେ ତାଙ୍କ କଥା ମନେ ପକେଇଲେ ଏବଂ ସେ ବାସୁଣୀରେ ସେହି କୁମ୍ଭାର ଘରେ ଅଛନ୍ତି ଜାଣିଯାଇ ଗୋଟିଏ ଗାଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଠେକୁଆ ନେଇ ବୁଢ଼ା ଶଗଡ଼ିଆ ବେଶ ଧରି ‘ଠେକୁଆ କଣିବ, ଠେକୁଆ କଣିବ’ ବୋଲି ପାଟି କରି କରି ସେ ଗାଁରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ଲୋକମାନେ କଣିବାକୁ ଚାହିଁଲେ, ସେ ସେମାନଙ୍କୁ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, “ଏ ଠେକୁଆ ଯାହାକୁ ତାହାକୁ ଦେବି ନାହିଁ । ସେ ଶୀଳବ୍ରତ ପାଳନ କରିଛି, ସେଇ ହିଁ ଏହାକୁ ପାଇବେ । ତୁମେମାନେ ଶୀଳବ୍ରତ ପାଳନ କରିଛ କି?” ସେମାନେ କହିଲେ, “ଆମେ ତୁମର ଶୀଳବ୍ରତ କ’ଣ ରୁଚିନାହିଁ ? ପରସା ଦେବୁ, ଠେକୁଆ କଣିବୁ, ଏଇ କଥାଟି ଜାଣିବୁ ।” “ମୁଁ ପଛସା ନେଇ ଠେକୁଆ ବିକିବି ନାହିଁ; ସେ ଶୀଳବ୍ରତ ପାଳନ କରେ ତାକୁ ହିଁ ମୁଁ ଏହା ଦେବି ।”

ଏକଥା ଶୁଣି, ‘ଏ ପାଗଳ ବୁଢ଼ାଟା କେଉଁଠିକାର’ ବୋଲି ଗାଳି ଦେଇ ଦେଇ ସେମାନେ ଯିଏ ଯାହାର କାମରେ ଚାଲିଗଲେ । ଏ କଥା ସୁଜାତାଙ୍କ କାନରେ ପଡ଼ିବାରୁ ସେ ମନେ ମନେ ଭାବିଲେ, ‘ହୁଏତ ଠେକ ଆଗୁଡ଼ିକ ମୋପାଇଁ ଆସିଥିବେ ।’ ତାପରେ ସେ ଶଗଡ଼ିଆ ପାଖକୁ ଯାଇ କେତୋଟି ଠେକ ଆ ନେବାକୁ ଚାହିଁଲେ । ଇନ୍ଦ୍ର ପଚାରିଲେ, “ଭଦ୍ରେ, ତୁମେ ଶାଳବ୍ରତ ପାଳନ କର କି ?” ସୁଜାତା କହିଲେ, “ହଁ ମୁଁ କରେ ।” ‘ତେବେ ଏହି ଠେକ ଆ ଗୁଡ଼ିକ ତୁମର ପାଇଁକି ଆଣିଛି’ ବୋଲି କହି ଇନ୍ଦ୍ର ପୁଣି ଗାଡ଼ି ଠେକ ଆତକ ତାଙ୍କ କବାଟ ପାଖରେ ରଖିଦେଇ ଚାଲିଗଲେ ।

ଏହି ପ୍ରଭୃତି ଧନ ପାଇ ସୁଜାତା ବହୁଦିନ ଧରି ଶାଳବ୍ରତ ପାଳନ କଲେ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଅସୁରରାଜ ବିସ୍ତ୍ରବିଭୀଷଣ ଝିଅ ରୂପରେ ଜନ୍ମନେଲେ । ପୁରୀଜନ୍ମର ସୁକୃତି ବଳରେ ଏଥରକ ସେ ଝୁବ୍ ସୁନ୍ଦରୀ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଦୟାସ ହେବା ଉତ୍ତରୁ ଅସୁରରାଜ ସ୍ୱୟମ୍ଭୂବର ଆସ୍ତ୍ରୋଜନ କରି ଅସୁରମାନଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କଲେ । ଇନ୍ଦ୍ର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ଜାଣିଥିଲେ ଯେ, ସୁଜାତା ଅସୁରରାଜାଙ୍କର ଝିଅ ହୋଇ ଜନ୍ମ ନେଇଛନ୍ତି । ସେ ଅସୁର ବେଶ ଧରି ସ୍ୱୟମ୍ଭୂବର ସଭାରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେ ଭାବିଲେ, ‘ସୁଜାତା ଯଦି ନିଜ ମନ ଅନୁସାରେ ପତି ବରଣ କରିବ, ତେବେ ମୋ’ର ଗଳାରେ ହିଁ ବରଣମାଳା ଦେବ ।’ ଠିକ୍ ସମୟରେ ସୁନ୍ଦର ବେଶଭୂଷା ପିନ୍ଧି ସୁଜାତା ସଭାମଣ୍ଡପରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ଗୁରୁଜନମାନେ କହିଲେ, “ତୁମେ ଇଚ୍ଛାମତେ ପତି ବାଛି ନଥ ।” ସେ ଇଆଡ଼େ ସିଆଡ଼େ ଆଖି ପକେଇ ଶେଷରେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଗୁପ୍ତ ଗୁପ୍ତ ପ୍ରେମଭାବ ଆସିବାରୁ ‘ଏଇ ହିଁ ମୋର ପତି ହୁଅନ୍ତୁ’ ବୋଲି ଭାବ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ବରଣ କଲେ । ତାପରେ ଇନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କୁ ନେଇ ଦେବଲୋକକୁ ଚାଲିଗଲେ ଏବଂ ସେଠି ତାଙ୍କୁ ଏକ କୋଟି ନର୍ତ୍ତକୀଙ୍କର ଅଭିନେତ୍ରୀ ପଦରେ ନିଯୋଜିତ କଲେ । ଏହାପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆତ୍ମସ୍ଥ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ ସେ କର୍ମାନୁରୂପ ଫଳ ପାଇବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

[କଥାଟି ଶେଷ ହେବାରୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସେହି ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ଗାଳିଦେଇ କହିଲେ, “ଦେଖିଲ ତ, ଦେବତାମାନେ ନିଜର ଜୀବନକୁ ବିପଦରେ ପକାଇ ମଧ୍ୟ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ବରତ ହୋଇଥିଲେ । ଆଉ ତୁମେ ଏ ପରମ ପବିତ୍ର ବୁଦ୍ଧ-ଶାସନରେ ରହି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟକୁ ଅଛଣା ଓ ଜୀବାଣୁପୂର୍ଣ୍ଣ ପାଣି ପିଆଇଲ ।”]

ସମବଧାନ :—

ସେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦ ଥିଲା ସେହି ସାରଥୀ ମାତଳ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ଇନ୍ଦ୍ର ।]

ଚିପ୍ପଣୀ

- ୧) ‘ସୁପଣ୍ଡି’ ଅର୍ଥ ହେଲା ସୁନ୍ଦର ପର ଅବା ଚଢ଼େଇ । ଗରୁଡ଼ର ଅନ୍ୟନାମ ‘ସୁପଣ୍ଡି’ ଅଟେ । ଗରୁଡ଼ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ପକ୍ଷୀ ମଧ୍ୟ ଦେବତାମାନଙ୍କର ବାହନ ଅଟନ୍ତି । ସମୁଦ୍ର ଭିତରେ ପକ୍ଷୀମାନଙ୍କର ଯାତ୍ରା ଅସମ୍ଭବ ହୋଇପଡ଼ିବ । ଫଳରେ ଯାତ୍ରା ବେଳେ ସେମାନେ ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖରେ ପଡ଼ିବେ, ଏହି ଭାବଟି ଏଠାରେ ସୂଚିତ ହୋଇଅଛି । ଚଢ଼େଇ ଅର୍ଥରେ ଉଭୟ ଚଢ଼େଇ ଓ ଚଢ଼େଇ ଛୁଆଙ୍କୁ ପ୍ରହର କରାଯାଇଛି ।
- ୨) ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ଅନ୍ୟନାମ ମହାସତ୍ତ୍ୱ ଅଟେ ।
- ୩) ‘କୁସ୍ତୁଣ୍ଡ’ ଦେବଯୋନିରେ ଜାତ ଏକ ପ୍ରକାର ଦେବତା ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ ।
- ୪) ଚତୁର୍ମୁଖାବଳ ହେଉଛନ୍ତି ଗୁରୁଦିଗର ଅଧୀଶ୍ୱର । ଏମାନଙ୍କର ନାମ ହେଲା : ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର, ବିରୁଜ, ବିରୁପାକ୍ଷ ଏବଂ ବୈଶ୍ରବଣ ।

— — —

୩୨-ନୃତ୍ୟ-ଜାତକ

[ଏକ କଥାଟିର ପ୍ରଭୁସ୍ୱର୍ଗ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉପରେ ଦେବଧର୍ମ-ଜାତକ (ଜାତକ ୫-୭) ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ନିଜ ଘରେ ବହୁତ ଗୁଡ଼ିଏ ହାଣ୍ଡି ରେ ଜିନିଷପତ୍ର ଠୁଳ କରେଇ ରଖୁଥିବା ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁକୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ପଚାରିଲେ, “ତୁମେ ଏତେ ଜିନିଷ ରଖୁଛ କାହିଁକି ?” ଏଇ କଥାରେ ହିଁ ସେ ଖୁବ୍ ରାଗି ଯାଇ ନିଜର ପିତାଲୁଗା ଚରି ପିନ୍ଧି ଦେଲେ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଆଗରେ ପୂର୍ବ-ପୂର୍ବ ଲଙ୍ଗଳା ହୋଇ କହିଲେ, “ଆଜିଠାରୁ ଏଇ ବେଶରେ ରହିବି ।” ତାହା ଦେଖି ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ଗ୍ରହ କଲେ । ସେ ଲୋକ ବୁଦ୍ଧ-ଶାସନ ଗ୍ରହଣ ପଳାଇଗଲେ । ତାହାପରେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଧର୍ମଶାଳାରେ ଏକାଠି ହୋଇ ତାଙ୍କର ଅଲଜ୍ଜକ ପଣିଆ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ତାହା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଲେ, “ଏଇ ଲୋକଟା ଅଲଜ୍ଜକ ପଣିଆ ଯୋଗୁଁ ଆଜି ଯେମିତି ହିରନ୍ତ (୧) ହରାଇଲା, ସେମିତି ପୁଣିଜନ୍ମରେ ସ୍ତ୍ରୀରନ୍ତ ହରାଇଥିଲା ।” ତାହାପରେ ସେ ସେହି ଅପତ କଥାଟି ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ପୃଥ୍ବୀରେ ପ୍ରଥମ କଳ୍ପରେ ଶୁଭଗୋପାଳୀ ପ୍ରାଣୀମାନେ ସିଂହକୁ, ମାଛମାନେ ଆନନ୍ଦ ନାମକ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ମାଛକୁ ଏବଂ ଚଢ଼େଇମାନେ ସୁନାହଂସକୁ ନିଜ ନିଜର ରାଜା କରେଇଥିଲେ । ସୁନାହଂସର ଗୋଟିଏ ଝୁବ୍ ସୁନ୍ଦରୀ ଯୁବତୀ ଝିଅ ଥିଲା । ସେ ତାକୁ କହିଲେ, “ତୁ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା ମାଗ, ମୁଁ ତାହା ପୂରଣ କରିବି ।” ଝିଅଟି କହିଲା “ମତେ ମୋ ଇଚ୍ଛା ମୁତାବକ ପତି ବରଣ କରିନେବାକୁ ଅନୁମତି ଦିଅନ୍ତୁ ।” ସେହି ଅନୁସାରେ ହଂସରାଜ ହଂସ, ମୟୂର ଆଦି ଯାବତୀୟ ଚଢ଼େଇମାନଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ହିମାଳୟକୁ ଅଣେଇଲେ । ସେମାନେ ଏକାଠି ହୋଇ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ପଥର ତଳେ ବସିଲେ । ଏହାପରେ ହଂସରାଜ ଝିଅକୁ ଡକେଇ କହିଲେ, “ମା, ତୁ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ନିଜ ଇଚ୍ଛା ଅନୁସାରେ ପତି ବାଛିନେ ।”

ହଂସରାଜଙ୍କ ଝିଅଟି ଶୁଭାତ୍ମକୁ ଆଖି ପକେଇନେଲା ଏବଂ ଚିତ୍ରିତ ପୁଞ୍ଜ ଓ ରତ୍ନଭଳି ଚକ୍ ଚକ୍ ବେକଥିବା ମୟୂରକୁ ଦେଖିପାରି “ଏଇ ହିଁ ମୋର ପତି ହୁଅନ୍ତୁ” ଏକଥା କହିଲା । ଅନ୍ୟ ଚଢ଼େଇମାନେ ଏଇ ଶୁଭ ଝବରଟି ଦେଖିପାଇଁ ମୟୂର ପାଖକୁ ଯାଇ କହିଲେ, “ଭାଇ, ରାଜକେମା ଏତେ ଚଢ଼େଇ ମଧ୍ୟରେ ତୁମକୁ ହିଁ ବାଛିଛନ୍ତି ।” ଏଇ କଥା ଶୁଣି ମୟୂର ଝୁବ୍ ଆନନ୍ଦରେ ଅଧୀର ହୋଇ କହିଲା, “ତେବେ ତ ତୁମେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋ ବଳର ପରିଚୟ ପାଇନାହିଁ ।” ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଅଲଳୁକ ଭାବରେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଆଗରେ ଡେଣା ମେଲଇ ନାଟବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ସେଥିରେ ତାର ଲଙ୍ଗାଳା ଦେହଟା ଦେଖାଯିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହା ଦେଖି ହଂସରାଜ ଝୁବ୍ ଲଜେଇ ଯାଇ ଭାବିଲେ, “ଏ ବଡ଼ କ୍ଷପଦ କଥା ! ଏହାର ଦେହକୁ ଭିତରେ ଓ ବାହାରେ ଗୋଟିଏ କଥା । ଏହାର ନା ଅଳ୍ପ ଲଜ୍ଜା ଭୟ, ନା ଅଳ୍ପ ଶିଶୁାଗୁର । ଏପରି ଅଲଳୁକ ଓ ଅସତ୍ୟ ପକ୍ଷୀ ହାତରେ କେବେହେଲେ ମୋ ଝିଅଟିକୁ ଦେବନାହିଁ । ଏହାପରେ ସେ ଚଢ଼େଇମାନଙ୍କ ସଭାରେ ଏଇ ଗାଥାଟି ପଢ଼ିଲେ :—

ତୁମର କେକାରବ ଝୁବ୍ ମଧୁର ଓ ପୁଞ୍ଜ ବି ଝୁବ୍ ସୁନ୍ଦର,
 ଗ୍ରୀବାର ବୈଦୁର୍ଯ୍ୟ-ବଭବ ନେତ୍ର ଲାଗି ଅଶେଷ ତୃପ୍ତି ଆଣିଦିଏ;
 ସୁବସ୍ତୁତ ପକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ତୁମର ଝୁବ୍ ସୁନ୍ଦର;
 କିନ୍ତୁ ହାୟ;
 ଏକ ମାତ୍ର ନାଟବା ଦୋଷରୁ ତୁମେ ମୋ କନ୍ୟାକୁ ପାଇପାରିବନାହିଁ ।

ଏହା କହି ହଂସରାଜ ସେଇ ସ୍ଵୟମ୍ବର ସଭାରେ ହିଁ ନିଜର ଭଣଜାକୁ କନ୍ୟାଦାନ କଲେ । ମୟୂର ନିରାଶ ହୋଇ ଲଜରେ ମୁହଁକୁ ତଳକୁ କରି ପଳାଇଗଲା । ହଂସରାଜ ମଧ୍ୟ ନିଜ ଘରକୁ ବାହାରି ଆସିଲେ ।

[ସମବଧାନ :-

ସେତେବେଳେ ଏ ଭିକ୍ଷୁ ଥିଲା ସେହି ନିର୍ଲଜ ମୟୂର ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି ସୁନାର ହଂସରାଜ ।]

ଚିତ୍ରପଣୀ

୧) ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ତ୍ରିରତ ହେଉଛୁ ବୁଦ୍ଧ, ସଦା ଓ ଧର୍ମ । ତ୍ରିରତ ହେଉଇବାର ତାପ୍ତର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ସେ ଭିକ୍ଷୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ ଗ୍ରହଣିବା ।

୩୩-ସମୋଦନାନ-ଜାତକ

[ବୋହୀଆମାନେ ଯେଉଁ ଧାନ ବିତ୍ତାଟିମାନ ବୁହନ୍ତି, ସେହି ବିଷୟ ନେଇ ଥରେ କପିଳବସ୍ତୁରେ ଝଗଡ଼ା ହୋଇଥିଲା । ଏହାର ଟିକିନିଶି ବିବରଣୀ କୁଣ୍ଡଳା ଜାତକରେ (ଜାତକ ୫-୫୩୭) ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେତେବେଳେ ସହର ଉପକଣ୍ଠରେ ଥିବା ନ୍ୟଗ୍ରୋଧାରାସରେ ରହୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଜାତି ପରିଜନମାନଙ୍କୁ ଡାକି କହିଲେ, ‘ବାରୁମାନେ, ଜାତିଭିକ୍ଷା ମଧ୍ୟରେ ବିରୋଧ କରିବା ଧୂର୍ ଖରାପ କଥା । ପୁଣେ ଇତର ପ୍ରାଣୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିମିଶି ରହୁଥିଲେ, ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନଙ୍କର ଶସ୍ତ୍ରକୁ ପରାଜିତ କରିପାରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ନିଜ ନିଜ ଭିତରେ ଝଗଡ଼ା ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ, ସେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ସଂନାଶ ହେଲା ।’ ଏହାପରେ ଜାତିଭିକ୍ଷାମାନଙ୍କର ଅନୁରୋଧରେ ସେ ସେହି ଅଞ୍ଚଳ କଥାଟିକୁ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ବାହ୍ୟୋଦ୍ଧବ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ବତର (୧) ଚଢ଼େଇ ରୂପରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ । ସେ ହଜାର ହଜାର ବତରଙ୍କୁ ହାଥରେ ନେଇ ବଣରେ ରହୁଥିଲେ । ଦିନେ ଗୋଟିଏ କେଳା ସେ ବଣରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ବତର ଚଢ଼େଇ ଧରିବା ଥିଲା ତାର ବେଉଥା । ସେ ବତରମାନଙ୍କର ଡାକକୁ ଅନୁକରଣ କରି ଡାକେ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ

ଦେଖେ ଯେ, ଏକ ଡାକ ଶୁଣି ବହୁତ ଗୁଡ଼ିଏ ବଡ଼ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଆସି ରୁଣ୍ଡ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେ ଜାଲ ଫିଙ୍ଗି ସେମାନଙ୍କୁ ବାନ୍ଧିଥାନ୍ତେ । ତା'ପରେ ସେ ଜାଲର ଗୁରୁଆଡ଼େ ଆଦାତ ଦେଇ ଦେଇ ସବୁ ଚଢ଼େଇଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଲ ମଝିରେ ଆଣି ରୁଣ୍ଡ କରି ଏବଂ ଝୁଡ଼ିରେ ପୁରାଇ ଶିକାରୀକୁ ନିଏ । ଏହିଭଳି ଭାବରେ ସେ ତା'ର ଜୀବନା ନିର୍ବାହ କରେ । ଦିନେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ ବଡ଼ରମାନଙ୍କୁ କହିଲେ, “ଦେଖ, ଏକ କେଳାଟି ଆମ ଜାତିରମାନଙ୍କୁ ନିର୍ମୂଳ କରିଦେବାକୁ ବସିଛି । ମୁଁ ଗୋଟିଏ ଉପାୟ ଜାଣିଛି; ସେଇ ଅନୁଯାୟୀ କାମ କଲେ ସେ ଆମକୁ ଧରିପାରିବ ନାହିଁ । ଆଜିଠାରୁ ତୁମମାନଙ୍କ ଉପରେ ଜାଲ ପଡ଼ିବା ମାତ୍ରେ ତୁମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଜାଲର କଣାଦେଇ ମୁହଁ ବାହାର କରି ରଖିବ ଏବଂ ସମସ୍ତେ ମିଶି ଜାଲକୁ ଧରି ଉଡ଼ିଯାଇ ନିଜର ଗଛା ଅନୁସାରେ ଗୋଟିଏ କଣ୍ଟା ବୁଦ୍ଧା ଉପରେ ଓହ୍ଲାଇ ପଡ଼ିବ ।” ଏ ପ୍ରସ୍ତାବଟି ଭଲ ବୋଲି କହି ସମସ୍ତେ ସେଇ ଅନୁସାରେ କାମ କରିବାକୁ ରାଜି ହେଲେ ।

ତା' ଆରତ୍ନ କେଳା ଆସି ଜାଲ ପକାଇଲା । କିନ୍ତୁ ବଡ଼ରମାନେ ବୋଧସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ଜାଲଟି ନେଇ ଉଡ଼ିଗଲେ ଏବଂ ସେଇଟିକୁ ଗୋଟିଏ କଣ୍ଟାବୁଦ୍ଧାରେ ପକେଇ ଦେଇ ସମସ୍ତେ ନିଜେ ନିଜେ ଜଳବାଟି ଦେଇ ପଳେଇଗଲେ ।

ଏଇ କଣ୍ଟାବୁଦ୍ଧାଟିରୁ ଜାଲକୁ ବାହାର କରିବାରେ କେଳାର ସାହାଯ୍ୟଟି କଟିଗଲା । ସେ ସଞ୍ଜବେଳକୁ ଖାଲି ହାତରେ ଘରକୁ ଫେରିଲା । ଏହାପରେ ପ୍ରତିଦିନ ବଡ଼ରମାନେ ଏମିତି କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କେଳାଟି ମଧ୍ୟ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଡ଼ିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜାଲଟିକୁ ବାହାର କରିବା କାମରେ ବ୍ୟସ୍ତ ରହି ସଞ୍ଜ ବେଳକୁ ଖାଲି ହାତରେ ଘରକୁ ଫେରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏଥିରେ କେଳାର ସ୍ତ୍ରୀ ତା' ଉପରେ ରାଗିଯାଇ କହିଲା, “ତୁମେ ସବୁଦିନ ତ ଖାଲି ହାତରେ ଫେରୁଛ । ମୁଁ ଏବେ ପରାବ୍ରତ ବୁଝୁଛି ତୁମ ରୋଗଗାରରେ ଅନ୍ୟ କେଉଁଠାରେ କାହାକୁ ପୋଷୁଛ କି ନାହିଁ ?” କେଳାଟି କହିଲା, “ଭଦ୍ରେ, ମୁଁ ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି କାହାକୁ ପୋଷୁ ନାହିଁ । କଥାଟି କ'ଣ ଏବେ ଶୁଣ । ବଡ଼ରମାନେ ଏବେ ଏକଜୁଟ ହୋଇ ମିଶିକରି ଚଳୁଛନ୍ତି । ମୁଁ ଯେମିତି ଏମାନଙ୍କ ଉପରେ ଜାଲଟି ଫିଙ୍ଗୁଛି, ସେମିତି ଏମାନେ ତାକୁ ନେଇ କଣ୍ଟାବୁଦ୍ଧା ଉପରକୁ ଉଡ଼ି ଯାଉଛନ୍ତି ଓ ସେଇଠି ଜାଲଟିକୁ ଅଟକେଇ ଦେଇ ନିଜେ ନିଜେ ପଳେଇ ଯାଉଛନ୍ତି । ତେବେ ମୁଁ ଏତକ ଭରସା ରଖିଛି ଯେ, ସବୁଦିନ ପାଇଁ ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏଭଳି ଏକତା କେବେହେଲେ ରହିବନାହିଁ । ଏମାନେ ଯେତେବେଳେ ଝଗଡ଼ା ଆରମ୍ଭ କରିଦେବେ, ସେତେବେଳେ ମମତାକୁ ଧରିଆଣି ତୁମ ମୁଁହରେ ହସ ଫୁଟେଇ ପାରିବି ।” ଏହା କହି ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟିକୁ ବୋଲିଲା :—

ଏ ଚଢ଼େଇମାନଙ୍କର ପାରସ୍ପରିକ ପ୍ରୀତି ଓ ଏକତା ଅଛି ବୋଲି,
ଏମାନେ ଜାଲଟିକୁ ଧରି ଅନାୟାସରେ ଉଡ଼ି ଚାଲିଯାଉଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ପରେ ଯେତେବେଳେ ଏମାନେ କଳହରତ ହେବେ,
ସେତେବେଳେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ମୋର ବଣ ହେବେ ।

ଏହାପରେ ଦିନେ ଆକାଶରୁ ଓହ୍ଲେଇବା ସମୟରେ ଚଢ଼େଇମାନଙ୍କର ଚରା
ଜାଗାଟିରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ରକୁ ଦେଖି ନପାରି ଆଉ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ର ତା ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ
ଓହ୍ଲେଇ ପଡ଼ିଲା । ଏଥିରେ ଗରିଯାଇ ଆଉ ବଡ଼ରଟି କହିଲା, “ମୋ ମୁଣ୍ଡରେ ଗୋଇଠା
ମାରିବାକୁ ତୁ କିଏ ?” ପ୍ରଥମ ବଡ଼ରଟି ଏହିଲା, “ଭାଇ, ନ ଜାଣି ନ ଶୁଣି ଭୁଲ୍ କରି
ପକେଇଛି, ତୁମେ ଆଉ ଗରନା ।” କିନ୍ତୁ ଏ ଉତ୍ତର ଶୁଣି ମଧ୍ୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ବଡ଼ରଟିର ଗରା
କମିଲା ନାହିଁ । ଫଳରେ ବଡ଼ର ଦୁଇଟି ପରସ୍ପରର କଥା କଟାକଟି କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ
ଏବଂ ‘ଭାରି ତ ବାହାପିଆପଣ ଦେଖାଉଛୁ ? ସତେ ଯେମିତି ତୁ ଏକା ଜାଲ ନେଇ ଉଡ଼ି-
ଯାଉଛୁ ?’ ଏହା କହି ସେମାନେ ପରସ୍ପରକୁ ଥଟ୍ଟା କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ଗୁଡ଼ିଲେ ନାହିଁ । ତାହା
ଦେଖି ବୋଧହୁଏ ଭାବିଲେ, ‘ଯେଉଁମାନେ କଳିଗୋଲ କରିବାକୁ ଭଲପାଆନ୍ତି, ତାଙ୍କ
ସଙ୍ଗରେ ରହିବା ଭଲନୁହେଁ । ମୁଁ ଦେଖୁଛି, ଏଣିକି ଆଉ ଏମାନେ ଜାଲ ନେଇ ଉଡ଼ିବେ-
ନାହିଁ; ଫଳରେ କେଳାକୁ ସୁବିଧା ମିଳିଯିବ । ଏମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସଙ୍ଗନାଶ ହେବ । ଅତଏବ
ଏଠି ଆଉ ରହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।’ ଏହା ଠିକ୍ କରି ସେ ନିଜର ଭାଇ ବିରାଦରମାନଙ୍କୁ
ସଙ୍ଗରେ ଧରି ଅନ୍ୟ ଜାଗାକୁ ଚାଲିଗଲେ । ବୋଧହୁଏ ଯାହା ଭାବିଥିଲେ ଠିକ୍ ତାହା ହିଁ
ଫଳିଲା । କେଳାଟି କିଛିଦିନ ପରେ ପୁଣି ସେଇ ଜାଗାରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ବଡ଼ରମାନଙ୍କର
ଡ଼ାକକୁ ଅନୁକରଣ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ଆଗ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଠୁଳ କରାଇଲା ଏବଂ ପରେ
ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ଜାଲ ପକାଇଲା । ସେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ର ଆଉ ଗୋଟିଏ
ବଡ଼ରକୁ କହିଲା, “ଆମେ ଶୁଣି ନାହିଁକି ଜାଲ ଟେକି ଟେକି ତୁମ ମୁଣ୍ଡର ପର ଉଡ଼ି-
ଯାଇଛି ? ଏବେ ଆଉ ଥରେ ତୁମ ବଳର ପରିଚୟ ଦିଅନା ଦେଖି !” ଆଉ ବଡ଼ରଟି
ଉତ୍ତର ଦେଲା, “ମୁଁ ତ ଶୁଣିବାକୁ ପାରିଲୁ ଯେ, ଜାଲ ନେଇ ନେଇ ତୁମର ଦୁଇଟି ଯାକ
ତେଣାରୁ ପର ଉଠିଯାଇଛି; ତାହାହେଲେ ଏବେ ତୁମେ ଜାଲ ଉଠେଇ ନେଇ ଯାଉନା !”

ଏହିଭଳି ବଡ଼ରମାନେ ଯେତେବେଳେ ପରସ୍ପରକୁ ଜାଲ ଟେକିବା ପାଇଁ କହିବାକୁ
ଲାଗିଲେ, ସେତେବେଳେ କେଳା ନିଜେ ଆସି ସେଇଟିକୁ ଟେକିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା ଏବଂ
ବନ୍ଧା ହୋଇଥିବା ବଡ଼ରମାନଙ୍କୁ ଏକାଠି କରି ଝୁଡ଼ିରେ ପୁରାଇ ଘରକୁ ନେଇଗଲା ।
ତାହାଦେଖି ତା’ର ସ୍ଵାମୀ ମୁହଁରେ ପୁଣି ହସ ଦେଖାଦେଲା ।

[ସମବଧାନ :

ସେତେବେଳେ ଦେବଦତ୍ତ ଥିଲା ସେହି ନିରୁଧିଆ ଓ କଳିହୁଡ଼ା ବଡ଼ର ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲି
ସେହି ଭଲ ଉପାୟ ଜାଣିଥିବା ଓ ଭଲମନ୍ତ ଜାଣି ପାରୁଥିବା ବଡ଼ର । (୨)]

ଚିତ୍ରପଣୀ

- ୧) ମୂଳ ପାଲରେ ଅଛି “ବଉଳ” ଯାହାର ସମ୍ପୃକ୍ତ ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ହେଉଛି ‘ବର୍ତ୍ତକ’
ଓଡ଼ିଆରେ ଏହା ହେଉଛି ବଜର ଚଢ଼େଇ । ଏ ଚଢ଼େଇଟି ବସା ବାନ୍ଧ ଗଛରେ
ରହୁଥାଏ ଏବଂ ନଈ, ପୋଟା, କମ୍ପା ନାଳ କୂଳରେ ଥିବା ସନ୍ତସନ୍ତା ଜାଗାରେ
ଖାଦ୍ୟ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରୁଥାଏ ।
- ୨) ଏହି ଜାତିକର କଥାବସ୍ତୁ ସହଜ ହୃତୋପଦେଶ ଚିତ୍ରାବ-ଉପାଖ୍ୟାନର କଥାବସ୍ତୁଟି
ପୂର୍ବ ମେଳ ଟାଳିଯାଉଛି ।

— — —

ମାଛ-ମାଛ-ଜାତିକ

[ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁ ସଂସାର ଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ନିଜ ସ୍ତ୍ରୀ କଥା ଭୁଲିପାରି ନଥିଲେ ।
ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେତେବେଳେ ଜେତବନରେ ଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେଇଠି ଏକଥା ଶୁଣିବାକୁ
ପାଇଁ କହିଥିଲେ, “ଦେଖ ଏଇ ସ୍ତ୍ରୀ ଲାଗି ତୁମେ ଆଉ ଜନ୍ମରେ ମରବାକୁ ଯାଉଥିଲୁ,
ସେତେବେଳେ ମୁଁ ତୁମକୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲି ।” ଏହାପରେ ସେ ସେହି ଅତୀତ କଥାଟିକୁ
କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।]

ଆଗେ ବୋଧହୁଏ ବାଣ୍ୟସୀରାଜ, ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କର ସୁରୋହତ ଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ
ଦିନେ କେଉଁଟିମାନେ ନଈରେ ଜାଲ ପକାଉଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ମାଛ
ତା’ର ସ୍ତ୍ରୀ ସହଜ ପ୍ରେମାଳାପ କରି କରି ସେଇ ଆଡ଼କୁ ଆସୁଥିଲା । ମାଛ ମାଛଟି ଆଗେ
ଆଗେ ଯାଉଥିଲା । ତେଣୁ ସେ ଜାଲର ଗନ୍ଧ ବାରିପାରି ପାଶ କଟେଇ ଦେଇ ଚାଲିଗଲା ।
କିନ୍ତୁ ତା’ର କାମାନ୍ଧ ସ୍ତ୍ରୀଟି ଠିକ୍ ଯାଇ ଜାଲର ମଝିରେ ପଡ଼ିଲା । କେଉଁଟିମାନେ ଜାଲଟି
ଜୋରରେ ଟଣା ଟଣି ହେବାରୁ ଜାଣିପାରିଲେ ଯେ, ଜାଲରେ ମାଛ ପଡ଼ିଛି । ସେମାନେ
ଜାଲ ଟେକି ମାଛଟିକୁ ବାହାର କରିଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ତାକୁ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ନମାରି ପକେଇ
ରଖିଲେ । ସେମାନେ ଭାବିଲେ, “ମାଛଟାକୁ ଘୋଡ଼ିକରି ଖାଇବା ।” ଏଣୁ ସେମାନେ
କାଠି କୁଟା ଓ ଫୋଡ଼ଣୀ ସମ୍ବନ୍ଧ କରି ନିଆଁ ଠିକ୍ କରିବାରେ ଲାଗିଗଲେ । ଇଆଡ଼େ
ସେ ମାଛଟି ବିଚର ବିକଳରେ କାନ୍ଦିବାକୁ ଲାଗିଲା, “ନିଆଁର ଝାସ, ଫୋଡ଼ଣୀ ବିଛା
ହେବାର କଷ୍ଟ କମ୍ପା ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରର କଷ୍ଟ କଥା ଭାବି ମୋତେ ସେତେ ଦୁଃଖ ଲାଗୁନାହିଁ,
କିନ୍ତୁ ମୋତେ ଦୁଃଖ ଲାଗୁଛି, କାଲେ ମୋ’ର ସ୍ତ୍ରୀ ମନେ କରୁଥିବ ଯେ, ମୁଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି
ମାଛ ମାଛ ସହଜ ଚାଲିଯାଇଛି ।” ଏହିଭଳି ବିକଳରେ କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ବୋକା ମାଛଟି
ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗାଥାଟି ବୋଲିଲା :—

ଶୀତର କଷ୍ଟ କିମ୍ବା ଅଗ୍ନିଦାହର କଷ୍ଟ,
 ସେଥିରେ ମୋର ସାମାନ୍ୟତମ ଦୁଃଖ ନାହିଁ ।
 ଜାଲର ବନ୍ଧନରେ ଯେଉଁ ବନ୍ଦନା ମୁଁ ପାଇଛି,
 ତାକୁ ତ ଅତି ରୁଚ୍ଛ ବୋଲି ମୁଁ ଭାବେ ।
 କିନ୍ତୁ ମନରେ ମୋର ବଡ଼ ଦୁଃଖ ଆସେ ।
 ମୋର ପ୍ରିୟତମା କାଳେ ଭବୁଥିବ ଯେ,
 ତାକୁ ଗୁଡ଼ି ମୁଁ ଅଉ କେଉଁ ସଙ୍ଗିନୀର ପ୍ରେମ-ପାଶରେ ପଡ଼ିଛି ।
 ଏ ଦୁଃଖ ନିକଟରେ ଅନ୍ୟ ସବୁ ଦୁଃଖ ନଗଣ୍ୟ ହିନା !

ଠିକ୍ ଏତିକିବେଳେ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ ଗୁରୁର ବାକର ଧରି ନଇଟିର ସେହି ଜାଗାରେ
 ଗାଧୋଇବାକୁ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେ ତ ସବୁ ଇତର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଭାଷା ଜାଣି ପାରନ୍ତି ।
 ତେଣୁ ମାଛଟିର କରୁଣ ବିଳାପ ଶୁଣି ସେ ପ୍ରକୃତ କଥାଟା ବୁଝିପାରଲେ ଏବଂ ଭାବିଲେ,
 ‘ଏଇ ମାଛଟି ବିଚରା କାମରେ ଅଛି ହୋଇ କାନ୍ଦୁଛି; ଯଦି ମନ ଭିତରେ ଏଭଳି ଖରାପ
 ଭାବନା ଥିଲାବେଳେ ଏ ମରିଯାଏ, ତେବେ ସ୍ୱାକୁ ନରକରେ ପୁଣି ଥରେ ଜନ୍ମ ନେବାକୁ
 ହେବ । ଅତଏବ, ମୁଁ ସ୍ୱାକୁ ନିଶ୍ଚୟ ଉଦ୍ଧାର କରିବି ।’ ଏହି ସଂକଳ୍ପ କରି ସେ କେଉଟି-
 ମାନଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, “ଆରେ ବାପାମାନେ, ତୁମ୍ଭେମାନେ କ’ଣ ମତେ ତରକାଗା ଗୁରୁବା
 ପାଇଁ ଦିନେ ହେଲେ ଗୋଟିଏ ମାଛ ଦେବ ନାହିଁ ?” ସେମାନେ କହିଲେ, “ଆଜ୍ଞା, ସେ କି
 କଥା ? ଆପଣ ଯେଉଁ ମାଛ ଗୁଡ଼ି ଛନ୍ତି, ତାକୁ ନେଇ ଯାଆନ୍ତୁ ।” ତାହାପରେ ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ
 ସେହି ବଡ଼ ମାଛଟିକୁ ଦେଖେଇ କହିଲେ, ‘ଏଇଟି ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମାଛ ମୁଁ
 ଗୁହେଁ ନାହିଁ । ମତେ ଏଇଟି ଦେଉନା କାହିଁକି ?”

“ଏଇଟି ଆପଣଙ୍କର ବୋଲି ଜାଣନ୍ତୁ ।” କେଉଟିମାନେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ ।

ତା’ପରେ ଦୁଇ ହାତରେ ସେହି ମାଛଟିକୁ ଟେକି ବୋଧୁସତ୍ତ୍ୱ ନଇକାଳରେ ଯାଇ
 ବସିଲେ ଏବଂ କହିଲେ, “ମାଛ ଭାଇ, ଆଜି ଯଦି ମୁଁ ତୁମକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଁ ନଥାନ୍ତି,
 ତେବେ ନିଶ୍ଚୟ ତୁମେ ମରିଯାଆନ୍ତୁ । ଏଣୁ, ଏଣିକି ତୁମେ କାମ-ଭାବଟିକୁ ଗୁଡ଼ି ।’ ଏହି
 ଉପଦେଶ ଦେଇ ସେ ମାଛଟିକୁ ନଇରେ ଗୁଡ଼ିଦେଲେ ଏବଂ ନଗରକୁ ବାହୁଡ଼ି ଆସିଲେ ।

[ସମରଧାନ :

ହେ କାମାକ୍ଷ ଭଣେ ! ସେତେବେଳେ ସେଇ ମାଛ ମାଛଟି ଥିଲା ତୁମର ସ୍ତ୍ରୀ, ତୁମେ
 ଥିଲ ସେଇ ଅଶ୍ରୁର ମାଛ ଏବଂ ମୁଁ ଥିଲ ରାଜାଙ୍କର ପୁରୋହିତ ।]